

Муъзеффер МЕЛИКМАМЕДОВ

ЛЕЗГИ ЧІАЛАР

(ИЛИМДИН МАКЪАЛАЯР ВА ОЧЕРКАР)

Баку - 2008

Научный редактор:**Рецензенты:**

академик РАЕН *А.Г.Гюльмагомедов*

кандидат филологических наук *В.С.Хидиров*

МЕЛИКМАМЕДОВ М.Н. Лезгинские языки.

Баку, 2008.

Ктабда ономастикадин, лексикадин, этимологиядин ва диалектологиядин кьетІен месэлаяр ахтармишзавай илимдин макъалаярни очеркар гъатнава. Авторди сифте яз лезги топонимар хирунин методика яратмишзава, кьуба наречие пуд диалектдикай ибарат тирди субутзава, лезги, табасаран, будуть, кьйрицІ ва хиналугъ чІаларин лексика санал ахтармишзава, вишералди лезги гафарин асул акъатай чкаяр чирзава.

ЛЕЗГИ ЧІАЛАН ИЛИМДИК ПАЙ КУТАЗВАЙ КТАБ

ЛЕЗГИ чІалан илимдин месэлайрихъ галаз фадлай машгъул тир, 1980-2007-йисара илимдин чара-чара хилерай 140-далай гзаф макъалаярни очеркар чапдай акъудай Музеффер Меликмамедован "Лезги чІалар" ктаб са шумуд жигъетдай кьиметлуя: 1. Икъван гагъди лезги чІалан илимдин тупІалай тавунвай меселаяр ахтармишзава. 2. Материалдиз анжах чІалан илимдин ваъ, гьакІни тарихдин, географиядин ва археологиядин илимрин куьмекдалди баянар гузва. 3. Гекъигунинни тарихдин рекъелди маса чІалари чавай къачунвай цІудралди гафарин дувулар тайинарзава. 4. Къафкъаздин Албаниядиз талукъ лезги топонимар ахтармишзава ва икъван гагъди чаз малум тушир топонимриз баянар гузва. 5. Ахтармишунра урус, азербайжан, араб, фарс, туьрк, немец ва ингилис авторрин эсеррикай ва илимдин кІвалахрикай, гьакІни а чІалара дуьшуьш жезвай архивдин материалрикай гегъеншдиз менфят къачузва. 6. Лезги чІалан куьгъне къатарик акатзавай цІудралди гафарин ери-бине къадим ва юкъван виш йисарин авторрин ктабра дуьшуьш жезвай делилрин куьмекдалди чирзава. 7. Лезги чІалан группадик акатзавай чІаларин бязи месэлаяр чараз ваъ, гекъигунин

рекъелди, санал ахтармишзава. 8. Сифте яз лезги чӀалан къуба наречие пуд диалектдикай ибарат тирди субутзава.

Ктабди чара-чара хилерай лезги чӀалан илимдик гъихьтин пай кутазватӀа, куьрелди агъадихъ галайвал теснифиз жеда: **Ономастикадин** гзаф важиблу месэляяр ахтармишзава. "Чи чкайрин тӀварар. Абур гъикӀ чирна кӀанзава?" очеркда лезги топонимар чирунин методика яратмишнава. Къадим девиррин, юкъван виш йисарин ва алай аямдин чешмейрин, гъаӀни топографиядин картайрин куьмекдалди 1820-дав агакъна лезги хуьреринни шегъеррин тӀварар винел акъудна, абурун сиягъ туькӀуьрнава. Дагъустандин ва Азербайжандин лезгияр яшамиш жезвай хуьрерин ва шегъеррин тӀварар ахтармишна, чи ойконимрин цӀийи индекс туькӀуьрнава. Адал къведалди и кардив машгъул хъйи алибри Дагъустанда 212, Азербайжанда 119 (бязи вахтара 150) лезги хуьрер авайди къалурнай. М. Меликмамедован сиягъда алай вахтунда лезгияр яшамиш жезвай хуьрерин къадар Дагъустанда 234, Азербайжанда 372 я. Санлай ада сиягъра гъатнавачир 275 ойконим арадал хканва. Идалай гъейри авторди лезги чӀалан группадик акатзавай халкъарикай будугърин, гъапутрин, къирицӀрин, цӀахуррин ва удинрин ойконимарни ахтармишнава.

Лексикадин рекъяй тухванвай ахтармишунри лезги лексикологиядик иллаки чӀехи пай кутазва. Лезги ва табасаран чӀаларин умуми лексикадиз талукъ ахтармишунар мисал яз гъиз жеда ("Лезги чӀалар. Дувул сад тирди фадлай субут хъанватӀани, садбур мадни и чӀалар сад-садавай къакъудиз алахъзава.").

Лезги, азербайжан ва туьрк чӀаларин лексика санал, гекъигунин рекъелди ахтармишзавай авторди сифте яз лезги чӀалаз азербайжан ва туьрк чӀаларай атанвай

гафарин сиягь тукӀуьрзава, гьакӀни а чӀалари лезги чӀалай къачунвай гафарин сиягь гузва. Идалай гьейри икъван гагьди лезги кӀелдайбуруз малум тушир чкайрин, гьайванрин, къушарин, набататрин тӀварар тир цӀудралди лезги гафар арадал хкизва.

Сифте яз лезги, будугь, къирицӀ ва хиналугь чӀаларин лексика санал ахтармишзавай очеркда ("Хайи гафар амукьзавач...") авторди эхиримжи пуд лезги чӀалар туш лугьзвай бязи авторриз жаваб яз чӀалан материалдин куьмекдалди и фикирдин акси субутзава. Лезги-будугь, лезги-къирицӀ ва лезги-хиналугь чӀаларин умуми лексикадиз талукь гафарин кьилди сиягьар, гьакӀни санал и чӀаларин умуми лексикадиз талукь гафарин сиягь тукӀуьрзавай авторди чка атунивай и чӀаларин ва лезги чӀалан къуба наречиядин нугьатрин лексикадал бинеламиш хьана литературный лезги чӀал патал цӀудралди гафар теклифзава.

Нугьатар ахтармишуни автор лезги чӀалан илимда сифте яз ихьтин илимдин нетижадал гьизва: лезги чӀалан къуба наречие 3 диалектдикай ибарат я: къуба, кцӀар ва хьимил - куьснет диалектар. И диалектралди рахазвай хуьрерин кьилди тукӀуьрнавай сиягьрай аквазвайвал, къуба диалектдик 136, кцӀар диалектдик 38, хьимил - куьснет диалектдик 13 хуьр акатзава.

Ахтармишунрай къуба патан нугьатра чи литературный чӀала авачир, гьакӀни маса чӀаларай къачунвай гафар эвез ийидай вишералди лексемар авайди малум жезва. Къуба нугьатра гьалтзавай цӀудралди тарарин, векьерин, цуькверин, хьчарин, гьайванрин, къушарин, чкайрин ва маса затӀарин тӀварар чи литературный чӀала гьатнавач. Гьавиляй авторди лезги литературный чӀал мадни девлетлу авун патал къуба нугьатрин 500-дав агакьна гафар теклифзава.

Этимологиядин рекъяй ахтармишунар тухудайла М. Меликмамедова гафарин асул акъатай чкаяр чирун патал гъакъикъатдив къадай фикиррикайни, абур субутдай делилрикай менфят къачузва. Ахтармишунрай автордихъ чІалан илимдикай, тарихдикай, географиядикай, археологиядикай, фольклордикай, тек са жуван ваъ, гъакІни къунши халкъарин илимрикай гегъенш чирвилер авайди малум жезва. И карди адаз гъам чи къадим девиррин топонимрин, гъам тарихдин чешмейра гъатнавай лезги гафарин, гъамни къуба нугъатра авай цІудралди гафарин асул акъатай чкаяр тайинардай мумкинвал гузва. Къуба нугъатра авай бязи гафарин ери-бине ахтармишдайла автор ихътин фикирдал къвезва: а гафар акатайвал ваъ, логикадин бинедал арадиз атанвай, са гъи ятІани нугъат-диз ваъ, вири халкъдиз махсус гафар я.

ЧІалан къетІен месэляр ахтармишзавай М. Меликмамедова алай девирдин литературный чІалакай ийиз-вай фикир - фагъумарни чпихъ ялдайбур я. Ада субут-завайвал, бязи вакъиаяр сеbeb яз литературный лезги чІала чи умуми чІалаз къецІ гузвай, акатайвал къачун-вай цІудралди гафар гъатнава. Ибур маса чІаларин гафарикай, чеб-чпик акахъна, сад хъана, арадиз атан-вай уьлчмеяр я. Ихътин уьлчмейри лезги чІал гъикІ чІурзаватІа къалурун патал авторди цІудралди мисалар гъизва ва абур эвез ийиз жедай лексемар теклифзава.

Гъар са лезги гафунин таъсиб чІугваз, гъар гаф аскерди Ватан хуьдайвал хуьз, чи кхьинрин чІал мадни девлетлу ийиз алахъзавай Муъзеффер Меликмамедовавай, са гафни авачиз, вичин ахтармишунралди чи чІалакай менфят къачузвайбур - алимар, пешекарар, къелемэглияр, кІелдайбур ва масабур гъахълу хиярал гъиз жедайди шаксуз я.

ВКЛАД В ЛЕЗГИНСКУЮ ЛИНГВИСТИКУ

ИЗВЕСТНЫЙ журналист, поэт, исследователь Музаффар Меликмамедов является автором свыше 140 научных статей и очерков по актуальным проблемам лезгинского и родственных языков. Его книга “Лезгинские языки” отличается научно-практической значимостью и касается следующих проблем: 1. Исследование не изученных до сих пор вопросов лезгинской лингвистики. 2. Привлечение к анализу языковых материалов таких наук как история, география, археология. 3. Применение историко-сопоставительного метода, позволяющего выявить истоки перехода лезгинских слов в другие языки. 4. Изучение лезгинских топонимов Кавказской Албании и разъяснение ранее неизвестных. 5. В процессе исследования автор ссылается на научные труды лезгинских, русских, азербайджанских, арабских, персидских, тюркских, немецких, английских ученых, а также архивные материалы. 6. Этимология древних лезгинских слов изучается при помощи фактов, взятых из исторических источников. 7. Впервые доказывается, что кубинское наречие лезгинского языка состоит из трех диалектов.

Основное значение книги в том, что в ней рассматриваются актуальные вопросы **ономастики** лезгинского языка. Так, в научном очерке “Названия наших местностей. Как нужно их изучать?” разработана методика изучения лезгинских топонимов. Как выявляет М.Меликмамедов, древние лезгинские названия встречаются в сочинениях античного периода (V в. до н.э.- III в. н.э.), пехлевийских, сирийских, византийских источниках (III-V вв. н.э.), произведениях арабоязычных и персоязычных авторов (VII-XIII вв.). При этом бесспорно, что не все древние лезгинские топонимы попали в письменные источники и не все, отмеченные в исторических сочинениях, могли до нас дойти в первоначальном виде.

Лезгинские топонимы здесь подверглись сильным изменениям. Например: вместо “Къвепеле” написано Кабалака, Хабала, Капалак, Капага, КІеле - Кала, Къаркъаран - Гогарен, Гияр - Гуар (Куар), Чанахъар - Чанахар и т.д. Поэтому, как отмечает автор, древние упоминания географических названий не всегда могут послужить надежным источником для восстановления их первоначального фонетического облика.

С появлением арабов на Кавказе и принятием здесь арабской письменности, многие лезгинские топонимы также подверглись искажениям. Отсюда “установление истинного произношения названий затрудняется тем, что арабские авторы старались подчинить эти названия закону арабского произношения, не допускающего двух согласных после долгого гласного и трех также после краткого гласного”. (*Бартольд В.В. Соч. М., 1963. т. 2. ч. 1. с. 172.*)

Приведем примеры. В арабских источниках вместо Муьшкьур написано Маскат (Маскут), вместо Пел - Бел, ДутГхуьр - Дутхур, Кьурмух - Курмуг, Кьвесин - Кавазин, КьаркьарКеле - Каркала, Цуругь - Сурух, Кьудял - Кутал и т.д.

Несмотря на то, что фонетическая составляющая географических названий не всегда заслуживает доверие, М.Меликмамедову удалось определить местоположение многих географических объектов, упоминаемых в исторических источниках, сопоставить старые названия с современными и восстановить их первоначальные звучания. В результате сравнения современных вариантов в официальных названиях с встречающимися в исторических источниках реставрируется целый ряд первоначальных звучаний - Кьаркьар, Гурсан, Келет, Касан, Кьурагь, Чепекь, Мийсар, Чанахьар, ГелмецI, КьетIенхуьр, Муьшкьур, Кис, Кьакьанкьат-вацI, Давдакьан, МитIрис и т.д.

В XX веке изменение социального строя в стране нашло свое отражение и в топонимии. После 1920 г. только в Северо-Восточном Азербайджане (Кубинский, Кусарский, Хачмасский районы) было переименовано более 50 географических объектов, искажены некоторые названия, а другие топонимы оформлены не на основе правил лезгинского языка.

Ойконимы лезгинского происхождения в топонимии Азербайджана, которые рассматриваются в настоящей работе, представляют также интерес прежде всего потому, что некоторые из них будучи отмеченными в справочниках по административно-территориальному

делению Азербайджанской Республики, на картах вошли в Азербайджанскую официальную среду.

Между лезгинскими и азербайджанскими вариантами ойконимов лезгинского происхождения наблюдаются фонетические расхождения, обусловленные отсутствием согласных /гь/, /кь/, /кІ/, /пІ/, /тІ/, /хь/, /хь/, /цІ/, /чІ/ в азербайджанском языке. Названные звуки лезгинских вариантов в азербайджанских эквивалентах передаются через соответствующие звуки, характерные азербайджанскому языку.

Согласный /тІ/ в азербайджанских вариантах соответствует согласному /т/: Тигьир, Тигьиржал, СтІур; срв. Дустаир, Таиржал, Судур.

Согласный /цІ/ в азербайджанских вариантах соответствует согласному /з/: Цехуъл, Цийихуър, ГадацИйихуър; срв: Зухул, Зейхур, Гадазейхур.

Согласный /кь/ в азербайджанских вариантах соответствует согласному /г/: Кьуьхуър, Кьилегь; срв: Кухур, Гилах.

Переводятся на азербайджанский язык некоторые ойконимы следующего типа:

Щуру Худат - Кюхне Худат

Манкьулидхуър - Имамгулукент

КІелет - Каладжух

ПитІишкІеле - Бедишгала

Агъа ЛакІар - Ашагы Легер

Вини ЛакІар - Юхары Легер

Вини ТИгьиржал - Юхары Таиржал и т.д.

Изыскания М.Меликмамедова дают возможность восстанавливать целый ряд когда-то деформированных вариантов.

Основываясь на исторических источниках, топографических картах, архивных материалах и вакуфных документах, выявлены названия и составлен перечень около 1820 лезгинских городов и сел. Кроме того, оформлен новый индекс ойконимов населенных пунктов лезгин в Дагестане и Азербайджане. До настоящего времени лезгинскими исследователями, занимающимися изучением топонимов в этих республиках, составлен список названий 212-ти городов и сел в Дагестане, 110 (иногда 150) - в Азербайджане. В результате исследований Музаффара Меликмамедова установлено, что в настоящее время в Дагестане имеется 234, в Азербайджане 372 населенных пунктов лезгин. Его поиски дали возможность восстановить 275 до сих пор не отмеченных в списках ойконима. Автор также исследовал названия сел будухов, крызов, цахуров, хапутов, входящих в группу лезгинских языков, проживающих на территории Азербайджана.

До настоящего времени ученые-лингвисты отмечали, что названия лезгинских сел образовывались при помощи 28-и формантов. Своими исследованиями М.Меликмамедов доказал, что число этих формантов 37. Он утверждает также, что многие ойконимы связаны с названиями различных лезгинских племен.

Изыскания М.Меликмамедова в области **лексики** также весомый вклад в лезгинскую лексикологию. Привлекают внимание исследования относительно общей лексики лезгинских и табасаранских языков в

очерке “Лезгинские языки. Хотя давно доказано, что они одного корня, некоторые опять стараются разъединить эти языки”.

Как известно, фактор генетического родства языков лезгинской группы стоит вне всяких сомнений и давно доказан. Однако иногда включение хиналугского языка в лезгинскую группу носит условный характер (Ср.: Ю.Д.Дешериев. *Грамматика хиналугского языка*. М., 1959; Б.Б.Талибов. *Место хиналугского языка в системе языков лезгинской группы*. “Ученые записки Института истории, языка и литературы им. Г.Цадасы”, т. VII. Махачкала, 1960. стр. 281-304.). Естественно, что из-за недостаточного знакомства со структурой хиналугского языка и при полном незнании истории хиналугцев и лезгин мнение об их генетическом единстве не могло быть сколько-нибудь серьезно обосновано. Привлекая новые факты и материалы по этим языкам, М.Меликмамедов убедительно доказывает их происхождение из единого праязыкового источника, или архетипа.

Автор, исследовав лексику лезгинского, хиналугского, будухского, крызского языков впервые составил список их общих слов. Единый лексический фонд этих языков формирует номенклатуру родственных отношений, космическую терминологию и названия природных явлений, обозначения частей тела. Входят также в него названия диких и домашних животных и птиц, ряда деревьев и растений, различных действий, состояний, качеств и обозначения целого ряда продуктов питания. Сюда относятся также ряд числительных и немало местоименных основ.

Проанализировав путем сопоставления лексику лезгинского, азербайджанского и тюркского языков, автор впервые составил перечень заимствованных слов, а также список лезгинских, которые вошли в эти языки. Кроме того, он вернул в язык до сих пор неизвестные лезгинскому читателю названия десятка местностей, животных, птиц и растений.

В научных статьях М.Меликмамедова особое место занимают **исследования диалектов и говоров кубинского наречия лезгинского языка**. Ранее этими проблемами занимались видные ученые А.Н.Генко, М.М.Гаджиев, У.А.Мейланова, А.Г.Гюльмагомедов, Ш.М.Саадиев, Б.Б.Талибов. Как отмечает академик РАН А.Г.Гюльмагомедов, труд М.М.Гаджиева “Кубинский диалект лезгинского языка” - первое описание данного диалекта носителем лезгинского языка и оно фактически закладывает научные основы лезгинской диалектологии. В частности, он пишет: “Исследование кубинских говоров позволило М.М.Гаджиеву внести существенные изменения в диалектологическую карту лезгин: 1) он окончательно решает спор между П.К.Усларом, который объединял речь яркинцев-кюринцев и кубинцев в одну диалектную единицу и А.Н.Генко, считавшим речь кубинцев самостоятельным наречием, в пользу утверждения последнего; 2) конкретизирует содержание аморфного до сих пор анализа понятия “кубинское наречие”...

К сожалению, М.М.Гаджиеву не пришлось до конца реализовать свои научные планы в отношении описания говоров лезгинского языка на территории Азербайджана... В определенной степени их осуществил ныне покойный доктор филологических наук Ш.М.Са-

адиев, работавший в системе АН Азербайджана и поддерживавший тесные, дружеские отношения с М.М.Гаджиевым.” (*Гюльмагомедов А.Г. О научной деятельности Магомеда Магомедовича Гаджиева. В кн.: М.М.Гаджиев (Из лингвистического наследия), Махачкала, 1997. стр. 22-23.*)

М.Меликмамедов в своем исследовании обнаруживает достаточно хорошее знакомство с работами М.М.Гаджиева и Ш.М.Саадиева, ссылается на них, тем самым продолжает дело, начатое предшественниками. По мнению М.М.Гаджиева, в результате ряда факторов на территории бывшего Кубинского уезда оказались “два диалекта - собственно кубинский (вернее, кусарский, потому что основная компактная масса носителей этого диалекта живет в Кусарском районе) и кымыло-куснетский и ряд говоров” (М.М.Гаджиев. *(Из лингвистического наследия). Составитель: А.Г. Гюльмагомедов. Махачкала, 1997, стр. 52.*).

М.Меликмамедов, продолжая эти исследования приходит к выводу о том, что кубинское наречие лезгинского языка состоит из трех диалектов - кубинского, кусарского и кымыло-куснетского.

В результате исследований становится известно, что в Азербайджане население 136 сел говорит на кубинском, 28 сел - кусарском, а в 13-ти селах общаются на кымыло-куснетском диалекте лезгинского языка.

Также в итоге изысканий в кубинском наречии выявлены сотни слов, не существующих в лезгинском литературном языке. Автор рассказывает о названиях десятка деревьев, трав, цветов, животных, птиц, предметов, употребляемых в речи кубинских лезгин, не встречаю-

щихся в литературном языке, предлагает включить около 500 таких слов в общий фонд литературного языка.

Привлекают внимание также исследования в области **этимологии**. Обширные сведения по лингвистике, истории, географии, археологии, фольклору, также знание истории, языка, фольклора, обычаев и традиций, соседствующих с лезгинами народов, дало возможность автору правильно определить этимологию десятка древних и современных слов. Автор при этом приходит к такому научному заключению: эти слова произошли в результате определенного историко-культурного развития, его закономерности, логики и принадлежат не какому-либо диалекту, а всему народу.

Очень интересны также суждения автора, связанные с современным лезгинским литературным языком. Он утверждает, что в результате различных исторических событий из других языков в литературный лезинский перешли десятки слов, в которых не было необходимости и они причинили ущерб чистоте языка. Некоторые заимствования в лезгинском языке дают совсем другое противоречивое значение. Для того чтобы устранить эти недостатки, исследователь предлагает вместо данных лексем употреблять слова кубинского наречия.

Как истинный патриот своей культуры, языка Музаффар Меликмамедов оберегает каждое слово, упорно старается еще глубже обогатить лезгинский литературный язык.

Нет сомнений, что научные исследования Музаффара Меликмамедова будут интересны не только ученым-лингвистам, но и историкам, этнографам, демографам, широкому кругу читателей.

ЧИ ЧКАЙРИН ТІВАРАР

АБУР ГЫКІ ЧИРНА КІАНЗАВА?

ЧКАЙРИН тІварарикай кхьин садбур патал дебдиз элкъвенва. Пешекарри хьиз, топонимика вуч ятІа бегъемдиз тийижир са бязи ксарини эхиримжи йисара лезги хуьреринни шегъеррин тІварариз акатайвал баянар гузва. Гила КцІарин сифте тІвар "Къейсери", Гиярин тІвар "Куяр", Ахцегъин тІвар "Ахцагъер" хъайиди я лугъузвай алимарни пайда хъанва. Садбуру Яргундикай "Ярвун", Калунхуьруькай "КІеленхуьр", Цийихуьруькай "Зейхур", ГадацІийихуьруькай "Гада зейхур", Уьн-уьгъуькай "Анихъ", Къуьхуьрдикай "Къуьгъуьр", Цуру Худатакай "Цару Худат", Тигъирдикай "Дустаир" авунва. Чи хуьрерин тІварар и саягъда чІурзавай са бязи ксар гелени халисан лезги тІварариз маса чІаларин куьмекдалди баянар гуз алахъзава. Гьатта лезги чІалахъ галаз са алакъани авачир эвенг, испан, француз чІаларикай "менфят къачуна" чи чкайрин тІварар "ачухарзава." Ихътин къундармаяр арадиз гъызвай ксари анжах савадсуз тирвиляй ваъ, гьакІни къасухдай чи чІал, чи тарихдин гелер чІурзава. И

ксариз чка атунивай кутугай жавабар гана кІанзава ва и макъалани гъавиляй къелемдиз къачунвайди я.

ВИРИ ПАТАРИХЪАЙ ФАГЪУМ ИЙИН

КІвенкІве чкайрин тІварар вуч ятІа бегъемдиз тийижиз топонимикадихъ галаз машгълул жезвай ксариз и илимдикай лугълун. Грек чІалалди "топос" гафуни "чка", "онома" гафуни "тІвар" хътин манаяр гузва. Топонимика чкадин тІварарикай рахазвай илим я. Санлай топонимикади умуми илимда гъихътин чка къазватІа, гъелелиг къетІидиз тайинарнавач. Са бязи алимри топонимика тарих илимдин са хел, муькуьбуру географиядин хел, чІалан алимри ономастикадин хел яз гъисабзава. ЧІалан алимри адаз гъатта "Топономастика" хътин тІварни ганва. Эхиримжи йисарин ахтармишунрилай гуьгъуьниз алимар ихътин къарардал атанва: Топонимика пуд илимдин - тарихдин, географиядин ва чІалан илимрин бинедаллаз арадиз атанвай цІийи илим я. Ибурукай сад квачиз топонимар бегъемдиз чириз жедач. Амма им акІ лагъай чІал туш хъи, топонимар чирун патал и пуд илим бес я. Са гафни авачиз, топонимика маса илимрихъ галазни алакъада ава ва чкайрин тІварарихъ гелкъвезвай ксари герек тирла гъа илимрикайни менфят къачуна кІанзава.

Аквазвайвал, топонимар чирун гзафни-гзаф зегъмет алай кар я. И кар къиле тухун патал къулай шартІар, талукъ карханаяр, цІудралди къил акъуддай ксар герекзава. Лезги халкъдин са пай яшамиш жезвай Дагъустан Республикада топонимар чирдай къилди идара авач. И кардихъ машгълул хъун патал республикадин илимдин

меркезда кьилди отделни кардик кутунвач. Гъавиляй ина чкайрин тІварар илимдин рекьелди чирзавай ксар тІмил ава. Виш агъзурралди лезгияр яшамиш жезвай Азербайжанда лагъайтІа, 35 йис я топонимар кьилди чириз. 1973-йисуз Республикадин Илимрин Академиядин Географиядин Институтда топонимар чирдай отдел кардик кутуна. Амма ина кьилди лезги топонимар чирдай ксар авач. Гъавиляй Дагъустанда хъиз, Азербайжандани чи чкайрин тІварар ахтармишун гзаф четин я. ЯтІани гьилер хъуьчІуьк кутуна, "цавай аватуй, сиве гъатуй" лагъана виже къведач. Чна чи чкайрин тІварар чирун патал ара датІана вири алахъунар авуна кІанзава. Бес и кар гьикІ кьилиз акъудда?

Топонимар чирун патал кІвенкІве гъа чкадин топографиядин картадихъ, иниз талукъ тарихдинни географиядин чешмейрихъ галаз таниш хъун, гъакІ чкадин халкьдин чІал чир хъун чарасуз я. Гъилик авур материалар хъсандиз чирайдалай гуйгъуьниз картотекадал бинеламиш хъана гъа чкадин топонимрин гафарган туйкІуьрун герек я. И гафарганда агъадихъ галай къейдер авуна кІанзава: объектдин тІвар, ам авай чка, этимологический термин, топонимдин этимологиядин ва этиологиядин гъакъиндай малумат. Илимдин рекьелди чкайрин тІварар са шумуд группадиз пайна чирайтІа хъсан я: 1) ТІварар географиядин объектрихъ галаз алакъалу тир топонимар. 2) Чпин тІварар биологиядин объектрилай къачунвай топонимар. 3) И кве группадихъ галаз алакъалу туширбур, яни къетІен, метафорический, анемонимический ва маса топонимар. 4) Топонимар - мигрантар. 5) Лал топонимар.

Сад лагъай группадик акатзавай топонимар, яни ойконимар (агъалияр яшамиш жезвай чкайрин тІварар), гидронимар (цин объектрин тІварар), оронимар (дагъларин тІварар) этиологиядиз килигна чирна кІанзава ва икІ къалуриз жеда: а) къилди ойконимрикай ва гидронимрикай арадиз атанвай ойконимар, оронимрикай туькІвенвай гидронимар; б) къилди гидронимрикай, ойконимрикай, оронимрикай арадиз атанвай гидронимар; в) къилди оронимрикай, ойконимрикай, гидронимрикай арадиз атанвай оронимар.

Къвед лагъай группадик акатзавай чкайрин тІварарни этиологиядиз килигна чирна кІанзава: а) чеб этнонимрикай (тайифайрин ва халкъарин тІварарикай), патронимрикай (бубайрин тІварарикай), антропонимрикай (инсанрин хсуси тІварарикай), зоонимрикай (гъайванрин тІварарикай), фитонимрикай (инсанрин кІватІалрин, къебилейрин тІварарикай) арадиз атанвай ойконимар; б) этнонимрикай, патронимрикай, антропонимрикай, зоонимрикай, фитонимрикай арадиз атанвай гидронимар; в) этнонимрикай, патронимрикай, антропонимрикай, зоонимрикай, фитонимрикай туькІвенвай оронимар.

Пуд лагъай группадик акатзавай чкайрин тІварар виликанбурулай тафаватлу я, абур и группайрихъ галаз алакълу туш ва гъавиляй и топонимар чирдай рекъерни тафаватлубур хьунухъ герек я. Ихътин рекъер къалуриз жеда: а) рангуниз килигна чара авуна кІанзавай топонимар: Яру дагъ, Яру кІунтІ, Ярукъвалар, Яру накъва авай тахта, Яру къил, Яру къилин там, Яру руг, Яру руквадин чархар, Йыры

муьгъ, Йеры цӀинер, Йары цӀына булах, Лацар, Лацад гуьне, Лацу пел, Лацу яд, Лацу къванар кам, Лацу ргар, Лацу къветӀ, ЧӀулав юг, ЧӀулав булах, ЧӀулавар, ЧӀулав сув, ЧӀулав шим, ЧӀулав рук, ЧӀулав цӀар (дагъдин тӀвар), Вили сурар, Вили чархал алай никӀер, Вили кӀвенкӀвер, Экуь булах, Хъипи руквар чил ва мсб. Гъа инал лагъана кӀанда хъи, Къиблепатан Дагъустандай ва Кеферпатан Азербайжандай мисал яз гъанвай и чкайрин тӀварар авайвал ганва. Вучиз лагъайтӀа топонимар дегишарна виже къведач ва абур чкадин халкъдин меце авайвал къелемдиз къачуна кӀанзава; б) дадуниз килигна чара авуна кӀанзавай топонимар: КӀуь вир, Къелен цин булах, УькӀуь руквад кӀам, КӀелен къван (къел квай къван), Къел гудаа тӀул, ЦӀуьруьр (ЦӀуь вир, Вини Хъартасрин хуьре), ЦӀуь яд квай кӀам, Шур булах, Ширин булах, Ширин яд ва мсб; в) уьлчмедиз, гъвечӀи-чӀехивилиз килигна чара ийизвай чкайрин тӀварар: ЧӀехи кӀам, ЧӀехи кӀунтӀ, ЧӀехи хандакӀар, ЧӀехи сырар, ЧӀехи ачӀ, ЧӀехи гирве, ЧӀехи пӀир, ЧӀехи яйлах, Чихи мурз, Чихи легъв, Чихи тӀул, ГъвечӀи кӀунтӀ, ГъвечӀи векъер, ГъвечӀи тӀул, ГъвечӀи пӀир, ГъучӀи тӀул, ГъвечӀи яйлах, Яргъи кӀам, Яргъи чӀур, Яргъи никӀер, Яргъи гуьне, Яргъи син, Яргъи синин гуьне, Яргъи чарх, Яргъи лягъв, Яргъи чӀутхвар (булахдин тӀвар), Яргъи кӀапӀал, Яргъи вирин тӀул, Яргъи лекъвер, Къакъан пел, Къакъан син, Къакъан кӀунтӀ, Гъяркъуь рекъин пел, Дегърин кӀам, Дегърин вир ва мсб.

Къуд лагъай группадиз талукъ топонимар агъалиди маса чкадиз куьч хъайила вич яшамиш жезвай цӀийи чкадиз гузвай куьгъне тӀварар я. Месела: Лацар, КӀелет

(Къаладжух), Куьснет, Хуьрел, Аваран, Алпан, Зизик, Испик, ЛукІар, Самур, Уружба, Щелегуьн, ЦИийихуьр, Смугьул, Къучагъ, ТИгьир, Филер ва мсб. Ихьтин лезги хуьрер Дагъустандани ава, Азербайжандани.

Вад лагъай группадик лал топонимар акатзава. Ибур гьеле чпин мана бегьемдиз ачухариз тахъанвай, хъсандиз чир тавунвай, чпикай гимандал, гипотездал бинеламиш хъана баянар ганвай топонимар я.

Гъа ихьтин методика кардик кутадайла маса жигъетарни фикирда къуна кІанзава. Месела, лезги группадик акатзавай халкъари чпин чкайриз ганвай тІварар. Чи умуми чІал сад тирвиляй вири лезги чІаларин топонимарни санлай чирна кІанзава. Гъайиф къведай кар ам я хьи, чи алимри и месэла рикІелай ракъурнава. Санал, къвалав яшамиш жезвай лезги халкъарикай агьулар, рутулар, цІахурар, табасаранар, арчияр, хинелугъар, къирицІар, будугъар, жекар, гъапутар, удинач галачиз анжах лезгияр яшамиш жезвай чкайрин тІварар чирзава. Бес муькуь лезги халкъарин топонимар ни чирна кІанзава? Аки къан хьи, чун Шагъ дагъдиз муькьва хуьрера къекъвезва. Шагъ дуьз гирведилай къил кутуна Хиналугърин хуьре къван эКІя хъанвай, вичин яргивал 7 километр тир са дерадал дуьшуьш жезва чун. Анин тІвар вуч я? Квас такьуна, чир тавуна алатдани? Мумкин туш. И чІехи дередин тІвар "Цехуамиш" я. Хиналугъ чІалалди "регъв". Ина гъа ихьтин тІвар алай гъвечІи вацІни ава. Гъа икІ, чахъ къирицІ, будугъ, жек, гъапут, цІахур, удин, агьул, рутул, табасаран чІаларални чкайрин тІварар ава. Абур чирун чи буржи я. ТахъайтІа, чарабур шерик жеда а тІварариз...

Мад са месэладикай лугьун. Лезги топонимар чирдайла тек са Дагьустандин ва Азербайжандин лезгийр яшамиш жезвай чилер фикирда кьуна виже кьезвач. ГьакІ Урусатда, Кьиргъизистанда, Туьркияда, Иранда, Афгъанистанда ва маса уьлквейрани лезги хуьрер авайди фикирда кьуна кІанзава. Месела, Кьиргъизистанда авай 10-дав агакьна лезги хуьрерин тІварар кьедалди гзафбуруз чизвач. Тарих тирвал чапхунчийри агьзурралди лезгийр кьецепатан уьлквейриз куьчарайди ва чи чилерал маса халкьар гьайиди фикирда кьуна кІанзава. И кьвед лагьай процесс кьиле фидайла, чи гзаф топонимарни дегишарнава.

Тарихдин чешмейрани чи гзаф хуьрерин, шегьеррин ва маса чкайрин тІварар дегишарна грек, латин, араб, фарс, туьрк, азербайжан, урус чІаларив кьадайвал кхьенва. ГьакІ Дагьустанда урус ва Азербайжанда азербайжан чІаларалди азим лезги топонимрин транскрипция дуьз ганвач. Иллаки алатай асирдин 60-70-йисара маса чІаларалди чи цІудралди топонимар лезги чІалан алимин фикирар кваз такьуна, акатайвал кхьенва. Гьавиляй чи чкайрин тІварар вири патарихьай фагьумна, илимдал бинеламиш хьана чирна кІанзава.

Топонимикада ойконимри (инсанар яшамиш жезвай чкайрин тІварари) махсус чка кьазва. Лезги шегьеррин, хуьрерин, поселокрин, убайрин, кьишлахрин, кьазмайрин, ятахрин тІварар чирун патал эхиримжи йисара чи алимри, кьил акьуддай ксари, пешекарри мадни пара алахьунар ийизва ва и рекьай са кьадар агалкьунарни кьазанмишнава. ЯтІани гзаф чІавуз и кар акатайвал кьилиз акьудзава ва чІехи татугайвилериз рехь гузва. Кьилди чи хуьрерин тІварар чируникай лугьуз кІанзава.

"КВАХЪАЙ" ХУЪРЕРИН ГЕЛЕР

Са шумуд йис инлай вилик са алимди "чпин тІварар картада амачир, квахънавай къадим хуърерик гелкъвен герек туш, абурун гелерни амайди туш" лагъана кхъенай. Вич лезги ятІани ада чи тарих кІуарихъ кутазвай. Са шумудра суьгьбет авурдалай гуьгьуьниз ада вич ягълмиш тирди хиве къуна. Гъавилай заз цІийи кьилелай а касдин тІвар къаз кІанзавач. Эхиримжи йисара чи тарихчийри, чІалан алимри кхъена чапдай акъудзавай ктабри мад гълера субутзава хьи, лезгийрин тарих къадимди я ва абурун гелер квахъдайбур туш.

Чи хуърерин тІварар ахтармишун патал сур чІаварин, юкъван асиррин ва алай аямдин чешмейрикай менфят къачуна кІанзава. Са гафни авачиз, абур вири гъилик авуна там сиягь тукІуьрун мумкин туш. Гъавилай чаз малум тир чешмейрикай лап чарасуз тирбур рикІел хкин. Къадим авторрикай чи эрадал къведалди II виш йисуз Полибия вичин "Умуми тарих", чи эрадал къведалди I виш йисуз Тит Ливия "Рум шегьер эцигай тарих", Страбона "География" (17 ктаб), чи эрадин I виш йисуз Гай Плиний Секунда "Тебии тарих", Помпиний Меладиди "Чилерин акунар", Плутарха "Уьмуьрдин паралел акунар", Корнелий Тацита (55-117 йй.) "Анналах", Клавдий Птолемея (70-147 йй.) "Географиядин регьбервал", Дион Кассиди (II виш йисан эхир - III виш йисан эвел) "Румдин тарих", византияви Стефана (III-IV в.й.) "Тайифайрин гьакъиндай" ктабра лезгийрикай ва абурун чилерикай са къадар малуматар ганва. Идалай гъейри чи эрадал

къведалди Эротосфена, Метродор Скепскийди, Помпей Трога, Гипсикрата, чи эрадин IV виш йисара Квинт Курций Руфа, Секст Юлий Фронтини, Светоний Транквилла, Люций Анней Флора, Аппиана, Дионисий Периэгета, Марк Юниан Юстина, Юлия Солина, Аммиан Марцеллиана, Ипполит Портскиди, машгур географ Приециана ва маса авторрини чпин эсерра лезгийрикай ва абурун чилерикай са къадар делилар гъанва.

Чи къадим уьлкве тир Алупандин (Къавкасдин Алпаниядин) чилерикай, адан шегъеррикайни хуьрерикай малуматар къадим ва юкъван асиррин картайрани гъатнава. Гъелелиг алимриз малум тир картайрин арада лап къадимди Агриппа вичин яран буба тир император Августа (чи эрадал къведалди 27-й. - чи эрадин 14-й.) менфят къачун патал тукIуьрай карта я. Амма и карта чав агакънавач. Чи эрадин II асирда Клавдий Птолемя тукIуьрай картада Гъэр (Самур) ва Кас (КцIар) вацIарин, Кас гъуьлуьн патав гвай са бязи лезги шегъерринни хуьрерин тIварар гъатнава. А тIварар ибур я: ЧIур, Йаргу, Алам, Касан, Гелен, Гел, КIеле, Лаца, ЦIух. Ада Алупанда Кас гъуьлуьз виридалайни мукъва хуьр Алам (гилан Ялама) тирди къалурнава. Са бязи чешмейра, месела араб авторрин эсерра VII асирда Алам шегъер тирди къейд авунва. Санлай юкъван асирра лезгийрихъ Алам тIвар алай пуд хуьр хъанва. Гъатта XX асирдин эхирралди а хуьрерал 1-Ялама, 2-Ялама, 3-Ялама хътин тIварар алай.

Румвийри III-IV виш йисара чIугур картайрикай сад 1500-йисуз Конрад Певтингераз жагъана. Алимри ам

IV асирда румви географ Касториди туькІуьрайди я лугъузва. И картани чи чкайрин тІварар чирун патал гзаф гереклуди я. Гуьгъуьнлай, яни VII виш йисуз Аноним Равеннскиди арадиз гъайи "Космография" ктабда Алупандин са къадар топонимар гъатнава.

Картайрикай рахадайла I Петран тІалабуналди 1728-йисуз И.Г.Гербера ва гуьгъуьнлай К.С. Максимовича туькІуьрай Лезгистандин картаяр рикІел хкун тавуна виже къведач. Урусрин императорди чун яшамиш жезвай чилериз "Лезгийрин уьлкве" лагъанай ва 1716-йисуз са бязи крар къилиз акъудун патал А.Волынски Лезгистандиз ракъурнай. Ада къве йисан къене лезгийрикай, абурун тарихдикай, ацукъун-къарагъуникай, хуьрерикай малуматар гъазурна I Петрав агакъарнай.

1810-1840-йисара урусрин генералри чпин рапортра ва маса документа лезгийр Къавкасда пачагъдин къушунрин аксина виридалайни виКегъдиз женг чІугвазвай халкъ тирди къалурнай. Гъавилай лезгийр муьтІуьгъарун патал абур яшамиш жезвай чилер хъсандиз чирна кІанзавай. И кар къилиз акъудай урус генералри 1847-йисуз Лезгистандин вири хуьрер къалурнавай военный карта арадиз гъанай.

Юкъван асиррин чешмейрикай Фавстос Бузандан "Арминиядин тарих" ва Мовсес Хоренацидин "Арминиядин тарих", алпан тарихчи Моисей Къакъан-къатвацІвидин "Агъвандин тарих" ктабра, гуржи автор Леонти Мровелидин (XI в.й.) "Картлидин пачагърин уьмуьр" хроникада, гъакІ гуржийрин "Картлис цховреба" ктабда, Мхитар Гошан "Алпан хроника"дани чи са бязи чкайрин тІварар гъатнава. VII-XII

виш йисарин араб авторрикай Ибн Асам ал-Куфидин, ал Балазуридин, Абу Жафер Мугьаммад Ибн Жарир ат-Табаридин, Ибн ал-Асиран, ал-Мукьаддасидин, ал-Масудидин, Абу Исгьакь Ибрагьим ибн Мугьаммад ал-Фариси ал-Истагьридин, Ибн Гьаукалан, Йакьут Гьамавидин ва масабурун эсеррани лезгийрикай ва абурун чилерикай гзаф малуматар ава.

Гьа инал лагьана кІанда хьи, чи халкьдин тарих чирзавай ксари ара-ара араб чешмейрикай менфят къачузватІани, фарс чешмеяр рикІелай ракъурнава. И чешмейра лагьайтІа, чи тарихдин гелер генани пара ава. А.Т.Сардадваран "Тарих -е- Незами ва сийаси-йе доване Надершагь-е Афшар" ктаб ва Урусатдин Къцепатан Сиясатдин Архивди (АВПР) къалурнавай фарс чешмеяр мисал яз гьиз жеда.

Ибурулай гьейри чи чилерикай чирвилер гузвай юкъван асиррин чешмейрик лезгийриз ва Дагьустандиз талукь "Мазадин тарих", "Ахтынаме", "Абумуьслиман тарих", "Дербентнаме", "Тарихи Дагьустан", "Ширвандин ва Дербентдин тарих" хьтин кьиметлу ктабарни акатзава.

XIX асирда румвийрин, грекрин, латинрин къадим авторрин са къадар эсерар урус чІалаз элкьурна. Абурукай агьадихъ галай къве чешмедикай менфят къачун иллаки важиблу я: 1. Ган К.Ф. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и о Кавказе. СМОМПК, т. IV-IX, 1884-1890; 2. Латышев В.В. Известия древних писателей (греческих и латинских) о Скифии и о Кавказе. т. I-II, СПб., 1893-1906.

Эхиримжи пуд виш йисан къене чи халкъдикай, чи чилерикайни чкайрин тӀварарикай гегъеншдиз малумат гузвай чешмейрин къадар мадни пара хъана. Гъабурукай яз, И.Г.Герберан "Известия о находящихся с западной стороны Каспийского моря между Астраханью и рекою Курою народах и землях в 1728 г." тӀвар ганвай, 1760-йисуз чап хъайи очерк, академик Н.А.Гюльденштедтан 1819-йисуз Москвада акъатай "О Лезгистане или Лезгинии и о лезгинцах" ктаб, А.А.Неверовскийдин 1848-йисуз чап хъайи "Краткий исторический взгляд на северный и средний Дагестан в топографическом и статистическом отношении до уничтожения влияния лезгин на Закавказье" эсер, XVIII виш йисан алпан тарихчи, католикос Есаи Гъасан Жалалянан "Алпан уьлкведин куьруь тарих (1702-1722)", XVIII виш йисан урус тарихчи академик П.Г.Буткован "Лезгины", барон П.К.Усларан 1881-йисуз Тифлисида акъатай "Древнейшие сведения о Кавказе", Азербайжандин алим Абаскъули агъа Бакиханован "Гуьлуьстани Ирем", лезги алим Гъасан Алкъвадарвидин "Асари Дагъустан" ктабар къалуриз жеда. XX асирда чап хъайи И.И.Пантюхован "Лезгины" (Тифлис, 1901) ктаб, К.Ф.Ганан "Первый опыт объяснения кавказских географических названий" (СМОМПК, Вып. 40. отд. III. Тифлис, 1909. с. 80-125) очерк, М.М. Ихилован "Кубинские лезгины" (Махачкала, 1957) ва "Народности лезгинской группы" (Махачкала, 1967) тӀварар алай ктабар, Л.И. Лаврован "Лезгины" тӀвар алаз 1955 ва 1960-йисара чап хъайи къве очерк, Л.Б.Панекан "Жилище лезгин" (Материалы по этнографии Грузии. вып. IX. Тбилиси,

1957) макъала, К.В.Треверан "Очерки по истории и культуре Кавказской Албании" (М.-Л., 1959), Х.Х. Рамазанован ва А.Р.Шихсаидован "Очерки истории Южного Дагестана. К истории народов Дагестана с древнейших времен до начала XX века" (Махачкала, 1964) ктабар, С.С.Агъашириновадин "Поселения лезгин в XIX-начале XX века" (Ученые записки ИИЯЛ, т. VI. 1959) макъала ва "Материальная культура лезгин" (XIX-начало XX в.)" (М., 1978) ктаб, кІарви алим, тарихдин илимрин доктор Абидулла Оружеван "Археологические раскопки на раннем средневековом памятнике Гурсанпель (Кусарский район) и Салмантепе (Кубинский район)" тІвар ганвай эсерар (Сб. АЭИА. Баку, 1979) ва археологиядиз талукъ маса эсерар, Р.М.Юзбашеван, К.Г.Алиеван ва Ш.М.Саадиеван "Азербайжандин географический тІварар" (Баку, 1972, азербайжан чІалалди), С.М.Моллазадедин "Топонимия северных районов Азербайджана" (Баку, 1979), Ж.А.Халилован, Къ.О.Къошкърлыдин, Р.Б.Аразован "Археологические памятники северо-восточного Азербайджана" (Баку, 1991) тІварар алай ктабар чи чкайрин тІварар чирун патал гереклу чешмеяр я.

Гъа ихътин чешмейрикай яз профессор Р.И.Гъайдарован 1963-йисуз чап хъайи "Лезги хуърерин тІварар" макъаладикай, 1996-йисуз адан Магъачкъалада урус чІалалди акъатай "Лезги ономастикадиз гъахъун" ктабдикай, профессор А.Г.Гуълмегъамедован "Хуърерин тІварар халкъдин тарих я" ("Цийи дуънья" газет, 1968-йисан 17-март) макъаладикай, профессор Я.Яралиеван "Алупанская (кавказско-албанская) письменность и лезгинский язык" (Магъачкъала, 1995)

ва ада Н.О.Османовахъ галаз санал кхъенвай "История лезгин. Пелазги. (III-II тыс. до н.э.) т. I" (Москва, 2003) ктабрикай, М.Меликмамедован "Лезги тІвар алатІа..." (Магъачкъала, 1991) ктабдикай, Х.Н.Ханмагомедован 2000-йисуз "Кавказский вестник" журналда чап хъайи "РагъэкъечІдай патан Къавкасдин са бязи топонимрин гъакъиндай" макъаладикай, Медетхан Бедирханован 1991-1997-йисара газет ва журналрин чинриз акъатай макъалайрикай ва эхиримжи йисара чап хъайи маса авторрин са бязи макъалайрикайни менфят къачуна кІанзава.

Гъа икІ, хъсандиз менфят къачуртІа, винидихъ тІварар къунвай чешмейрай чаз лезги хуърерикай гзаф делилар гъатда. КІвенкІве чи къадим хуърер гъихътинбур тиртІа рикІел хкин. Арабрин тарихчи Абу Йусуф Йакъут ал-Гъамавиди (1179-1229) вичин "Муджам ал-Булдан" ктабда кхъенай: "Лекзрин (лезгийрин - М.М.) уьлкведин агъалияр муькуьбурулай о кардалди тафаватлу я хьи, къадардал гъалтайла абур виридалайни пара я, иер кІалубар авай, мягъкем бедендин сагълам инсанар я, абурун хуърер къалин я, хуърерин арада гъамиша алакъа ава". И фикир маса араб авторрини тестикъарзава. Фарсарин XII асирдиз талукъ географиядин чешмейра Лезгистан чІехи ва пара хуърер авай уьлкве хъиз къалурнава.

Лап къадим чешмейра (чи эрадал къведалди V - чи эрадин III виш йисар) лезгийрин Ахцагъ, Къурагъ, Чур, Къаркъар, Касан, Къаркъаран, Гелан, Гелда, Ракъин, Чепекъ, Хылер, Гияр, Алам, Йаргу, Пел, Къвепеле, КІеле, Билисан, Цри, Мийсар, ЧІанахъар, Къай хътин шегъерринни хуърерин тІварар гъатнава.

Амма а тІварар гьам къадим авторри чпин чІаларив къадайвал кхьенвайвилай, гьамни урус чІалаз элкьурдайла гзаф дегишвилер кьиле фенва. Гьавилай Кьурагь - Кераун, Кьаркьаран - Гогарен, Ракъин - Раги, Чепекь - Джекбек, Гияр - Гуар (Куар), ЧІанахьар - Чанахар, ЧІур - Чор (Чола), Билисан - Билистан хьиз кхьенва ва икІ мад.

Юкъван асиррин чешмейра лезги хуьрерин тІварар генани пара ава. Амма гьабурун транскрипцияни халис лезги гафарилай гзаф фаркълу я. Месела, Моисей КьакьанкъатвацІвидин "Агъвандин тарих" ктаб урус ва азербайжан чІалариз элкьурдайла чи хуьрерин тІварарикай Кьацу - Кьакьу, КьетІенхуьр - Адехер, ГелмецІ - Гоменк, Уьруькан - Уреккан, ЦІрхар - Срхари, ЦІахуран - Дасхуран, Кис - Гис (Киш), Хуьруькь - Хрук, Муьшкуьр - Маскут (Мускур), ЦІугьар - Согьар, Цазпатан - Сазбадай, КІелет - Калсет, Кьвекам - Гегам, КьакьанкъатвацІ - Каганкатук, МитІрис - Метриса, Давдакъан - Дивдикан, МатІалис - Маталис хьиз кхьенва. Са анжах Члах хуьруьн тІвар авайвал къалурнава.

ХІІ асирдин автор Мхитар Гошан "Алпан хроника" тІвар алай кІватІалдин урус ва азербайжан чІаларалди акъатнавай текстерани чи хуьрерин тІварар кхьидайла татугайвилериз рехъ ганва. Ина Кьавгьпел - Хавхаберд, Кьакь - Гак, Дивахуьр - Дивахур, ЦІерик - Чарек хьиз кхьенва.

Юкъван асиррин араб чешмейрикай гегьеншдиз рахана кІанзава. Винидихъ тІварар кьур араб авторрин ктабра, гьакІни Х-ХІІІ асирриз талукъ маса араб чешмейра цІудралди лезги хуьрерин тІварар дуьшуьш

жезва. Араб чІалав къадайвал къелемдиз къачунвай и тІварар урус ва азербайжан чІалариз элкъурнавай араб чешмейра икІ къалурнава: Мускур (Муьшкьюр), Келей Сувар (Сувар кІеле), Курмуг (Къурмух), Келе (КІеле), Калабад (КІелепад), Бел (Пел), Курхур (Кьюрхьюр), Сурхур (Сурхьюр), Дутхур (ДутІхьюр), Харак (Харакъ), Санкар (Санкъар), Каланкатус (КъакъанкъатвацІ), Кавазин (Къвесин), Хасар (Хъацар), Дугур (Дуьгуьр), Каркала (КъаркъаркІеле), Зарах (Зутаргъ), Камсул (КІемцуьл), Кунтар (КІунтІар), Ганех (Уьнуьгъ), Курейш (Къуруш), Салар (Цлар), Шандаг (Шандагъ), Укун (Шкун), Каркар (Гарагъар), Кала (КІелет), Сахар (ЦІрхар), Кадал (Квардал), Гак (Къакъ), Кутал (Къудял), Сурух (Цуругъ), Сур (Цур), Калагъ (Кылагъ) ва икІ мад.

Гъа ихътин чешмейра чи хуьрерин тІварар чІуруз кхъенвайвиляй са бязи авторри абуруз чпиз кІандайвал баянар гузва. Месела, дегъ чІавара Къубадин чилерал хъайи Эмирвар, Кыливар, Хылавар хътин къадим хуьрерин тІварар къадайла, эхиримжи къве топоним Килвар ва Шилавар хъиз къалурзава. Гуя и тІварар фарс чІалан "кІеле" хътин мана гузвай "вар" топоформантди арадиз гъанвайди я. (*А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа, Баку, 1990, с. 74*). Бес фарс чІала "кыли" ва "хыла" вуч я? Жаваб гуз жезвач, вучиз лагъайтІа а чІала ихътин гафар авач. Муькью патахъай, археологиядин амуькьяйрини анра ихътин кІелеяр хъайиди тестикъарзавач. И топонимар анжах лезги гафарикай арадиз атанвайбур я: Эмирвар (Эмиран + вар), Кыливар (Кылин + вар), Хылавар (Хылан + вар).

Пуд лагъай ойконим лезгийрин хьел тайифадин тІварцІихъ галаз алакъалу я. КцІара исятдани и тайифадин тІвар алай хуър ава: Хьилар.

А.С.Сумбатзадеди гьакІ Нуран ва Камарван хьтин лезги хуърерин тІварарни фарс чІалан "ан" ва "ван" формантри арадиз гъанвайди кхъизва. (Винидихъ къалурнавай чешме, ч. 74). Са гафни авачиз, чи чилерал фарс ономастикадин гелерни дуьшуьш жезва. Амма им чкадин топонимриз са къиликай фарс чІалан куьмекдалди баянар гана кІанзава лагъай чІал туш. Фарс чІала "ан" формантди "гзафвал", "ван" формантди "кІвал" хьтин манаяр гузва. Гъавиляй и ойконимриз фарс формантрин куьмекдалди баянар гун дуьз туш. "Нуран" ойконим лезгийрин къадим идионим тир "Нур" гафуникай ва лезги чІалан "ан" формантдикай арадиз атанва: Нур + ан. Им гьакІни чи чІалан талукъвилиин падеждин форма я: нин? - Нуран. Камарванни халис лезги гафарикай арадиз атанвай ойконим я: Камар + ван (Камарин ван, Камарван).

Гъа инал чи хуърерин тІварар санлай - а, - агъ, - агъ, - аз, - ал, - ан, - ах, - ахъ, - аргъ, - ет, - ик, - ил, - ин, - ит, - итІ, - игъ, - мух, - рух, - ух,, - угъ, - ун, - ут, - ук, - ул, - ур, - уз, - уьгъ, - уьл, - уьтІ, - цугъ, - ых, - э, - эгъ, - эз, - эл, - эн, - эргъ хьтин формантри арадиз гъанвайди рикІелай ракъурна кІанзавач. Ибурукай са къадар формантри ва гзафвилиин къадардин - ар аффиксди чи хуърерин тІварар чи чІалан везинлувилив къадайвал, рифмадалди туькІуьрдай мумкинвал ганва. Ихьтин къве слогдикай ибарат цІудралди ойконимар мисал яз къалуриз жеда: 1) Миграгъ, Арагъ, КІварчагъ, Чирагъ, Ярагъ, Хутаргъ, Сугърагъ, Зутаргъ, Цаваргъ ва

мсб. 2) Ругун, Яргун, Куркун, Рухун, Къужун, Шурун, Бургъун, Кркун, Кучун, Ушкун, Урсун ва мсб. 3) Грар, Крар, КІрар, Кркар, Лакар, ЧІакІар, ЧкІар, ЛукІар, КъакІар, Макъар, Хъукъар ва мсб. 4) АрхитІ, МихитІ, ЗахитІ, ЭхнитІ, ХипитІ, ЦинитІ ва мсб. 5) Ялцугъ, Бахцугъ, КІахцугъ, Хъуцугъ, Руцугъ ва мсб. Гъа ихътин ойконимрин жерге мадни давамариз жеда. И тІварарихъ маса аламати ава. Лезгийри са жергедин мукъвал хуърериз рифмадин гафаралди тІварар гудай. Месела, Ялцугъ, Бахцугъ, КІахцугъ ва икІ мад.

Хуърерин тІварар арадиз гьидайла халкъди "цІуру", "цІийи", "агъа", "вини", "къулан", "чІехи", "гъвечІи" гафарикайни менфят къачунва ва гъавилияй чахъ чпин сад лагъай компонентар гъа и гафарикай ибарат тир шумудни са хуърер ава: ЦІуру Худат, ЦІийи Дизахлы, Агъа СтІал, Вини СтІал, Къулан СтІал, ЧІехи Муругъ, ГъвечІи Дегъне ва мсб.

Мад са месэладикай фагъумна кІанзава. Чи са къадар хуърерал са шумуд тІвар ала. Месела, Агъа СтІалдал Агъа Кран, Гдумдал Гытгым, КІиридал КІрар ва Икра, НуьцІуьгъ хуърел Гуман, Хъукъвадал Куг, Цацархуърел Заза, Цуругъал Зрых, Чеперрин хуърел Джаба, Лгарин хуърел Лгарпиркент, Испик хуърел Спик, КІелетдал Къалажугъ, Зизикдал Цицик, Сусайдал Цуцай, Яргундал Гъезре, Бахцугъал Яйлахдин хуър, Квардал хуърел Куьре, Пиперхуърел Къуза, Къурбанэфендидал Пирли, Истисудал Жангъу хътин тІварарни ала. И ойконимар жуьреба-жуьре рекъералди арадиз атанва. Месела, профессор Р.И.Гъайдарова вичин "Лезги ономастикадиз гъахъун" ктабда кхъизвайвал, КІирийрин хуьруьн сифте тІвар КІир тир. Гзафвили

къадардин - ар аффикс ккІана адакай КІирар хъана. Ударение алачир /и/ сес аватайла КІрар ва гугъуьнлай КІирияр хътин формаяр арадиз атана. Амма документра ва картайра хуьруьн тІвар Икра (урус чешмейра гъатнавайвал) къалурзава.

Хуьрерин тІварарихъ гелкъведайла рикІел хвена кІанзавай мад са месэла ава. Лезгийри чара-чара чилерал цІийи хуьрерин бине кутадайла бязи вахтара са шумуд хуьруьз гъа са тІвар гудай. Гъавиляй гъам Куьре пата гъамни Къуба пата гъа са тІварар алай Лацар, Куьснет, Къалажугъ, Испик, Зизик, Филер, Асадахуьр, Къучагъ, КІеле, Хуьрел, Смугъул, Гарагъар, Самур, Хуьрехуьр, Тигъир, Камархуьр, ЛукІар хътин хуьрер пайда хъана. Дагъустанда ва Азербайжанда "Къалажугъ" тІвар алай 3 хуьр ава. Дагъустанда тек са "Макъар" тІвар алай 6 хуьр къалуриз жеда: Макъар, Агъа Макъар, Вини Макъар, Къуба Макъар, Докъузпарадин Макъар, Чародадин Макъар.

Бязи чІавара гъа са тІвар алай хуьрер чара авун патал халкъди "сад лагъай", "къвед лагъай", "пуд лагъай", "къуд лагъай" хътин гафарикай менфят къачудай. Месела, юкъван асирра Къубада Сад лагъай Къаркъар кІеле, Къвед лагъай Къаркъар кІеле, КІцара Сад лагъай Къефлепел, Къвед лагъай Къефлепел, Пуд лагъай Къефлепел, Къуд лагъай Къефлепел, Къвед лагъай Яргун, Хачмаза Сад лагъай Серкерпел, Къвед лагъай Серкерпел хътин хуьрер авай. Гила абур амач ва абурун тІварар "квахънавай" хуьрерин сиягъдик акатнава. Гъа инал лагъана кІанда хъи, дегъ чІавара чахъ гъа са тІвар алай хуьрер мадни гзаф авай. Месела, тек са араб тарихчийрин эсеррай лезгийрихъ "КІеле"

тІвар алай 18, "Гуьне" тІвар алай 8, "Пел" тІвар алай 16, "Лакар" тІвар алай 6, "Дагьар" тІвар алай 5, "Палас" тІвар алай 5, "Чур" тІвар алай 4, "Лацар" тІвар алай 4, "Гелен" тІвар алай 4, "Целегуьн" тІвар алай 4, "Члар" тІвар алай 3, "Латар" тІвар алай 3, "Бармак" тІвар алай 2 хуьр хъайиди малум жезва.

Чпин тІварар лезги тайифайрин тІварарихъ галаз алакьалу тир хуьрерни гзаф авай. Тек са гел тайифадихъ авсиятда 20 къван ойконимар къалуриз жеда: Гел, Гелен, ГелмецІ, Гелда (им гьакІни Дербентдин къадим тІварарикай сад я), Гелер палас, Гелевар, (Куьре пата), Гелевар (Къуба пата), Гелел, Геленхур, Гелхен, Гелен кІунтІ, Гелер, Гили, Гелагъ, Геленпел, Гелягъ, Гелтехъ, Геле яйлах, Гилиг, Гилгил.

Тарихдин чешмейра куьр тайифадин тІварцІихъай арадал атанвай ихътин ойконимар гъатнава: Куьрхуьр, Куьрехуьр, Куьрел (Куьре пата), Куьрел (Къуба пата), Къилагъ Куьре, КІеле Куьре, КІурхуьр, Куьрер, Кириг, Куьрик (Къуба пата), Куьрик (Куьре пата), Куьреба хуьр, Куьр кІеле, Куьрмух, Куьргур, Куьркуьн ва мсб.

Лег тайифадин сихилри бине кутур хуьрерин тІварар ихътинбур я: Лакар (санлай Куьре ва Къуба пата 6 хуьр), Агъа Лакар, Вини Лакар, Лек, Леки, Вини Леки, Агъа Леки, Къулан Леки, Лекит, Лгар, Легхуьр, Легер, Леган, ЛегекІ, Легар.

Тайифайрин тІварар алай хуьрерин сиягъ мадни давамариз жеда. Санлай къачурла, гел, лег, куьр, хьел, кирк, муьшк, кас, миг, чІек, сул тайифайрин тІварарихъ авсиятда цІудралди ойконимар арадал атанай ва абурукай гзафбурун тІварар тарихдин

чешмейра гьатнай. Чи хуьрерал и тІварарикай са кьадабур исятдани алама.

"Квахьнавай" хуьрерикай рахадайла, мад са месэладикай лагъана кІанзава: тарихдин чара-чара девирра дявеяр, залзалаяр ва тебиатдин маса басрухар себеб яз вишералди лезги хуьрер чкІана, арадай акьатнай. Абурун тІварар тамамвилелди чирна винел акьудун мумкин туш. Амма тарихдин чешмейрай чал чапхунчийри са бязи девирра тахминан чи гьикьван хуьрер чукІурнатІа кьалурзавай делилар дуьшуьш жезва.

ДЕЛИЛАР ГЗАФ АВА

Са бязи чешмейра ва VIII виш йисаз талукь кьадим лезги ктабда ("Алупан улуб") кьалурнавайвал, гьеле III асирда Ирандин пачагь Багърам шагьди Алупандин Пакул ва Муьшкуьр вилайтриз 60 агьзур фарсар куьчарнай. Чкадин агьалияр сувариз ва ларариз акьуднай.

Чапхунчийри чи чилерал маса миллетар куьчарунилай гьейри, гьакІ есирда кьур лезгийр чпин уьлквейриз тухуз, абурун хуьрер ичІиз тазвай. Бизансви Менандра вичин "Тарих" ктабда кхьенвайвал, тек са 586-йисуз Бизансдин сердерди Куьр вацІалай алудна агьзурралди лезгийр Римдиз тухванай.

722-йисуз арабрин сердер Абу Убайд Жаррагьа лезгийр муьтІугьарун патал 60 агьзурдав агакьна мислимрикай кьве кьушун туькІуьрнай. Ахцегьин патав кьиле фейи женгера 7 агьзур кьван арабар гьелек хьанай. ЯтІани абуру кІеле кьан патал вадра Ахцегьал

вегъенай. Чпихъ чIехи къуватар авайтIани, чапхунчийрин ниятар къилиз акъатначир. Санлай 10 агъзурдалай виниз аскерар квадарай Абу Убайд Жаррагъ эхирни хаинрин куьмекдалди кIеледиз гъахъиз алахънай. Мад гъилера кIаник акатна, къулухъ чIугур сердерди кIеледилай гъил къачуна муькуь лезги вилаятрал вегъенай. Араб тарихчийри кхъенвайвал, мислимри Самурдин къерехда лезгийрин 40-далай виниз хуьрер чукIурнай ва чпин аксина женг чIугур вишералди агъалияр яна къенай. 2700 кас есирда къуна Сириядиз ракъурнай.

Араб авторрикай ал-Балазуридин "Футугъ ал-булдан" ва Ибн ал-Асиран "Тарих ал-Камиль" ктабра кхъенвайвал, 783-йисуз Марван ибн Мегъамеда гъезерихъ галаз женгина 40 агъзурдав агакъна буртасарни гъезерар есирда къунай. Буртасар ада Кахетиядиз, "гъезер тайифаяр Самурдинни Шабрандин арада авай дуьзенлухдиз, лезгийрин вилаятдиз куьчарнай". (*Ал-Балазури. Футугъ ал-булдан. Лейден, 1876.ч. 207-208*). Куьруь вахтунда бунт къарагъарай буртасри чпиз регъбервал гузвай арабрин эмир яна къенай ва абур катна ватандиз хъфенай. 7000 къван гъезерар лагъайтIа, лезгийрин чилерал амуькънай. (*Артомонов М.И. История хазар. Л., 1962. ч. 218-221.*). Гъа и кар себеб яз 30-дав агакъна хуьрерни гзаф чилер лезгийрин гъилияй акъатнай. Гуьгъуьнлай гъезерри чи хуьрерин тIварарни дегишарнай.

VII-X виш йисара араб чапхунчийри чи чилерал виш агъзурралди арабар куьчарна. Тарихдин чешмейрай малум жезвайвал, чара-чара вахтара арабрин сердеррикай Маслама ибн Абд ул Малика

Лезгистандиз 24000 сирияви, Язид ибн Гъатам ул Мукаллабиди 40000 йеменви, Гъарун ар Рашида 30000 низарияр куъчарнай.

1230-йисуз Хорезм шагъдин хва Жамал уд-Дина Дербентдиз, Табасарандиз ва Муъшкуърдиз 50000 туърк агъалияр гъанай. Ихътин гъалар гуьгъуьнин йисарани давам хъанай.

"Зубдат ат-таварих" ктабда кхъенвайвал, 1386-йисуз Къизил Ордадин кыле авай Тохтамышша 90 агъзур къушундив Дербентдизни Ширвандиз басрух гайи чІавуз цІудралди лезги хуърер цІай яна канай. Гуьгъуьнлай Тимурленга чи гзаф хуърер харапІайриз элкъуърнай. 1395-йисуз Тимурленг монголрин аксина тухвай женгера гуржийриз куьмек гайи лезгийрикай къясас къахчун патал Лезгистандиз атана. Гуржийрин ва осетинрин тарихчийри кхъизвайвал дагълар, дереяр, дуьзенлухар Тимуран гуьул хъиз лепе гузвай къушунривди ацІанвай. Гуржистан кыляй-кылиз цІай яна виран тур ада, лезгийриз генани чІехи дуван къуна. Вишералди дишегълиярни аялар цІуз вегъена кана. ЯтІани адавай лезгияр кыляй-кылиз муьтІуьгъариз хъанач. Гъавиляй 1404-йисуз архиепископ Иоани де Галонифонтибуса вичин "Дуьнья къатІунин ктаб"да кхъенай: "Тимурленгаз лезгийрин дагълар рам ийиз кІан хъана ва ада 100 агъзур къушун кІватІна. Амма лезгийри монголар акІ кукІварна хъи, Тимурленга вичин къушун къулухъ чІугуна, дяведилай гъил къачун патал эмир гана". Тимурленга лезгийриз гъихътин дуван къунатІа хъсандиз къатІунин патал мад къве делил гъин: XVIII виш йисан алпан тарихчи, каталикос Есаи Гъасан Жалаляна вичин "Алпан улкведин куьруь

тарих (1702-1722 йй.)" ктабда кхьенвайвал, Тимурленга агъзурралди лезгийр Афгъанистандин Къандагъар вилайтдиз куьчарнай. Маса чешмейра Афгъанистандиз 25 агъзур лезги куьчарнавайди къалурнава. 1911-йисуз Н.Н. Шавровадин Санкт-Петербургда чапдай акъатай "Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам" ктабда кхьенвайвал, дегъ девирра къиблепатан Мугъанда лезги тайифайр яшамиш жезвай. Тимурленга гъужумар авур вахтунда и агъалийрин са паяр телеф хъана, муькуь паяр басрух гана анрай акъудна. Акъатайбуру Дагъустандин дагълара бине кутуна. (ч.37).

Юкъван виш йисара Алупандиз басрух гайи къуватри лезгийр маса вилайтрайни акъудна. Абуру "Куьрдинни Араздин дуьзенлухар ва Къарабагъдин дагълар къуна, анра яшамиш жезвай чкадин лезги тайифайр Дагъустандин дагълар галайнихъ чукурна". (*Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. История, философия и права. №2. 1990. ч. 43*). Гъа и крар себеб яз, лезгийр чпи бине кутур вишералди хуьрерикай магърум хъана. Азербайжандин кеферпатани лезгийрин къилел чIехи мусибатар атана. Тарихчийри кхъизвайвал, "Азербайжан идара ийизвай вахтунда илханийри Юкъван Азиядай иниз къажарар, падарар, зулкъадарар, сорсорар, устажалияр хътин тайифайрикай ибарат тир 200 агъзур туьрк хизанар куьчарнай. XVI-XVII виш йисара сефевийри абурун са пай лезгийрин вилик пад къан патал Кеферпатан Азербайжандиз куьчарнай". (*Велиев (Багарлы) М.Г.Население Азербайджана.* "Музей

этнографических сокровищ". Азербайджанский настольный календарь. ч. II. (Азербайджановедение). Баку, 1925.ч. 387-409). Гъа и авторди-Мегъамед Гъасан Багъарлыди 1921-йисуз Бакуда чапдай акъудай вичин "Азербайжан" ктабда кхъенвайвал, сефевийри Къуба уезддин лезгияр муьтІуьгъарун патал иниз Ирандай баят тайифаярни куьчарнай.

Гуьгъуьнлай виридилайни пара лезги хуьрер чукІурайди Надир шагъ хъанай. Тарихдин делилриз вил вегъен: 1735-йисан октябрдиз Надир шагъди вичин къушун пуд чкадал пайна. Вич сад лагъай къушундин кыле аваз Будугъизни Хинелугъиз фена. Къвед лагъай къушунди Докъузпарадинни Алтыпарадин хуьрерал вегъена. Пуд лагъай къушунди КъепІиррин хуьр элкъуьрна цІарце туна. Чапхунчийри лезги хуьрерин чпиз табий тахъай агъзурралди агъалияр яна къена. 11-ноябрдиз пуд къушунни Хъилерин хуьре санал кІватІ хъхъана. Надир шагъдин къушунди Дербентдиз фидай рекъе чи 12 хуьр къилий-къилди чукІурна.

1741-йисан мартдиз лезгийри ва аварри Надир шагъдин 75 агъзур къушундин аксина женг чІугуна. Къуватар барабар тушир ва са дагъвидихъ галаз душмандин 30 аскер кикІизвай. Ирандин тарихчи А.Т.Сардадвара вичин "Тарих-е-незами ва сийаси-йе доване Надершагъ-е Афшар" ктабда къалурзавайвал, им чІехи ва амансуз женг тир. "Лезгийри вирида сад хъиз, муьтІуьгъ тахъана, рекъидалди женг чІугвазвай". Гъа и йисуз чапхунчийри Шеки-Ширван пата лезгийрин 30 хуьр чукІурна харапІайриз элкъуьрна. АВПР-дин (Урусатдин Къецепатан Сиясатдин Архивдин) материалрай малум жезвайвал, Надир

шагъди Къубадаини Куъредаи Хорасандиз 12 агъзур лезги хизанар куъчарнай ва Ирандай чи чилерал 9 агъзур фарс хизанар гъанай.

Урус тарихчийрикай Н.А. Сотавован, П.С. Буткован эсерра, ингилисрин тарихчи С.Жонсонан "Надир шагъдин тарих" (Лондон, 1770) ктабда, АВПР-дин материалра ва маса чешмейра къалурнавайвал, Надир шагъди вичин аксина къати женгер чІугвазвай лезгийриз генани пара зулум авунай. 1743-йисан зулуз Надир шагъди вичин аксина бунт къарагъарай Ширвандин ва Куъредин лезгийриз дуван къуна. КъепІир хуъруън патав фарсари бунтчиар кукІварна. 12 хуъруън агъалияр санал кІватІна, чан аламаз абурун вилер акъудиз тур Надир шагъди Ширвандин ва Мугъандин лезгийриз кичІерарун патал абуруз 14 батман (лезгийрин са батман 6 кило я) акъуднавай вилер ракъурна. Хуърер къилий-къилиз цІай яна кана. ГъакІ ятІани лезгийри чапхунчийрин аксина женг чІугунилай гыл къачунач. А.А.Неверовскийди кхъенай: "Лезгийрихъ галаз дявейра фарсар ара датІана магълуб жезвай ва кІевера гъатзавай. Гъавилий Иранда ихътин мисал арадиз атанвай: "Шагъ акъулсуз ятІа, лезгийрихъ галаз дяведиз фирай". (Неверовский А.А. *Краткий исторический взгляд на Северный и Средний Дагестан в топографическом и статическом отношениях до уничтожения влияния лезгин на Закавказье. СПб., 1848, ч.9-10.*)

Надир шагъдилаи алатайла лезгийрин хуърер гзафни-гзаф XIX асирда урус чапхунчийри чукІурна. Урусатдин военный тарихдин архивдин (ЦГВИА) материалрай, чара-чара генералрин рапортрай ва маса

чешмейрай (Килиг: *Муъзеффер Меликмамедов. Къубадин гьулгьула. Баку, 2004. ч.11-13*) ихътин делилар малум жезва: 1820-1823-йисара генерал Ермолова Къубадин ва Куьредин 27 хуьр кыляй-кылиз чукІурна. 1837-йисан гатуз генерал Фезедин къушунри Къилагъ, Хуьлуьхъ, Вини Калунхуьр, Цехуьл, Эчехуьр, Миграгъ, Къара Куьре хуьрер цІай яна кана. 1839-йисуз генерал Головинан къушунри Самур округдин 10 хуьр чукІурна. 1844-1850-йисара урус пачагъдин къушунри Имаматдик акатнавай 65 къван лезги хуьрерикай 17 хуьр кыляй-кылди харапІайриз элкьуьрна. Гзаф лезги хуьрер Шейх Шамила тукІуьрай гьукуматдик-Имаматдик акатнавачир. ЯтІани урус генералри гъа хуьреризни басрух гана. 1858-йисуз генерал Врангела чи 14 хуьр чиливди сад авуна. 1877-йисан ноябрдин вацра генерал Комарован къушунди лезгийрин 13 хуьр цІай яна кана.

XX асирда чи хуьрерин кылел мадни чІехи мусибатар атана. 1918-йисан март-апрел варцара эрмени дашнакри ва большевикри Къуба уездда мусурманрин 160-далай виниз хуьрер цІай яна канай. Абурукай 70-далай виниз хуьрер лезги хуьрер тир. Эхирни 1918-йисан 18-майдиз Къубадин Дигагъ хуьруьн кІама (гила иниз "Къанлу дере" лугъузва) лезгийри полковник Амазаспа регъбервал гузвай дашнакрин ва большевикрин къушун кукІварнай.

Совет гьукуматди лезги хуьрерик иллаки чІехи зарар хукІурна. "Гележег авачир хуьрер" тІвар гана 1928-1970-йисара лезгийрин 80-далай виниз дагъдин хуьрер арандиз куьчарна. Тек са Къиблепатан Дагъустандин СтІал Сулейман райондай 25 хуьр, Мегъарамдхуьр

райондай 5 хуър, Ахцегъ райондай 11 хуър, Докъузпара райондай 8 хуър, Къурагъ райондай 13 хуър, Хив райондай 9 хуър, Рутул райондай 5 хуър, вири санлай 76 хуър арандиз акъудна. (*Килиг: Абдулбари Магъмудов. Залзала. Магъачкъала.1996.*) Чи бубайри бине кутур къадим хуърер харапІайриз элкъвена. 1966-йисан 20-апрелдиз Къиблепатан Дагъустанда хъйи залзалади 26 хуър чукІурна. 18 агъзурдалай виниз инсанар дуьзенлухдиз куьч хъана.

Бязи районрай лезги хуърерин агъалияр са себебни авачиз маса чкайриз куьчарнай. Большевик регъберрин тапшуругъдалди 1952-йисан тек са вацран къене Азербайжандин Нуха (гилан Шеки), Къах, Закъатала ва Белокан районрай 1500 лезги чпин хуърерай акъудна суьргуьн авунай. (*Мир Жафер Багъирован дуван.(Архивдин материалар). Азербайжан чІалалди. Баку, 1993.ч.78.*). Санлай XX асирда, яни са виш йисан къене лезгийрин 70-далай виниз хуърер михъиз терг хъана. Тек са КцІар района Дабур, 2-Яргун, Куьрел, КІелехуьр, Хуьруьнхуьр, Гурсан, Магъмудхуьр, Цуру хев, Рутар, Пеленхуьр, Кучумахуьр, Легар, ЧІаракІар, Юсуфахуьр тІварар алай 14 хуър арадай акъатна.

Къвепеле райондин къуьзуьбурун рикІел XX асирдин 50-йисара гадарай, гила "квахънавай" хуърерин сиягъдик акатнавай Севреван (адаз Севреганни лугъудай), Сармаших, Мершер, Дуружа хътин хуърерин тІварар хъсандиз алама. Севреван хуьр Камарвандин кефер пата, Туьрян вацІун къиле, Дагъустандин сергъятдал алай. Фин-хтун гьикъван четин тиртІани, Севреван 300-дав агакъна кІвалер авай къадим ва чІехи дагъдин хуьр тир. Къуьзуьбуру ихтилатзавайвал,

Севревандал вегъей Надир шагъдин къушун рехъ жагъун тавуна къулухъ элкъвенай. Хуъруьн къилив гвай тамара ва кІамара вагъши гъайванрикай север генани пара жедай ва абурун ванер вириниз чкІидай. Гъавилай хуъруьз "Севреван" тІвар ганай.

Адалай алатайла Мершер хуър къвезвай. Аниз фин генани четин тир. ЯтІани ина 100-далай гзаф кІвалер авай. Мершер лезгийрин хъел-чІемерукар, турар, жидаяр ва маса яракъар расзавай хуърерикай тир. Мершервийри чпин яракъар Дагъустанда ва Ширванда маса гудай. Са бязи чешмейра къалурнавайвал, и яракъриз тай авачир.

Дагъдин хушда, яйлахрин юкъва экІя хъанвай Дуружа хуъре са бязи кІвалер исятдани саламатдаказ ама. Фадлай куьч хъайи са къадар инсанар гатуз ина хуъруьн майишатдин крарихъ машгъул жеда, садбур ял ягъун патал хкъведа.

XIX виш йисан эхирра Къвепеледа КІамар хуър, Къакъанхуър, Пеленхуър, КІеле, КІелепад, Цацанхуър, Силибир, Дегъне хътин хуърер квахъна. Эхиримжи къве хуъруьн тІвар, яни Силибир ва Дегъне Къуба патани дуьшуьш жезва, Куъре патани. КцІарин Силибир хуър генани машгъур тир. Юкъван асирра ина къве Силибир авай - ЧІехи Силибир, ГъвечІи Силибир.

"Дегъне" тІвар алаз Къубада къве хуър хъанай: Сад лагъай Дегъне ва Къвед лагъай Дегъне. Гила ина "дегъне" компонент хуъзвай "Дегъне вацІ" патомоним, "Дегъне кІам" топоним, "КъирицІ Дегъне" ойконим дуьшуьш жезва. Идалай гъейри дегъ чІаварилай гилан Шеки райондин чилерал ЧІехи Дегъне ва ГъвечІи

Дегъне хуърерин бине кутунай. Абур исятдани Шекидин Чехи хуърерин сиягъдик акатзава.

Къадим лезги хуърерикай рахадайла, мад са месэладикай фагъумна кІанзава. Чи бубайри са бязи шегъерризни хуърериз сад хътин тІварар янай. Месела: КІеле, Мушкуър, Билисан, Йаргу, Алам, Мийсар, Къай, Гияр, Къурагъ, Пел, Чехи Пел, Къвепеле, Чур, Касан, Гелда, Худат, МитІрис, Чирагъ, Миграгъ, Гурсан ва икІ мад. И фикир субутдай са шумуд мисал. Анжах Къуба, КцІар ва Хачмаз районрин чилерал "КІеле" тІвар алай гъихътин шегъерарни хуърер хъанайтІа ва алай вахтунда гъихътинбур аватІа лугъун. Къуба патан лезгийри Къубадиз исятдани КІеле лугъуда. И шегъердин тІвар гъам арабрин, гъамни фарсарин къадим чешмейра гъатнава. Исятда Къубада "кІеле" компонентдикай арадал атанвай КІеледуъз ва КІеле Худат хътин хуърер ава.

Археологиядин амукъайри субутзавайвал, КІеле шегъердилаь гъейри Къубадин чилерал Сад лагъай КІеле, Къвед лагъай КІеле, Пуд лагъай КІеле хътин хуърер хъанай. Сад лагъай КІеле чи эрадал къведалди І агъзур йисан сад лагъай паюна, Къвед лагъай КІеле чи эрадин эвел къилера, Пуд лагъай КІеле чи эрадин XIII асирдиз арадал атанай. *(Дж.А.Халилов, К.О.Кошкарлы, Р.Б.Аразова. Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана. Баку, 1991, ч. 35-37).*

Юкъван виш йисара Къубада КІелет хуърни хъанай. Археологри адан амукъаяр 1980-йисуз винел акъудна. Гъа йисуз абуру гилан Хъимил хуъруьвай са километр къван яргъа тир, "Сад лагъай Гаргар КІеле" тІвар ганвай чкадани хуър хъайиди ашкара авуна.

Дагъдин ценце, чІехи тІулал бине кутунвай Сад лагъай Гаргар КІеледихъ чІехи чилер авай. Чи эрадик кьил кутадайла анаг хуър тир. VI-VII виш йисара хуър шегъердиз элкъвенай. Археологиядин амукъайрини и кар субутзава. Яшайишдин чкадин юкъни-юкъвал а девирдин шегъерриз хас КІеледин имарат алай. Тек са КІеледи 2000 квадратметр къван чка къзвай. (Винидихъ къалурай чешме, ч. 39).

Къвед лагъай Гаргар КІелени Хъмимлиз мукъва я. И хуърубн бине Къудял вацІун къерехда, алгъай чкадал кутунвайди малум жезва. Археологрис инай къадим лезги нехишарни гъайванрин шикилар алай кутарар, хъенчІин кварар, кишпирдин цамарни япагъанар, экуь шабалт рангунин хтарар ва маса затІар жагъанва. Цамарин са кьил гъулягъдин кьилиз ухшар я. Археологиядин материалар анализ авур алимри и хуър V виш йисан эвел кьилера арадал атанвайди къалурнава.

XIX виш йисан эхирралди Куьреда Гаргар майдан тІвар алай хуър хъанай. Дагъустанда гъакІ Гаргарпел хуърни авай. "Гаргар" гафунихъ галаз алакъалу тир тІварар маса чкайрани дуьшуьш жезва. Мисал яз Къарабагъдин Гаргар вацІ, Дагъустандин Гаргар дагъ къалуриз жеда. Лезгийрин гарг тайифа (газфвилин къадар: гаргар) тек са Кьибле Дагъустанда ва Кеферпатан Азербайжанда ваъ, гъакІ Мил-Къарабагъ дуьзенлухрани яшамиш хъанай. Гъавиляй "Очерки истории СССР" (М., АН СССР, 1956) ктабда ва машгъур алим К.В.Треверан "Очерки по истории и культуре Кавказской Албании" эсерда къалурнавайвал,

гъеле чи эрадин III-IV виш йисаралди гилан Мил дуьзенлухдиз Гаргар дуьзенлух лугъузвай.

Чка атунивай са месэладикай лагъана кІанзава. Надир Мамедов хътин са бязи алимри гъиле тарихдин са делилни авачиз гаргар туьрк чІалалди рахазвай халкъ тир лугъузва. Ада кхъизва: "Са бязи ахтармишзавай ксари Азербайжандин гаргар гилан чечен-ингушрин, масабур рутул-цІахуррин улу бубаяр я лугъузва. Амма тарихчи алим, тарихдин илимрин доктор Камал Алиева гаргар туьрк чІалан халкъ тирди къалурнава". (*Н.Мамедов. Азербайжандин чкайрин тІварар. (Азербайжан чІалалди). Баку, 1993, ч. 138*). Гъа инал лагъана кІанда хъи, и автордин гафари Азербайжандин Камал Алиев хътин машгур тарихчидин тІварцІиз леке гъизва. Вучиз лагъайтІа К.Алиева тарихдин илимдик пай кутур вичин "Античная Кавказская Албания" ктабда къадим авторрин фикирар тестикъарнава. А авторрикай Метродор Скепскийскийди, Гипсикрата ва Страбона гаргар Къурагъ дагъларин ценера, гъакІ и дагъларин кефер пата ва къибле пата авай дуьзенлухра яшамиш хъайиди къалурнава. (*Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарий Г.А.Стратановского. М.: "Наука", 1964. XI, 5, 1*).

Гаргар Страбона лагъай чилерал яшамиш хъайиди Самур вацІун къиле авай Гаргар дагъди, Гаргар тІвар алаз Къубадин ва Куьредин чилерал хъайи хуьрери ва маса делилрини субутзава. Лезги чІалан группадик акатзавай рутул ва цІахур чІалара "гаргар" гаф исятдани амазма ва ада "къунши", "мукъвад" хътин манаяр гузва. КцІар райондин Хъил ва Хъил уба

хуьрера "гаргар" тІвар алай тухумар ава. Гьа ихьтин делилри мад гьилера гаргар а тайифайрин кьуншидал, тахминан Страбона лагьай чилерал яшамиш хьайиди субутзава. Гьугьунлай гаргари маса чилерални бине кутунай. Гьавиляй Камал Алиева кхьенва: "Гаргар Каспидинни Самур цІиргьинин дагьларин арада авай Кьурагь дагьларин хушара, гьакІни Кьурагь дагьларин кеферда ва кьибледа авай дуьзенлухра яшамиш хьанай... Гаргар этнонимдихь авсиятда маса чилерал дуьшуьш жезвай чкайрин тІварари ихьтин фикирдал гьизва: гаргар тек са Кефер-РагьэкьечІдай Кьафкьаздин дагьларин ценера ва дуьзенлухра ваь, гьакІ Кьибле - РагьэкьечІдай Кьафкьаздихь галкІизвай чилерал ва Гаргар вацІун кьваларивни яшамиш хьанай". (*Кемал Алиев. Античная Кавказская Албания. Баку, 1992, ч. 54*).

КцІар районада исятда КІелет (Кьалажух) тІвар алай кьве хуьр ава. Идалай гьейри "КІеле" компонент квай ГьасанКІеле, БедирКІеле, ГуьндуьзКІеле хьтин хуьрерин тІварар кьалуриз жеда. Дегь чІавара Кьулан вацІун эрчІи пата, гилан Яргун хуьруьн кьвалав КІелехуьр (адаз КІеледхуьрни лугьуда) хьанай. Бязи алимри ам юкьван асирра, VII асирдилай гуьгьуьниз арадал атанвайди кьалурзава. Амма и фикир гьакьикьатдив кьадайди туш. Сад лагьайди, анай жагьанвай кьапарин вири ваь, са шумуд юкьван асирриз талукьбур я. Гьавиляй анжах и делил асасдиз кьачуна, хуьр юкьван виш йисара арадал атайди я лугьуз жедач. Кьвед лагьайди, тарихдин чешмейрай VII асирдиз арабри чи чилерал гьужумдайла ина КІеле авайди малум жезва. Пуд лагьайди, гьеле II асирда Клавдий Птолемя

туькІуьрай картада Йаргу шегьердин къвалав КІелехуьр гвайди къалурнава.

Хуьр сад-садалай хкаж хьанвай пуд чилин чкадикай (террасдикай) ибарат я. Сад лагьай террасдин майдан 1000 квадратметр, къакьанвал 48 метр я. КІунтІунин гуьне квай чкаяр тик я. Кьибле ва рагьэкьечІдай патарай рекьер акьудна, кІвалер эцигдайла къацІар атІанва. Эвел са кІунтІунал, ахпа муькуь кІунтІарал хуьр кутунва. Инаг стратегиядин жигьетдай гзаф къулай чка тир ва гьавилай сад лагьай, яни лап къакьан террасдал кІеле алай. ВацІу ва тик гуьнейри душмандиз иниз акьатдай мумкинвал гузвачир. Лезгийри ина фарсарин, арабрин, монголрин, урусрин гзаф къушунар кукІварнай.

Хачмаз районада ГьасанКіеле хуьр ава. Дегь чІавара Мушькуьрдин чилерал "кІеле" компонент квай хуьрер генани гзаф алай. Месела, археологри VII виш йисан юкьвара арадал атай Кіеле хуьруьн амуькьяр ашкара авунва. Хуьр гилан "Кіелед чка" лугьузвай тІулал кутунай. ГьасанКіеле алай чкадал лезгийри чи эрадал къведалди кутур хуьруьз Кіеледпел лугьудай. Хуьруьн кІеледи 1500 квадратметрдин чка къазвай. Чи эрадин X-XI виш йисара Кіеледпел чапхунчийри цІай яна канай. Тахминан виш йис алатайла, XII асирдин эвел къилера лезгийри ина цІийи хуьр кутун хьувунай.

Гила "пел" ва "кІунтІ" компонентри арадал гьайи са бязи хуьрерикайни шегьеррикай лугьун. Сифте яз 1963-йисуз археологри КцІар райондин Агьа Лакар хуьруьн патав юкьван виш йисариз талукь къадим шегьердин амуькьяр ашкара авуна. Гилан Агьаханпел (асул тІвар "Агьа пел" я) лугьудай чкадал араб

чешмейра "Бел" хьиз гьатнавай Пел шегьер хьанай. Шегьердин агьалийри араб чапхунчийрин аксина къати женгер чІугунай ва гьавиляй чпин пацук акатай кумазни, кьиле ял гьатай мислимри Пел чукІурнай.

1976-йисуз археологри КцІар райондин чилерал Сад лагьай Чехи Пел, Кьвед лагьай Чехи Пел ва Пуд лагьай Чехи Пел хуьрерин амукуьяр винел акъудна. И пуд яшайишдин чкани Баку-Ростов шегьредин кьерехда, гилан Кичан хуьруьн патав гва. (Дж.А.Халилов, К.О.Кошкарлы, Р.Б.Аразова. *Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана. Баку, 1991, ч. 68-72*).

Сад лагьай Чехи Пелен амукуьяр Кичандин кефер пата, хуьруьвай 2 километр кьван яргъаз ашкара авунва. РагъэкъечІдай патай ам Кьвед лагьай Чехи Пел, кьибледай Пуд лагьай Чехи Пел хуьрерихъ галаз сергьятламиш хьанва. И хуьр 15 метр кьван кьакьан кІунтІунал кутунва. ТІулан майдан 1800 квадратметр я. Инай жагъанвай кьадим кьапари ва маса материалри хуьр чи эрадал кьведалди, кишпирдин (буьруьнждин) девирдин эвел кьилера кутунвайдакай хабар гузва.

Кьвед лагьай Чехи Пел Кичандивай 2,5 километр кьван яргъа я. И хуьр кьве кІунтІунал кутунай. Кефер патай кІунтІ чилелай 15 метр, кьибле патай 8 метр кьван кьакьан я. Хуьр кутунвай тІулан майдан гзаф гегьенш я. Археологиядин материалрин анализди кьалурзавайвал, хуьр кишпирдин девирдилаь юкьван асиррин эвел кьилералди аваз хьанай.

Пуд лагьай Чехи Пел чиливай 6 метр кьван хкаж хьанвай чкадал кутунай. Чи эрадал кьведалди арадал атай и хуьр чи эрадин XI асирдалди саламатдаказ амай.

"Пел" компонентди арадал гъайи ойконимрикай Гавдишанпелни дегъ чІаварин тІварарик акатзава. Са бязи алимри "Гавдишан" гафуниз акатайвал баянар гузва. Месела, Исамеддин Османова 2000-йисуз Бакуда азербайжан чІалалди чапдай акъудай вичин "КцІар район" ктабда кхъенва: "Говдишан лугъудай чкадин тІвар фарсарилай амайди я ва ам фарс чІалалди яц такур дагъ лагъай чІал я". (ч. 24).

Хъсандиз фагъум авуртІа, им къундарма баян тирди гъясатда къатлуниз жеда. Сад лагъайди, чкадин тІвар Говдишан ваъ, Гавдишан я. Къвед лагъайди, "гав" чи чІалаз фарс чІалай атай гаф туш. Ам фарсари чавай къачунвай асул лезги гаф я. Чи чІалан лексикадин лап куьгъне къатариз талукъ тир "гав" гафуни "суван яц" мана гузва. Фарс чІала ам анжах "яц" хъиз ишлемишзава. Аквазвайвал, чна хуьруьн майишатда менфят къачузвай кІвалин гъайвандиз "яц", вагъши гъайвандиз "суван яц" ("гав") лугъузва. Муькуь патахъай, "гав" гафунин чи къадим "Гавдиш" идионимдин сад лагъай паюнихъ галаз манадин жигъетдай са алакъани авач. "Гавдишан" лагъай чкадин тІвар "гав" дибдикай ваъ, "Гавдиш" дибдикай арадал атанвайди я. Гавдиш чи эрадал къведалди Алупандал вегъей чапхунчийрин аксина женг чІугур лезги къагъриман я. Пуд лагъайди, Гавдишан тІвар са чкадал ваъ, пуд чкадал ала. Къуд лагъайди, Гавдишан дагъ туш. Дагъ чиливай лап къакъандиз хкаж хъанвай чкадиз лугъуда. Къунши хуьрерин жемятри "Гавдишан пелер" лугъузвай чкаяр дуьзенлухда авай кІунтІарикай ибарат я ва къадим хуьрерни гъа кІунтІарал кутунай. И тІвар лезгийрин къадим Гавдиш идионимдикай ва "ан"

формантдикай арадал атанва. Гавдиш + ан. Им лезги чІалан талукъвилин формани я: нин? - Гавдишан.

И гафунин фарс чІалахъ галаз са алакъани авач. Амма тарихдин чешмейрай аквазвайвал, Гавдишандин фарсарихъ галаз маса алакъа хъанай. 1741-йисуз Надир шагъди Сад лагъай Гавдишанд пеле къуд пад виливди хуьдай постар туькІуьрнай. Инай Куьрединни Къубадин чилер хъсандиз аквадай. Гъа йисан зулуз Надир шагъди есирда къур са агъзурдалай виниз лезгияр Гавдишандиз гъанай. Абурукай къвед-пуд виш инсан вичин къушундихъ галаз санал Хылерин тама авай лезги кІеретІрин аксина женг чІугваз ракъурнай. Стхайрин винел фидач лагъайбурун вилер акъуднай, гъилер атІанай, са къадар инсанар яна къенай. Ирандин тарихчи А.Т.Сардадвара и вакъиа къиле фейи чкадин тІвар Кавдишбил (яни Гавдишاپел) хъиз къалурнава.

Гавдишан пелер пуд я. Сад лагъай Гавдишанпелен амукъаяр Манкъулидхуьруьз мукъва чкадай жагъанва. И хуьр чиливай 13-19 метр къакъандиз хкаж хъанвай кІунтІунал кутунвайди чир жезва. Археологиядин материалри ам чи эрадал къведалди І агъзур йисан эвел къилера арадал атанвайди тестикъарзава.

Къвед лагъай Гавдишанпел Манкъулидхуьруьвай 3-4 километр яргъа, кефер-рагъэкъечІдай пата, дуьзенлух чкада кутунай. И хуьр тахминан чи эрадал къведалди І агъзур йисан эвелра кутурди малум жезва.

Пуд лагъай Гавдишанпел генани чІехи хуьр тир. Ам кишпирдин девирдин сифте къилера кутунай. Къадим хуьр алай кІунтІ чиливай 7-12 метр къван къакъандиз хкаж хъанва. КІунтІунин винел патан чин 7100 квадратметр я. Инай кварквацІ къванерикай,

кишпирдикай, хъенчІикай раснавай къапар жагъанва. Вазайрал къадим лезги нехишар ала. Ихътин нехишар маса хъенчІин къапарални чІугунва. Инай гьакІ къуьл регъведай къванер, жуьреба-жуьре затІар хци ийидай къванер, къупуяр ва маса шейэрни жагъанва. "Гъа икІ, - кхъизва археологири, - III Гавдишанпел буьруьнж девирдин сифте къилера кутунвай хуьр я ва ада и зонадин са чкадал ацукъна яшамиш жезвай тайифайрин лежбервилини меденият гьихтинди тиртІа къалурзава". (Дж.А.Халилов, К.О.Кошкарлы, Р.Б.Аразова. *Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана. Баку, 1977, ч. 77*).

"Пел" компонентди арадал гъайи ойконимрик Гурсанпелни акатзава. Адан амукъаяр сифте яз 1976-йисуз лезги алим, Азербайжандин Гьукуматдин Университетдин профессор, тарихдин илимрин доктор Абидулла Оружева вичин студентрихъ галаз санал КцІар райондин ЧІакІар хуьруьн патав ашкара авунай. Хуьр алай чка эгъуьндайла 1,15 метр къван деринда къванцин паруяр авайди чир хъанай. Инай гьакІни жуьреба-жуьре нехишар алай къапар жагъанва. Къадим хуьруьн сураар алай чкада накъвадин ва къванцин къватийриз ухшар тир сураар винел акъуднава. Накъвадин сурай рагъакІидай патяхъ элкъуьрна кучукнавай инсандин ва балкІандин кІарабар жагъанва. Сура гьакІ кутар, кІарабдин риб, лишанар алай ракъун кІусар ва ракъун чукІулни авай.

Къванцин къватидиз ухшар сурай инсандин кІарабрихъ галаз санал яру рангунин кутар, чІулав рангунин къил алай элкъвей чІехи къажгъан хътин къаб, металдин дуьгмеяр ва заколкаяр, жуьреба-жуьре

рангарин хтарар, кишпирдикай раснавай безегдин затІар ва ракъун предметар жагъанва. Къбил акъуддай ксари археологиядин материалар асасдиз къачуна Гурсанпел чи эрадин III асирда кутунвай хуър я лугъузва. (*Оружев А.Ш. Археологические раскопки на раннем средневековом памятнике Гурсанпель (Кусарский р-н) и Салмантене (Кубинский р-н)//Сб. АЭИА. Баку, 1979, ч. 24-25.*)

Дегъ чІаварин лезги хуърерикай Къефледпелер генани фикир желбдайбур я. "Къефле" къадим лезгийри чІехи къушундиз лугъудай. И гаф чи чІала исятдани амазма. Чахъ Къефледпел тІвар алай 4 хуър хъанай. Абурун амукъаяр КцІар-Худат шегъредин чапла ва эрчІи патара жагъанва. Лезгийри чпин къефлеяр акъвазай чкайриз Сад лагъай Къефледпел, Къвед лагъай Къефледпел, Пуд лагъай Къефледпел, Къуд лагъай Къефледпел хътин тІварар ганай.

Сад лагъай Къефледпелен амукъаяр сифте яз 1960-йисуз ашкара хъана. И хуър чиливай 7-11 метр къакъандиз хкаж хъанвай кІунтІунал кутунай. КІунтІунин винел патан чин 2300 квадратметр я. Инай рухъ, ханвай хъенчІин къапар, къванцикайни кІарабдикай раснавай затІар, цІай ийидай чкайрин, къуларин, гъакІ фуларин амукъаяр жагъанва. ЧІулав ва рехи рангарин къадим курарални гетІейрал нехишар ала. Жагъанвай затІарин арада къванцин якІвар, регъвер, тарквар, мукал паталди алава чахмахд къванер, затІар хци ийидай къванер, кІарабдин риперни ава.

Гъилик авунвай материалри археологлар ихътин фикирдал гъанва: "І Къефледпелез талукъ

археологиядин материалди, иллаки хъенчІин затІари Закавказедин меркездин ва кьибле районрин ваъ, къвалав гвай Дагъустандин гъа са вахтунин куьгъне затІарихъ ялзава ва I Къефледпел хуьр чи эрадал къведалди III агъзур йисан эхирра - II агъзур йисан сифте кьилера кутунвайди тестикъаруниз асас гузва". *(Халилов Дж. А., Кесеманлы Г.П. Гяфлетепелери - поселение эпохи ранней бронзы в Азербайджане.//Сб. Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1974, ч. 55-59).*

Къвед лагъай Къефледпел чи эрадал къведалди III агъзур йисан юкъвара кутунвай хуьр я. Къадим яшайишдин чка алай кІунтІ кефер-рагъэкъечІдай патай чиливай 15 метр, муькуь патарай 10 метр къакъандиз хкаж хъанва. КІунтІунин винел патан майдан 3000 квадратметр я. Инайни Сад лагъай Къефледпелей жагъанвай хътин затІар жагъанва. Алимри лугъузвайвал, Къвед лагъай Къефледпелен археологиядин амуькъайрини и зонадин са чкадал ацукъна яшамиш жезвай тайифайрин кишпирдин девирдин сифте кьилериз талукъ тир лежбервилин меденият къалурзава.

Пуд лагъай Къефледпел хуьруьн амуькъаяр ракъун девирдиз ва юкъван асиррин сифте кьилериз талукъбур я. Ам КцІар-Худат шегъредин эрчІи пата ашкара авунва. Тарихдин чешмейрай ва археологиядин материалрай аквазвайвал, ина сифте яз хуьр чи эрадин I асирда кутунай. VIII асирда араб чапхунчийри чпин аксина женг чІугур и хуьруьн агъалийриз дуван къунай ва абурун хайи макан харапІайриз элкъуьрнай. XVI виш йисан эвелра лезгийри ина Худат тІвар алай цІийи

хуър арадал гъанай. XIX виш йисан юкъвара агъалияр инай куьч хъана ва абуру маса чкада хуър кутуна.

Винидихъ чпин тІварар кьур хуърерилай гъейри КцІарин, Къубадин, Хачмаз ва Девечи районрин чилерал "пел" компонентди арадал гъайи мадни цІудралди къадим хуърерин тІварар къалуриз жеда. III-VIII виш йисара КцІарин чилерал пайда хъайи Вердиханпел, Къазиханпел, Кьурупел, Сад лагъай Рушарпел, Къвед лагъай Рушарпел, Магъмудапел, Сад лагъай Мийсарпел, Къвед лагъай Мийсарпел, Пиралидпелер, Шабурапелер, Шамилапелер, Шуранпел, Юсуфханпел, гуьгъуьнлай, яни XI асирда арадал атай Надирапел, ГацІапел, Къвепел хътин хуърерин тІварар тарихдин чешмейра къедалди амазма. 1976-йисуз археологрин КцІарин чилерал чи къадим мескенрикай тир, вичин бине чи эрадал къведалди III виш йисан эхирра - II виш йисан сифте кьилера кутур Кучумханпел хуьруьн амукъаяр жагъана. Эгъуьндайла инай къванцин яракъар, хъенчІин къапар ва маса затІар акъатна. (Ахундов Т.И., Аразова Р.Б. *Поселение Кучумхантепе в Кусарском районе.*//Докл. АН Аз.ССР. 1984. № 9, ч. 78-82).

Къуба райондин чилерал III-XIII виш йисара Къайпел, Къаяпел, Герелпел, Куьрелпел, Сад лагъай Куьлуьпел, Къвед лагъай Куьлуьпел (ина сифте хуър ракъун девирдин эвел кьилера кутунай), Гуьнепел, Къванципел, Салманапел, Гъуьлягъдпел, Искендеранпел, МискІиндпел, Мурсалапел, Сиртпел, РатІрапел, КІуфпел (ракъун девирдин эвел кьилера) хътин хуърерин бине кутунай. Идалай гъейри 1969-йисуз археологри Кьуру вацІун кьерехда, гилан Хужбала

хуьруьвай 3 километр яргъа тІулан патав мадни са къадим хуьруьн амуькьяр ашкара авуна. Адан виликан тІвар вуч ятІа малум туш ва алай вахтунда и чкадиз Ибрагъимхелиланпел лугъузва. Археологри и хуьр чи эрадал къведалди II агъзур йисан эвелра кутунвайди тестикъарзава. Адан патав гуьгъуьнлай ЧекІапел тІвар ганвай хуьрни кутунай.

Вичик Муьшкуьрдин чилерин чІехи пай акатзавай Хачмаз райондин виридалайни къадим хуьрерикай сад Ахцегъпел я. 1977-йисуз Ахцегъкъазмаяр (гила адан тІвар дегишарнава) ва Уьшкуьн хуьреривай 2 километр яргъа тир кІунтІунал ашкара авунвай и хуьруьн амуькьяр чи тарих чирун патал генани къиметлубур я. Хуьр хуш квай чІехи кІунтІунал кутунай. Чиливай 12 метр къакъандиз хкаж хъанвай кІунтІунын винел патан чин 4200 квадратметр я. Археологиядин материалри субутзавайвал, ина сад лагъай гъилера хуьр кишпирдин девирдин сифте кьилера, чи эрадал къведалди II агъзур йисан эвелра арадал атанай. Шумудни са виш йисара дурум гайи хуьр гуьгъуьнлай чкІанай. Тахминан агъзур йис алатайла, чи эрадин I асирда ина цІийи кьилелай хуьр кутунай. XII виш йисан юкъвара чапхунчийри и хуьр чукІурнай.

Муьшкуьрдин чилерал гъакІ ГъвечІипелер шегъерни хъанай. И шегъер юкъван асиррин сифте кьилера, кве кІунтІунал кутурди тир. КІунтІарин ара 50 метр я. Ахцегъпелей хъиз, инаини шегъер чапхунчийрикай хуьдай цларин амуькьяр жагъанва.

Дегъ чІавара КцІара хъиз, гилан Хачмаз райондин чилерални Рушанпел хуьр хъанай. И хуьрни юкъван

виш йисарин сифте кьилера арадал атанай. Ам 6 агъзур квадратметр чка кьазвай, кьеледиз ухшар хуър тир.

Муьшкуьрдин чІехи хуърерик Регъуьнпелерни акатзавай. Ам чпин ара 40-50 метр тир кьве чІехи кІунтІунал кутунай. Гьам тарихдин чешмейри, гьамни археологиядин материалри и хуър III-IV виш йисара арадал атайди субутзава. XII виш йисан эхирра хуър залзаладикай чкІанай. Сагъ амуькьай ксарин инай куьч хьана маса чкада цІийи хуър кутунай. Са бязи чешмейра цІийи хуър Машидпелер лугьудай чкада арадал атанвайди кьалурнава. Чи фикирдалди, им гьакъикъатдив кьадай делил я. Вучиз лагьайтІа и чка гьам хуьруьз мукьвал тир, гьамни ина эцигунар патал кьулай шартІар авай.

Машидпелерилай алатайла, чІехи хуърерикай сад Серкерпел тир. Муьшкуьрда и тІвар алай кьве хуър авай. Сад лагьай Серкерпелен амуькьяр кишпирдин девирдин сифте кьилериз талукьбур я. Хуър чиливай 9 метр кьван кьакъандиз хкаж хьанвай, вичин винел патан чин 6 агъзур квадратметр тир кІунтІунал кутунай. Археологиядин материалри субутзавайвал, и хуър кишпирдин девирдин сифте кьилера арадал атанай ва тахминан чи эрадал кьведалди II агъзур йисан сифте кьилера чкІанай. Гуьгъуьнлай юкьван асиррин сифте кьилера ина цІийи хуър пайда хьана. Амма XIV виш йисан эхирра и хуьруьн гелни квахьна. Идалай гьейри Муьшкуьрдин чилерал Пелер ва Чубандпел хуьрерни хьанай.

Девечи райондин чилерал хьайи Аласпелен (гилан Гендоб хуьруьн кьвалав) тІвар араб чешмейра гьатнава. Абу Мугьамед ибн А'сам ал-Куфиди вичин "Ктаб ал-

фуьтуьгъ" эсерда 642-йисуз лезгийрин уьлкведал вегъей арабрин сердер Салман ибн Рабаи Бармак дагъдин (тарихар чІурзавайбуру гуьгъуьнлай "бармак" гафуникай "бармагъ" авуна ва гила и дагъдиз "Бешбармагъ" (вад тІуб) лугъузва) патав 700 лезгидал расалмиш хъайиди кхъизва. Лезгийри арабрин 10 агъзур мислимдин аксина женг чІугунай. Са шумуд юкъуз кыле фейи женгина чапхунчийри 2 агъзур аскер квадарнай. Лезгийрикай сагъ амуькай эхиримжи са шумуд кас Аласпелен патав гьелек хъанай. IV асирда лезгийри вичин бине кутур и хуьр VII асирда арабри чукІурнай. Гила са бязи чешмейра и къадим чкадин тІвар "Алмастепе" хъиз къалурзава. ГьакІ Аласпелен кылив гвай, XIV асирда арадал атай Гилиспелен тІвар "Гуьлуьстантепе" хъиз кхъизва.

Вичик Шабрандин чилерин са пай акатзавай гилан Девечи райондин чилерал чи эрадал къведалди III, II ва I агъзур йисара шумудни са лезги хуьрер арадал атанай. Абурукай Пел, Сад лагъай Чехи Пел, Къвед лагъай Чехи Пел ва маса яшайишдин чкайрин тІварар къаз жеда. Гила и чкайриз Рустепе, I Чакъкъаллыкътепе, II Чакъкъаллыкътепе лугъузва. Амма тарихдин са чешмени герек авачиз археологиядин материалри анра лезги хуьрер хъайиди субутзава. Пелей жагъай археологиядин материалар анализ авур алимри икІ кхъенва: "...И хъенчІин къапар Къиблепатан Дагъустандай жагъанвай ракъун девирдин вилик фенвай вахтариз талукъ амуькайриз хасбур я". (*Алиев Т.В. Предварительное сообщение о поселении Рустепе//Докл. АН Аз.ССР. 1984. № 6, ч. 85-86*).

1978-йисуз Баку-Ростов шегьредин кьерехда, гилан Айгуьнлуь хуьруьн патав ашкара авунвай Сад лагьай Чехи Пелей жагьанвай курар, кутарар, гетӀеяр ва маса къапар, абурал алай нехишар лезгийриз талукьбур я. Инай маса лезги хуьрерай хьиз, регьуьн къванер ва къванцин нажахарни жагьанва. Гьа и затӀари хуьруьн бине чи эрадал къведалди III агьзур йисан эвелда кутунвайди субутзава. Адан къвалав гвай Кьвед лагьай Чехи Пел археологри кишпирдин девирдин сифте кьилера арадал атанвайди малумарнава.

Дегь девирра чахь чпин тӀварар "кӀунтӀ" компонентди арадал гьайи хуьрерни гзаф авай. Абурукай Кьубадин, КцӀарин ва Хачмазин чилерал хьайи ихьтин хуьрер къалуриз жеда: КӀунтӀар, Сад лагьай КӀунтӀ, Кьвед лагьай КӀунт, Пуд лагьай КӀунтӀ, Уьнуьгь КӀунтӀ, Чехи КӀунтӀ, Агьа КӀунтӀ, Вини КӀунтӀ, КӀунтӀал ва мсб.

Кьубадин чилерал хьайи КӀунтӀар хуьр алай чкадиз "20 КӀунтӀ"ни лугьуда. Вучиз лагьайтӀа и хуьр 20 кӀунтӀунал кутунай. Ибур аскӀан кӀунтӀар тир ва гьар са кӀунтӀунал са шумуд кӀвал алай. Хуьруьз анжах са рехь авай. Амай пуд патай ам дагьлари элкьуьрна цӀарцӀе тунвай. Инай жагьанвай археологиядин материалри КӀунтӀар хуьр чи эрадал къведалди II агьзур йисан эвелра кутунвайди тестикьарзава.

КцӀарин чилерал хьайи Сад лагьай КӀунтӀ, Кьвед лагьай КӀунтӀ ва Пуд лагьай КӀунт хуьрер ракъун девирдин сифте кьилера кутунай. И мукьвал хуьрерин агьалийри санал чапхунчийрин аксина женг чӀугвадай.

Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, чахь "пел" ва "кӀунтӀ" компонентри санал арадал гьайи тӀварарни

хъанай. Мисал яз КцIарин КIунтIпел хуьруьн амукъяар къалуриз жеда. Гилан ГуьндюзкIеледин кефер - рагъэкъечIдай пата хъайи и хьур III виш йисан сифте къилера кутунай. VII виш йисан эхирра араб чапхунчийри КIунтIпел чукIурна чиливди сад авунай.

Икъван гагъди чи алимри кваз такьур "тала" компонентдикай къилди лагъана кIанзава. Чи хуьрерикай кхъей са касдини адакай веревирдер авунвач. "Тала" лезгийри тар-там авачир ахъа чкадиз лугъуда. Чахъ "къуьлуьн талаяр", "тамун талаяр", "векъин талаяр" хътин алакъалу ибараяр ава. Къуьлуьн талаяр къуьл цанвай ахъа чкайриз лугъуда. Тамун талаяр тарар атIана, тама арадал гъанвай ахъа чкаяр я. Веъкин талайрал дагълара, тамара, дуьзенлухра дуьшуьш жеда. Са гафуналди, "тала" чи меце фадлай гъатнавай ва гегъеншдиз менфят къачузвай гафарикай я.

Куьре пата "тала" гафуникай арадал атанвай ихътин микропонимар ава: АмIлаш тала, ЧIехи тала, Гъвечи тала, Талаяр, НацIан тала, Тама авай тала, Ширен тала, Суван тала, Михер тала ва мсб. Къуба патани "тала" компонент квай гзаф микропонимар дуьшуьш жезва: Яргъи тала, Вурвар тала, Хъилерин тала, ЧIанахъ тала, Ясаб талаяр, Агъа тала, Вини тала, Рукван тала, Рушар тала ва мсб. Лезгияр ва аварар яшамиш жезвай районрикай анжах Къвепеле, Огъуз, Шеки, Къах, Закъатала, Белокан района "тала" компонент квай 300 топоним ашкара авунва. *(История топонимических исследований. Баку, 1992. ч. 21.)*

Гъа инал лагъана кIанда хъи, хуьрерин тIварар ахтармишдайла топонимрикайни менфят къачун

чарасуз я. Топонимри къадим, чеб амачир, чпин тІварар ойконимрин пассив фондуник акатнавай хуърер ашкара ийидай мумкинвал гузва. Азербайжандин алимри Шеки -Закъатала зонада (винидихъ къалурнавай 6 района) 40 къван "квахънавай" хуърерин тІварар винел акъуднава. Абуру хиве къазвайвал, и хуърерин са паяр лезгийриз махсус дагъдин хуърер я.

Къвепеле района "тала" компонент квай 60 топоним ашкара авунва. Чкайриз тІварар гудайла и гафуникай анжах лезгийри ваъ, азербайжанвийрини менфят къачунва. Гъавиляй азербайжан чІалалди ихътин топонимар душшуъш жезва: Памбаг тала, Эйритала, Элликтала ва мсб. Алай вахтунда ина Хырхатала тІвар алай хуърни ава.

Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, XVIII асирдал къведалди Къвепеледа Суван Тала, КІамун Тала, Къве Тала, Талаяр, Талапад, Сал Тала хътин лезги хуърер авай. 1732-йисуз Надир шагъдин къушунри Ширвандин лезгийрал вегъейла и хуърер чуکلурнай. Чклай хуърерин агъалийрин са паяр Къахдиз куъч хъанай. Ина абуру Яргъи тала, Хуър тала, Чехи Тала хуърерин бине кутунай. Гуъгуънлай са къадар лезгийр Дагъустандиз куъч хъанай. Исятда Къах района маса халкъар яшамиш жезвай Багътала, Узунтала, Хелефтала, Къаратала хътин хуърер ава.

Огъуз (виликан Варташен) района "квахънавай" 19 хуъруън тІвар винел акъуднава. Ина ашкара авунвай 358 топонимдин арада "тала" компонентдикай туъклурнавайбурни гзаф ава. Огъузда Суван тала тІвар алай лезги хуърни хъайиди малум жезва.

XIX асирда Москвада чап хъайи "Шекинские лезгины" ктабда ва са бязи макъалайра къалурнавайвал, Шекида лезгийрин къадар генани пара тир. Гъеле XVIII асирдин юкъвара ина Андугъ тала, Пуд тала, ХъинцI тала, КъуруцI тала хътин хуърер авай.

Вичин топонимический фондин спектрар авар, лезги, цахур ва гуржи тIварарикай ибарат тир Закъатала района лезгийрин Агъабур, Къиркъилар, Вини тала, Лекъ тала хътин къадим хуърер хъанай. Санлай тарихдин чешмейра къалурнавайвал, XVIII асирдал къедалди ина 20-дав агакъна лезги хуърер авай. Гъавиляй урусрин фельдмаршал Паскевича ва маса генералри чпин малуматра и чкадин тIвар Лезги-Жар вилаят хъиз къалурнай. *(Кавказдин сердер фельдмаршал Паскевича вичин къейдер авур журнал ва маса чешмеяр.)*

Гуьгъуьнлай са бязи вакъияяр себеб яз лезги хуърерин са паяр чкъанай ва я куьчарнай. Макъаладин эвелда къейд авурвал, анжах 1953-йисуз Закъаталадай 8 лезги хуър Дагъустандиз куьчарнай. Ятлани са бязи хуърерал лезги тIварар къедалди алама: Силибан, Къвепелуба, Мешлеш ва мсб. Исятда Закъатала райондин "тала" компонентди арадал гъанвай, маса халкъар яшамиш жезвай агъадихъ галай хуърер мисал яз къалуриз жеда: Ашагъи Тала, Юхари Тала, Узунтала, Ойтала.

Лезги хуърер гилан Белокан райондин чилерални хъанай. Алимри кхъизвайвал, и райондин топонимический фон авар, лезги ва гуржи тIварарикай ибарат я. *(Юзбашев Р.М., Нуриев Э.Б. О некоторых достижениях регионального исследования топонимии*

Азербайджанской республики. В кн.: История топонимических исследований. Баку, 1992. ч. 15-22). Белокандин чилерал хъайи лезги хуьрерик Салбанхуьр, Къасумтала, КIуртала, Чехи тала, Суртала, ЧIэклартала хьтин хуьрер акатзава. И хуьрер гьикI арадай акъатнатIа лугьуз жедач. Гьелелиг идакай чи гьиле тарихдин делилар гьатнавач. Амма алай вахтунда Белоканда "тала" компонентди арадал гьанвай ихьтин хуьрер ава: Уькуьзовтала, Ититала, Пуьштетала, Къамиштала, Куртала, Талалар, Халатала, Буьйуктала, Жинжартала, Эйритала, Гуьйемтала, Муркьузтала, Чедеровтала.

Алай вахтунда Хачмаз райондани "тала" компонент квай хуьруьн тIвар дуьшуьш жезва. Месела: Чинартала. Дегь чIавара Муьшкьюрдин чилерал ихьтин тIвар алай кьве хуьр хъанай: Сад лагъай Чинартала, Къвед лагъай Чинартала. 1977-йисуз археологри и хуьрерин амукьяр ашкара авуна. Чи бубайри абурун бине гилан Худат-Хачмаз шегьредин кьерехда, Шуллердиз мукьва чкада кутунай.

Сад лагъай Чинарталади кьве чIехи кIунтIунин чин ва кьваларив гвай чилер кьунвай. Чиливай 14 метр кьван хкаж хъанвай са кIунтIунин чин 2200 квадратметр я. Къвед лагъай кIунтI 200 метр кьван яргьал ала. Адан кьакъанвал 15 метрдилаь виниз я. И кIунтIунал чIехи кьеле эцигнавай ва анай чинебан рехь чIугунвай. А рекьин гел гилани ама.

Сад лагъай Чинарталадай жагъанвай хьенчIин кьапари сифте яз ина хуьр чи эрадал кьведалди III агъзур йисан эвелра кутунвайди субутзава. Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, и хуьр агъзур йис алатайла

чапхунчийри чуклурнай. 500 йисан къене ина касни яшамиш хъанач. Гуьгъуьнлай чкадин агъалийри гъа клунтларал цийи хуьр кутуна. И хуьруьни са шумуд виш йисуз дурум гана. Алупан гьукумат арадал атай чІавуз лезгийри ина пуд лагъай гьилера хуьр кутуна. И кар алимри гъилик авунвай археологиядин материалрини тестикъарзава. Пуд лагъай хуьр VIII виш йисан сифте кьилера араб чапхунчийри чуклурна.

Къвед лагъай Чинарталадин амукъаяр гилан хуьруьвай 0,5 километр къван яргъал клунтлунай жагъанва. Амма археологри гьелелиг адакай атлай гаф лагъанвач.

КцІар района "тала" компонент квай Гъачатала тІвар алай хуьр дуьшуьш жезва. Ина Агъа Манкъулидхуьруьз Манкъулидхуьруьн Талани лугьуда. Гъакъикъатда XIX виш йисан юкъваралди КцІарин чилерал Манкъулидхуьруьн Тала хуьрни хъанай. Идалай гьейри Хьилер Тала хуьрни авай. Къубадин бунтарин вахтунда урус генералри а хуьрер чуклурнай.

Са бязи алимар кефер - рагъакъидай Азербайжанда, яни винидихъ чпин тІварар къур 6 райондин чилерал дуьшуьш жезвай "Клуш" топонимдиз илимдал бинеламиш тахъанвай баянар гуз алахъзава. Гуя и топоним къипчахрихъ галаз санал Азербайжандиз атай, "Къушчу" тІвар алай къадим туьрк тайифадихъ галаз алакълу я къван. Сад лагъайди, чешмейра урус чІалалди "Куш" хъиз кхъизвай "Клуш" гафунинни "къушчи" гафунин этимология сад туш. Къвед лагъайди, "Клуш" компонентди арадал гъанвай топонимар Азербайжандин кефер пата ва Къибле Дагъустандани дуьшуьш жезва. Месела: Клуша КІам,

Клуша тӀул, Клуша пел, Клуша легъв ва мсб. Инкьилабдал къведалди Тифлис губернияда вичикай лезги хипехъанри менфят къачузвай Клуша хьишлах лугъудай чка авай. Гуьгъуьнлай и тӀвар дегишарна.

Архивдин материалрай гьеле XIX асирда Къуба аялатда Клушхуьр авайди малум жезва. Къубада Клуша кӀам, Клуша кӀунтӀ хьтин микропонимар исятдани ама. Кьиблепатан Дагъстанда ДаркӀуш, ДаркӀуш къазмаяр тӀварар алай хуьрер ава. Профессор Р.И.Гьайдарован фикирдалди ДаркӀуш терминди сифтегъан вариантда чка ва я объект ваъ, и хуьруьн бине кутур инсандин тӀвар къалурзавай. (*Р.И.Гайдаров. Введение в лезгинскую ономастику. Махачкала, 1996. ч. 43.*) Алимдин и фикирдихъ чунни шерик я. Клуш халисан лезги идионим я ва Клушхуьруьн тӀварни адан бине кутур Клушахъ галаз алакьалу тирди фагъумна кӀанзава. И фикир субутдай мад са делил: КӀцар райондин ГадацӀийихуьре КлушатӀар тӀвар алай тухум ава.

Азербайжандин са бязи алибри бегъемдиз кьил акъудиз тахъана чпинди хьиз къелемдиз гузвай мад са гаф - "къутал". И гафунин куьмекдалди са шумуд лезги хуьруьн тӀварар арадал атанай: Къутал, Къуталар, Чехи Къутал, Къуталхуьр, Кьеруж Къутал. "Къутал" лезгидалди дагъдин дуьзенлух чкадиз лугъуда. Амма Э.К.Мегъралиева вичин "Географические термины в топонимах Азербайджана" макъалада (*Килиг: История топонимических исследований. Баку, 1992. ч. 77-83*) "къутал" гафуниз ихьтин баян гузва: "Азербайжан чӀалалди "кут" гафуни "тупой", хци тушир хьтин мана гузва, "ал" - талукьвал къалурзавай суффикс я." (Мад

гъана, ч. 81.) И автор чIалан пешекар туширди гъасятда къатIуниз жеда, тахъайтIа ада халисан лезги гафуниз къве чкадал пайна акатайвал баян гудачир. И касдиз чир хъун герек я хьи, азербайжан чIала "кут" ваъ, "куът" гаф ава ва анжах гъа гафуни "хци тушир" хътин мана гузва. Къвед лагъайди, икъван гагъди чIалан алимрикай са касдини "ал" азербайжан чIала талукъвал къалурзавай суффикс я лагъанвач.

Къуба патан къадим лезги хуърерин тIварарикай бязибур са къве гъжадикай ибарат тир гафарикай арадал атанва. Месела: Агар, Къартар, МучIу, УтIугъ, КIуф, Рутар, Чарах. Гъелелиг и гафарин этимология ачухарнавач. ЯтIани абуруз кутугай баянар гуз жеда.

Агар хуър XIII асирда Пелпеле (юкъван асиррин араб чешмейра гилан Велвеле вацIун лезги тIвар икI къалурнава) вацIун чапла пата, гилан Джими хуъруьвай 4 километр къван яргъаз кутунвай хуър я. Агар алай чка яйлахрикай ибарат тир. Гъа и кар ва араб авторрин эсерра гъатнавай са бязи лезги гафар фикирда къуртIа, дегъ чIавара чи бубайри яйлахдиз "агар" лагъайди малум жезва. Араб авторри кхъизвайвал, Алупандин чкадин агъалийри клеви чкайриз "агалар", Къвепеледиз гъамни "агалун" (яни агалнавай чка, клеле), дуьзенлухриз "агарар" лугъудай. Тарихдин чешмейрай Агар хуър XVII виш йисан эхирра чкIайди ашкара жезва.

Къартарни XIII виш йисан юкъвара, Пелпеле вацIун къве пата кутунвай хуър я. Инай жагъанвай археологиядин материалри абур, лезгийриз хас тирди къалурзава. Чи фикирдалди, Къарт хуъруьн бине кутур касдин тIвар я. Къубада Къартарин тухум исятдани ама.

Къиблепатан Дагъустандин Агъа ЦинитІрин хуьре "Къартара бахча", КІутІларин хуьре "Къартан булах" тІварар алай чкаяр ава.

МучІуни XIII виш йисан хуьрерик акатзава. Адан амукаяр Къуба райондин гилан Мучу хуьруьн патавай жагъанва. Тарихдин чешмейра кхъенвайвал, МучІу дагъдин сал дереда, Ширвандай Дербентдиз физвай рекъин къерехда кутунай. Чкадин агъалийри исятдани и рекъиз Ширвандин рехъ, дагъдин кукІушдиз Ширван дагъ лугъузва. Инай жагъанвай археологиядин материалар лезгийриз хасбур я. Хуьруьн тІвар адан бине кутур МучІ лугъудай лезгидихъ галаз алакъалу я. Къуба пата МучІан тухумар исятдани ама. Месела, Хъилерин хуьре чІехи тухумрикай садаз МучІар лугъузва.

Вичин бине IX асирда кутур УтІугъ Къубадин лап чІехи хуьрерикай тир. Адан тІвар гилан Утуг хуьруь хвенва. Тарихчийри кхъизвайвал, УтІугърин тІвар юкъван асиррин лап чІехи хуьрерин сиягъдик акатзавай. Ширвандай Къубадиз, Дербентдиз ва Кеферпатан Кавказдиз физвай карванар инай тІуз фидай.

КІуф генани къадим хуьр я. Къубадин Къуру вацІун эрчІи пата, Агъбил хуьруьвай са километр яргъал тир кІунтІунай адан амукаяр жагъанва. Сифтегъан ракъун девирда вичин бине кутур и хуьруькай лазим тир материалар вири кІватІиз хъанвач. Амма КцІар райондин чилерал адан гелер амачиз туш. Ина алай вахтунда КІуф уба хуьр ава. Киригрин хуьре "КІуфуз фейи мягІе" микропоним дуьшуьш жезва.

1958-йисуз археологри Кцлар райондин Эвежугъ хуьруьвай 2 километр къван ярггал Рутар хуьр хъайиди ашкара авуна. Ина Рутар пирни ава. Гъа и делилди хуьруьн тІвар Рут лугъудай касдин тІварцихъ галаз алакълуди я лугъудай фикирдал гъизва. Археологиядин материалрай хуьр XII асирда кутунвайди малум жезва.

Чарах (Чарахар) хуьруьн амукъаяр Кцлар райондин Суважал ва Вини Лакар хуьрерин арада авай тамай жагъана. XVI-XVII виш йисара им гзаф члехи хуьр тир ва ада 10 гектар къван чка къазвай. Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, Чарахрин агъалийри чпин хуьр чапхунчийрикай хуьн патал ина мягкем клеле эцигнай. Надир шагъдин къушунри басрух гайи члавуз 4 агъзур къван чарахвиди чапхунчийрин аксина женг члугунай. Женгер ярггал фена, Чарах клеле къаз тахъай шагъди эхирни вичин къушунар къулухъ члугунай. Чарахар тІвар алай тухум Кцлар райондин Цалагур хуьре исятдани ава.

Гъа икІ, макъаладин эвелда мисал яз къалурнавай къадим чешмейрай, археологиядин материалрай, чара-чара компонентри арадал гъанвай чи чкайрин тІварарин этимологиядай малум жезвайвал, чи ойконимрин тарихар къадим я ва абур жуьреба-жуьре рекъералди пайда хъанва. И карди гъакІни, "лезгийрин гзаф хуьрер X-XIII виш йисара арадал атанвайди я" лугъузвай са бязи алимар ягълмиш тирди субутзава. Винидихъ гъанвай делилрай аквазвайвал, гъеле чи эрадал къведалди лезгийрихъ вишералди члехи хуьрер ва шегъерар авай. Энеолит, гъакІ кишпирдин (буьруьнждин) ва ракъун девирриз талукъ

археологиядин амуқьайри субутзавайвал, лезгийрин чилерал сифте яз инсанар яшамиш жезвай чкаяр, хуърер са шумуд агъзур йис инлай вилик арадал атанай. Субут паталди Самур ва Гуьлгери вацӀарин дерейра энеолит девирда чпин бине кутур хуърерин тарихар рикӀел хкун, Мамраш, Гилияр ва маса хуърерин патарив ашкара авунвай жуъреба-жуъре къапарин амуқьяр тупӀалай авун бес я. (*Котович В.Г. Отчет о работе 1-го горного отряда. Рукоп. фонд ИИЯЛ, ч. 104-105; Котович В.Г. Новые археологические памятники Южного Дагестана. МАД, 1, Махачкала, 1959. ч. 135.*)

Бязи алибри гьахълу яз Къубадин лезгийр яшамиш жезвай чилерал са къадар хуърер кишпирдин девирда арадал атанвайди къалурнава. (*Александрович - Насифы. Находки бронзового века около Хачмаса. Известия Азкомстариса, вып. 4, тетрадь 2. Баку, 1929, ч. 215.*)

Макъа хуъруьн патавай жагъанвай археологиядин амуқьайри сифте ракъун девирда (чи эрадал къведалди VII-IV виш йисар) лезгийрихъ гьихътин тарих ва меденият авайтӀа делилралди субутзава. Инай жагъанвай къве патал мурз алай яргъи турари, чукӀулри, жуъреба-жуъре маса затӀари къалурзавайвал, а девирда лезгийри ракъукай гегъеншдиз менфят къачузвай ва адакай яракъар, гъар са жуъредин къапар расзавай. Идалай гьейри абуру хъипрепӀрикай, кӀарабдикай, шуьшедикай расзавай безекдин затӀар Закавказьедин ва вилик патан Азиядин халкъари къачузвайди малум жезва. (*М.Н.Пикуль. Первобытнообщинный строй на территории*

Дагестана. Очерки истории Дагестана, т. 1. Махачкала, 1957, ч. 20-21.)

"Лезгияр скифар я" ва я "лезгийрин бубаяр скифар я" лагъана кхъенвай са бязи тарихчийрини дегъ чІавара лезгийрихъ къалин хуърер хъайиди къалурзава. Чи гел ва лег тайифаяр скиф тайифаяр я лагъанвай Страбона абурухъ чІехи хуърер авайди къалурнава. (*Страбон. География. Кн. XI, 5, I; ВДН, 1947, № 1, ч. 222.*) Скифар лезгийрин бубаяр хъыз къелемдиз ганвай XIII асирдин монгол тарихчи Инока Магакиди лезгияр Къафкъаздин чІехи ва чпихъ гзаф хуърер авай халкъарикай тирди къилди къейд авунва. (*История монголов Инока Магаки, XIII в. Перевод К.Патканова, СПб, 1871, ч. 2-3.*) И алимар чи халкъдин дувулрал, этногенездал гьалтайла ягъалмиш ятІани, абуру лезгийрихъ къадим яшайишдин чкаяр, хуърер, меденият авайди къалурун рикІелай ракъурнавач.

Гуьгъуьнлай ихътин авторрин эсерар асасдиз къачуна лезгийрикай малумат ганвай са къадар маса алибри кхъенва хъи, скиф-сармат элементар Къафкъазда пайда хъайидалай гъеле агъзур йисар вилик лезги тайифайри ина бине кутунвай. Араб тарихчи Ибн ал-Асира, арабрин географ Якъуба, французрин монах В.Рубрука ва маса авторри гайи малуматар асасдиз къачуртІа, VII-XII виш йисара Дербентдин патав цІудралди чІехи лезги хуърер авай ва гуьгъуьнин девирра чапхунчийри абур чукІурнай. IX-X виш йисарин са къадар араб авторри Ширвандин чилерал яшамиш жезвай агъалийрин чІехи паяр лезгияр тирди ва абурухъ вилик фенвай хуърерни шегъерар авайди къалурнава.

Монголри чи чилерал вегъей чӀавуз чахъ гьихътин хуърер авайтӀа ва агъалийри абур чапхунчийрикай гьикӀ хуъзвайтӀа къалурзавай шумудни са тарихдин чешмеяр ава. Гъа чешмейра кхъенвайвал, "Лезгистандин эмирри" вири чӀехи хуърера кӀелеяр эцигна, чпиз басрух гузвайбурун аксина хъсандиз женг чӀугваз алакьдай гужлу кӀеретӀар тукӀуърнавай. ГъвечӀи хуърерин агъалийрини гъабуруз куьмек гузвай. (*Ибн ал-Асир. Тарих ал-Камил, перевод с арабского Н.К.Жузе. Баку, 1940, ч. 142; Рашид ад-Дин. Сборник летописей, т. III. М,-Л., 1946, ч. 189.*) Амма монголрин къадар пара тир ва лезгийри абур гьикъван кукӀварайтӀани, цӀудралди хуърер чапхунчийрин гъилик акатзавай. 1253-йисуз Франциядин король IX Людовика вич монголрин Мангъу хандин къилив ракъурай Вилгьелм Рубрука хабар гайивал, чапхунчийрин аксина къегъалвилелди женг чӀугвазвай лезгийрин хуърер монголри чукӀурна чиливди сад ийизвай. (*В.Рубрук. Путешествие в восточные страны. СПб, 1911. ч. 39.*) Са бязи чешмейра кхъенвайвал, анжах Теймурленга лезгийрин вишдалай виниз хуърер къилий-къилди чукӀурнай. Абурук Цул, Хъиравар, ХенжелкӀеле (ХенжалакӀеле), ЦицӀхуър, Хашанхуър, Пелпеле, Къудял, Куърхуър, Къансав, Виттихъар, ШатӀахуър, Цехцел, УьшкӀеле, Калахуър, КӀутӀ, Сувагар, Гаргар, Хъарт, ХъачӀ, КӀел, КӀунтӀар, ЦӀархуър, КӀамкӀеле, Тарнах, Шумагъ, Тпиг, Михар, ЦӀухур (ЦӀудхуър), Кемеч, КӀуьргъуьн, Къежел, Гъегъе, ЦӀар, Чуэл, ТунпӀал хътин чӀехи хуърерни акатзава.

Вичин буба Шейх Жуьнейдан къисас къахчун патал лезгийрал гъужум авур Шейх Гъейдар Сефеви

Табасарандин Тинит хуьруьз къведалди лезгийрин Къекъем, Къуьсуь, Касаван, Югъвар, Тистар, Къучум, ЧипетІ, МихетІар, Еркер, Мезре, КутІуц, Къарчугъ ва маса хуьрерин агъалияр муьтІуьгъариз алахънай. Женгер себеб яз и хуьрер чкІана терг хъанай ва гуьгъуьнлай чкадин агъалийри цІийи хуьрер кутунай. 1488-йисуз Тинит хуьре лезгийри ва табасаранвийри Шейх Гъейдаран къушунар кукІварай чІавуз чи цІудралди хуьрер чкІана харапІайриз элкъвенвай.

Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, Дагъустанни Азербайжан Урусатдик экечІайдалай гуьгъуьнлиз лезгийри чпин аранда, гилан Къуба ва Хачмаз районра авай дуьзенлух чилерал цІудралди цІийи хуьрер кутунай. Чешмейра абурукай Агъа Лакар, Аваран, ГадацІийихуьр, ЦІийихуьр, Вини ЦІийихуьр, Агъа ЦІийихуьр, Куьснет, Шуьмехуьр, ЧІурал, Куркун, Цири, Ухул, Кулар, Мегъец, Пиринхуьр, Жанидхуьр, Нежефхуьр, КІелет Лацар ва маса хуьрерин тІварар гъатнава. Амма исятда абурукай гзаф хуьрер амач.

Гъа чІавуз лезгийри чпин дуьзенлух чилерал гзаф хъишлахар ва убаярни арадал гъанай. (*Ихилев М.М. Народности лезгинской группы. Махачкала, 1967. ч. 28.*) А девирдин чешмейра къалурнавай хъишлах-рикайни убайрикай са къадарбурун тІварар "къвахънавай" хуьрерин сиягъдик акатнава. Мисал яз ЧІур хъишлах, Гъил хъишлах, КІуф хъишлах, Къадима хъишлах, Рут хъишлах, Тигъир хъишлах, Кузунуба, Алпануба, Мегъеруба, Хъимилуба, Чахчахуба, ЦицІеруба, Виниуба, Агъауба, Ахцегъуба, Гъасануба, Агъмалуба, Макъаруба, Хъартасуба ва масабур къалуриз жеда.

Ихътин ойконимар арадал атунин рекьер фикирда къуна, филологиядин илимрин доктор Ш.М.Саадиева абур 3 группадиз пай жезвайди къалурнава. Сад лагъай группадик чпин сад лагъай компонентар жуьреба-жуьре манайрин лексемрикай ибарат тир сложный ойконимар акатзава. Месела: Юкъвануба, Чухуруба, Хуьруба, Узунуба, Агъауба, Чехи хъишлах, Дуьз хъишлах, ЦІийи хъишлах, Вини хъишлах, Ял хъишлах ва мсб.

Къвед лагъай группа чпин сад лагъай компонентар инсанрин тІварарикай арадал атанвай ойконимрикай ибарат я. Месела: Агъарегъимуба, Агъмедуба, Давудуба, Манафуба, Муьзефферуба, Салагъуба, Гъатемуба, Алибег хъишлах, Магъмуд хъишлах, Къасум хъишлах, Юсуф хъишлах, Мегърал хъишлах ва мсб. Иниз гъакІни инсанар фикирда къазвай компонентрикай туькІурнавай ойконимар талукъ я: Хануба, Шихуба, Муллауба, Чубануба, Бег хъишлах, Хан хъишлах ва икІ мад.

Пуд лагъай группадик чпин компонентар маса ойконимрихъ галаз генетически мукъва тир ойконимар акатзава. Алимдин фикирдалди, ихътин ойконимар къадим ойконимрихъ къилди компонентар акал хъана арадал къвезва. Месела: ЭЦехуьруба, Гъилуба, ЦІехуьлуба, Уьнуьгъуба, Муругъуба, Кузун хъишлах, Лакар хъишлах, Хъимил хъишлах, Куьпчал хъишлах, Сусай хъишлах, Уьшкуьн хъишлах ва мсб. (Саадиев Ш.М. *О сложных ойконимах с компонентами оба и къшлак. В кн.: История топонимических исследований. Баку, 1992. ч. 57-61.*)

Гъа инал лагъана кІанда хъи, вичин макъалада алимдивай "уба" компонентди арадал гъанвай са бязи ойконимриз баянар гуз хъанвач. Гъавилай ада кхъенва: "Са бязи ахътин ойконимарни ава хъи, абурун сад лагъай компонентар гъелелиг ачухариз жезвач ва абур чи классификациядикай къерехда амукъзава: Къазвинуба, Къвепелуба, КІуфуба, Машиуба, Тагъаруба, Татянуба, Уъзденуба, Харахуба" (*Мад гъана, ч. 59.*)

И ойконимриз баянар гун патал гъам Азербайжандин география, гъамни ина яшамиш жезвай халкъарин тарих хъсандиз чир хъана кІанзава. ТІварар къунвай муъжуъд ойконимдикай къвед (Къазвинуба ва Татянуба) чаз ваъ, Масаллы райондиз талукъбур я. Абур Къазвин ва Татяновка хуърерин тІварарихъ галаз алакълу яз пайда хъанай. Исятда Къазвин хуър амач. Тарихдай урусри Мугъанда чпин са къадар хуърер кутурди хъсандиз малум я. Петропавловка тІвар алай сад лагъай урус хуър 1868-йисуз кутунай. Гуьгъуьнлай Ново-Николаевка ва Ново-Александровка арадал атана. Анжах 1908-1909-йисара урусри Билесувардин чилерал 8 хуър кутунай. Карягинский, Кулибинский, Грибоедевский, Пушкинский тІварар алай хуърерни и сиягъдик акатзава. Гъатта советрин девирда Билесувар райондиз Карягин ва Пушкин хътин тІварарни ганай. 1910-йисан эхирра Мугъанда урусрин санлай 140 агъзур кас яшамиш жезвай 26 хуър ва поселок авай. Татяновка ва са бязи маса хуърерин бинени гъа девирда кутунай. (*Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург, 1911, ч. 38-43.*)

Губгубнлай, яни советрин девирда Татьянавкадин агъалийри кьунши Масаллы райондин чилерал кутур цІийи хуьруьз чкадин жемятри Татьянауба тІвар ганай.

Гъа икІ, амай 6 ойконимдизни баянар гуз жеда. Шеки райондин "квахънавай" лезги хуьрерин сиягъдик акатнавай Къвепелубадин бине гилан Къвепеле райондин Къвепел хуьруьн агъалийри кутунай. Гила я хуьр амач, я а хуьруьн уба.

КІуфуба, Тагъаруба, Уьзденуба ойконимар КцІар райондиз талукьбур я ва и хуьрер исятдани ава. Абуру виликан КІуф, Тагъар ва Уьзден хуьрерин тІварар хвенва.

Машиуба ва Харахуба Хачмаз райондин хуьрер я. И тІварар Маши ва Харах хуьрерихъ галаз алакьалу я. Гила а ойконимри чи топонимиядин пассив фондуна чка кьунва.

Урусатдин военный архивдин материалра къалурнавайвал, 1837-йисуз Къубадин гьулгьула къаткурдайла урус генералри лезгийрин цІудралди хуьрер чукІурнай. КІуф, Тагъар, Уьзден, Маши, Харах хуьрерин гелерни гъа чІавалай квахъна. 1840-йисан гатуз генерал-адъютант Граббеди лезгийриз ачухдиз лагъанай: "... Гъеле хьи, геж туш, муьтІуьгъ хьухъ. ТахъайтІа, чи кьушунри куь вири хуьрер чукІурда, куьн дуьзенлух чкайрикай магърумарда..." (*ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6388, л. 178.*)

Са бязи алимри "уба" ва "хьишлах" компонентри гъамиша сложный ойконимар арадал гъизвайди кьейд ийизва. Им гъакъикъатдив къадай фикир туш. Вучиз лагъайтІа чаз Азербайжандинни Дагъустандин кьилди

са шумуд районда Хъишлах (ирид хуьруьн тІвар) ойконим авайди малум я.

Гъуьжет алай месэлайрикай садни "уба" ва "хъишлах" компонентри арадал гъанвай ойконимрин къадар я. Алимри жуьреба-жуьре рекъемар къалурнава. Месела, Ш.М.Саадиева Хачмаза "уба" компонентдикай арадал атанвай 49, КцЦара 18, Къубада 5, Шеки ва Закъатала районрин гъар сада 3 ойконим авайди къалурнава. Ибур гъакъикъатда авайдалай тІмил я. Сад лагъайди и рекъемри анжах XX асирдин 60-йисара гъа тІварар алаз авай хуьрер къалурнава. Къвед лагъайди, XIX асирдин ва XX асирдин сифте къилерин ойконимар и сиягъдик акатнавач.

Эхиримжи къве виш йисан чешмейра "уба" компонент квай агъадихъ галай хуьрерин тІварар дуьшуьш жезва: Муьшкуьрда (тек са гилан Хачмаз райондин чилерал) - Сад лагъай Чарахуба, Къвед лагъай Чарахуба, Гъасануба, Цурууба, Чехиуба, Юрфуба, Цилингууба, Юкъвануба, Муьшкуьруба, Мегъеруба, Касуба, Хъартуба, Ахцегъуба, Алпануба, Агъмалуба, Виниуба, Чахчахуба, Агъавердиуба, Агъарегъимуба, Агъаширинууба, Аслануба, Агъмедуба, Агъауба, Байуба, Гъажиабдурагъимуба, Гъажиагъмедуба, Гъажиисауба, Гъажикъурбануба, Гъажимегъамедуба, Гъажирустамуба, Дигагъуба, Тигъируба, Цийихуьруба, Цехуьлуба, Идрисууба, Къадашуба, Манафуба, Манчаруба, Мардануба, Магъмдуба, Машиуба, Межидуба, Муьзефферуба, Муругъуба, Нагъиуба, Нежефуба, Юкъвануба, Палчухуба, Пиркъулиуба, Регъимуба, Сабируба, Селимуба, Гикянууба, Яргъиуба, КІуруба, Ферзалиуба,

Ханлухуба, Хануба, Харахуба, Хаспулатуба, Чубануба, Чухуруба, Шерифуба, Якъубуба, Ясабуба, Ятахуба, ЦІийиуба.

Аквазвайвал, и сиягъдик 70-дав агакьна хуьрерин тІварар акатзава. Абурукай са паяр исятда амач. Са паярин тІварар дегишарнава. Убайрин са паяр Хачмаз райондин вичин, муькуь паяр къунши КцІар ва Къуба районрин хуьрерин агъалийри арадал гъанвайбур я.

Гъа инал лагъана кІанда хьи, эхиримжи къвед-пуд виш йисан къене гилан КцІар райондин чилерални чпин тІварарихъ "уба" компонент квай цІудралди хуьрер арадал атанай. Тарихдин чешмейра ва архивдин материалра агъадихъ галай хуьрерин тІварар гъатнава: Шихуба, Чехиуба, КІуруба, Сад лагъай Къуьхуьруба, Къвед лагъай Къуьхуьруба, Куьрелуба, Гаргаруба, Агъауба, Чуруба, Керимуба, Четкуьнуба, Цвещеруба, Уьнуьгъуба, Хуьлуьхъуба, Эчехуьруба, Цехуьлуба, Эвежугъуба, Къилагъуба, Нежефхуьруба, Къуьхуьруба, Яргунуба, КІуфуба, Къаратуба, Уьзденуба, Келентеруба, Салагъуба, Тагъаруба, Гъилуба.

Санлай и сиягъдик 27 хуьруьн тІварар акатзава. Амма сиягъдин эвелда къалурнавай 12 хуьр исятда амач. ЯтІани халкъ абурун гелер жагъуриз алахъзава. 2005-йисуз чи къелемэгълийрикай Абир Эчехвиди ва Руслан Шейдаева ихътин "квахънавай" къве хуьруькай чав цІийи делилар агакьарна. А.Эчехвиди лугъузвайвал, Эчехуьруьн, Мучугърин ва Чехи Муругърин чилерин часпардал Цвещер тІвар алай хуьр хъанай. И хуьруьн суар, кІвалер алай чкайрин хандакІар исятдани ама. Вагъши гъайванри фад-фад басрух гузвай и хуьруьн агъалияр тахминан XVII виш

йисан эхирра маса чкадиз куьч хъанай ва абуру чешмейра дубшуьш жезвай Цицлеруба арадал гъанай. Четкуьнубадикай малумат гайи Р.Шейдаева и хуьр Къилагъубадинни Къаратубадин арада хъайиди къалурзава.

Мад са делил. Сад лагъай Къуьхуьруба алай чкадал пудра хуьр кутунай. Виликан къве хуьруьн тварар малум туш. Тарихдин чешмейра ина сад лагъай хуьр IV виш йисан эхирра, пуд чехи клунтунал кутунвайди къалурнава. И хуьруьвай 200 метр къван яргъаз Къвед лагъай Къуьхуьрубадин амукъаяр жагъанва. Археологри гъилик авунвай жуьреба-жуьре къадим къапарал, яракърал, скелетрал асасламиш хъана ина сифте хуьр IV-VII виш йисара хъанвайди къалурнава. (Дж.А.Халилов, К.О.Кошкарлы, Р.Б.Аразова. *Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана*. Баку, 1991. ч. 86-88).

"Уба" компонент квай сложный ойконимрал гъалтайла, Къуба районни тафаватлу жезва. Чешмейрай гъеле советрин девирдал къведалди ина "уба" компонент квай 9 хуьруьн тварар малум я: Хъимилуба, Куьснетуба, Цицлеруба, Куркунуба, Нуьведхуьруба, Къудялуба, Сусайуба, Уьшгуьнуба, Куьпчалуба. Советрин девирда Къубадин чилерал чпин тварар "уба" компонентди арадал гъайи 5 хуьр авай: Алимамедуба, Давудуба, Къадашуба, Къурхмазуба, Партизануба. (Саадиев Ш.М. *О сложных ойконимах с компонентами оба и кишлак*. В кн.: *История топонимических исследований*. Баку. 1992. ч. 58.). Гуьгъуьнлай абурукай къведан твар дегишарна. Исятда ина 3 хуьрел куьгъне тварар алама. Гъабурукай яз

Алимамедубада ва Давудубада лезгияр, Къурхмазубада маса миллетар яшамиш жезва.

Чахъ "хъишлах" компонентди арадал гъанвай ойконимарни гзаф ава. КӀвенкӀве "хъишлах" гафуникай лугъун. Хъишлах инсанри хъуьтӀуьз мал-къара хуьн патал менфят къачузвай чими чкайриз лугъуда. Тарихдай малум тирвал, 6 агъзур йис я инсанри хъишлахрикай менфят къачуз. Гуьгъуьнлай абуру ихътин чкайра квалер эцигиз, хуьрер арадал гъанай. Юкъван Азияда, месела, Уьзбекистанда ва Тажикистанда и хуьрериз "кишлак", "кишлок" лагъанай. И уьлквейра хъишлахрихъ (хуьрерихъ) къадим тарих ава. Амма лезгийри хъишлахрикай яшайишдин макан хъиз менфят къачуз са шумуд виш йис я. Идахъни кве сеbeb ава. Сад лагъайди, юкъван виш йисарин араб тарихчийри кхъизвайвал, лезгийрихъ хуьрер кутадай чӀехи меденият авай, гъавилий чи хуьрер къалин ва чӀехи тир, абурухъ къулай шартлар авай. (*Килиг: Абу Йусуф Йакут Хамави. Му'джем ал-булдан. Бейрут, 1954.*) Муькуь патахъай, мад араб тарихчийри малумат гузвайвал, VII виш йисан юкъвара арабри чи чилериз басрух гайила, чахъ вилик фенвай хуьруьн майишат авай ва чна хъишлахрикай махсус къайдада менфят къачузвай. (*Килиг: Баладзури. Книга завоеваний стран. Баку. 1927.*)

А чӀавуз лезгийрин хъишлахар гзафни-гзаф Ширванда авай. Вучиз лагъайтӀа Ширвандин агъалийрин чӀехи паяр лезгияр тир. Арабрин тарихчи Ал-Ма'судиди вичин 934-йисуз кхъена куьтягъай "Муруж аз-загъаб ва маадин-ал-жавагъир" ктабда ЧӀехи

Кавказдин этносрикай гегъеншдиз малуматар ганва ва гъабурукай яз лезгийр яшамиш жезвай чилерни къалурнава. Ада кхъенва: "Ширван пачагълугъдин даях тешкилнавайди къадардал гъалтайла чеб пара тир лезгийрин пачагълугъ я". (*Ал-Ма'суди. Луга золота и рудники драгоценных камней. Пер. Н.А.Караулова. СМОМПК.Тифлис, 1908. Вып. 38. ч. 41.*). Гъавилай араб авторрикай Йакъута ва масабуру чпин эсерра Ширвандин тӀвар "Лезгийрин Ширван" хъизни кхъенва.

XV асирдал къведалди Ширвандин агъалийрин са паяр лезгийр тирди ва абуру и вилайтдин уьмуьрда чехи роль къугъвазвайди XV виш йисан тарихчи Мугъаммад Хиналугъвидини къилди къейд авунва. (*АКАК. т. II. Док. № 1300. Тифлис, 1866-1887. ч. 1076.*). Гуьгъуьнлай чапхунчийри Ширвандин лезгийриз басрух гана, и агъалияр дагълар галайнихъ чукурайла, гзаф хъишлахарни абурун гъилай акъатнай. Ятлани са бязи авторри юкъван асиррин эхирра хъишлахра къериз-цӀаруз лезги хуьрер арадал атайди къалурзава. Амма "хъишлах" компонент квай хуьрерин тӀварарни сифте яз гъа девирда арадал атайди я лугъуз жедач. Вучиз лагъайтӀа икъван гагъди и кар тесстикъардай тарихдин делилар гъатнавач. Архивдин материалар асасдиз къачуртӀа, ихътин ойконимар эхиримжи пуд виш йисан къене дуьшуьш жезва.

Абурун къадардал гъалтайла профессор Р.Гъайдарова чахъ ихътин анжах 5 хуьр авайди къалурнава. (*Гайдаров Р.И. Введение в лезгинскую ономастику. Махачкала, 1996. ч. 31.*). Азербайжандин лезги хуьрерин гъакъиндай тамамвилелди чирвилер авачиз

алимди икӀ кхъенва жеди. Филологиядин илимрин доктор Ш.Саадиева Къубада 13, КцӀара 5, Хачмаза 14 ихътин хуър авайди къалурнава. (*Саадиев Ш.М. О сложных ойконимах с компонентами оба и кышлак. В кн.: История топонимических исследований. Баку, 1992. ч. 58*).

Санлай къачурла, эхиримжи пуд виш йисан чешмейра и пуд райондин чилерал "хъишлах" компонент квай агъадихъ галай хуърерин тӀварар дуьшууш жезва: Къубада - Алпан хъишлах, Куркун хъишлах, Хъишлах, Агъа Хъишлах, Вини хъишлах, Мирзе хъишлах, Иснов хъишлах, Идрис хъишлах, Гедик хъишлах, Алибег хъишлах Амсар хъишлах, Сусай хъишлах, Эрмеки хъишлах, Куьпчал хъишлах, Хъимил хъишлах, Къасум хъишлах, Магъмуд хъишлах, Талабы хъишлах. КцӀара - Дабур хъишлах, Куьрел хъишлах, ЧӀур хъишлах, КӀуф хъишлах, Къадима хъишлах, Рут хъишлах, КӀур хъишлах, Гъил хъишлах, Аваран хъишлах, Лакар хъишлах, Кузун хъишлах, ЧӀаклар хъишлах, Зинданмуругъ хъишлах. Хачмаза - Хъишлах (Ахцегърин), Хъишлах (Уьнуьгърин), КӀунтӀ хъишлах, ТӀигъир хъишлах, Серкер хъишлах, Мегъди хъишлах, Рустов хъишлах, Мирзе хъишлах, Алыж хъишлах, Къадимали хъишлах, Хъимил хъишлах, Мирземамед хъишлах, Бала Къусар хъишлах, Уьшгуьн хъишлах, Сухтакъала хъишлах, Сусай хъишлах, Мегърали хъишлах, Бег хъишлах, Муьрселли хъишлах.

Вири санлай 50 хуър жезва. Амма алай вахтунда Къубада сиягъдин эвелда къалурнавай 5, КцӀара 8, Хачмаза 5 хуър амач ва и райондин 3 хуьруьн тӀварар дегишнава. Гила и района чпин тӀварцӀихъ

"хьишлах" компонент квай 29 хуьр ама ва абурукай са бязи хуьрера лезгийр яшамиш жезвач. Гьа са тӀвар алай Хьимил хьишлах, Сусай хьишлах, Мирзе хьишлах хьтин хуьрер гьам Кьубада ава, гьамни Хачмаза.

Са бязи алимри "хьишлах" компонентди анжах сложный ойконимар арадал гьизвайди кьалурнава. И фикирдихъ галаз тамамвилелди рази хьунухъ мумкин туш. Вучиз лагьайтӀа XIX виш йисан эхирралди чухъ чпин тӀварар анжах "хьишлах" гафуникай ибарат тир 7 хуьр авай. Ибурукай 4 Дагьустандин Хьуьляр, Даьдхуьр, Кьуруш ва Фияр хуьрерин агьалийри "Хьишлах" тӀвар алаз бине кутур хуьрер тир. Амай 3 Хьишлах хуьруькай сад Кьубадин, кьвед Хачмазин чилерал алай. Хачмазин кьве хуьруькай садаз Ахцегь хьишлахни лугьудай.

Гьам чи, гьамни маса халкьарин алимри кхьизвайвал, лезгийрин яшайишдин маканрик кьазмаяр ва ятахарни акатзава. (*Килиг: Агаширинова С.С. Поселения лезгин в XIX- начале XX века. Ученые записки ИИЯЛ, т. VI. 1959; Панек Л.Б. Жилище лезгин. // Материалы по этнографии Грузии. Вып. IX. Тбилиси, 1957.*). "Уба" ва "хьишлах" хьиз "кьазма" ва "ятах" гафарни туьркизмаяр я. Гьеле и гафарикай менфят кьачудалди лезгийри и жуьредин хуьрериз "цӀийи хуьр", "гьвечӀи хуьр", "агьа хуьр", "... хуьруьн хуьр" лугьудай. Гьавилай XVII виш йисан чешмейра ва 1700-1720-йисарин хронографра чал чпин тӀварцӀихъ "уба", "хьишлах", "кьазма", "ятах" компонентар квай лезги хуьрер дуьшуьш жезвач. Гьатта Кьуба ханлухдин 1796-йисуз туькӀурнавай хуьрерин сиягьдани ихьтин тӀварар авач. (*Килиг: История, география и*

этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы. М., 1958. ч. 144-149).

Аквар гьаларай XVIII асирда чи цӀийи хуьрерин къадар мадни артух хьанай ва абурун бине кутур ксари и яшайишдин маканар гьикӀ арадал атанатӀа къалурун патал маса чӀалан гафарикайни менфят къачунай. Месела, хуьруьн майишатдихъ галаз алакьалу яз инсанар хуьруьвай яргъара къарамалар, лапагар хуьз ва я багълар кутаз мажбур хьанай. Абуру йиса са шумуд вацра амукьун патал и чкайра чпиз къул туькӀурдай. Чпихъ къилди хуьр, кӀвал-югъ авайвиляй малдарри ва я багъманчийри инра халисан кӀвалер эцигдачир, чилик атланвай кӀвалер арадал гьидай ва абуруз "Чилин кӀвалер" (туьрк чӀалалди "къазмаяр") лугъудай. Авайвал лагъайтӀа, "чилиин кӀвалер" ва "чилиин хуьрер" гафар са бязи чешмейрани дуьшуьш жезва. Халкъдин мецени и гафар амачиз туш. Амма а гафар мусанлай "къазма" гафуналди эвез хьанатӀа лугъун четин я. Ихътин процесс анжах XVIII виш йисан эхирра ва XIX виш йисан эвел къилера къиле финиф мумкин я. И фикирдихъ са бязи маса авторарни шерик я.

Гьа инал лагъана кӀанда хьи, "къазмаяр" лезгийри гьакӀни санай масаниз куьч хьайила, тади кваз эцигнавай кӀвалериз гайи тӀвар я. Гуьгъуьнлай халкъди къазмаяр авай чкайрикай ара датӀана менфят къачунай ва гъавиляй инра цӀийи хуьрерин бине кутунай. Сифте чӀавара къазмаяр анжах гьар хуьруьн вичин чилерал жедай. Гъавиляй цӀийи ойконим куьгъне хуьруьн тӀварцӀихъ "къазма" гаф гилигна арадал къведай. Месела: КьепӀир Къазмаяр, ДаркӀуш Къазмаяр, Куьгъне Худат Къазмаяр ва икӀ мад. Амма тарихдай

малум тирвал, гуьгъуьнин вахтара са лезги хуьруьн агъалийри маса хуьрерин, маса районрин чилерални Къазмаяр (хуьрер) кутунай. Гъавиляй "Къазмаяр" твар алаз кьилди хуьрер арадал атанай. Куьре пата 6 Къазмаяр хуьр хъанай. Абур Агъа Стлал, Кумухъ, Курхуьр (Куьрхуьр), Спик, Вини Арагъар ва Сиидар хуьрерин агъалийри бине кутур яшайишдин маканар тир. Гила и хуьрер садни амач ва абурун тварар чи ойконимрин пассив фондуна гъатнава. И кар алай вахтунда Кьиблепатан Дагъустанда дуьшуьш жезвай агъадихъ галай микротопонимрини субутзава: Вини Къазмаяр, Къазмадал алай чкаяр, Къазмайрин члур, Къазмайралай легъ ва мсб.

Къуба пата "Къазмаяр" твар ганвай 7 хуьр хъанай. Абурукай 3 Муьшкуьрдин, 2 Къубадин ва сад Кцларин чилерал кутунай. Гила и хуьрер амач. Амма абурукай са бязибурун бине кутур чкаяр малум я. Месела, Къубадин Къазмаяр хуьрерикай сад гилан Дерекъазма дагъдин, муькуьди Къазмаяйлах дагъдин ценце хъанай. Идалай гъейри Кцлара Ясаб Къазмаяр, Тигьиржал Къазмаяр, Чаklar Къазмаяр, Къубада Дигагъ Къазмаяр, Уьшгуьн Къазмаяр, Хачмаза Ших Къазмаяр, Тигьир Къазмаяр хъгин хуьрерни хъанай. Гила и хуьрерин тварар чи ойконимрин пассив фондуна гъатнава.

Алай вахтунда Кьиблепатан Дагъустанда чпин тварар "къазма" компонентди арадал гъанвай 17 лезги хуьр ава: Билбилхуьруьн Къазмаяр, Бутхуьруьн Къазмаяр, Дарклуш Къазмаяр, Кучун Къазмаяр, Кьепир Къазмаяр, Миграгъ Къазмаяр, Муьгверган Къазмаяр, Пиперхуьруьн Къазмаяр, Стлалрин Къазмаяр, Тагъирахуьруьн Къазмаяр, Хужадхуьруьн

Къазмаяр, Хтун Къазмаяр, Хуърел Къазмаяр. Целегуьн Къазмаяр, Чахчах Къазмаяр, Ярагъ Къазмаяр, Къуба, КцІар ва Хачмаз районар лагъайтІа, исятда чпин тІварцІихъ "къазмаяр" компонент квай 6 хуър ава: Хъимил Къазма, Куьснет Къазма, Куьгъне Худат Къазмаяр, Гъажи Къазма, Лечет Къазмаяр, Къучагъ Къазма.

Къазмаяр хъиз ятахарни яшайишдин маканар яз эхиримжи виш йисара арадал атана. Л.Б.Панека кхъизвайвал, лезги чилерал малдарвал хуьруьн майишатдин хел хъиз къадим чІаварилай вилик фенвай. Абуру агъзурралди хипер хуьзвай ва абурун суьруьяр къалин тир. Лезгийри чпин мал-къара гатуз яйлахра, хъуьтІуьз хъишлахра хуьдай. Гъавилияй и агъалийри яйлахра ва хъишлахра вахтуналди яз яшамиш хъун патал яшайишдин маканарни арадал гъанай. (*Килиг: Л.Б.Панек. Жилище лезгин. // Материалы по этнографии Грузии, вып. IX. Тбилиси, 1957*).

Гъа инал къейд авуна кІанда хъи, "ятах" малдарри хъишлахра вахтуналди яз яшамиш хъун патал эцигнавай яшайишдин маканрин патав арадал гъанвай майишатдин эцигунриз лугъудай. Зулун эхирра, мекъивилер алуқбайла, йифиз хипер ятахра кутадай. Гъар ятахда 50 хеб жедай. (*Надир Мамедов. Азербайжандин чкайрин тІварар (азербайжан чІалалди), Баку, 1993. ч. 68*).

Вахтуналди яз эцигай яшайишдин маканар хуьрериз элкъведай чІавуз инсанри а хуьрериз "Ятахар" тІвар гана. Чка атунивай ятахар арадал гъанвай хуьрерин

агӀалийри и гафунихъ чпин хуьруьн тӀварни гилигна. Месела: Клирийрин Ятах ва мсб.

XIX виш йисан эхирралди лезгийрихъ Къиблепатан Дагъустанда Ятахар тӀвар алай 5 хуьр, Азербайжанда 7 хуьр авай. Куьредин ятахар тӀвар алай хуьрер Кумухъ, АрхитӀ, Вини Къартас ва Спик хуьрерин агӀалийри арадал гъанай. Абурукай Кумухъ хуьруьн ятахдиз КуртӀлу ятах, АрхитӀрин ятахдиз Къистеран ятахни лугъудай. Азербайжанда Ятахар тӀвар алай хуьрер Къубадин Дигагъ, Хъимил, КцӀарин Гъил, ТӀигьир хуьрерин агӀалийри ва худатвийри къадим Пел хуьр алай чкадал кутунай. И чкадиз исятдани Пел Ятах лугъуда.

Амай пуд Ятах хуьр (абуруз Агъа Ятахар, Къулан Ятахар ва Вини Ятахарни лугъудай) са шумуд лезги хуьруьн агӀалийри гилан Ятах дере лугъузвай чилерал кутунай. Къадим девирра Ятах дере чӀехи алишверишдин дере хъиз сейли тир. Базар Дуьзидинни Базар Юртдин арада эӀля хъанвай и дередин яргъивал 9 километр я. Гьелелиг археологар и дередин хуьрерин амукайрихъ гелкъвенвач. Амма дередай тӀуз фидайла, ина са шумуд хуьруьн амукаяр авайди ачухдиз чир жезва.

Исятда 12 Ятах хуьруькай садни амач. Куьре пата "ятах" компонент квай 3 хуьр - Клирийрин Ятах, Луткун Ятах, Цилингрин Ятах ва Къуба пата са хуьр - Ятахуба (Хачмаз район) ава. Инал "Ятах" компонент чӀехи гьарфунилай кхьин дуьшуьшдин кар туш. Сифте чпин бине кутурла а хуьрериз Ятах тӀвар ганай. Гуьгъуьнлай и тӀварцӀихъ хуьрерин тӀварарни гилигнай.

Чи хуьрерин тӀварара дуьшуьш жезвай компонентрикай садни "палас" я. Садбуру лезги чӀалаз и гаф урус чӀалай атанвайди я лугъузва ва гъавиляй чна урусрин "полоса" гафуникай "паласа" хъиз менфят къачузвайди къалурзава. И кардихъ авсиятда ихьтин веревирдер ийиз жеда. Сад лагъайди, и гаф халкъдин меце къве жуьреда - "палас" ва "паласа" хъиз гъатнава. Къвед лагъайди, адет яз, маса чӀаларай гафар яшайишда цийи затӀар, гьерекатар пайда хъайила къачуда. Яни маса халкъарин цийи затӀарихъ галаз чна абурун тӀварарни къачузва. Гъа идалди чӀала цийи гафар, цийи манаяр арадал къведа. Пуд лагъайди, чна урусривай "полоса" гаф къачунвач. Вучиз лагъайтӀа чахъ ихьтин мана къалурдай "зул" гаф ава. Чка атайла чна адан "яргъи чӀук", "яргъи гуьтӀуь чӀук" хьтин синонимрикайни менфят къачузва. Къуд лагъайди, лезгийри чпин хуьрериз гъамиша лезги тӀварар ягъайди я. Дегиш хъанвай тӀварарни чна ваъ, масадбуру чпин чӀаларив къадайвал дегишарнавайди я. Гъавиляй чи бубайри цийиз бине кутур хуьруьз "Полоса" хьтин тӀвар гун акьулди къатӀундай кар туш.

"Палас" гафунин этимология чирун патал чи чӀалан "пал" гафуниз вил вегьен. И гафунихъ къве мана ава: 1) са низ ятӀани ганвай ва я къилди чара авунвай мулк; 2) тум цанвай чка. Гила са бязи тарихар рикӀел хкин. Инкъилабдилай вилик урус пачагъдин буйругъдалди хуьруьн мулкуникай чара авуна къилдин варлу лежберриз мулкар гудай. Идакай пачагъдин гьукуматдин метлеб гъахьтин лежберрикай пачагълугъдиз даях, куьмек жедай кулакар, хуьруьн девлетлуяр арадал гъун тир. А чӀавуз къилди чара

авунвай ихътин мулкуниз "пал", гзафвилин къадарда "палар" лугъудай. Гуьгъуьнлай палаз кIвалахиз фейибуру ина са къадар хуьрерни кутунай. Абуруз палаз фейибуру, цийи хуьруьз Палаз лугъудай. Гунугин падежда ишлемишнавай и гафунин эхиримжи сес /з/ гуьгъуьнлай рахунра вансуз /с/ сесиналди эвез хъана. Ахпа гафунин эхирдихъ /а/ сесни гилигна. Гъа икI "пал" гафуникай "палаз", "палас", "паласа" гафар арадал атана. Фольклорда гафунин пуд жуьрени дуьшуьш жезва. Месела: 1) "Палаз феи кIани къелем, Зи вил ама рекъерал ви"... 2) "Паласдавай къембидин тар, Къушар алаз атIумир яр"... 3) "Дагъларихъай атай шагъвар, Паласада акъваз хъана"...

Микротопоним ва ойконим хъизни и гаф къве жуьреда къелемдиз къачунва: "Палас" ва "Паласа". Профессор Р.И.Гъайдарова "дугун", "ягъв", "гуьне", "кал", "сув", "къер", "къеле" ва маса ихътин гафар хъиз, "паласа"ни адетдин умуми гаф тирди ва адакай са шумуд гафуникай арадал атанвай микротопонимра геноним хъиз менфят къачузвайди къейд ийизва. (Килиг: *Гъайдаров Р.И. Введение в лезгинскую ономастику. Махачкала, 1996. ч. 22.*). И фикирдихъ галаз тамамвилелди рази хъунухъ мумкин туш. Вучиз лагъайтIа са береда чи чилерал Палас(а) тIвар алаз къилди хуьрер арадал атанай. Тарихдин чешмейрай малум тирвал, гъеле 1583 ва 1601-йисара Къубадин Агъбил хуьруьн патав, Паласа лугъудай чкада туьркверинни фарсарин къушунрин арада чIехи дявээр хъанай. (Килиг: *Гасан эфенди Алкадари. Асари Дагестан. Махачкала, 1994. ч.60-61*). Акъвазвайвал, урусар чи чилерал къведалди чахъ "паласа" гаф авай ва

и гафунин "полоса" гафунихъ галаз са алакъани авач. Чешмейра Палас(а) тІвар алай 6 хуър дуьшуьш жезва. Идалай гъейри чяхъ Агъа Палас, Къулан Палас, Вини Палас, Чехи Палас, Муьшкуьр Палас, Гелер Палас хътин хуьрерни хъанай.

Гъа инал лугъун хъи, урусар чи чилерал атайла абурун военный картайра лезги хуьрерин тІварарни гъатна. Амма гуьгъуьнлай дявээр, чапхунчийри чи халкъдиз гайи басрухар себеб яз гзаф хуьрер чкІана, юхдиз акъатна. Чи тІвар-ван авай художник, публицист Дарвин Велибегова куьгъне военный картаяр гекъигунивди чи агъадихъ галай хуьрер квахънавайди ашкара авунва: 1. Кайи кІеле - Белидж станцидивай 13 километр яргъаз,къибле пата. 2. Чехи Пиркент - Миграгъ ва Къуруш хуьрерин арада. 3. Хуьнуьх - Рутулдивай 6 километр кефер пата. 4. Микик - ЦІахурдивай 3 километр рагъэкъечІдай пата. 5. Муслах - ЦІахурдин рабакІидай пата. 6. Куьсуьр - ЦІахурдивай 23 километр кефер-рагъакІидай пата. 7. Къудах - гилан Ахцегъ райондин чилерал. 8. ГъаджалакІеле - Герейханован совхоздивай 5 километр рагъэкъечІдай пата. 9. Играгъ - Рутул ва Ялах хуьрерин арада. 10. Вучугъ - Рутулдивай 8 километр яргъаз, рагъэкъечІдай пата. 11. Борч - Хнов хуьруьн вини пата. 12. КІвардал - Гелхен хуьруьн кефер-рагъакІидай пата. 13. ШетІуьк - Уна дагъдин кІане, Ричадивай 5 километр къибле пата. 14. ЦІудугъ - Хивдивай 5 километр кефер пата. 15. ПІлакІ - Хивдивай 6 километр къибле пата. 16. Юкъван ЗахитІ - Хивдивай 8 километр къибле пата. 17. Филискъар (Филидзах) - гилан Ахцегъ райондин чилерал.

Гъа икІ, чи ойконимрихъ къадим тарих авайди ва абур жуьреба-жуьре рекъералди арадал атайди, гъеле чи эрадал къведалди лезгийрихъ шумудни са чІехи хуьрерни шегъерар хъайиди, дегъ чІаварин (чи эрадал къведалди V - чи эрадин IV виш йисар), юкъван асиррин (V-XV виш йисар) ва XVI-XX асиррин чешмейра лезгийрин вишералди хуьреринни шегъеррин тІварар гъатнавайди асасдиз къачуна, чавай абурун агъадихъ галай умуми сиягъ туькІуьриз жеда.

**ЧИ ХУЬРЕРИН ВА ШЕГЪЕРРИН ТІВАРАР
(ДЕГЪ ЧІАВАРИЛАЙ КЪЕДАЛДИ)**

Абдукеримуба
 Абрух
 Аваз
 Аванар
 Аваран (2 хуьр)
 Аваран Къазма
 Аваран хъишлах
 Аварануба
 Агалахуьр
 Агар
 Агъа Арагъ
 Агъа АрхитІ
 Агъа ЗахитІ
 Агъа Захур
 Агъа КІунтІ
 Агъа Калунхуьр
 Агъа къер
 Агъа Лакар

Агъа Лакар (поселок, Хачмаз район)
Агъа Леки
Агъа Макъар
Агъа Малах
Агъа Манкъулидхуър
Агъа Палас
Агъа Пел
Агъа Сирт
Агъа СтIал (Агъа Кра)
Агъа Тигъиржал
Агъа Тала
Агъа Филфилли
Агъа хуър
Агъа Хъартас
Агъа Хъишлах
Агъа Цийихуър
Агъа ЦинитIар
Агъа Ярагъ
Агъа Ятахар
Агъабур
Агъавердиуба
Агъарегъимуба
Агъауба
Агъаширинуба
Агълаб
Агъул
Агъмалуба
Агъмедуба
Азадугъли
Аладаш
Алам (шегъер)

Алан
 Алас (шегър)
 Аласпел
 Алибег хъишлах
 Алибегахуър
 Алидхуър
 Алимамедуба
 Алиханапел
 Алкъвадар
 Алпан (2 хуър)
 Алпан хъишлах
 Алпануба
 Амас
 АмиркІам
 АмпІаш
 АмпІаш Тала
 Амсар (2 хуър)
 Амсар Къазма
 АмутІ
 Амухъ
 Андугъ
 Андугъ Тала
 АнтІар
 Арагъ
 Арзу (3-отд. Къуба район)
 Арзу (поселок, Хачмаз район)
 Арсугъ
 Арабляр
 АрхитІ
 Арчан
 АрцІ хуър

Асадахуър
Асалдхуър
АскІан пел
Астрахановка
Атлухан
Атлухануба
АтІахуър
Ахир (шегър)
Ахир Докъузпара
Ахцегъ (шегър)
Ахцегъ Къазмаяр
Ахцегъпел
Ахцегъуба
Ашар
Ашахуър
Бабутахуър
Багъал
Байрамкавха
Байуба
Бала КцІар
Бала КцІар хъишлах
Барбарахуър
Барзу
Барлы (2-отделение, Къуба район)
Бармак (2 хуър)
БатІахуър
Бахцугъ
Баш Лайски
Баян
Бег Хъишлах
Бедиркеле

Бедугъ
 Бейлийан
 Бекъе
 Белидж
 Берекахуър
 Бехруъкьар
 Бигер
 Бикахуър
 Билбилахуър
 Билбилахуъруън Къазмаяр
 Билисан (шегъер ва хуър)
 Бирякъ
 Борч
 Бугъам
 Бугъда тепе
 Будугъ
 Бужагъ
 Буйнуз
 Буклур
 Бургъун
 Буркихан
 Буршагъ
 Бурши Макъар
 Бутахуър
 Бутахуъруън Къазмаяр
 Былых
 Вагъбахуър
 Вадан
 Вандам
 Варнагъ
 Варсар

Варташан
Вегъне
Вегъряхъ
Векъелар
Велемир (Хачмаз район)
Венг
Вердиханпел
Вини Калунхуър
Вини Арагъ
Вини АрхитІ
Вини Гуъне
Вини ЗахитІ
Вини Захурар
Вини КІунтІ
Вини Къазмаяр
Вини кьер
Вини Лакар
Вини Леки
Вини Макъар
Вини Малах
Вини Палас
Вини СтІал
Вини ТІигъиржал
Вини ТІигъирхуър
Вини Тала
Вини хуър
Вини Хъартас
Вини Хъишлах
Вини ЦІийихуър
Вини ЦІинитІ
Вини ЧІилихъар

Вини Ярагъ
 Вини Ятахар
 Виниуба
 Виттихъар
 Владимировка (Куьгъне Куьснет)
 Вурвар
 Вурвар Тала
 Вурвар Паласа
 Вучугъ
 Гадархуър
 Гадаційихуър
 Газард КІам
 ГалакІ
 Гамбу
 Ганар
 Гандуарар
 Гарагъ
 Гаргар (Къаркъар КІеле)
 Гаргар (Къаркъар)
 Гаргар майдан (Къаркъар майдан)
 Гаргаруба (Къаркъаруба)
 ГатІахуър
 ГатІунхуър
 ГацІахуър
 ГацІапел
 Гачалхуър
 ГачІах
 Гаяр (2 хуър)
 Гдум (Гыткым)
 Гдунг
 Гедик

Гедик хъишлах
Гез
Гел
Гелавар
Гелагъ
Гелан
Гелда (шегъер)
Геле яйлах
Гелез
Гелел
Гелен (4 хуър)
Гелен КIунтI
Геленпел
Геленхуър
Гелер
Гелер Палас
ГелмецI
Гелтехъ
Гелхен
Гелягъ
Гензе
Герей
Герей хъишлах
Герейханов
Герелпел
Герен
Герсел
Гилак
Гилгил
Гили
Гилиг

Гилис
 Гиლისпел
 Гилияр
 Гирведхуър
 ГиртІан
 ГиртІан тала
 Гияр (шегъер)
 Грар
 ГунтІар (2 хуър)
 Гурсан (шегъер ва хуър)
 Гурсулу
 Гуъндуъгар
 Гуъндуъзклеле
 Гуъне (8 хуър)
 Гуънепел (3 хуър)
 Гуънешли (поселок, Хачмаз район)
 Гуърте
 ГъарачІ
 Гъверш хуър
 ГъвечІи Дегъне
 ГъвечІи Къурагъ
 ГъвечІи Силибир
 ГъвечІипелер (шегъер)
 ГъвечІи Тала
 Гъегъе
 Гъенер
 ГъенервацІ
 Гъенехъ
 Гъепщегъ
 Гъетегъ
 Гъугъам

Гъугъарук
Гъурам
Гъурум
Гъутана хуър
Гъуьгъвез
Гъуьлягъдпел
Гъуьшен
Гъабибхуър
ГъаджалакIеле
Гъаджалахуър
Гъажи Къазма
Гъажигъетемли
Гъажимамедуба
Гъажихуър
Гъамишхуър
Гъанар
Гъапут (2 хуър)
Гъасадхуър
Гъасана хуър
ГъасанкIеле (2 хуър)
Гъасануба
Гъатем хъишлах
Гъатемуба
Гъачатала (Хача тала)
Гъезерхуър
Гъезре
Гъезреуба
Гъерек
Гъил
Гъил заводдин хуър
Гъил хъишлах

Гылуба
 Гьов
 Гьсун
 Дабур
 Дабур хьишлах
 Давдакъан
 Давлатахуър
 Давудуба
 Дагълы
 Дагъар (6 хуър)
 Даьдхуър
 Далгъалы (поселок, Хачмаз район)
 Данахъар
 Дандас
 Дардархуър
 Дарклуш
 Дарклуш къазмаяр
 Дарша
 Дасхуър
 Даутахуър
 Даштицур
 Дашуьз
 Девела (гилан Дедели)
 Дегъне
 Демирар
 Денделух
 Дерекъазма
 Джуьгьел
 Дивахуър
 Дигагъ (Лезги Дигагъ)
 Дигагъ Къазмаяр

Дигагъ хъишлах
Дигагъуба
Дизахлы
Докъузпара
Докъузпарадин Макъар
Достлукъ (поселок, Хачмаз район)
Друштул
Дувар
Дугъан (2 хуър)
Дулдух
Дуружа
ДутIхуър
ДуцIахуър
Дуьгуър
Дуьз хъишлах
Ени Гъаят
Ени Гъаят (поселок)
Еникент
Енилик
Еленовка
Еркер
Ерцел
Жангъу (Истису)
Жанидхуър
Женнет
Жек
Жек хъишлах
Жигъжигъ
ЖигъитI
Загъар
Зардаб

Заркъал
 ЗахитІ
 Захур
 Зиза
 Зилдагъ
 Зинданмуругъ
 Зип
 Зинданмуругъ хъишлах
 Зиригъ
 Зутаргъ
 Зуьгърабахуър
 Ибрагъимхелилан пел
 Ивигар
 Играгъ
 Игъир
 Идрисахуър
 Идрисуба
 Идрис хъишлах
 Илису
 Илисхуър
 Ирид
 Искендеранпел
 Испик (Спик, 2 хуър)
 Ихер
 Ихрек
 ИчІа
 Ичегъ
 Ичин
 Йаргу (шегъер)
 Какал
 Кайи кІеле

Кал
Калапад
Калахуър
Калук
Калунхуър
Камарван (Къемерван)
Камархуър (2 хуър)
Камахъ
Кард
КартІур
Карцар
Кас
Касаван
Касан (шегъер)
Касрук
Касахуър
КаситІхуър (2 хуър)
Касуба
Кашанхуър
Квард
Квардал (Куъре)
Кекенхуър
Келбенд
Келентеруба
Келхен
Кемеч
Кемсуъл
Керимуба
Керимханар
Керимхуър
Кефахуър

Кешхуър
Кикинхуър
Килам
Кимхуър
Кипижар (Куьпчал)
Кириг
Кирк
Кирован совхоз (виликан тІвар)
Кис
Кичан
Кичер
Кирс
Кра (Куьре, шегьер)
Крар
Кркар
Кркун
Куз
Кузун
Кузун хьишлах
Кузунуба
Кукваз
Кулагь
Кулар
Кумухь (2 хуър)
Кунгьур
Курар (2 хуър)
Курд клеле
Курдул
Курклурхуър
Куркар
Куркун

Куркунуба
Куркун хъишлах
Курхуър (Куърхуър)
Курум
Курумуба
Кутул
Кутлуц
Куцун
Кучумахуър
Кучун
Кучун къазмаяр
Куцхуър
Куьгъне Худат (Хачмаз район)
Куьгъне Худат (Кцлар район)
Куьгъне Худат Къазмаяр
Куьгъне Худатуба
Куьлехъар
Куьнцял
Курумуба
Куьснет (3 хуър)
Куьснет Къазмаяр
Куьснетуба
Куьснет хъишлах
Куьсуър
Куьрел (2 хуър)
Куьрелуба
Куьрел хъишлах
Куьрелпел
Куьрер
Куьрхуър
Куьрехуър

Куьребахуьр
 Куьрик (2 хуьр)
 Куьргун
 Куьрмух
 Куьпчал (Кипижар)
 Куьпчал хьишлах
 Куьцуьн
 Куьригь Фита
 Куьтлуьс
 Куьцуьр
 Кчлар
 Кцлар (Касар)
 Кэл (Гирдман, шегьер)
 Къав (шегьер ва хуьр)
 Къавгьпел
 Къавкас
 Къадашуба
 Къадимахуьр
 Къадима хьишлах
 Къадучлахуьр
 Къазах
 Къазбин
 Къазихадхуьр
 Къазиханпел
 Къазма яйлах
 Къазмаяр (Куьреда 6, Къуба патта 7 хуьр)
 Къазмалар (Къах район)
 Къазмаяр (Къах район)
 Къай (шегьер ва хуьр)
 Къайпел
 Къакъу

Къалажух (КIелет, 3 хуър)
Къамбур
Къансав (3 хуър)
Къарчугъ
Къаратуба
Къара Куъре
Къара Уъшгуън
Къарабулах
Къарбулукъ
Къаякент
Къаяпел
Къванан
Къванципел
Къегъдир
Къежел
Къекъвенхуър
Къекъем
Къелегагъ
Къенерхуър
КъермецI
Къефле
Къирахли
Къирахуба
КъирицI
КъирицI Дегъне
Къуба (КIеле, шегъер)
Къуба
Къуба Макъар
Къугъван
Къужум
Къуллар

Къумпере
 Къурбанэфенди
 Къурупел
 КъуруцІ
 КъуруцІ Тала
 Къурдул
 Къумхуър
 Къуйсун
 Къурукал
 Къурхмазуба
 Къуруш (Куьгъне)
 Къуруш (Цийи)
 Къутунгъ
 Къутургъан
 Къучагъ
 Къучагъар
 Къучагъ Къазма
 Къучум
 Къуьсув
 Къуьсуь
 Къакъ
 Къакъал
 КъакІар
 КъакъанкъатвацІ
 Къакъанхуър
 Къарабагъ
 Къаргар
 Къартхуър
 Къасумхуър (2 хуър)
 Къасум Тала
 Къасум хъишлах

Къвевар (Дербентдин сифте
тӀвар. Шегъер ва хуър)
Къвекам
Къвекъат
Къвепел
Къвепеле (Къебеле, шегъер ва хуър)
Къвепелуба
Къвесин
Къве Тала
КъветӀинхуър
Къвечлер
Къванцил
Къвед лагъай Гавдишанпел
Къвед лагъай Гаргар КӀеле
Къвед лагъай Куьлуьпел
Къвед лагъай Къванципел
Къвед лагъай Къефледпел
Къвед лагъай Къуьхуьруба
Къвед лагъай КӀеле
Къвед лагъай КӀунтӀ
Къвед лагъай Мийсарпел
Къвед лагъай отделение
(Герейханован совхоз)
Къвед лагъай Рушарпел
Къвед лагъай Серкерпел
Къвед лагъай Чарахуба
Къвед лагъай Чинартала
Къвед лагъай Чехи Пел
Къвед лагъай Яргун
Къвед лагъай Ялама
Къеан
Къезикъар
Къелягъ (2 хуър)

Къелягъ
 Къепир
 Къепир Къазмаяр
 Къеруьджар
 Къеруьдж Къутал
 Къетленхуьр
 Къехуьл (2 хуьр)
 Къечреш
 Къигъ
 Къилагъ
 Къилагъуба
 Къиливар
 Къилагъ Куьре
 КъинтІ
 Къиркъилар
 Къмук
 Къудах
 Къудкъаш
 Къудкъашан
 Къудкъашуба
 Къуд лагъай Къефледпел
 Къурагъ (шегъер)
 Къурмух
 Къурял
 Къудял
 Къудялуба
 Къулагъ
 Къулан ЗахитІ
 Къулан Леки
 Къулан СтІал
 Къулан Палас

Къулан Ятахар
Къунча
Къурал
КъурукІам
Къуручка
Къутал
Къуталар
Къуталхуър
Къуца
Къуъхуър (Къвехуър)
Къуъхуъруба
Къуъчхуър (Къудхуър)
КІалубар
КІама Кучун
КІамакрчун
КІамархуър
КІамкІеле
КІамун Тала
КІар
КІарнус
КІахцугъ
КІачунпел
КІашкІун
КІвардал
КІварчагъ
КІевкІеле
КІел
КІеле (2 шагъер ва 18 хуър)
КІелегъ
КІелегъуба
КІеле Куъре (шагъер)

Келед КІунтІ
 Келедуъз
 Келепад
 Келедпел
 Келет (4 хуър)
 Келетуба
 Келет Лацар
 Келе Худат
 Келехуър (2 хуър)
 Кемедхуър
 Кемшуъл
 Кереплар
 Кине
 Климихуър
 Клири (КІрар, Икра)
 Клирийрин Ятах
 КІиткен
 КІумпафхуър
 КІунтІал
 КІунтІлар
 КІунтІ келе
 КІунтІпел
 КІунтІхуър
 КІунтІ хЪишлах
 КІур
 КІур Тала
 КІутІ
 КІутІлар
 КІутІул
 КІуруба
 КІурукІнар (Балуджа)

КІур хЪишлах
КІуф
КІуфпел
КІуфуба
КІуф хЪишлах
КІуш
КІуша КІунтІ
КІуша Пел
КІуша хЪишлах
КІуьргъуьн (3 хуьр)
Лагар
Лагъан
Лагъиж
Лакар (6 хуьр)
Лакар хЪишлах
Лакъар
Лан
Лангу
Лангу (поселок)
Ларар
Латар (3 хуьр)
Лацаб
Лацур (2 хуьр)
Лаца (Лаза, 4 хуьр)
Лацуб
Лашклан
Лгар
Леган
Легар
ЛегекІ
Легхуьр

Лек
Леки
Лекит
Лекит Куьтуьклуь
Лекьтала
Лезгар
Лезгилер (Лезгияр)
Лелегхуьр
Лечет (2 хуьр)
Лечет Къазмаяр
Ликлар
Лукал
Луклар (2 хуьр)
Луткун
Луткун Ятах
Лутклар
Луьчек
Лянкья
Макьян
Макьяр (2 хуьр)
Макьярар
Макьяруба
Магьмутапел
Магьмутуба
Магьмутахуьр
Магьмут хьишлах
Мазидхуьр
Макьян
Маллакент (Фекьидхуьр)
Маллахилал
Малых

Манафхуър
Манафуба
Манкъулидхуър (2 хуър)
Манкъулидхуъруьн Тала
Мандав
Манчар
Манчаруба
Мамрач
Марданхуър
Мардануба
Мархал
Марцал
Марьяна (поселок, Хачмаз район)
МатIалис
МатIахуър
Махсудхуър (2 хуър)
МачIагъ
Мацар (шегъер ва хуър)
Машидхуър
Машидпел
Машиуба
Мегъад
Мегъен
Мегъерхуър
Мегъец
Мегъеруба
Мегъекхуър
Мегъер хъишлах
Мегъарамдхуър
Мегъралахуър
Мегъралуба

Мегралхъишлах
 Мезре
 Межидуба
 Мекег
 Меликли
 Мемеша Келеле
 Мерзе
 Меркли
 Мершер
 Мехкергъ
 Мешели (поселок, Хачмаз район)
 Мешлеш (2 хуър)
 Миграгъ
 Миграгъ Къазмаяр
 Мийсар (шегъер ва хуър)
 Микик
 Минехуър
 МимитІанпел
 Мирзебегли
 Мирзе хъишлах
 Мирземетахуър (2 хуър)
 Мирземет хъишлах
 МирчІи (4 хуър)
 Мискискар
 МискІиндпел
 Миси
 Мисриханхуър
 МитІрис
 Михер
 Михер Тала
 МихетІар

МичIегъ
Муграк
МукIуцI
Муллауба
Мурсалапел
Муслах
Муругъ
Муругъуба
Мутхар
Мурадахуър
Мухак
Мухур
Мухтадир
Мучугъ
Мучугъуба
Мучугъ хъишлах
Мучугъ Паласа
МучIу
Муьгъуър (2 хуър)
Муьгъуьхуър
Муьгъверган
Муьгъверган Къазмаяр
Муьзефферуба
Муькъуьт
Муьршуьдуба
Муьнкуьт
Муьшкуьр (шегъер ва хуър)
Муьшкуьрубa
Муьшкуьр Палас
Мягъдрихуър
Набран

Нагъидхуър
 Нагъиуба
 Надирапел
 Нацлар (2 хуър)
 Нацлан Тала
 Нежефхуър
 Неренхуър
 Нехуън
 Никез
 Нуъведхуър
 Нуъведхуъруба
 Нуъкъуър
 Нуъхуър
 Нуъцлуъгъ (Гуман)
 Новохуър
 Норд (поселок, Хачмаз район)
 Няметахуър
 Паку (шегъер ва хуър)
 Паланхуър
 Палас (а) (6 хуър)
 Панадхуър
 Партав (шегъер)
 Партизануба
 Пел (шегъер ва 16 хуър)
 Пелазгар (гила Балазар)
 Пелал (2 хуър)
 Пелекъван (шегъер)
 Пеленхуър
 Пелен Ятах
 Пелер (4 хуър)
 Пелпеле

Перишахуър
Пиперхуър
Пиперхуъруьн Къазмаяр
Пирал (2 хуър)
Пиралидпелер
Пиркъулиуба
Питидхуър
Пичхал
Планкент (Паланхуър)
Приморск
Пуд Тала
Пуд лагъай КIеле
Пуд лагъай ЧIехи Пел
Пуд лагъай Гавдишанпел
Пуд лагъай Къефледпел
Пуд лагъай КIунтI
Пуд лагъай Ялама
Пулут
Путкъан
ШетIуьк
Ширинхуър
ШитIишкIеле
ШлакI
Ракъин
РатIрапел
Рачабанхуър
Регъез (2 хуър)
Регъуьнпелер
Регъимханахуър
Регъимуба
Рича

Ругун
 Рудран
 Рукагъ
 Рукван Тала
 Рутар
 Рут хъишлах
 Рутул
 Рухун
 Руцлугъ
 Руцлугул
 Ручугъ (2 хуър)
 Рушан (2 хуър)
 Рушанпел
 Рушар Тала
 Руьцуьн (2 хуър)
 Сабируба
 Сагьиллер
 Сад лагъай Гавдишанпел
 Сад лагъай Гаргар Келеле
 Сад лагъай Куьлуьпел
 Сад лагъай Къванципел
 Сад лагъай Къефледпел
 Сад лагъай Къуьхуьруба
 Сад лагъай Келеле
 Сад лагъай КлуьнтI
 Сад лагъай Мийсарпел
 Сад лагъай Рушарпел
 Сад лагъай Серкерпел
 Сад лагъай Чинаргала
 Сад лагъай Чарахуба
 Сад лагъай Чехи Пел

Сад лагъай Ялама
Сайтархуър
Салагъуба
Салагъхуър
Салбанхуър
Салиг
Салманапел
Сал Тала
Сальян
Самур (поселок)
Самурчай (поселок)
Самурчай (поселок, Хачмаз район)
Санайуба
Сандухпел
Санкьар
Сардархуър
Сармаших
Сарсар
Сараг (2 хуър)
СатIахуър
Сафикъулидхуър
Севреван
Селимуба
Серкер
Серкер хъишлах
Сернегар (2 хуър)
Сернягъ
Сийидар
Силар
Силибан (2 хуър)
Силибир (3 хуър)

Синер
 СинтІуър
 Сирена (поселок, Хачмаз район)
 Сирт
 Сирт Енгидже
 Сиртпел
 Смугъул (2 хуър)
 Стальский
 СтІал
 СтІалрин къазмаяр
 СтІалдихъ
 СтІур
 СтІурубa
 Советский
 Сув
 Сувагар
 Суважал
 Сувал (3 хуър)
 Суван Тала
 Сувар Келе (шегъер)
 Сувар (3 хуър)
 Сугърагъ
 Султанкент
 Султаннуха
 Сулут
 Сум
 Сур Тала
 Сурхуър
 Сусай хъишлах (2 хуър)
 Суьквел
 Тагъар

Тагъаруба
Талапад
Талаяр (3 хуър)
Тамун Тала
Тарав
Тарнах (2 хуър)
Тарса (Терсепул, шегъер)
ТаратІ
Татархан
Тачан
Текияр
Тигъирхуър
Тигъирхуъруън Къазмаяр
Тикъил
Тистар
Тител
Топчи
Торпагъкуърпуъ
Тпиг (2 хуър)
Тркал
Тулаб
ТунпІал
Тунуг
Тура
Турист (поселок, Хачмаз район)
Туругъ
Тупхуър
Туъхуър
ТІакъ
ТІакІар
ТІатІил

Ташхуър
 Тигьир
 Тигьируба
 Тигьир Къазмаяр
 Тигьир хьишлах
 Тигьиржал
 Тигьиржалуба
 Тигьиржал Къазмаяр
 ТитІ-гирд
 Тлури (шегьер)
 Урсун
 Урунчлар
 Уружба
 Къезикьар
 Кьуручка
 Угьул
 Узунхуър
 Узунуба
 Узунмеше
 Укуз
 Улан
 Уна
 Урсун
 Урусрин Къазмаяр
 Усар
 Усур
 Усугьчай (Усугь)
 УтІугь
 Ухул
 Ушур
 Уштал

Уштал хьишлах
Уьзден
Уьзденуба
Уьнууьгь
Уьнууьгьуба
Уьнууьгь КIунтI
Уьрер
Уьруьн
Уьруьк
Уьреринхуьр
Уьруьн КIеле (шегьер)
Уьруькан
Уьруьз
Уьсеянхуьр
Уьсер
Уьхуьнар
Уьшгуьн
Уьшгуьн хьишлах
Уьшгуьн Къазмаяр
УьшкIеле
Фаргъатхуьр
Фарзалиуба
Фетягьхуьр
Филер (2 хуьр)
Филахуьр
Филискъар
Филфилли
Фиригь
ФитакIеле (Ширванда)
Фитахуьр (Куьреда)
Фияр

Фудур
 Фуртукъ
 Хакахуър
 Хакидхуър
 Хандаклар (2 хуър)
 Хан хъишлах
 Хануба
 Харакъ
 Харах
 Харахуба
 Харах Ятахар
 Хатан
 Хачмаз (шегъер ва 2 хуър)
 Хашанхуър
 Хвередж
 Хев (2 хуър)
 Хевел
 Хевер
 Хевезар
 Хевяхъ
 Хек
 Хелис
 Хенжелкеле (Хенжалакеле)
 Херек
 Хив
 Хин
 Хинагъ (2 хуър)
 Хиналугъ
 Хинияр
 Хиной (шегъер)
 Хкем

Хнов
Хпеж
ХпитІар
Храх
Хтун
Хтун Къазмаяр
Худат (шегъер ва хуър)
Худатуба
Худигъ
Хужадхуъруьн Къазмаяр
Хунар (шегъер)
Хурай (Хурар, 2 хуър)
Хурайуба
Хурдаланхуър
Хусран
Хутаргъ
Хутхул
Хухвар
Хуьлуьхъ
Хуьлуьхъуба
Хуьмуьхъ (2 хуър)
Хуьнуьх
Хуьпуькъ
Хуърел (2 хуър)
Хуърел Къазмаяр
Хуъруба
Хуъруьнхуър
Хуъруьг
Хуърехуър (2 хуър)
Хуър Тала
Хъал

Хьалхьал (шегьер)
 Хьалхьамар
 Хьампут
 Хьарт
 Хьартуба
 Хьартас
 Хьартасуба
 Хьацар
 ХьачІ
 Хьецен
 Хьецлахуьр
 Хьинцлахуьр
 Хьинці Тала
 Хьимил
 Хьимилуба
 Хьимил хьишлах
 Хьимил Къазма
 Хьиравар
 Хьиравклеле
 Хьишлах (7 хуьр, Куьре ва Кьуба пата)
 Хьишлах (Ахцегьрин)
 Хьишлах (Уьнуьгьрин)
 Хьукьваз
 Хьукьул
 Хьукьун
 Хьукьар
 Хьукьва (Куг)
 Хьурухь
 Хьурукьунар
 Хьучаг
 Хьуцан

Хъуцугъ
Хъуцу
Хъуьлер
ХъуьлуьтІ
Хъуьляр
Хъчархуьр
Хъчарихъ
Хьерхьем
Хьерахуьр
Хьилавар
Хьилер Тала
Хьумар
Хьумаруба
Хьумар Паласа
Цацам
Цацамур
Царахуьр
Цацахъ
Цавагъар
Цаваргъ
Цазпатан
Цацархуьр (Заза)
Цеб
Цехцел
Цилинг
Цилингуба
Цилингрин Ятах
Цилихуьр
ЦинитІ
ЦиритІкеле
Цири

Цицигъ
 Цицик (Зизик, 2 хуър)
 Цицлер
 Цицлеруба
 Цлар
 Цлахъ
 Цмур
 Цнал
 Цри (шегъер ва хуър)
 Цул
 Цулун
 Цуругъ (Зрых)
 Цуцай (Сусай, 2 хуър)
 Цуьцхуър
 Цуьквет
 Цайлахъан
 Цалагур (3 хуър)
 Цалагур хъишлах
 Цар
 Царанпел
 Царай
 Царахуър
 Царук
 Царах
 Цахур (шегъер ва хуър)
 Цахуран
 Цацу
 Цацлан
 Целегуьн (4 хуър)
 Целегуьн Къазмаяр
 Целегуьн хъишлах

Церик
Цехуьл
Цехуьлуба
Цвецлер
Цвецлеруба
Циг
Циганхуьр
Цийи Гуьне
Цийи Гьепцегь
Цийи Дизахлы
Цийи Испик
Цийи Макьар
Цийи СтIур (Хачмаз район)
Цийи Тигьиржал
Цийихуьр (6 хуьр)
Цийихуьруба
Цийи хьишлах
Цийиуба
Цийи Филер
Цийи Фиригь
Цил
Цили
ЦинитI
Циргъан
ЦицIхуьр
Цугухуьр
Цугьар
Цул
Цур
Цуругь
Цуру Пел

Цурууба
 Цуру Хев
 Цуру Чанахъар
 Цухур (10 хуър)
 Цуру Келе (2 хуър)
 Цуру Целегуьн
 Цутархуър
 Цутлай
 Цух
 Цуьклуьн
 Цуьруър
 Цуьцгер
 Црхар (шегъер ва хуър)
 Цуьхуър
 Чаг
 Чаг Къазмаяр
 Чайкъовушан
 Чантархуър
 Чапал
 Чарах
 Чархак
 Чархи (2 хуър)
 Чархиклам
 Чародадин Макъар
 Чатарклам
 ЧатІ легъ
 Чахчах
 Чахчахуба
 Чахчах Къазмаяр
 Ченехъ
 Чепекъ

Чепкен
Чепелар
Чепер (Джаба, 2 хуър)
Четкуьн (2 хуър)
Четкуьнуба
Четкуьн Къазмаяр
Четхуър
Чикьчикь
Чилгъа
Чингир
Чинарклеле
Чинарклам
Чинархуър
Чинартала
Чинухар
ЧипетI
Чирагъ (2 хуър)
Чиргъер (2 хуър)
Чихен
Чубан
Чубануба
Чубан хъишлах
Чубандпел
Чубар
Чукур
Чукуруба
Чунар
Чумар
Чурун
Чутук
Чухур Къвепеле

Чухуруба
 Чуэл
 Чуэлян
 Чуэнуьхуэр
 Чуэруьхуэр
 Чуэхверик
 Чуэхверхуэр
 Чклар
 Члар (3 хуэр)
 Чпир
 Чхаб
 Чхан
 Чанахьар (шегьер ва хуэр)
 Чакар (2 хуэр)
 Чакар Къазмаяр
 Чакар Паласа
 Чакаруба
 Чакар хьишлах
 Чанахь Къазмаяр
 Чанахь Тала
 Чапан
 Чафур
 Четлар
 Чей
 ЧекIапел
 Челекьахуэр
 Черх
 Черхпел
 ЧеплетIхуэр
 Чеплеяхуэр
 Четхуэр

Чехи Дегъне
Чехи КъутIал
Чехи кIеле
Чехи КIунтI
Чехи Муругъ
Чехи Палас
Чехи Пел
Чехи Пиркент
Чехи Силибир
Чехи Тала (3 хуър)
Чехи уба
Чехи хуър
Чехи хъишлах
Чехърехъ
Чиги
Чик
Чинге
Чиргъал
ЧитI
Чилихъар
Чилхуър
Чугъван
Чулан
Чулавар
Чур (Чор, шегъер ва 4 хуър)
Чуракан
Чурал
Чурахъ
ЧуркIам
ЧуркIул
Чур хъишлах

Чуруба
 Чуру КлунтІ
 Чуру салар
 Чурухъ (4 хуър)
 ЧуручІар
 Чурухуър
 ЧурухуървацІ
 Чурхуър
 Чуыгъверхуър
 Чуьд
 ЧІэкІ
 ЧІэкІар
 ЧІэкІар Тала
 ЧІэх КІеле
 ЧІэх хуър
 Шааку
 Шабран (Шабуран, шегъер)
 Шабуранпелер
 Шандагъ
 ШакІар
 Шамилапелер
 Шамхуър
 ШаракІунтІ (шегъер)
 Шатас (Шанас, шегъер)
 ШатІахуър
 Шахшах
 Шегъергагъ
 Шейри (шегъер ва хуър)
 Шерифахуър (2 хуър)
 Шерияр
 ШеметІахуър

Шивир (2 хуър)
Шин
ШикI
Шиназ
ШинекI
Шимал (поселок, Хачмаз район)
Шимихуър
Ширвановка
Шири
Ших
Ших хъишлах
Ших Къазмаяр
Шихидхуър
Шихуба
Шорсу
Шувул
Шугур
Шуллар
Шулур
Шумагъ (шегъер ва хуър)
Шуранпел
Шурун
Шурухъ
Шутун
Шухун
Шуьгънуь
Шуьмехуър
Шкун
Штул
Эвежугъ
Эвежугъба

Эгъвез
 Эгъвейж
 Эгъер
 Экез
 Экен (2 хуър)
 ЭКIен
 Элегуън (2 хуър)
 Элик
 Эминхуър (Аламише)
 Эмирвар
 Энихъ
 Энег
 Эпик
 Эпит
 Эргер
 Эргин
 Эрки
 Эркихуър
 Эргъех
 Эрменет
 Эсетар
 Эхниг
 ЭчIехуър
 ЭчIехуър Паласа
 ЭчIехуъруба
 Югъвар
 Юкъван ЗахитI
 Юкъванхуър
 Юкъвануба
 Юрал
 Юрзал
 Юрф

Юрфуба
Юрхвар
Юсаг
Юсуфахуър
Юсуфханапел (2 хуър)
Якъубахуър
Якъубуба
Ял
Ялахъ
Ял хъишлах
Ялама
Ялцугъ
Ярагъ
Ярагъ Къазмаяр
Яргун (Гъезре)
Яргунуба
Яргъи Тала
Яргъикек
Яркіар
Яртах
Ярхар
Ярхик
Ярубахуър
Ярукъвалар
Ярамахуър
Ярсар (4 хуър)
Ярчахъ
Ясаб
Ясабуба
Ясаб Къазмаяр
Ясаб хъишлах

Ясаб Тала
 Ятах (Куьреда 5, Къуба пата 7 хуьр)
 Ятахуба
 Яхван
 Яхвал

СИЯГЪДИЗ БАЯН: Санлай и сиягда 1820-дав агакъна лезги хуьреринни шегъеррин тІварар гъатнава. Амма им тамам сиягъ туш. Ам тамамарун мумкин карни туш. Вучиз лагъайтІа икъван гагъди чахъ чи тарихар дериндай ва вири патарихъай чирдай мумкинвилер хъанвач. Тарих гъикъван дериндай чирайтІа, са гъакъван цІийи делилар, гъабурукай яз, чи мадни вишералди къадим хуьрерин ва шегъеррин тІварар винел акъатда. Гъавиляй гележегда и сиягъдиз цІийи тІварар алава хъижедайди шаксуз я.

Лезги чІалан группадик акатзавай са бязи халкъарин тІварар алай хуьрер къадим чешмейра лезги хуьрер хъиз къалурнава. Им дуьшуьшдин кар туш. Къадим авторри кхъизвайвал, дегъ чІавара а халкъар лезги чІалалди рахазвай. Гуьгъуьнлай тарихдин вакъиаяр себеб яз чи чІалара са бязи дегишвилер арадал атана.

Чкайрин тІварар ашкара авунихъ авсиятда дуьшуьш жезвай четинвилер гзаф ава. Ихътин четинвилерикай сад чешмейрихъ галаз алакъалу я. Сад лагъайди, къадим девирра чапхунчийри чукІурнавай чи гзаф хуьреринни шегъеррин тІварар чешмейра гъатнавач. Къвед лагъайди, тарихдин чешмейра гъатнавай тІварарин чІехи пай чІуруз кхъенва. Месела, арабрин географ Ал-Истагъриди Партавдин са фарсагъ (6 километр) мензилда авай АнТар хуьруьн тІвар "ал-

Андереб", КӀар хуьруьн тӀвар "Карн", Лацуб хуьруьн тӀвар "Ласуб", Юкъван хуьруьн тӀвар "Йонтан" хьиз къалурнава. *(Килиг: Ал-Истахри. Книга путей и государств /Пер. Н.А.Караулова. СМОМПК. Тифлис. 1901. Вып. 29.)*

Макъаладин эвелда къалурнавайвал, маса авторри УьруьнкӀеле, ЦӀрхар, КъетӀенхуьр (ЭчӀехуьр), Давдакъан, ЧӀанахъар, ДутӀхуьр хьтин хуьрерин тӀварар чпин чӀаларив къадайвал, месела, "Оренкала", "Сирхар", "Каганкатук", Гегам", "Адехер", "Дивдикан", "Чанахар", "Дутхур" хьиз кхьенва ва икӀ мад. Дегь чӀварин ва юкъван асиррин авторри чпин чӀаларив къадайвал къелемдиз къачунвай чи хуьрерин ва шегъеррин тӀварар гъа чешмеяр урус ва азербайжан чӀалариз элкьуьрдайлани чӀурудаказ къалурнава. Эхиримжи 3-4 виш йисан къене урус ва маса чӀаларалди чап хьанвай чешмейра ихьтин татугайвилериз генани пара рехъ ганва. Идалай гъейри са бязи лезги чешмейрани чи хуьрерин тӀварар какадарнава. Месела, Гелхен хуьруьн виликан тӀвар Келхен тирди къалурнава. Им эсиллагъ дуьз фикир туш, вучиз лагъайтӀа тарихдин чешмейрай аквазвайвал, Кьурагъ райондин къадим хуьрерикай тир Гелхен дегь чӀавара ЧӀафур, Туьхуьр, Никез, Келхен ва КӀеле хьтин 5 гъвечӀи хуьруь арадал гъанай. ЦӀйи хуьруьз гьихьтин тӀвар ягъанайтӀа, лугъуз жедач. Амма чешмейрай и хуьре Гелхен тӀвар алай гзаф зурба алим хъайиди малум я. И камалэгъли рагъметдиз фейидалай гуьгъуьниз хуьруьнвийри чпин хуьруьз адан тӀвар ягъанай. Аквазвайвал, Келхен ва Гелхен чара-чара хуьрер я.

Мад са мисал. СтІал Сулейманан райондин Мехкергь хуьруьн тІвар ЯрКи магьалдин къадим хуьрерин сиягьдик акатнава. Амма садбуру ам виликан Хьампут, муькуьбуру Къазихадхуьр я лугьзува. И фикирдихь галаз рази хьунухь мумкин туш. Тарихдин чешмейрай малум жезвайвал, адахь 400 йис къван тарих ава. Амма гилан "Хьампут харапІар" лугьзувай чкадал хьайи Хьампут чи эрадин сифте килера кутунвай хуьр тир. Ам VIII виш йисан юкьвара араб чапхунчийри чукІурнай. Къазих тІвар алай лезгиди абурун къушундин аксина женг чІугунай. Къазихан кІеретІди вишералди мислимар (аскерар) яна къенай. Хьел акатай арабри лезгийрикай къисас къахчун патал хуьр къилий-къилиз чукІурна харапІадиз элкьуьрнай.

Чапхунчийр хьфейдалай гуьгьуьниз Къазиха ва сагь амуькай ксари вацІун муькуь пата цІийи хуьр кутунай. Жемьтди цІийи хуьруьз къегьал Къазихан тІвар ягьанай. 1607-йисуз Ахцегь муьтІугьгарун патал чІехи къушунар гваз чи чилерал вегьей I Шагь Аббасан Ширван вилайт идара ийизвай беглербег Юсуф ханди вичин аксина къегьалвилелди женг чІугур лезгийрин шумудни са хуьрер, гьабурукай яз Къазихадхуьрни чукІурнай. Гуьгьуьнлай сагь амуькай ксари маса чкада, яшайиш патал къулай шартІар авай къве кІамун арада, къадим Чиги хуьр хьайи чкадиз муьква чилерал гилан Мехкергь тІвар алай хуьруьн бине кутуна. Амма и вакъийрикай хабар авачир ксари винидихь къейд авур хуьрерин тІварар какадарзава.

Тарихдай малум тирвал, 783-йисуз арабрин сердер Марван ибн Мегьамеда лезгийрин Самурдинни Шабрандин арада авай вилайтдиз куьчарай гьезеррикай

7000 кас чпин ватандиз хъфин тавуна чи чилерал амукънай. (*Килиг: Артомонов М.И. История хазар. Л., 1962. ч. 218-221*). Абур лезгийрин 30 къван хуьрера яшамиш хъанай ва чпини цӀийи 10 хуьр кутунай. Гуьгъуьнлай гъезерри чеб яшамиш хъайи лезги хуьрерин тӀварар дегӀшарнай. И тӀварар чаз гъелени малум туш. Гъезерри чпи кутур хуьрерин тӀварарикайни тек са "Гъезерхуьр" ойконим ама. Амай хуьрерихъ гъихътин тӀварар авайтӀа икъван гагъди ашкара ийиз хъанвач. Санлай 39 тӀвар квахънава. Амма "Гъезерар" тӀвар алай тухумар ва кьилди магълеяр КцӀар райондин Кузун, Кузун хъишлах, Уьнуьгъ, Атлухан, Къилагъ хуьрера исятдани ама.

Мад тарихдиз вил вегъен. 1356-йисуз аслу тушир Къурагъ пачагълугъ арадал атанай. Тарихдин чешмейра къалурнавайвал, и пачагълугъ 155 йисуз садалайни аслу тушиз кьилди яшамиш хъанай. И вахтунда 16 гъилера, саки гъар цӀуд йисалай садра чапхунчийри Къурагъал вегъенай, амма гъар гъилера лезгийри абур кукӀварнай. Эхирни 1511-йисуз Ширвандинни Ирандин кьушунри санал Къурагъ пачагълугъдиз басрух гана. Къурагъвияр са шумуд вацра чпелай вадра пара тир къуватрин хура акъвазна. Чапхунчийри пачагълугъдик акатзавай хуьрерикай 23 хуьр кьилий-къилди чукӀурнай. А хуьрерин тӀварар къедалди чаз малум туш. Гъа ихътин крар себеб яз са къадар къадим хуьрерин тӀварар гъелени ашкара ийиз жезвач. ЯтӀани, тарихди субутзавайвал, сиягда чи хуьреринни шегъеррин тӀварар са шумудра артух хьунухъ герек я.

Къадим авторри къейд авунвайвал, маса халкъарив гекъигаила, лезгийрихъ хуьрер генани пара авай. Араб

авторри чи хуърер къалин ва сад-садаз мукъвал тирди къилди къейд авунай. И фикир XIX-XX виш йисарин алимрини тестикъарнава. 1947-1948-йисара къадим лезги хуърерин амукъбаяр жагъурай машгъур археолог М.Исакова Къурагъ райондин къадим хуърерин арада 3-4 километрдин мензил хъайиди субутнава. И кар къенин делилрини тестикъарзава. Месела, алай вахтунда и райондин Къулан виринни АрхитІ хуъруьн арада авай 30 километрдин мензилда 13 хуър эКІя хъанва. Дегъ чІавара гъа ина хуърерин къадар 20-далай виниз тир. Ихътин мисалар мадни къалуриз жеда.

Чи хуъреринни шегъеррин тІварарихъ гелкъведайла мад са месэла рикІелай ракъурна кІанзавач. Чахъ чІехи хуърер хъиз, гъвечІи хуърерни гзаф авай. Тарих тирвал гъвечІи хуърери галкІиз, чІехи хуърер арадал гъанай. И кар гъам чи риваятрай, гъамни тарихдин ва археологиядин делилрай тестикъ жезва. Месела, чи сур чІаварин шегъеррикай тир Гияр шегъер чкІайдалай гуьгъуьниз Хевезар, ЦІийихуър, Сернегар, Юрзал, ЧатаркІам, Къекъвенхуър ва ЧІурухуър хътин 7 гъвечІи хуъруь Къурагъ арадал гъанай. Агъзур йис инлай вилик Туьхуър, Мегъад, Ганар, Алан хътин 4 хуър галкІунин нетижа яз Шимихуър пайда хъанай. Хпеж хуъруьк гуьгъуьнлай УстІар Чинеда, Къванан къилел ва Чуьхверик хъайи 3 хуърни галкІанай.

Ихътин гъалар тек са Къурагъ райондин чилерал ваъ, маса лезги чилерални къиле фенай ва мадни къиле физва. Месела, СтІал Сулейманан района Алидхуър, КІахцугъ, Цмур хътин хуърерни шумудни са гъвечІи хуърери арадал гъайиди малум я. Ялцугъ хуъруьн бине Къеан, Цилинг, КІири ва КІеле хуърерин агъалийри,

Эминахуьруьн (Аламише) бине Хутаргъ, Къеан, Хпитар, ЦицӀер, Бигер, Ялцугъ хьтин 6 хуьруьн агъалийри кутуна. Амма гилан девирдилай фаркълу яз дегъ чӀавара чӀехи хуьрер арадал гьидайла гьвечӀи хуьрер тамамвилелди гьаниз куьч жедай. Месела, гила чавай вичин тӀварцӀин мана "Кьуд хуьр", "Куьч хьайибурун хуьр" хьиз ачухариз жезвай къадим Кьуьчхуьр гьакьикъатдани тамамвилелди иниз куьч хьана атай 4 хуьруьн агъалийри кутунай. Анжах и хуьрерин тӀварар къедалди малум туш. Кьурагьин къадим хуьрерихъ 3-5 агъзур йисан тарихар авайди фикирда кьуртӀа, а тӀварар ахтармишун регьят кар туширди гьасятда къатӀуниз жеда. Гьа икӀ, вичин тӀвар "кӀах" ва "цуз" гафарикай туькӀуьр хьанвай КӀахцугъ (СтӀал Сулейманан район) 7 хуьруькӀай арадал атанай. Абурукай анжах пудан тӀвар (Кьунча, Хьчарихъ, СтӀалдихъ) малум я, 4 хуьруьн тӀвар малум туш. Къадим хуьрерикай тир ЦӀухурни 10 хуьруь арадал гьанай ва адан сифте тӀвар ЦӀудхуьр тир. И хуьрерин тӀварарни къедалди тийижиз ама. А хуьрерикай халкъди туькӀуьрай риваятда икӀ лугъзва: "10 стхади 10 кӀунтӀунал 10 хуьр кутунай. Хуьрер сад-садавай 10 версинин мензилда авай. Душманри гьар гьилера са хуьрел вегъез, агъалийриз зулум ийизвай. Са юкъуз ГатӀ меслят гьун патал вичин чӀехи стха АтӀа кьилив атана. "Душмандин хура акъвазун патал чи хуьрер галкӀана, санал яшамиш хьана кӀанзава", - лагьана чӀехи стхади. Са арадиз атун патал БатӀан, СатӀан, МатӀан ва муькуь стхайрин разивал хьана кӀанзавай..." Адет яз, лезгийри хуьруьз а хуьруьн бине кутур касдин тӀвар ягьадай. И жигьет асасдиз къачуртӀа 5 хуьруьн тӀварар икӀ

тайинариз жеда: "АтІахуър, ГатІахуър, БатІахуър, СатІахуър, МатІахуър. Амма чешмейра и тІварар дуьшуьш жезвач. Муькуь патахъай, риваятдай анжах вад стхадин тІварар ашкара жезва, амай хуърер кутур ксарин тварар винел акъатзавач.

Ихътин маса делиларни авачиз туш. XIV виш йисан эхирра Тимурленга Мугъандин лезгийриз басрух гайи чІавуз 5 хуьруьн агъалияр хайи чилер гадарна Къуба патаз атанай ва ина чІехи са хуър кутунай. Абуру и хуьруьз "Вадан" (вад хуьруь арадал гъайи) тІвар ягъанай. Къуд виш йис алатайла, яни XVIII виш йисан юкъвара Надир шагъди вичин аксина женг чІугур ваданрикай кысас къахчун патал хуър цІай яна канай. Сагъ амукъай агъалийри маса чкада чараз къве цІийи хуър кутунай. Гуьгъуьнлай гъа хуърерни чапхунчийри чукІурнай. Амма я Вадандин бине кутур 5 хуьруьн, яни адалай гуьгъуьнлиз пайда хъайи 2 хуьруьн тІварар чаз гилалдини малум туш. ЯтІани "Ваданар" тІвар алай тухум КцІар райондин Гъил ва Мучугъ хуърера исятдани ама. Гъа ихътин гъалар сеbeb яз вишералди лезги хуърерин тІварар квахънава. Инал гъа са тІварар алай хуърерни рикІел хкана кІанзава. Чахъ цІудралди ихътин хуърер хъанай ва гъабурни икъван гагъди авайвал тайинариз хъанвач.

Мад са месэла. И сиягъда чеб лезги чІалан группадик акатзавай халкъарин са бязи хуърерин тІварарни гъатнава. Вучиз лагъайтІа юкъван асиррин чешмейра абур лезги хуърер тирди къалурнава. А халкъариз махсус гзаф хуърерин тІварар сиягъда гъатнавач.

Гзаф йисара зегъмет чІугуна туькІурнавай и сиягъда икъван чІавалди халкъдиз малум тушир вишералди

лезги хуьреринни шегьеррин тӀварар гьатнава. Гьавилияй гележегда и сиягь чи ойконимар ахтармишзавай гьар са кас патал кьиметлу чешмедиз элкьведайди шаксуз я.

Алай вахтунда чахь авай хуьрерин тӀварарикай кхьидайла са бязи месэлаяр рикӀел хкана кӀанзава. КӀвенкӀе чал кьведалди туькӀуьрнавай сиягьрикай лугьун. Профессор Р.И.Гьайдарова ва филологиядин илимрин доктор Ш.М.Саадиева и рекьай гзаф алахьунар авунва. ЯтӀани и алимривай чи хуьрерин тӀварарин сиягь тамамвилелди туькӀуьриз хьанвач.

Алатай асирдин 70-йисара Кьуба патан лезги хуьрерин тӀварар ахтармишай Ш.М.Саадиеван сиягда Азербайжандин Кьуба, КцӀар, Хачмаз, Огьуз (Варташен), Кьепеле (Кьуткьашен), Исмаиллы районрин 136 хуьруьн тӀварар гьатнава. (*Килиг: Гюльмагомедов А.Г. "Шамседин Мурсалович Саадиев".*) // *Возрождение* № 6, Махачкала, 2000. ч.115-116). Алимди Кьах, Шеки, Закьатала, Шемкир (Шамхор), Шамахи, Агьсу районрин лезгийар яшамиш жезвай хуьрерикай са гафни лагьанвач. Вичи кьелемдиз кьачунвай хуьрерин тӀварарал гьалтайлани ада са кьадар татугайвилериз рехь ганва. Месела, Кьуба райондин Хьимил, Зизик, Алпан, Сусай, Герей, Куьгьне Куьсет (Владимировка), Алибег хьишлах, Мирземетахуьр, Еленовка, Давудуба, Алимамедуба, Куьпчал, Куьпчал хьишлах, Сусай хьишлах, КӀеледуьз, КьечӀреш, Амсар, Амсар хьишлах, Барлы, Арзу, КӀеле Худат (Кьалай Худат) хуьрерин, КцӀар райондин Аваран хьишлах, Куьгьне Худат кьазмаяр, Кьаякент, Чубукьлу, Ени Гьаят, ГьасанКӀеле, БедирКӀеле,

Хуьлұхъуба, Агъа Манкъулидхуър, Цехуьлуба, Эвежугъуба, Кылегуьуба, Къуьхуьруба, Кириг, Гъезреуба, Гылуба, Къаратуба, Атлухан, ЧІакІар хъишлах, Чубан, Минехъур, Лангу, Арчан, Элихъ, Яргъикек, ТІакІар, ТІитІ-гирд, Гуьне, Санайуба, Сув, Вини кьер, Агъа кьер хуьрерин, Хачмаз райондин 14 поселокдин: Агъа Лакар, Самурчай, Сагыллер, Норд, Сирена, Достлукъ, Марьяна, Турист, Шимал, Гуьнешли, Арзу, Ени Гъаят, Далгъалы, Мешели ва 31 хуьруьн: Юкъвануба (Ортауба), ЦІийи СтІур, Александровка, Тел, Дигагуьуба, Идрисуьуба, Ферзелиуба, ЦІалагур (Чилегир), Чахчахлы, Муьзефферуьуба, Алиж хъишлах, Каражыкъ Зейд, Муллабургуьанлы, Агъязи, Агъязибудугъ, Куьгъне Хачмаз, Пиркъулиуба, Гъажимамедуба, Гъабибхуьр, Хурай, Велемир, Пердикъыран, Агъавердиуба, Агъаширинуьуба, ЦІалагур, Девела (Дедели), Агъарегъимуьуба, Къырахуба (Харахуба), Мирземет хъишлах, Муьршуьдуба, Хануба тІварар гъатнавач. Ибурукай са бязи лезги хуьрерин тІварар дегишарнава. Са бязи хуьрера лезгийр маса миллетрихъ галаз санал яшамиш жезва.

Ш.М.Саадиеван сиягъда Огуьуз, Къвепеле ва Исмаиллы районрин лезгийр яшамиш жезвай хуьрерин тІварарни тамамвилелди гъатнавач. Огуьуз райондин лезгийр авай 12 хуьруькай анжах 3 хуьруьн тІварар къалурнава: ЦІийихуьр, Топ, Филфилли. И райондин Астрахановка, Агъа Филфилли, Баян, Къарабулах, Бужагъ, Хачмаз, Малых, Баш Дашагъыл, Бала Суьйуьтлуь, Эрменет хуьрерани лезгийр авайди къейд авунвач.

Аквазвайвал, алимди лезгийр гзаф авай Къвепеле райондин хуьрерни хъсандиз ахтармишнавач. Ада

анжах 6 хуьруьн тӀварар кьунва: Куьснет, Дуружа, Вандам, Камарван (Къемерван), Лаца, Мирзебегли. Амма и райондин 13 хуьре лезгияр кьилди, 11 хуьре маса миллетрихъ галаз санал яшамиш жезва. Чпин тӀварар сиягда гьатнавачир хуьрер агьадихъ галайбур я: Гьезре, Султаннуха, Дизахлы, ЦӀийи Дизахлы, Залам, Кичик Эмили, ЦӀийихуьр, Байрамкохалы, Зараган, Енгиже, Сирт Енгиже, Меликли, Былых, Эмирван, Мыхлыкьовакь, Емишанлы, Абрых, Гьажиалылы.

Исмаиллы района лезгияр мадни пара яшамиш жезва. Чкадин агьалийри лугьузвайвал, ина лезгияр авачир са хуьрни авач. ЯтӀани Ш.М.Саадиева анжах 4 хуьруьн тӀварар кьалурнава: Кьалажугь, Жангьу (Истису), Кьурбанэфенди, Смугьул. Амма а хуьрерилай гьейри района Уштал, Уштал хьишлах, Кьелегагь, Султанкент, Ханагагь, Багьлиян, Билистан, Шабиян, Келбент, Кирк, Жуйян, Чайкьовушан, Рушан, Венг, Сулут, Келезейве, Топчу, Буйнуз, Гьажигьетемли, Кешхуьр хьтин кьилди лезги хуьрерни ава. Санлай 24 лезги хуьр жезва. 37 хуьре лагьайтӀа, лезгияр маса миллетрихъ галаз санал яшамиш жезва. Ибур агьадихъ галай хуьрер я: Кьалинжакь, Муьжубгьефтеран, Гуьйтепе, Кьубахелилли, Хелилли, Эююббегли, Кьошакент, Агьбулакь, Кензе, Тубикент, Кьушенже, Балик, Зогьаллыкь, Дияллы, Садиян, Ивановка, Куьлуьллуь, Кейвенди, Минге, Куьрдмаши, Ашыкьбайрамлы, Гьапытлы, Кьараколукь, Тальш, Мижан, Исмаиллы, Кьезли, Кьычатан, Серсуре, Тагьлабиян, Биринжи Енийол, Икинжи Енийол, Тезекент, Кьерселе, Талыстан, Тиржан, Моллаисакьлы.

Сиягъ тукІуърдайла алимди рехъ ганвай маса татугайвилерни ава. Месела, са бязи хуърерин тІварар дуьз кхьенвач. КцІар райондик акатзавай хуърерин тІварарикай Кириг "Кир", Зиндан Муругъ хьишлах "Зиндан", Чпир "Чепер", Гъачатала "Ачатала" хьиз къейд авунва. Са хуъруьн тІвар къве жуьреда: "Чехи Муругъ" ва "Муругъ" хьиз къалурнава. Алай вахтунда и хуъруьн тІвар вири чешмейра "Чехи Муругъ" хьиз кхьизва. Амма виликан вахтара адан тІвар Муругъ тир ва и хуъруьн агъалийри Муьшкьюрдин чилерал бине кутур Муругъуба хуър исятдани амазма. Идалай гъейри алимди Къуба райондин КІеледуьз ва Шудугъ хуърерин тІварар КцІар райондин сиягъдик кутунва. Гъа инал лугъун хьи, Шудугъ лезги хуър туш ва ана лезгиар яшамишни жезвач.

Хачмаз райондин лезги хуърерин сиягъни кутугайди хьанвач. Са бязи ойконимрай къил акъудун мумкин туш. Месела, Махсудкент "Магъмудкент", Мирземет хьишлах "Мирзамамед", Тигъируба (Дуьзтагъируба) "Тигъиржалуба", Цийи СтІур "СтІуруба" хьиз кхьенва. Къуба райондик акатзавай Алимамедуба, Дигагъ (Лезги Дигагъ), КцІар райондик акатзавай Гъилуба, Эвежугъуба, Къуьхуьруба, Къилегъуба, Хуьлуьхъуба хьтин хуърерин тІварар Хачмаз райондин сиягъдик кутунва. Аквар гъаларай алим архивдин материалрални официальный документрал бинеламиш хьанвач.

Винидихъ къалурнавай татугайвилер профессор Р.И.Гъайдарова тукІурнавай сиягърани дуьшуьш жезва. *(Килиг: Р.И.Гайдаров. Введение в лезгинскую ономастику. Махачкала, 1996. ч. 88-91.)*. Дагъустандин лезги хуърерин сиягъдик Аладаш, Эминхуьр, Хнов,

Цийи Испик, Герейханов, II отделение (Герейханован тӀварунихъ галай совхоз), Эгъвез, Ихрек, Стальский, Сарсар, Арабляр, Вини Тагъирхуър, Приморск, Цийи Фиригъ, Цийи Филер, ЦинитI ва маса хуърерин тӀварар акатнавач.

Профессорди Азербайжандин лезги хуърерин сиягъ иллаки бегъемсуздаказ туькӀуърнава. Ада Къуба патачахъ анжах 119 лезги хуър авайди къалурнава. Им эсиллагъ дуьзгуьн фикир туш. Р.И.Гъайдаров Азербайжандин Исмаиллы, Огъуз, Агъсу, Шеки, Шемкир районра авай лезги хуърерикай хабарсуз я ва гъавиляй адан сиягъдик и республикадин цӀудралди лезги хуърерин тӀварар акатнавач. Гъатта алимди къалурнавай ойконимрин арада вичиз гуя хъсандиз таниш тир КцӀар райондин КӀур, Гъилуба, Кичан, ГуьндуьзКеле, Чехи Муругъ, ПитӀишхуър, Вини Лакар, Лангу, Самур, Цийи Тигъиржал, Тагъаруба, ЭчӀехуъруба, Салагъуба, Уьнуьгъуба, Цуру Худатуба, Хуьлуьхъуба, Къаратуба, Уьзденуба, Келентеруба, Нежефхуъруба, Чубан, Минехуър, Атлухануба. Агъа Манкъулидхуър, Вини Цийихуър, Цалагур ва маса хуърерин тӀварарни авач. Санлай къачурла тек са КцӀар райондин 36 хуър сиягъдик акатнавач.

Вич лезги ономастикадин гъакъиндай кхьенвай ктабдин автор яз алимди гагъ-гагъ Къуба патан лезги хуърерин тӀварар акатайвал кхъизва. Месела, ада вичин ктабда Агъа Лакар, ГадацӀийихуър, Тигъир, Цийихуър, КӀуруба, Къилегъ, Зизик, Сусай, Смугъул, Яргун, Тигъиржал, Къуьхуър, КӀуфуба хътин лезги ойконимар Ашага Лагар, Гадазейхур, Дустаир, Зейхуър, Укуруба, КӀелегъ, Цицик, Цуцай, Сумагъли,

Ярвун, Тагьиржал, Къуьгъуьр, Куфуба хьиз кхьенва. Са хуьруьн тІвар кьве жуьреда къалурнава: Мучугъ ва Муджугъ. И ойконим Мучугъ я, Муджугъ ваъ. ГьакІни алимдиз Къуьхуьр ойконим "къве" ва "хуьр" гафарикай арадиз атанвайди тийижирвиляй и хуьруьн тІвар "Къуьгъуьр" хьиз кхьенва. ЦІийихуьруьн тІвар "Зейхуьр" хьиз къалурнава.

Р.И.Гъайдарова вичин сиягда алай вахтунда Азербайжанда Чепер, Ярудагъ, Асадахуьр, Гьаджалахуьр, Камархуьр, Къудялуба, Къурукам, Шутун хьтин лезги хуьрерни авайди къалурнава. Амма исятда Къуба пата ихьтин хуьрер авачирди виридаз ашкара я. Алимди и тІварар гьи чешмеяр, гьи документар асасдиз къачуна кхьенвайди ятІа малум туш. Аквазвайвал, я Ш.М.Саадиев, яни Р.И.Гъайдаров чи хуьрерин сиягъ тукІуьрдайла герек тир вири чешмейрихъ галаз таниш хьанвач. Абур Дагъустандин ва Азербайжандин лезгияр яшамиш жезвай вири района ва хуьрерани къекъвенвач. И алимар эхиримжи йисара арадиз атанвай цІийи лезги хуьрерикайни хабарсуз я. И хуьрерикай са бязибурун тІварар гьелени документра ва маса чешмейра гьатнавач. Ахтин хуьрерни ава хьи, абуруз икъван гагьди тІварар ягъанвач.

Гьа инал лагъана кІанда хьи, чешмейра са къадар цІийи хуьрерихъ галаз санал са бязи куьгъне хуьрерин тІварарни дуьшуьш жезвач. Месела, 1979-йисуз Азербайжан ССР-дин Верховный Советдин къарардалди чапдай акъатай, и республикадин шегьерринни хуьрерин гьакъиндай малумат гузвай ктабда КцІар райондин Ясаб, Чубан, Минехуьр, ЦІийихуьр,

Атлухануба, Арчан, Элихъ, Яргъикек, ТІакІар, ТІитІгирд, Гуьне, Санайуба, Сув, Вини кьер, Агъа кьер, Хачмаз райондин Агъязи, Хануба, Къуба райондин Барлы, Арзу, Огъуз райондин Малых, Къвепеле райондин ЦІийи Дизахлы, Шеки райондин Мархалмеше хуьрерин тІварар гъатнавач. Алатай асирдин 90-йисара Азербайжандин са къадар шегъеррин ва хуьрерин тІварар дегіш хъанватІани, икъван гагъди цІийи малуматдин ктабар чапдай акъатнавач. Гъавиляй хуьре-рикай кхъизвай авторри гъелелиг 1979-йисан официальный чешмейрикай менфят къачузва.

Эхиримжи 20-30 йисан къене арадиз атанвай лезги хуьре-рикай анжах винидихъ тІварар кьур алимриз ваъ, халкъдизни хабар авач. Ихътин цІийи хуьрер Дагъустандани дубшуьш жезва, Азербайжандани. Месела, Дагъустандин Ашар хуьруьн агъалийри Кизляр района Сарсар тІвар ганвай хуьр кутунва. Гъа и района чи Усугъ, Шимихуьр, Хверез, Гелхен хуьрерин агъалийри бине кутунвай мад са хуьр ава. Амма а хуьруьз гъелени тІвар ягъанвач. Азербайжандин Исмаиллы района лезгийри 3 цІийи хуьруьн бине кутунва. Амма икъван гагъди абуруз тІварар ягъанвач. Гъавиляй агъалийри и хуьрер сад-садакай чара авун патал чкайрин тІварар къалурзавай "Бозавенд", "Подрат", "Харасув" хътин микротопонимрикай менфят къачузва.

КцІар района Лаца хуьруьн патав цІийи хуьр кутунва. А хуьруьз чи шаир-журналист Седакъет Керимовади "Сувар" тІвар ягъанва. Халкъдини и тІвар къабулнава. Амма гъелелиг хуьруьн тІвар официальный чешмейра гъатнавач. Мад са татугайвал. 1979-йисан

Азербайжандин хуьрерикайни шегьеррикай малумат гузвай ктабда КцІар райондин 85 хуьруьн тІварар гьатнаватІани, абурун кьадар 82 тирди кьалурнава. И сиягда Ясаб, Чубан, Минехуьр, ЦИийи Тигьиржал, Атлухануба, Вурваруба, Яргьитахта, Яргьикек, Элихь, Арчан, ТІакІар, ТІитІ-гирд, Гуьне, Санайуба, Сув, Вини кьер, Агъа кьер хьтин хуьрерин тІварар гьатнавач. 2007-йисуз Бакуда азербайжан чІалалди чапдай акьудай "Азербайжандин милли энциклопедия" ктабда КцІар райондин хуьрерикай ганвай малуматда винидихь кьалурай хуьрерикай Ясаб, Минехуьр, Элихь, Яргьикек, Яргьитахта, Арчан, Вурваруба, ЦИийи Тигьиржал хьтин хуьрерин тІварар ганватІани, са кьадар маса тІварар мадни кьунвач. Месела, КцІар райондин кьадим хуьрерикай тир СтІурин патав 12 гьвечІи хуьрер эКІя хьанва. СтІурни галаз абурун кьадар 13 я ва халкьдин арада и хуьрериз "СтІурин штатар" лугьуда. Вучиз ятІани и "штатрикай" 6-дан тІварар умуми сиягда гьатнава, амма иридан - ТІакІар, ТІитІ-гирд, Гуьне, Санайуба, Сув, Вини кьер, Агъа кьер хуьрерин тІварар гьатнавач. ГьакІни кьвердавай мадни чІехи жезвай Атлухануба, Чубан ва Сувар хуьрерин тІварарни кьалурнавач. (*Килиг: Azərbaycan milli ensiklopediyası. Bakı, 2007. ç. 865.*) И тІварар кьалурайтІа, алай вахтунда КцІар райондин хуьрерин кьадар энциклопедияда кхьенвайвал 91 ваь, 101 хьунухь герек я. Лезгияр яшамиш жезвай Кьуба, Хачмаз, Кьвепеле, Огьуз, Шеки, Исмаиллы ва Кьях районрин хуьрерин сиягьрани ихьтин татугайвилериз рехь ганва.

И татугайвилер сеbeb яз икьван гагьди чи алимри туькьурнавай сиягьрик Азербайжандин Шемкир (Шам-

хор) райондин Лезгилер ва Планкент, Агъсу райондин Енилик, Гурсулу, Элабад (виликан тIвар Сефербине я), Шамахи райондин Кировка (гилан Нагъарахана), Шеки райондин Шин, Дашуьз, Киш (Кис), Баш Лайски, Къохмуг (Кумухъ) Мархалмеше, Лагъиж, ГъвечIи Дегъне, Чехи Дегъне, Мугъаллы, Закъатала райондин Къвепелуба, Мешлеш, Цийи Сувагил, Силибан, Къах райондин Илису, Лекит, Лекит Куьтуьклуь, Сарубаш, Къазмаяр хуьрерин тIварарни акатнавач.

Гъам Дагъустандин, гъамни Азербайжандин лезгияр яшамиш жезвай хуьрерин гъакъиндай винидихъ гъанвай делилар асасдиз къачуна чи ойконимрин индекс генани дуьздаказ туькIуьриз жеда.

ОЙКОНИМРИН ИНДЕКС

I. ДАГЪУСТАН РЕСПУБЛИКАДА (234 ТIВАР)

1. Авадан
2. Агъа Арагъ
3. Агъа АрхитI
4. Агъа ЗахитI
5. Агъа Къартас
6. Агъа Макъар
7. Агъа СтIал
8. Агъа ЦинитI
9. Агъа Ярагъ
10. Агълаб
11. Азадугъли
12. Аладаш
13. Алидхуьр
14. Алкъвадар

15. Арабляр
16. АрхитІ
17. Асадхуър
18. Асалдхуър
19. Ахцегъ
20. Ашар
21. Ашахуър
22. Бахцугъ
23. Берекахуър
24. Бигер
25. Билбилахуър
26. Билбилахуъруън Къазмаяр
27. Белидж
28. Бугъдатепе
29. Бурши Макъар
30. Бутахуър
31. Бутахуъруън Къазмаяр
32. Векъел
33. Векъел Къазмаяр
34. Вини Арагъ
35. Вини АрхитІ
36. Вини ЗахитІ
37. Вини Къартас
38. Вини Макъар
39. Вини СтІал
40. Вини Тагъирхуър
41. Вини Тагъирхуъруън Къазмаяр
42. Вини Чахчар
43. Вини ЦинитІ
44. Вини Ярагъ
45. ГазардкІам

46. Гандурар
47. Гарагъар
48. Гачалхуър
49. Гдум (Гытгым)
50. Гелхен
51. Герейханован совхоз
52. Гили
53. Грар
54. Гъепщегъ
55. Гъетягъ
56. Гъугъан
57. Гъуьгъвез
58. Гъезерхуър
59. Дардархуър
60. ДаркІуш
61. ДаркІуш Къазмаяр
62. Даштицур
63. Демирар
64. Жигъ-жигъ
65. ЗахитІ
66. Зизик
67. Зуьгърабахуър
68. Ивигар
69. Испик
70. Ичин
71. ИчІа
72. Ихрек
73. Калук
74. Камархуър
75. Кашанхуър
76. Квардал

77. Керимханар
78. Кичер
79. Кукваз
80. Кумухъ
81. Куркар
82. КуркІурхуър
83. Курхуър
84. Кучун
85. Кучун Къазмаяр
86. Къаладжух
87. Къансавхуър
88. Къара Куъре
89. Къуйсун
90. Къурукал
91. Къуруш (Куьгъне)
92. Къуруш (Цийи)
93. Къутунхъ
94. Къучагъар
95. Къвалар
96. КъакІар
97. Къасумхуър
98. Къванціл
99. 2-отделение
100. Къеан
101. КъепІир
102. КъепІир Къазмаяр
103. Къехуъл
104. Къилер
105. Къулан ЗахитІ
106. Къулан СтІал
107. Къурагъ

108. Къуьчхуър
109. КІама Кучун
110. КІахцуьгъ
111. КІварчагъ
112. КІеле
113. КІмихуър
114. КІири (КІрар, Икра)
115. КІирийрин Ятах
116. КІурукІнар
117. КІутІул
118. Лгар
119. ЛукІар
120. Луткун
121. Луткун Ятах
122. Магъмутахуър
123. Макъарар
124. Макъар (Докъузпара райондин)
125. Макъар (Чарода райондин)
126. Малладхуър
127. Мамрач
128. Мацар
129. Мегъарамдхуър
130. Мехкергъ
131. Миграгъ
132. Миграгъ Къазмаяр
133. Мискискар
134. Муьгъверган
135. Муьгъверган Къазмаяр
136. НуьцІуьгъ (Гуман)
137. Пиперхуър
138. Пиперхуъруьн Къазмаяр

-
- 139. Питидхуър
 - 140. Приморск
 - 141. Ругун
 - 142. Рухун
 - 143. Сайтархуър
 - 144. Салиян
 - 145. Самур
 - 146. Сараг
 - 147. Сардархуър
 - 148. Сарсар
 - 149. Сийидар
 - 150. Смугъул
 - 151. Советский
 - 152. Стальский
 - 153. Агъа СтІалрин Къазмаяр
 - 154. Татархан
 - 155. Текияр
 - 156. ТІагъирахуър
 - 157. ТІагъирахуъруьн Къазмаяр
 - 158. Тител
 - 159. Тркал
 - 160. Укуз
 - 161. Урсун
 - 162. Уружба
 - 163. Усар
 - 164. Усугъчай (Усугъ)
 - 165. Ухул
 - 166. Ушур
 - 167. Филер
 - 168. Фиригъ
 - 169. Фияр

170. Хакидхуър
171. Хужадхуър
172. Хужадхуъруьн Къазмаяр
173. Хверез
174. ХенжелкIеле
175. Хкем
176. Хпедж
177. Храх
178. Храхуба
179. Хтун
180. Хтун Къазмаяр
181. Хутаргъ
182. Хуьпуькъ
183. Хуърел
184. Хуърел Къазмаяр
185. Хуърехуър
186. Хуъруьг
187. ХипитI
188. Хъал
189. Хъукъва (Куг)
190. ХъуьлуьтI
191. Хъуьлер
192. Цацархуър
193. Цилинг
194. Цилингрин Ятах
195. ЦицIер
196. Цицигъ
197. Цлахъ
198. Цмур
199. Цнал
200. Цуругъ

201. Царахуър
202. Целегуън
203. Целегуън Къазмаяр
204. ЦинитІ
205. Цийи Гъепцегъ
206. Цийи Макъар
207. Цийи Испик
208. Цийи Фиригъ
209. Цийи Филер
210. Цийихуър (Меъгарамдхуъруън райондин)
211. Цийихуър (СтІал Сулейман райондин)
212. Цийихуър (Кизляр райондин)
213. Чантархуър
214. Чахчах
215. Чахчах Къазмаяр
216. Чепелар
217. Чепер
218. Чилихуър
219. Чилихъ
220. Чилихъар
221. Чулавар
222. Чухерхуър
223. Шимихуър
224. Шихидхуър
225. Штул
226. Эгъвез
227. Экен
228. Эминхуър (Аламише)
229. Эсетар
230. Эхниг
231. Эхахъ

232. Ялцугъ
233. Ярагъ Къазмаяр
234. Ярукъвалар

II. АЗЕРБАЙЖАН РЕСПУБЛИКАДА (372 ТІВАР)

1. Абрых
2. Аваран
3. Аваран хъишлах
4. Агъа къер
5. Агъа Лакар (КцӀар райондин)
6. Агъа Лакар (поселок, Хачмаз райондин)
7. Агъа Калунхуър
8. Агъа Манкъулидхуър (Тала)
9. Агъа Филфилли
10. Агъавердиуба
11. Агъарегъимуба
12. Агъаширинуба
13. Агъбулах*
14. Агъязи*
15. Агъязибудугъ*
16. Аладаш
17. Алиж хъишлах*
18. Алимамедуба
19. Алпан
20. Алибег хъишлах
21. Алексеевка*
22. Александровка*
23. Амсар
24. Амсар хъишлах
25. Арзу (3-отделение, Къуба райондин)

26. Арзу (поселок, Хачмаз райондин)
27. Арчан
28. Астрахановка
29. Атлухан
30. Атлухануба
31. Ашыкъбайрамлы
32. Бала Кцлар
33. Бала Кцлар хьишлах
34. Багълиян
35. Балик*
36. Бала Суыйуьтлуь*
37. Байрамкохалы
38. Байуба
39. Барлы (2-отделение, Къуба райондин)
40. Баян*
41. Баш Дашагъыл*
42. Баш Лайски*
43. Бедирклеле
44. Билистан
45. Биринжи Ени йол*
46. Бозавенд (шартІуналди ганвай тІвар)
47. Бужагъ*
48. Буйнуз
49. Былых
50. Вандам
51. Велемир
52. Венг
53. Вини Калунхуьр
54. Вини кьер
55. Вини Лакар
56. Вини Пигьиржал

57. Вини Цийихуър
58. Владимировка (Куьгъне Куьснет)*
59. Вурвар
60. Вурварин Паласа
61. Вурваруба
62. Гадацийихуър
63. Герей
64. Гурсулу
65. Гуьндуьзклеле
66. Гуьне
67. Гуьнешли (поселок)
68. Гуьйтепе
69. Гъвечи Дегъне*
70. Гъжиалылы*
71. Гъабибхуър
72. Гъжигъетемли
73. Гъжи Къазма
74. Гъжи Гуьсейнли (Еленовка)
75. Гъжимамедуба
76. Гъаллавар*
77. Гъапытлы*
78. Гъасанклеле
79. Гъачатала (Хача тала)
80. Гъезре (Къвепеле райондин)
81. Гъезреуба (КцІар райондин)
82. Гъил
83. Гъилуба
84. Давудуба
85. Дагъар
86. Дагълы*
87. Далгъалы (поселок)

88. Дашуьз
89. Дедели (Девела)
90. Дигагь (Лезги Дигагь)
91. Дигагьуба
92. Дизахлы
93. Дияллы*
94. Достлукь (поселок)
95. Дуружа
96. Емишанлы
97. Енгиже*
98. Ени Гъят (Кцлар райондин)
99. Ени Гъят (поселок, Хачмаз райондин)
100. Енилик
101. Ергуьж*
102. Жангьу (гилан Истису)
103. Жек хьишлах
104. Жуьлян
105. Залам*
106. Зарагьан*
107. Зерне*
108. Зизик
109. Зиндан Муругь
110. Зиндан Муругь хьишлах
111. Зирик*
112. Зогьаллыкь*
113. Идрисахуьр
114. Идрисуба
115. Икинжи Ени йол*
116. Илису
117. Испик
118. Исмаиллы

119. Калунхуър
120. Калунхуъруба
121. Камарван
122. Кейвенди*
123. Келбенд
124. Келентеруба
125. Келезейве
126. Кензе*
127. Кешхуър
128. Кириг
129. Кирк
130. Кировка
131. Кичан
132. Кичик эмили*
133. Киш (Кис)
134. Кузун
135. Кузун хьишлах
136. Куьгьне Хачмаз
137. Куьгьне Худат (Хачмаз райондин)
138. Куьгьне Худат (Щуру Худат, Щурухта -
КцӀар райондин)
139. Куьгьне Худат Къазмаяр (КцӀар
райондин)
140. Куьгьне Дагьар
141. Куьлуьллую*
142. Куьрдмаши*
143. Куьркуьн
144. Куьпчал (Кипижар)
145. Куьпчал хьишлах
146. Куьснет (Къвепеле райондин)
147. Куьснет (Къуба райондин)

-
- 148. Куьснет Къазмаяр (Къуба райондин)
 - 149. Къадашуба
 - 150. Къазмалар (Къах райондин)
 - 151. Къаладжух (КцIар райондин)
 - 152. Къаладжух (Исмаиллы райондин)
 - 153. Къалагагъ
 - 154. Къалынжакъ*
 - 155. Къарабулах
 - 156. Къараколлугъ*
 - 157. Къаражыкъ Зейд*
 - 158. Къаратуба
 - 159. Къах*
 - 160. Къаякент
 - 161. Къезли
 - 162. Къенерчай
 - 163. Къерселе
 - 164. Къефле
 - 165. Къуба*
 - 166. Къохмуг (Кумухъ)
 - 167. Къошакент*
 - 168. Къубахелилли*
 - 169. Къуллар
 - 170. Къурбанэфенди (Пирли)
 - 171. Къусарчай
 - 172. Къутургъан
 - 173. Къучагъар
 - 174. Къучагъ Къазма
 - 175. Къушенже*
 - 176. Къычатан
 - 177. Къепеле
 - 178. Къепелуба

179. КъечІреш (КъечІре)
180. Къилагъ
181. Къилагъуба
182. Къуьхуър
183. Къуьхуъруба
184. КІеледудз
185. КІеле Худат
186. КІур
187. КІуруба
188. КІуфуба
189. Лагъиж
190. Лакар
191. Лакар хъишлах
192. Лангу
193. Лангу (поселок)
194. Лаца (Лацар, КІцІар райондин)
195. Лаца (Къвепеле райондин)
196. Лацар хъишлах (КІцІар райондин)
197. Лезгилер
198. Лекит
199. Лекит Куьтуьклуб
200. Лекит Малах
201. Лечет (КІцІар райондин)
202. Лечет (Хачмаз райондин)
203. Лечет Къазмаяр (КІцІар райондин)
204. Малых*
205. Манкъулидхуър
206. Марьяна (пос.)
207. Мархалмеше
208. Махсудхуър
209. Межидуба

210. Меликли
211. Мешлеш
212. Мешели (пос.)
213. Мижан
214. Минге*
215. Минехуър
216. Мирзобегли*
217. Мирземетхуър
218. Мирземет хѳишлах
219. Мирзе хѳишлах
220. Мугъаллы*
221. Мукътадир (пос.)
222. Муллабургъанлы*
223. Муллаисакълы*
224. Муллаашыхалы*
225. Муругъуба
226. Мучугъ
227. Мучугъуба
228. Муъжугъефтеран*
229. Муъзефферуба*
230. Муършуудуба
231. Муършууър*
232. Муършууъруба
233. Мыхлыкъовакъ*
234. Набран (пос.)
235. Нежефхуър
236. Нежефхуъруба
237. Нидж*
238. Норд (пос.)
239. Огъуз (Варгашен)*
240. Ортауба

241. Пердикъиран*
242. Пирал
243. Пирал хъишлах
244. Пиркъулиуба*
245. ПитӀишкӀеле
246. Планкент
247. Подрат (шартӀуналди ганвай тӀвар)
248. Рушан
249. Сабируба
250. СагӀиллер (пос.)
251. Садиян*
252. Салагъуба
253. Сарубаш
254. Самур (пос.)
255. Самурчай (пос.)
256. Санайуба
257. Седиян*
258. Серсуре*
259. Селимуба
260. Силейли*
261. Силибан
262. Сирт Енгиже
263. Сирена (пос.)
264. Сув
265. Суважал
266. Суважал хъишлах
267. Сувар (шартӀуналди ганвай тӀвар)
268. Сулут
269. Султаннуха
270. Султанкент
271. СумагӀаллы

-
- 272. Сусай (Щуцар)
 - 273. Сусай хъишлах (Къуба райондин)
 - 274. Сусай хъишлах (Хачмаз райондин)
 - 275. Стлур
 - 276. Тагъаруба
 - 277. Тагълабиян*
 - 278. Талыстан*
 - 279. Талыш*
 - 280. Тел
 - 281. Тиржан
 - 282. Тубикент*
 - 283. Топ
 - 284. Топчу
 - 285. Тулаб
 - 286. Турпах куърпуь
 - 287. Турист (пос.)
 - 288. ТІакІар
 - 289. ТІигъир
 - 290. ТІигъируба
 - 291. ТІитІ-гирд
 - 292. Узунмеше
 - 293. Уштал
 - 294. Уштал хъишлах
 - 295. Уьзденуба
 - 296. Уьнуьгъ
 - 297. Уьнуьгъуба
 - 298. Уьшгуьн
 - 299. Уьшгуьн хъишлах
 - 300. Ферзелиуба
 - 301. Филфилли
 - 302. Халхал*

303. Ханагагъ
304. Хануба
305. Харасув (шартӀуналди ганвай тӀвар)
306. Хачмаз*
307. Хачмаз (Огъуз райондин)
308. Хачмаз хъишлах
309. Хелилли*
310. Худат
311. Хурай (КцӀар райондин)
312. Хурай (Хачмаз райондин)
313. Хуьлуьхъ
314. Хуьлуьхъуба
315. Хуьрел
316. Хъимил
317. Хъимил Къазма
318. Хъимил хъишлах (Къуба райондин)
319. Хъимил хъишлах (Хачмаз райондин)
320. ЦӀалагур (КцӀар райондин)
321. ЦӀалагур (Хачмаз райондин)
322. Целегуьн
323. Цехуьл
324. Цехуьлуба
325. Цийи Дизахлы
326. Цийи СтӀур (Хачмаз райондин)
327. Цийи Сувагил
328. Цийи ТӀигъиржал
329. Цийихуьр (КцӀар райондин, куьгъне
Дабур хуьр)
330. Цийихуьр (Къвепеле райондин)
331. Цийихуьр (Исмаиллы райондин)
332. Цийихуьр (Огъуз райондин)*

-
- 333. Щийихуъруба (Хачмаз райондин)
 - 334. Шуру Целегуьн
 - 335. Чайкъовушан
 - 336. Чахчахлы
 - 337. Четкуьн
 - 338. Чпир
 - 339. Чпир хъишлах
 - 340. Чубан
 - 341. Чубукълу
 - 342. Чухур Къвепеле
 - 343. Чакалар
 - 344. Чакалар хъишлах
 - 345. Чакалар Паласа
 - 346. Чехи Дегъне*
 - 347. Чехи Муругъ
 - 348. Шабиян
 - 349. Шимал (пос.)
 - 350. Шин
 - 351. Ширвановка
 - 352. Шорсу
 - 353. Шуллар (хуър)
 - 354. Шуллар (поселок)
 - 355. Эвежугъ
 - 356. Эвежугъуба
 - 357. Элабад (Сефербине)
 - 358. Элихъ
 - 359. Эмирван
 - 360. Эрменет*
 - 361. Эчлехуър
 - 362. Эчлехуъруба
 - 363. Эчлехуър Паласа

- 364. Эюббейли*
- 365. Якъубуба
- 366. Ялама (пос.)
- 367. Яргун (Гъезре)
- 368. Яргъикек
- 369. Яргъитахта
- 370. Ясаб
- 371. Ясабуба
- 372. Ятахуба

Къейд: 1. Дагъустандин сиягда анжах лезгияр кьилди яшамиш жезвай хуьрерин тӀварар гъатнава. Амма лезгияр и республикадин маса миллетриз махсус са къадар хуьрерани яшамиш жезва. 2. Азербайжандин сиягда лезгияр гъам кьилди, гъамни маса миллетрихъ галаз санал яшамиш жезвай хуьрерин тӀварар гъатнава. 3. Я Дагъустандин, яни Азербайжандин хуьрерин сиягъра лезги чӀалан группадик акатзавай халкъар яшамиш жезвай хуьрерин тӀварар гъатнавач. 4. Сиягъар туькӀуьрдайла 1979-1990-йисарин официальный чешмеяр ва 2007-йисуз Бакуда азербайжан чӀалалди чапдай акъудай “Азербайжандин милли энциклопедия” ктаб асасдиз къачунва. И карда 1975-1993-йисара Азербайжандин ва Дагъустандин 480 къван лезги хуьрера къекъьвена, жува кӀватӀай материаларни бакара атана. 5. Са къадар хуьрерал лезги тӀварар аламач, гъавилий абурун гилан тӀварар кхьенва. 6. Скобкайра са бязи хуьрерин къвед лагъай тӀварар, гьи райондик акатзаватӀа, гьакӀни поселок тирди къалурнава. 7. Азербайжандин сиягда чпин тӀварар гъатнавай 20-далай виниз лезги хуьрерин агъалияр алай вахтунда

лезгидалди рахазмач: Алпан. Амсар, Куьпчал, КІеледуьз. КъечІреш, Сусай, Узунмеше, Зизик, Испик, Илису ва мсб. Къечреш хуьруьз абурун къуншияр тир Хъимил хуьруьн агъалийри Къечре лугьуда. Им чи "къеч" (чепедикай раснавай чІехи гетІе) гафунилай къачунвай тІвар я. И фикир археологиядин материалрини тестикъарзава. 1980-йисуз археологрис Къечрешиз мукьва чкадай VII асирдиз талукъ чепедин къадим къечер, кварар ва гичинар жагъана. 8. Лезгиар маса миллетрихъ галаз санал яшамиш жезвай хуьрерин тІварар хсуси лишандалди ганва.

Профессор Р.И.Гъайдарова туькІуьрнавай сиягда Дагъустандин 212, Азербайжандин 119 хуьруьн тІварар гъатнаватІа (*Килиг: Р.И.Гъайдаров. Введение в лезгинскую ономастику. Махачкала, 1996. Ч. 88-91.*), чи сиягда Дагъустандин 234, Азербайжандин 372 хуьруьн тІварар гъатнава. Санлай къачурла, Р.И.Гъайдарован сиягда чи 275 хуьруьн тІварар къалурнавач. Филологиядин илимрин доктор Ш.М.Саадиева вичин сиягда Азербайжандин лезгиар яшамиш жезвай 136 хуьруьн тІварар къейд авунва. Алимди и сиягда 236 хуьруьн тІварар къалурнавач. Санлай и авторрин сиягъра 252 лезги хуьрерин тІварар гъат тавун тажуб жедай кар я. Тажуб жедай мад са кар ава. Чи чІалан алимрикай Р.И.Гъайдарова, С.М.Мирзеханова, Гь.Р.Рамалданова, С.А.Селимова ва масабуру юкъван мектебар патал чапдай акъуднавай учебникра Азербайжанда лезгиар анжах Къуба, КцІар, Хачмаз, Къепеле, Огъуз, Исмаиллы районра ва Баку шегерда яшамиш жезвайди къейд авунва. Им эсиллагъ дуьз фикир туш. Азербайжанда винидихъ тІварар къунвай

районрилай гъейри лезгийяр Агъсу, Агъдаш, Шеки, Шемкир, Гуьйчай, Шамахи ва маса районрани яшамиш жезва. Идалай гъейри Баку, Сумгаит, Генже, Шамахи, Девечи, Сиязан, Къуба, КцӀар, Хачмаз, Худат, Агъдаш, Гуьйчай, Къазимамед, Шеки, Къах ва маса шегъеррани агъзурралди лезгийяр яшамиш жезва. Гележегда учебникар тукӀуьрдайла и делилар асасдиз къачун герек я.

Архивдин материалра къалурнавайвал, 1897-йисуз Дагъустандин Куьре округда 140 хуьр, Самур округда 90 хуьр авай. Вири санлай 230 хуьр. 1917-1920-йисарин чешмейрай малум жезвайвал, а чӀавуз Азербайжанда лезги хуьрерин къадар 284-дав агакъзавай. Амма чешмейра Дагъустандинни Азербайжандин 16 лезги хуьруьн тӀварар гъатनावач. Гъабурни гъисабдик кутуртӀа, виш йис инлай вилик Куьре ва Къуба пата чахъ 530 хуьр авай. XX асирда чи чилерал са къадар цӀийи хуьрер арадиз атанатӀани, 1966-йисан залзаладикай Дагъустандин 70-далай виниз лезги хуьрер чкӀана. (*Килиг: Абдулбари Магъмудов. Залзала. Магъачкъала, 1996.*) Шумудни са хуьрер арандиз куьч хъана. Са шумуд хуьруь санал са цӀийи хуьр арадиз гъана. Гъа икӀ чи хуьрерин къадар къалурзавай рекъемарни дегиш хъана. Гъавиляй виш йис инлай виликан рекъемринни гилан рекъемрин арада са акъван фаркъ авач.

Лезги хуьрер Дагъустанда ва Азербайжанда хъиз, постсовет макандин маса республикайрани ава. Урусатдин чара-чара вилаятра, Къиргъизистанда, Узбекистанда, Туьркменистанда, Къзахстанда ва маса чкайра авай са къадар лезги хуьрерин агъалияр Совет

Гьукумат чкІайдалай гьугьуьниз анрай куьч хьана. Цудралди лезги хуьрерин тІварар советрин сиягьрик акатнавачирди гила ашкара жезва. 3 миллионни 700 агъзурдав агакьна лезгийр яшамиш жезвай Советрин уьлкведа чи кьадар са шумудра тІимиларнай. Туьркияда, Афгъанистанда, Гьиндистанда, Пакистанда, Иранда, Германияда ва маса уьлквейра лезги хуьрер авайди чакай чьунуьхарнай. Алай вахтунда дуьньядин 40 кьван уьлкведа са шумуд миллион лезгийр яшамиш жезвайдини халкьдин вири кьатариз чизвач. Гьавилай чна чи пун-кьил вири патарихъай, авайвал чирун патал лезгийр яшамиш жезвай маса уьлквейрани ахтармишунар кьиле тухвана кІанзава.

Мад са месэла. Лезги ономастикадин кьакъудиз тежедай пай хьиз, лезги чІалан группадик акатзавай халкьарин ономастикани чирна кІанзава. Эхиримжи йисара чна кьиле тухвай ахтармишунрихъ авсиятда Азербайжандин лезги халкьарин хуьрерикай агъадихъ галай малуматар гуз жеда. Исятда и республикада лезгийрихъ галаз санал лезги чІалан группадик акатзавай халкьарикай будугъар, кььерицІар, хинелугъар, гьапутар, жекар, эликар, удинар, цІахурар, рутуларни яшамиш жезва. Абурукай рутулрихъ кьилди хуьрер авач.

Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, и халкьарин гзаф хуьрер XIX асирда арадал атанай. XIX асирдал кьведалди абурухъ агъадихъ галай тарихдин хуьрер авай:

Хиналугъ
Будугъ

КъирицІ
 КъирицІ Дегъне
 Гъапут
 Жек
 Элик
 Нидж

1886-йисан статистикадин малуматра къалурнавайвал, Елизаветполь губернияда 1521, Баку губернияда 1078 гъапут авай. Хиналугъ хуьре 2167, Будугъ хуьре 2625, КъирицІ хуьре 2027, Гъапут хуьре 200, Жек хуьре 7403, Элик хуьре 178, Нидж хуьре ва адан патав гвай чкайра 5000 кас къван агъалияр яшамиш жезвай. (*Килиг: Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тифлис, 1893.*)

XIX асирдин 30-40-йисарилай къил кутуна гъапутар, будугъар ва къирицІар чпин тарихдин хуьрерай Муьшкьюр ва Шабран магъалрин, Гуьйчай ва Шамахи уездрин чилерал куьч хъана. Абуру гъам Къубада, гъамни и магъалра ва уездра цІийи хуьрер кутуна. 60-70 йис алатайла и лезги халкъарихъ Азербайжанда цІудралди хуьрер авай.

XIX виш йисан эхирриз талукъ чешмейра чпин тІварар гъатнавай Азербайжандин гъапут, будугъ, къирицІ ва цІахур хуьрерин тІварар

ГЪАПУТРИН ХУЪРЕР

1. Гъапут

2. Дагъ Гъапут
3. Диршалы Гъапут
4. Ибрагъим Гъапут
5. Къарадагъ Гъапут
6. Гъапут Меликли
7. Гъапут Имамлы
8. Гъапут Куърд
9. Гъапут Муллаисакъ
10. Гъапут Гъажигъатемли
11. Ших Гъапут
12. Чехи Гъапут
13. ГъвечІи Гъапут
14. Вини Гъапут

БУДУГЪРИН ХУЪРЕР

1. Будугъ
2. Къарадагъ Будугъ
3. Будугълу
4. Агъязи Будугъ (Азизуба)
5. Будугълу Велиуба
6. Къырхларуба
7. Рамазан хъишлах
8. Къасумтала хъишлах
9. Къаракъыз
10. Къаракъыз хъишлах
11. Гуъне Будугъ (Къарабулах)
12. Далыкъая
13. Дагъуъстуъ
14. Ялавандж

КЪИРИЦІРИН ХУЪРЕР

1. КъирицӀ (Дагъ КъирицӀ)
2. КъирицӀ Дегъне
3. Хаспулатуба
4. Якъубуба
5. Муъзефферуба
6. Агъмедуба
7. Ферзалиуба
8. Гъатемуба
9. Регъимуба
10. Давудуба
11. Исбатуба
12. Палчухуба
13. Нагъиуба
14. Узунуба
15. Шерифуба
16. Манжируба
17. Чухуруба
18. Гъажиисауба
19. Сабируба
20. Гъажиагъмедуба
21. Менжеруба
22. Машиуба
23. Агъауба
24. Аслануба
25. Тиканлыуба
26. Ханлухуба

П.В.Котляревскийди малумат гузвайвал, XIX асирдин 80-йисарал къведальди лезгийрин Муъшкьюр магъалда къирицӀрин 61 уба арадал атанай. И убайра 6137 кас яшамиш жезвай. (*Килиг: 1*). *Котляревский*

П.В. Экономический быт государственных крестьян северной части Кубинского уезда. Материалы т. II, ч. II. Тифлис, 1886; 2). Сборник сведений о Кавказе. т. V. Тифлис, 1879.)

Гъа инал лугъун хьи, П.В.Котляревскийди вичин сиягъда къирицІрин 26 хуьруьн тІварар ганватІа, Н.Зейдлицан сиягъда Жек хуьрни галаз 59 хуьруьн тІварар гъатнава. Амма и авторди ягълмиш яз къирицІ хуьрер кве чкадал пайна абур кылди "КъирицІ жемият" ва "Жек жемият" тІварар ганвай кве сиягъдиз акъуднава. Идалай гъейри бязи лезги хуьрер къирицІ хуьрер хьиз кълемдиз ганва. Ада вичин сиягъар агъади хъ галайвал туькІурнава:

ЖЕК ЖЕМИЯТ

1. Жек
2. Багъиуба
3. Агъарегъимуба
4. Дейирмануба
5. Чухуруба
6. Агъарзауба
7. Алимамедуба ятах
8. Хамыш тепелер
9. Султануба
10. Султан Магъмудуба
11. Ибрагъимуба
12. Агъаяруба
13. Гъакимуба
14. Шихиуба
15. Чубануба
16. Расимуба

17. Къирахлыуба
18. Муъзефферуба
19. Ашуруба
20. Алмаз къазмалар
21. Дашдемируба
22. Гъейдаруба
23. Алирзауба
24. Агъаразиуба
25. Хирда Оймагъ

КЪИРИЦІ ЖЕМИЯТ

1. Дагъ КъирицІ
2. Къараяныхъ
3. Дигагъуба
4. Шумагур хъишлах
5. Тепе ятах
6. Къарахануба
7. Ярдумуба
8. Испат ятах
9. Гъажимамедуба
10. Агъавердиуба
11. Пиркъулиуба
12. Рустамуба
13. Ибрагъимхелилуба
14. Багъиуба
15. Чинар тала
16. Манучаруба
17. Гирда тала
18. Агъмедхануба
19. Овуджлууба
20. Гъажи Абдуррагъимуба

21. Сибируба
22. Уста Мамедуба
23. Балауба
24. Узунуба
25. Гъажи къазма
26. Агъмедуба
27. Гъажиагъмедуба
28. Шерифуба
29. Тиканлыуба
30. Гъажикъурбануба
31. Къалауба
32. Манафуба
33. Къарабужагъуба
34. Эликуба

И сиягъра бязи хуърерин тІварар тикрар яз къалурнава. Месела: Багъиуба, Агъарзауба. Бязи лезги хуърерин тІварар дуъз кхъенвач. Месела: ЦІалагур хъишлах "Шумагур хъишлах" хъиз, КІелетуба "Къалауба" хъиз, ГиртІан тала "Гирда тала" хъиз къалурнава. Ихътин татугайвилериз килиг тавуна Н.Зейдлицан малуматар маракълубур я.

ЦІАХУРРИН ХУЪРЕР

1. Къум
2. Жыных
3. Мухах (вини пад)
4. Тала
5. Амбарчай
6. Эмиржанлы
7. Вини Тала

8. Дулусуба
9. Агъчай
10. Агъа Малах
11. Вини Малах
12. Сускент
13. Эзгилли
14. Чинарлы
15. Къасс
16. Къаракчай
17. Жимжимах
18. Мамрух
19. Къалал
20. Гуъзпарах
21. Сабунчу

Шахурар гъаКни гилан Къах райондин Илису ва Сарыбаш, Закъатала райондин Сувагил ва Мешлеш хуърера лезгийрихъ галаз санал яшамиш жезвай. 1886-йисан статистикадин малуматда Азербайжанда яшамиш жезвай цІахуррин къадар 2 агъзур кас, 1897-йисан малуматда 7,4 агъзур кас тирди къалурнава. А чІаван чешмейра са бязи лезги хуърер цІахур хуърер хъиз къалурнава. Месела, 1897-йисал къведалди анжах лезгийр яшамиш хъайи Тала, Вини Тала, Агъа Малах, Вини Малах, Кас халис лезги хуърер я. Эхиримжидан тІвар чешмейра "Гас", "Къасс" хъизни къалурнава.

Алай девирдин статистикадин малуматрив гекъигайтІа, Азербайжанда 15 агъзурдав агакъна цІахурар яшамиш жезва. 1989-йисан малуматра и рекъем 13,3 агъзур я. АкІ акъатзава хъи, 1897-1989-йисара, яни 92 йисан къене цІахуррин къадар анжах

5,9 агъзур кас артух хъанва. Им гъакъикъатдив кабадай рекъем туш ва цахуррин къадар статистикада къалурнавайдалай са шумуд агъзур артух я. Чешмейра гъатнавай малуматар тупалай авуртІа, и кар мадни хъсандиз къатІуниз жеда. (*Килиг: 1) Закаतालский округ. Свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа. Тифлис, 1887; 2) О национальном составе населения Азербайджанской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.) Баку, 1990.*)

XIX виш йисан эхирриз талукъ са бязи чешмейра жекар Къубадилаи гъейри Нуха, Эреш ва Губйчай уездрани гъапутрихъ галаз санал яшамиш жезвайди къалурнава. И уездра санлай жекрин ва гъапутрин къадар 3027 кас, Къуба уездда 4899 кас тирди къейд авунва. (*Сборник сведений о Кавказе, т. VII. Тифлис, 1880, ч. 24.*)

Алупандин девирда чпихъ къилди вилайт хъайи удинар XIX асирда Нуха уезддин са шумуд хуьре яшамиш жезвай.

УДИНАР ЯШАМИШ ХЪАЙИ ХУЪРЕР

1. Нидж
2. Варгашен
3. Варданлы
4. Мирзебейли
5. Султаннуха
6. Кирзан
7. Джоурлу
8. Малых
9. Еникент

Французрин тӀвар-ван авай кӀелемӀгъли Александр Дюмади малумат гайивал, XIX виш йисан эхирра удинар анжах кӀве хуьре яшамиш жезвай ва абурун кӀадар 3 агъзур кас тир.

Алай вахтунда удинар КӀвепеле райондин Нидж хуьре ва Огъуз (виликан Варташен) райондин меркезда яшамиш жезва. 1992-йисуз КӀвепеле районада 5241 удин авай. Абурукай 4465 кас Нидж хуьруьн агъалияр тир. Огъузда удинрин кӀадар 70 кас тир. (*Жавадов Къ.Ж., Гьуьсейнов Р.А. Удинар (азербайжан чӀалалди). Баку, 1996. ч. 82.*)

Исятда Азербайжанда XIX асирда гъапутар, будугъар, кӀирицӀар, цӀахурар яшамиш хъайи хуьрерин са пай амач. Са бязи хуьрер чкӀана арадай акъатнава ва абурун тӀварар ойконимрин пассив фондуни сиягъда гъатнава. Са кӀадар хуьрерин тӀварар дегиш хъанва.

Гъапутрин винидихъ тӀварар кӀур 14 хуьруькай анжах 5 ама. КӀубада Гъапут, Хачмаза Ших Гъапут, Исмаиллы районада Гъапутлу, Гъажигъатемли ва Муллаисакълы хуьрер.

Будугъринни гзаф хуьрер амач. 1837-йисуз КӀуба уездин Будугъ магъалдик 19 хуьр акатзавай. Абурукай 12 будугърин хуьрер тир. Гила и хуьрерикай 3 ама. КӀубада Будугъ хуьр, Хачмаза КӀарадагъ Будугъ ва Агъязы Будугъ хуьрер.

ЦӀахуррин 21 хуьруькай алай вахтунда 19 ама. Къах районада абурун Къум, Лекит, Амбарчай, Эмиржан, Агъчай, Сускент, Чинарлы, Лекит Малах, Закъатала районада Мухах (вини пад), Сабунчу, Къасс, Али Байрамлы, Къалал, Гуьзпарах, Мамрух, Алескер, Агъдам Къалал, Жимжимах хуьрер ава. Идалай гъейри

абур Къах райондин Илису, Сарыбаш, Зерне ва Закъатала райондин Мешлеш, Щийи Сувагил хуърера лезгийрихъ галаз санал яшамиш жезва.

КъирицІрал гьалтайла П.В.Котляревскийди XIX виш йисан эхирра абурухъ 61 уба авайди къалурнава. Амма чешмейра и убайрин тІварар вири гьатнавач. КъирицІ ва КъирицІ Дегъне хуърер, гьакІни 61 уба фикирда къуртІа, XX асирдал къведалди къирицІрихъ 63 хуър хьунухъ герек я. Амма алай вахтунда Къуба ва Хачмаз района абурун 30 къван хуърер ама.

Удинар XIX виш йисан эхирралди 9 хуъре яшамиш жезвайтІа, гила абур анжах са хуъре ва Огъуз райондин меркезда яшамиш жезва. Абурун 3 хуъруьн тІвар ойконимрин пассив фондунин сиягъда гьатнава. Амай хуърера лагъайтІа, маса халкъар яшамиш жезва.

Хиналугъар, жекар ва эликар чпин Хиналугъ, Жек, Элик тІварар алай хуърера яшамиш жезва.

Делилрай аквазвайвал, XIX виш йисан эхирра винидихъ тІварар къур халкъарихъ Азербайжанда санлай 122 хуър авай. Алай вахтунда абурукай 61 хуър ама. Лезги халкъарикай са бязибуру чпин хуърер гадарайвал, гила хайи чІални гадарзава. Месела, будугъви алим, тарихдин илимрин доктор, профессор Вакъиф Пириева вичин 1994-йисуз Бакуда азербайжан чІалалди чапдай акъудай "Будугъ ва будугъвиар" ктабда кхъизвайвал, Азербайжанда яшамиш жезвай 15 агъзур будугъвидикай 12 агъзур касдиз вичин дидед чІал чизмач.

Алай девирдин са бязи алимри чи халкъарин къилел атай мусибатар гьакъикъатдив къадайвал къелемдиз къачун тийиз, и вакъиайриз маса жуьредин рангар гузва. Будугъар, къирицІар, хиналугъар, гьапутар, жекар,

эликар хьтин лезги халкъарал "Шагь дагьдин халкъар"
тІвар илитІна абур чавай къакъудиз кІанзавай са бязи
ксари гила къасухдай чи тарихар чІурзава. Лезги
халкъдин тарихдикай хабар авачир ихьтин ксари гуя
XIX асирдиз талукь са бязи чешмейра а чІаван авторри
будугьрин ва къирищІрин са къадар хуьрер лезги хуьрер
хьиз къелемдиз ганва лугъзва. Гьибур я а хуьрер? Бес
чна винидихь къалурнавай а халкъарин хуьрерин
тІварар гьа XIX виш йисан чешмейрай жагьурна къейд
авунвайбур тушни? Лезги халкъарин араяр ягъиз
алахъзавай ихьтин ксариз атІай жаваб гун патал чи
ойконимрихь гелкъведайла тек са лезгийрин ваъ, вири
лезги халкъарин ойконимар ахтармишна кІанзава.

ЛЕЗГИ ЧІАЛАР

ДУВУЛ САД ТИРДИ ФАДЛАЙ СУБУТ ХЪАНВАТИАНИ,
САДБУР МАДНИ И ЧІАЛАР САД-САДАВАЙ КЪАКЪУДИЗ
АЛАХЪЗАВА

ЧИ ГАФАРИН КУЪГЪНЕ КЪАТАР

ЛЕЗГИ халкъ хъиз, лезги чІални тарих тирвал лугъуз тежер къван чІехи мусибатрик акатна. Садбуруз лезгияр хайи чІалакай магърумариз кІан хъана. Халкъ рекъин патал лезгидин сад лагъай ва виридалайни хци яракъ тир чІал къакъудиз алахъна чапхунчияр. Ингъе я халкъ рекъиз хъанач, яни адан чІал. Халкъ хъиз, чІални агъзур йисарин имтигъанрай акъатна яшамиш хъана - дувулар деринра авайвилай.

Дувулариз вил вегъен. Гуржийрин чІалан алим Г.В.Топуриади сифте яз са къадар лезги гафар 4-5 агъзур йис инлай вилик арадиз атанвайбур тирди тестикъарна. Урусрин алим В.Шеврошкина вичин "Остров неразгаданных тайн" ктабда лезги чІалахъ 5 агъзур йис къван тарих авайди баянарна. Гида бязи алимри 7-10 агъзур йисарин тарихрикай хабар гузва, чи чІалан пелазги ва шумер чІаларихъ галаз

мукъвавилин гъакъиндай макъбалаярни ктабар кхъена чапдай акъудзава.

Гъа икӀ, лезги чӀалахъ авсиятда къвердавай мадни гзаф делилар винел акъатзава. Месела, къадим лезги тайифайрин сад тир чӀалакай лезги чӀалар арадиз атун чи эрадал къведалди I агъзур йисан эхиррихъ галаз алакълу я лугъузвайбур ава. ЯтӀани чи тайифайрин чӀалар гъи чӀавалай чара жез гатӀуннатӀа гъеле тайинариз хъанвач. Амма ихътин кар кыле фенвайди Къавкасдин гегъенш чилерал яшамиш хъайи лезги халкъдикай маса халкъбар, лезги чӀалакай маса чӀалар арадиз атанвайди гзаф алимри хиве къазва. Гъабурукай яз, Азербайжандин алим Мегъамедгъасан Велилиди вичин 1921-йисуз Бакуда чапдай акъудай "Азербайжан. Географиядин - тӀебии этнографиядин ва экономикадин веревирдер" тӀвар алай ктабда вуч кхъенватӀа, фикир гун: "...Гъезерри ва маса туьрк тайифайри, гъакӀ иранвийри (фарсари) басрух гайи лезгийр Къафкъазия дагълар галайнихъ, яни гилан Дагъустан галайнихъ фена. Яргълди чпин чилерал маса миллетри хахавал авунатӀани, лезги тайифайрилай чпин чӀаларни кылихар хуьз алакълна.

...Къафкъазия дагълара ара датӀана кыле феи дявear ва маса вакъияар, гъакӀни тӀебиатди арадиз гъайи чӀуру гълар себеб яз, лезгийр чара-чара чӀаларалди рахазвай гзаф тайифайриз пай хъана".

Гъа ихътин фикир вичин "Азербайжандин тарих" твар алай ктабда (Баку, 1923-йис) Рашид бег Исмаиловани лагъанва.

ЧӀалан алимрикай Е.А.Бокарева кхъизвайвал, "Дагъустандин вири чӀаларихъ умуми тир, абурун

къадим тарихдикай хабар гузвай гафарин фонд ава ва ида а чІалар генетикадин жигъетдай сад тирди субутзава. Маса гафуналди, и карди абурухъ тарихдин вакъиаяр себеб яз са къадар маса чІалариз пай хъайи са диде чІал хъайидакай шагъидвалзава". (*Е.Н.Бокарев. Введение в сравнительно-исторические изучение дагестанских языков. Махачкала, 1961, ч. 57*).

Лезгийрин тарихдиз талукъ кылди къве ктаб чапдай акъудай тарихдин илимрин доктор, профессор М.М.Ихилова вичин "К вопросу о происхождении народностей лезгинской группы" тІвар алай ктабда кхъенва: "ЧІалан лишанрал гьалтайла, Дагъустандин халкъар (чпин группаярни галаз аварвияр, даргивияр, лезгияр, гьакІни лаквияр) генетикадин жигъетдай сад я, масакІа лагъайтІа, абурун чІалар са асас чІалакай арадиз атанва. И кар фикирда къуна лугъуз жеда хъи, и чІаларал рахазвайбурни са халкъдикай арадиз атанвайбур я". (*М.М. Ихиллов. К вопросу о происхождении народностей лезгинской группы. "Самур" газет №16, 1992-йисан 1-10-май. ч. 7*).

Винидихъ тІварар къур авторрин ва маса чІалан пешекаррин ихътин фикирар асасдиз къачуртІа ва чи чІалан алим профессор Р.И.Гъайдарова кхъенвайбур рикІел хкайтІа, гзаф метлебар ашкара жеда: "Лезги чІалан са къадар гафар неинки маса лезги чІалара, амма гьакІ Дагъустандин маса чІаларани (авар, дарги, лак ва мсб.) дуьшуьш жеда. Ихътин гафарик, месела, агъадихъ галайбур акатда: "мез", "ниси", "къад", "жув", "сам", "цІай", "руьхъ", "цав" ва масабур. Ибур лезги чІалан лексикадин лап куьгъне къатариз талукъ гафар я.

Дагъустандин чІаларин умуми лексикадиз талукъ гафар лезги чІала виликди гзаф авай, амма гъам лезги, гъам маса чІалара фонетикадин рекъяй еке дегишвилер къиле фин сеbeb яз, алай вахтунда ахътин гафар чеб-чпивай бегъем чара хъана, къилди-къилдин гафариз элкъвенва. Анжах гекъигунинни тарихдин рекъелди чавай а гафарин дувулар сад тирди тайинариз жезва. Месела, лезги чІалан "сад", "сас", "яц", "варз" гафариз авар, андий, цез, лак, дарги, табасаран ва арчи чІалара гъа и гафарихъ галаз са дувулрикай хъанвай ихътин гафар талукъ я: авар - цо, ца, оц, моцІицІ; андий - се, сал, унсо, борцІицІ; цез - сис, сила, ис, буци; дарги - ца, цула, унц, бадз; лак - ца, -, ниц, барз; табасаран - са (р, б), силиб, йиц, ваз; арчи - ос//са, сот, анс, бац.

Лезги чІалан са къадар гафарин дувулар, инал мисал гъайи саягъ, неинки Дагъустандин чІаларин лексикайра, гъаК михъиз Кавказдин дагълу чІаларин гафарикни дуьшуьш жезва. Амма и жигъетдай чи чІалан лексика ахтармишнавач. Чавай ахътин гафарикай са шумуд къалуриз жеда: цІай, яр, туьрез". (Р.И.Гъайдаров, Гъ.И.Мегъамедов, Н.Б.Эседуллаева. *Лезги чІал. Магъачкъала, 1994, ч. 21-22*).

ЧИ ТІВАР

Гъа ихътин делилар "лезги" дагъустанвийриз ганвай умуми тІвар я (*Наталья Капиевадин "Песни народов Дагестана" макъалада. Гъа тІвар алаз 1970-йисуз Ленинградда чандай акъатай ктабдин 20-ч.*), "Лезгистан" вири Дагъустандиз (агъалийризни чилериз) талукъ умуми тІвар тир, къилди са халкъдиз талукъди

тушир" (*Р.М.Магомедов. Дагестан. Исторические этюды. Махачкала, 1975, ч. 25*), лезгийри чпиз "лезгияр" ваь, "куьрелуяр", чпин чІалаз "куьре чІал" лугьудай хьтин фикиррин (*Гьасан Алкъвадарвидин 1994-йисуз урус чІалалди Магъачкъалада чапдай акъатай "Асари Дагъустан" ктабдиз профессор В.Гъажиева гайи баяндай, ч.175*) авторриз лайихлу жаваб я.

Гила гъа ихьтин фикирар тикрарзавай цІийи авторар пайда хьанва. И ксар гъавурда тун патал винидихъ къалурай делилрилай гьейри мад са къве гаф лугьун. Сад лагъайди, Семен Броневскийди вичин 1823-йисуз Москвада чап хъайи "Новейшие географические и исторические известия о Кавказе" ктабда кхьенвайвал, гъеле XIX асирдин 20-йисара Акушадин, Женгутендин, Кубачидин, Къаракъайтагъдин, Къазикъумухдин, Табасарандин агъалиярни лезги чІалалди рахазвай. Къвед лагъайди, VI-XIII асирра Лезган, Лекзистан, гуьгъуьнлай Лезгистан хъиз тарихда гъатай тІвар умуми тІвар тушир, лезгияр яшамиш жезвай уьлкведин тІвар тир. Гъавилай X-XI виш йисарин араб чешмейра гъатнавай РагъэкъечІдай патан Къавкасдин картайра Лекзистан Дагъустандин са бязи халкъар яшамиш жезвай Серир, Гумик хьтин вилаятар галачиз ганва. Гъатта I Петран тапшуругъдалди са шумуд йисуз РагъэкъечІдай патан Къавкасда хъайи, инагар хъсандиз чирай, 1728-йисуз и чилерин карта туькІурна, чапдай акъудай М.Герберани вичин картада Лезгистан ва Дагъустан кылди, чара уьлквеяр хъиз къалурнава. Пуд лагъайди, Н.Капиева, профессор Р.М.Магомедов, профессор В.Гъажиев хьтин авторрилай чешне

къачузвай бязи цӀийи авторри тарихдин чешмеяр дериндай чирайтӀа, абуруз аквада хьи, гуржийрин, эрменийрин, фарсарин ва арабрин чешмейра лезгийрик акатзавачир Кеферпатан Дагъустандин халкъарин тӀварар "дидо", "анди", "дурдзук" хьиз ганва.

Тарихдин чешмейрай ва картайрай аквазвайвал, Дагъустандин гзаф тайифаяр лезгийрик акатзавай. Гуьгъуьнлай абурун са паяр лезгийрикай къакъатна. Гьа икӀ, чакай къакъатай халкъарин бязи векилриз виликди чун са халкъ тирди, чахъ сад тир дидед чӀал хъйиди хиве къаз кӀанзавчтӀа ва я чи бубайри лагъайвал, чеб акъатай муг бегенмиш туштӀа, вуч лугъун? Амма са гаф авайвал лагъана кӀанда хьи, гила бязи халкъарин алимрин арада чеб кьилди ва къадим халкъар тирди субутиз алахъун деб хъанва. Гьикъван ихътин алахъунар авуртӀани, гьикъван къалпвилерихъ гелкъвейтӀани, тарихдин чешмеяр, археологиядин, этнографиядин, антропологиядин делилар, чи чӀалара авай вишералди уртах гафар абурувай негъиз жедач.

Гьа икӀ, тарихдин жуьреба-жуьре вакъияяр сеbeb яз, са къадар халкъар чакай къакъатна. Виликди хьиз, Совет империядин вахтундани чи къадар тӀимиларун, чун юхдиз акъудун патал гзаф алахъунар авуна. Дагъустанда яшамиш жезвай лезгийрихъ авсиятда тек са мисал гъайитӀа бес я. Гъеле 1888-йисуз аварвийри чпин чӀалан группадин халкъарни галаз Дагъустандин агъалийрин 20 процент, лезгийри текдаказ, яни лезги халкъар галачиз 18, 38 процент тешкилзавай. Даргивиярни къумукъвияр къадардал гьалтайла лезгийрилай хейлин тӀимил тир. Советрин девирда, 30-йисарин эхиррилай кьил кутуна кьиле тухвай

сиясатдин нетижа яз, чи халкъ цІийи мусибатдик акатна. Нажмудин Самурский къурдалай гуьгъуьниз Дагъустандиз лезгийри ваъ, маса ва винидихъ чпин тІварар къур халкъарин векилри регъбервал гуз гатІунна. И ксар лагъайтІа, чпин халкъарин къадар артухарун патал къалпвилерихъ гелкъвена. "Консолидация" хътин тІвар гана эсиллагъ маса чІалан группа тир андо-цез группадин халкъар аварвийрихъ, къайтагъвиярни кубачивияр даргивийрихъ галкІурна. Лезгийриз неинки консолидация хъунин ихтияр ганач, акси яз, вири лезги халкъар абурухъай галудна. Гъа ихътин чІуру рекъелди Дагъустанда лезгийрин къадар 7 процент тІимиларна. Къадардал гъалтайла гъамиша виридалайни пара хъайи и халкъ сад лагъай чкадилаи къуд лагъай чкадал авудна.

Гъа и крар тІимил тирди хъиз, гила чпин дувул лезги ятІани, лезгивал хиве къаз кІанзавачирбуруз чІехи са халкъдин тІварцІиз къецІ гуз кІанзава. Урусрин алим П.К.Усларан 1896-йисуз Тифлиса басма хъайи "Куьре чІал" ктабдикай бегъемдиз хабар авачир и ксари гъа алимдин гафар асасдиз къачуна кхъизва хъи, лезгийри чпиз "куьрелуяр", лезги чІалаз "куьре чІал" лугъузвайди тир. Гуя абуруз тарихдин чешмейра лезгийрин тІвар "лег", "лекз", "лазг", "ласги", "лазги", "лезги" хъиз гъатнавайдакай хабар авач. Абурун рикІел хкиз кІанзава: Гъеле чи эрадал къведалди къадим чешмейра "лег" хъиз гъатнавай чи тІвар VII-XI виш йисариз талукъ араб чешмейра "лакз" ва "лазг" хъиз къалурнава. Арабрилай вилик чаз "лекз" лагъай фарсари гуьгъуьнлай и гаф "лезги" хъиз кхъенва ва абурун VIII асирдиз талукъ чешмейра лезгийрин уьлкведин тІвар

"Лезгистан" хьиз гьатнава. Гьа инал заз "лезги" этноним арадиз атуникай кхьена чап авур жуван "Лезги" тӀвар алай очеркда гьатнавачир са бязи делилар мисал яз къалуриз кӀанзава.

Къизил Ордадин гьужумриз талукьарнавай "Зубдат ат-таварих" ктабда чи тӀвар "лезги" хьиз гьатнава. 1404-йисуз архиепископ Иоани де Галонифонтибуса вичин "Дуьнья къатӀунин ктаб"да чакай кхьенай: "Тимурленгаз лезгийрин дагълар рам ийиз кӀан хьана ва ада 100 агъзурдин къушун кӀватӀна. Амма лезгийри монголор акӀ кукӀварна хьи, Тимурленга вичин къушун къулухъ чӀугуна, дяведилай гьил къачун патал эмир гана".

XV виш йисан вакъийрикай рахазвай "Футугьат-и Амини" ктабда сефевийрин аксина женг чӀугур лезгийрикайни кхьенва.

XVIII виш йисан сифте къилера Къавкасдин гьалар къелемдиз къачур, "ина "лезгияр" лугьур гужлу халкъ ава" лагьана султандиз хабар гайи туьркверин алим Алибег Бедреддинзадеди вичин "Къаиме" тӀвар алай малуматда лезгийри Ирандин шагьдин къушунрин аксина гьикӀ женг чӀугунайӀа геьеншдиз кхьенва.

Урусрин XIX виш йисаз талукъ военный архивдин материалра чи тӀвар "лезгины" ("лезгияр") хьиз гьатнава ва чка атунивай къилди "Къубадин лезгияр", "Самур округдин лезгияр", "Куьредин лезгияр" хьтин терминрикай менфят къачунва. Урусрин са шумуд тарихчиди - XIX асирда П.С.Буткова, 1901-йисуз И.И.Пантюхова, 1955-йисуз Л.И.Лаврова "Лезгины" тӀвар алаз ктабар ва очеркар чапдай акъуднай. Абуру

ва маса авторри кхъизвайвал, "лезгийри чпиз лезгийр лугьуда".

И тІвар чал-къадим алпанрал чІехи Алуца тукІуьрай Алуца пачагьлугь чкІиз гатІунай V асирдилай, чи "лезг" тайифади маса лезги тайифаьрни галкІурна кьилди цІийи пачагьлугь - Лезган тукІуьрай чІавалай алайди я.

"КУЬРЕЛУЯР" ВА "КУЬРЕ ЧІАЛ"

И тІварар гьикІ аради атанатІа чир хьун патал кІвенкІве "Куьре" гафуникай фагьумна кІанзава. Сифте яз тарихдин чешмейра и гаф V виш йисан эвелра дуьшуьш жезва. Бязи чешмейри Лезгандин, Муьшкуьрдин, Цахандин, Куьредин гьакимри кефер патай чпиз басрух гузвай тайифайрин вилик пад кьан патал сад тир кьушун тукІуьрна чапхунчийрин аксина женг чІугурдакай хабар гузва.

V виш йисаз талукь Ирандин чешмейра Куьредин тІвар "Куьрал магьал" хьиз гьатнава. Кьафкаса христианвили аксина женг чІугуна инин халкьарив гужуналди зороастризм кьабулиз тун патал II Йиздигира шумудни са магьал, гьакІни Куьре чапхуннай. Амма 450-йисуз лезгийри иранвийр Дербентдай чукурнай.

Куьредин тІвар VII-X виш йисариз талукь араб чешмейрани гьатнава. И тІвар чал Ибн ал-Асиран, Ат-Табаридин, Ал-Истахридин, Ал-Мукьаддасидин ва маса авторрин эсерра дуьшуьш жезва. Араб тарихчийри кхъизвайвал, 642-йисуз халифдиз Сураки ибн-Амр кьиле аваз Дербентдиз кьушун ракъуриз кІан

хъайила Куьредин гьаким Арбила гьезеррин аксина женг чӀугвазвай. Гуьгьуьнлай Куьре Арбил арабрин аксина женгерив эгечӀнай.

Х виш йисан араб авторрикай ал-Мукъаддасиди вичин "Китаб ахсан ат-тагасим фи-марифат ал-акалим" кӀватӀалда Ширвандин, Къвепеледин, Шекидин, Дербентдин тӀебиатдикай кхьдайла Куьрени теснифзава. Х виш йисан чешмейрикай тир "Абумислиман тарих"да гьатнавай лезги топонимрин арада Калагь-Куьрени ава.

XII-XV виш йисара Куьредин чилер Хулагийрин империядин, Къизил Орда, Туьркия хьтин гужлу пачагьлугьрин женгерин майдандиз элкьвена ва Куьредин тӀвар гьа пачагьлугьрин документрани гьатна.

XV виш йисан авторрикай Мегьамед Хиналугьвиди, XVII виш йисан тарихчийрикай Эвлия Челебиди Куьредикай малуматар гузва ва инаг лезгийрин чӀехи вилаятрикай тирди кьалурзава. XV-XVI виш йисара Мегьамед Рафиди туькӀуьрай хроникада Куьрел жемятдикайни малуматар гьатнава.

1703-йисуз де Бруина, 1722-йисуз Д.Кантемира Куьредикай кхьенва. 1710-1717-йисарин хронографда Ширваншагь II Ибрагьима 1511-1512-йисара Кьурагь ва Куьре вилаятар чапхунайди кьалурнава.

XVIII-XIX виш йисара Куьредин тӀвар урус чешмейра генани гзаф гьатна. 1759-йисуз Фатали ханди Куьредин кефер пад (КъепӀиррин хуьрел кьван), гьакӀни Гуьней магьал кьилди идара авун патал Шигьимерданав вугана ва адахь хандин ихтиярар авайди малумарна. 1788-йисуз Шигьимердана Кьурагь

магьални Куьредихъ галкӀурна ва Къавкасда чӀехи ханулухрикай сад арадиз атана. И ханлухди 1864-йисан эхирралди давамна. 1865-йисуз урус пачагьлугъди ина Куьре округ тешкилна. 1929-йисалди давамай и округдик гилан СтӀал Сулейман, Къурагъ, Агъул, Хив Мегъарамдхуьр районрин ва Къиблепатан Табасарандин чилер акатзавай.

Тарихдин чешмейра вичин тӀвар икъван гегъеншдиз гьатнавай "Куьре" гаф гьикӀ арадиз атанватӀа чирун патал кӀвенкӀве "Куьр" этнонимдикай фагъумна кӀанзава. Авайвал лугъун хьи, икъван гагъди чи чӀалан алимар ихътин чирвилерик гелкъвенвач. Гъавилай абурувай "Куьре" топонимдикай рахадайла чпин фикирар дуьздаказ ачухариз жезвач. Месела, академик Р.Гъайдарова "лезги" гаф хьиз "Куьре"ни орнитологиядихъ алакьалу ийизва ва им чинеругдин къадим лезги тӀварцӀелай арадиз атанвайди я лугъузва. Им эсиллагъ дуьз фикир туш, Сад лагъайди, гафарин лап куьгъне къатарик акатзавай топонимар эвелни-эвел халкъдихъ, адан тарихдихъ, виш йисара кьиле фейи вакъийрихъ галаз алакьалу тирди садазни сир туш. Гъавилай абур ачухардайла гьясатда къушарин тӀварарал вегьин герекзавач. Гъеле чинеругдин къадим лезги тӀвар гьакъикъатдани "Куьре" тирди вич субутна кӀанзава. Муькуь патахъай, къушран тӀвар хьиз "Куьре" гаф гьи чешмеда гьатнава?

Къвед лагъайди, "Куьр" ва "Куьре гафарин диб сад тирди гьясатда къатӀуниз жезва ва гъавилай кӀвенкӀве "Куьр" гафуниз вил вегьена кӀанзава. И гафунин "Куьре" топонимдих галаз гьихътин алакъа аватӀа тарихдин чешмейрай чириз жеда.

Къадим авторрикай Страбона ва Плутарха, гьакӀни чи эрадин I виш йисан автор Плиния кхъизвайвал, Куьр вацӀун кьерехра алпан тайифаяр яшамиш жезвай. Абурук чи 31 тайифадикай сад тир куьр тайифани акатзавай. Тарихдай аквазвайвал, Араз вацӀ винелди фена Куьр вацӀук какахъай чӀавуз ина бине кутунвай тайифаярни къуд патахъ чикӀиз мажбур хъанай. И вакъияяр VIII асирда кхъенвай къадим лезги ктабда - "Алупан улуб"дани гьатнава. Ана кхъенва: "ЧӀехи куьр сихилдин вацӀун сиве мукари шарвалан туькӀуьрна." Инай вацӀуз куьр тайифадин тӀар ганвайди малум жезва. Мад са делил: лезги халкъарикай тир къирицӀрин чӀала "кур" гафуни "вацӀ" хътин мана гузва. "Куьр" ва "кур" гафарин дувул сад я.

Къве вацӀ какахъайла, куьрер лезгрин чилерал куьч хъанай ва ина чпин къилди магъал - Куьре магъал арадиз гъанай. И фикир бязи алимри винел акъудай, Куьрни Араз какахъдалди Алупандин къиблепатан сергьятар гьинлай тайин жезвайтӀа къалурзавай делилрини субутзава. (*Дорн Б.Касний (о походах древних русских в Табаристан) СПб., 1875, ч. 718*).

Куьр сихилдин агъалияр гилан Куьредиз ва Къубадиз куьч хъуникай и чилерал алай чкадин тӀварарини шагьидвалзава. Къуба района вичин къакъанвал 2457 метр къван тир "Куьрикан" тӀвар алай дагъ ава. И дагъдикай туькӀуьрнавай са риваятда лугъузва хьи, сувун тӀвар къадим чӀавара Куьр вацӀун кьерехдай иниз куьч хъайи сихилдин тӀварцӀикай арадиз атанвайди я. Маса риваятди и сихилдикай тир Куьрик лугъудай къагъримандикай хабар гузва. Хайи хуьр чапхунчийрикай хуьзвай, амма душман уфтан жез акур

Куьрика аялар, кьуьзуьбур ва дишегьлияр дагъдин дагъарра чьунуьхарнай. Чапхунчийри хьилияь хуьр цІай яна канай. Дагъдин патав а хуьруьн амуькьяр исятдани амазма. Риваятрай ва кьузуьбурун ихтилатрай аквазвайвал, а хуьруьн тІвар Куьрер тир. Дагъдин тІвар лагъайтІа, бязи риваятрай Куьрикан тІварцІихъ галаз алакьалу тирди малум жезва.

"Куьрикан" оронимдикай рахадайла, Азербайжандин бязи алимри икІ лугъузва: "Куьрикан" гаф гьакъикъатдани Куьр вацІун тІварцІикай арадиз атанва. Ина "и" гафар галкІурзавай сес я. "Кан" фарс чІалалди "чка" лагъай чІал я. Гъавилияь и оронимди "Куьр вацІун патавай куьч хъана атайбуру кутур мескен" хьтин мана гузва. Гъа инал лагъана кІанда хьи, Куьрдин патавай агъалияр гъеле фарсар чи чилерал татанмаз куьч хъайиди я. Къвед лагъайди, "Куьрикан" цІийиз кутур мескендин ваъ, куьч хъайибуру ина авай чкадиз - дагъдиз гайи тІвар я. Пуд лагъайди, ихьтин тІварар илимди тІалабзавайвал, кІвенкІве чкадин агъалийрин чІала ахтармишна кІанзава. Гъа и шартІарал амал тийизвайвиляь бязи ксари "Куьрикан" оронимдиз лезги чІалан ваъ, фарс чІалан куьмекдалди баянар ганва ва им эсиллагъ дуьз туш. И ороним "Куьрик" гафуникай ва чи чІала цІийи гафар арадиз гъизвай "-ан" суффиксикай арадиз атанвайди шаксуз я. Муькуь патахъай, гъар гъи жуьреда баян гайитІани, оронимдин дибда "куьр" гаф авайди са касдини инкар ийизвач.

Гила Къиблепатан Дагъустандай са мисал. Винидихъ чна вичин тІвар къейд авур, X асирдиз талукъ "Абумуслиман тарих"да "Калагъ Куьре" ойконим ава. (А.Шихсаидов. *Абумуслиман тарих*. "Самур" журнал,

1992, № 4, ч. 3-8). Им къадим лезги шегъердин тӀвар я. Бязи алимри къадим лезги шегъерринни хуьрерин сиягъ тубӀуьрдайла адан тӀвар чи Ахцегъ, Къурагъ, ЦӀахур, Гъуьгъвер, Алам, Йаргу, Гияр, Ихирар, Чирагъ, Филер хътин шегъерринни хуьрерин тӀварарилай вилик кхъенва. Им дуьшуьшдин кар туш. Археологиядин амукъаяр асасдиз къачуртӀа, Калагъ Куьре гъеле чи эрадал къведалди арадиз атанай ва машгъур алимар А.Шихсаидова ва П.Дебирова кхъизвайвал, Х асирдал къведалди и шегъердин Ирандихъ ва Юкъван Азиядин уьлквейрихъ галаз алишверишдинни медениятдин алакъаяр авай.

Чка атанвайвиляй и ойконимдикай са къве гаф лугъун. Чи фикирдалди, ойконимдин сад лагъай компонент "Калагъ" ваъ, "Къилагъ" я. Араб чӀалалди и гаф авайвал кхъиз хъанвач ва гъавиляй "Калагъ" хъиз къалурнава. Чна лезги хуьрерай кӀватӀай къадим гафарин арада "къилагъ"ни ава. "Къилагъ" "сифте", "эвелимжи" лагъай чӀал я. Ада "къил кутун" ("къил" гаф авайвиляй) хътин манани гузва. Халкъдин меце ихътин гафар ава: къилагъ (къилегъ) кар, къилегъ кӀвал, къилегъ хуьр, къилегъбур (къил кутурбур) ва икӀ мад. Гъа ихътин фикирар асасдиз къачуртӀа, Къилагъ Куьре ойконимди, "сифте Куьре", "сифте кутур Куьре" хътин манаяр гузвайди ашкара жеда. Къилагъ ("Къилегъ" хъизни кхъизва) тӀвар алай хуьр КӀцӀар райондани ава. Гъайиф къведай кар ам я хъи, гуьгъуьнай тарихдин чешмейра Къилагъ Куьре ойконим Къара Куьре хъиз къалурнава ва исятдани гъакӀ кхъизва.

Къиблепатан Дагъустандин Курхуьруьн ва Азербайжандин КӀцӀар райондин КӀурхуьруьн тӀварарни гъа

икІ дегиш хьанва. Амма абурун тІварар Куьрхуьр хьунухь герек я. Вучиз ятІани Кьулан вацІун а пата "куьр"дикай "кур", и пата "кІур" хьанва. Бязи алимри ойконимдик квай "кур" компонентди туьрк чІалалди "буьркьуь" хьтин мана гузвайди малумарзава. Им гьакъикъатдив къадай кар туш. Гьи лезгиди вичин хуьруьз "буьркьуь хуьр" лугьуди? Кьуба пата азербайжан чІалалди хуьруьн тІвар "Укур" хьиз кхьизва. А чІалалди и гафунихь са манани авач, регьятдиз лугьун патал икІ авунва. Гьа инал кьейд ийин хьи, чи са бязи чІалан алимрини Кьуба патан лезги хуьрерин тІварар акатайвал кхьизва. Месела, профессор Р.Гьайдарова 1996-йисуз Магъачкъалада чапдай акъудай "Лезги ономастикадиз гьахьун" (урус чІалалди) ктабда лезгидалди къалурнавай ойконимрикай Агъа Лакар, ГадацІийихуьр, Тигьирар, Цийихуьр, КІуруба, Кьилегь, Зизик, Сусай, Сумагьал, Яргун, Тигьиржал, Кьуьхуьр ("къве" + "хуьр"гафарикай) хьтин тІварар Ашага Лагар, Гадазейхур, Дустаир, Зейхур, Укуруба, КІелегь, Цицик, Цуцай, Сумагьли, Ярвун, Тагьиржал, Кьуьгьуьр хьиз кхьенва.

Эгер вич ономастикадиз талукъарнавай ктабдин автор яз чи чІалан алимди ихьтин гьалатІриз рехь гузватІа, килиг гила виш йисара, агъзур йисара маса чІаларалди чи хуьреринни шегьеррин тІварар гьикъван чІуруз кхьенватІа. Азербайжанда санлай гьикъван лезги хуьрер аватІа бегьемдиз чир тавуна, алимди ина чи 119 хуьр авайди къалурнава. Ам Азербайжандин Исмаиллы, Огьуз, Агьсу, Шамахи, Шеки, Шемкир, Агьдаш ва маса районрани лезги хуьрер авайдакай хабарсуз я. Гьавилияй адан сиягьдик Азербайжандин цІудралди лезги хуьрерин тІварар акатнавач. Гьатта алимди

къалурнавай ойконимрин арада КцӀар райондин КӀур, Гьилуба, Кичан, ГуьндуьзКӀеле, ЧӀехи Муругь, Пшитишхуьр, Вини Лакар, Лангу, Самур, Цийи Тигьиржал, Тагьаруба, ЭчӀехуьруба, Салагуба, Уьнуьгуба, Цуру Худатуба, Хуьлуьхуба, Къаратуба, Уьзденуба, Келентеруба, Нежефхуьруба, ЦӀалагур ва маса хуьрерин тӀварарни авач. Автордиз КцӀара ва Къубада хьиз Исмаиллы ва Къвепеле районрани Къалажугь, Лацар, Куьснет тӀварар алай хуьрер авайди, советрин девирда шумудни са лезги хуьрерин тӀварар дегишарнавайди чизвач жеди. Эгер ихьтин фагьумар авунайта, ойконимар бегьемдиз ахтармишнайтӀа, алимди Дагьустандив гекьигаила Азербайжанда лезги хуьрер генани пара авайди къатӀундай.

Ойконимрикай рахадайла алимди мад са татугайвиллиз рехь ганва: сад лагьай компонент "цӀийи" гафуникай ибарат тир тӀварар ава лугьузва, амма "цӀуру" компонентдикай гаф кудзавач. Тарихдин делилри тестикъарзавайвал, чпин тӀварар "цӀуру" гафуникай туйКӀвенвай хуьрер чахь IX-X виш йисарани авай. КцӀар райондин Четкуьн хуьруьн патав археологриз чкадин агьалийрин меце "ЦӀурухев" хьиз амай къадим хуьруьн амукъаяр жагьанва. Абуру и хуьр IX-XII асирра хьайиди тестикъарзава. (*Дж.Халилов, К.О.Кошкарлы, Р.Б.Аразова. Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана. Баку, 1991. ч. 85*). Алай вахтунда чахь Цуру Худат ("Цурухта" хьизни лугьуда), Цуру Худат къазмаяр тӀварар алай хуьрер ава.

Гьа икӀ, чахь чпин сад лагьай компонентар "цӀуру", "цӀийи", "агьа", "вини", "къулан", "чӀехи", "гьвечи"

гафарикай ибарат тир тӀварар авай хъиз, "кылегь" компонентдикай арадиз атанвай ойконимарни ава. ИкӀ тирди хуьрерин тӀварарини субутзава: Кылегь хуьр, Кылегьуба, Кылегь Дебур, Кылегь муьгь. КцӀарин ва Муьшкуьрдин чилерал хъайи эхиримжи кьве хуьр XIX асирда чкӀанай.

Куьр тайифадин тӀвар гуьгьуьнлай тарихдин чешмейра "куьрер", "куьрал", "куьралар", "куьрел", "куьрелар" хъиз гьатна. Месела, II Йиздигиран девирдиз талукь тарихдин чешмейра Куьредин тӀвар "Куьрал" хъиз кьалурнава. Са береда лезгийрихь Куьрал тӀвар алай гьакимни хьанай. XV-XVI виш йисара Мегьамед Рафиди туькӀуьрай хроникада Куьре жемиятдин тӀвар "Куралал" хъиз ганва. Аварвийри куьревийриз "куралал", даргивийри "курала", лаквийри "курал" лугьзува. Ибурукай садни "-лу" суффиксди арадиз гьанвай "куьрелу" гаф туш.

Чи чӀалан алимрикай Мегьамед Гьажиева ва Ражидин Гьайдарова "-лу" суффиксдин куьмекдалди ойконимрикай агьалийрин тӀварар ("кьубалу", "куьрелу") арадиз кьезва лугьзватӀани, чун и фикирдихь галаз рази туш. Сад лагьайди, П.К.Услара чи чӀала ойконимрикай агьалийрин тӀварар "гуь" суффиксдин куьмекдалди туькӀуьр хьанвайди кьалурнава: Баку -т -гуь, Кьуба -т -гуь. Ина "-гуь" "-ви"див кьазвай, ам эвез ийизвай суффикс я. Муькуь патахъай, хьсандиз фикир гайитӀа, Кьуба патан лезгийри Кьубадин агьалийриз "кьубавияр", "кьубалияр" лугьуда. Виликди "кьудялар"ни лугьудай. Кьудял вацӀун кьерехда яшамиш жезвайвиляй. "Кьудял" чи "кьуд+" "ял" гафарикай арадиз атанвай

гидроним я. Куьревийризни гъа "куьревиар" лугьуда, я "куьрелуяр", яни "куьрелияр" лугьудач. 1990-1992-йисара Куьредин хуьрерай чӀалан материал кӀватӀдайла, са касди къванни заз "къубалу" лагъанач. Гагъ "къубад лезги" лугьузвай, гагъни "къубави".

Мад са мисал. "Куьре" гафунихъ авсиятда арадиз атанвай лакӀабрани "-лу" суффиксдикай менфят къачунвач. Месела: Куьре Мелик, Куьре Имам, Куьре Къадир, Куьре Мегъамед, Куьре Султан ва икӀ мад.

Гъа икӀ, ойконимрихъ гужуналди "-лу" суффикс гилигна виже къведач. Гафар арадиз гъидай формантар тир суффиксрикай акатайвал менфят къачуниз чи чӀалан къайдайрини рехъ гузвач. Тарихдин чешмейра гъатнавай "куьрер", "куьрел", "куьрал", "куьрелар", "куьралар" хътин гафар халис лезги суффиксрикай арадиз атанвайбур я. Ина "-ер" ва "-ар" са суффиксдин морфар я. Халис лезги суффиксар чпел ударение аватдайла, са шумуд морфдин кӀалубда гъатда, жуьреба-жуьре себебрик дегиш жеда. Гъа и кар фикирда къуртӀа, гъам куьревийри, гъамни маса лезгийри Куьредин агъалийриз профессор В.Гъажиева кхьизвайвал, "куьрелуяр" ваъ, "куьрер", "куьревиар", "куьрелар" хътин тӀварар гайиди ашкара жеда.

Са берета "куьрелар" гафуникай генани гегъеншдиз менфят къачудай. Чахъ ихътин тӀвар алай хуьрерни хъанай. КцӀар вацӀун къерехда, Къубадин Хужбала хуьруьз мукъва тама археологри винел акъуднавай Куьрел хуьруьн амукъаяр исятдани ама. Хуьруьн бине кутур чкадиз "Куьрел пел" лугьузва. Инай жагъай къадим затӀар ахтармишай археологри Куьрел хуьр V-VIII виш йисара хъайиди малумарнава.

Алай вахтунда чи хуьрера "Куьре" гафунихъ галаз алакьалу тухумар ва магълеяр ава. Кьиблепатан Дагъустандин СтІал Сулейманан тІварунихъ галай районда "Куьрелар" лугьудай чІехи тухум ава. Азербайжандин КцІар райондин Цуру Худат къазмайрин хуьре Куьре магъле ава ва абуруз "куьрелар" лугьуда. ГадацІийи-хуьруьн Куьре магъледин жемьатрални "куьрелар" хьтин тІвар ала. Ина "куьрер" лугьудай тухумни ава. Ихьтин мисалар мадни гьиз жеда. И делилри мад гьилера субутзава хьи, "куьрелу" куьревийриз ганвай къундарма тІвар я. Куьревийри садрани чпиз "куьрелу" лагъайди туш. Гъавилай урусрин тарихчи Евгений Козубскийди 1895-йисуз кхьенай: "Куьревийри чпиз лезги (теквилин къадарда), лезгияр (гзафвилин къадарда) лугьуда." (*Почетная книга Дагестанской области, ч. 55*). Ихьтин гафар А.Н.Генкодини кхьенва: "Вири куьревийри чпиз лугьузвай умуми тІвар ава. И тІвар чаз хъсандиз таниш я: лезги (теквилин къадарда), лезгияр (гзафвилин къадарда)". (А.Н.Генко. *Материалы по лезгинской диалектологии. Кубинское наречие. Известия АН СССР, 1929*).

Гида "куьре чІал" терминдикай лугьун. Гъеле П.К. Усларал ва маса алимрал къведалди сифте яз и терминдикай менфят къачурди лезги автор я. Усларан куьмекчи хъайи мамрачви Къазанфар бег Зульфיקъарова 1871-йисуз Темирхан-Шурада басма авур вичин ктабдиз "Куьре чІалан илифар ва эвелимжи жуз" тІвар ганай. Гуьгьунлай маса лезги алимди - Абужафер Мамедова 1911-йисуз Тифлисада "Куьре чІалан элифарни, ахпа гьяниз кІелдай жуз" тІвар алай ктаб чапдай акъуднай. Гъеле Усларан "Куьре чІал"

(1896) ктаб басма жедалди урусрин алимрикай Л.П.Загурскийдин (1873), Р.М.Завадскийдин (1895), немсерин алимрикай А.Шифнеран (1892), Р.Эркертан (1895) ва масадбурун куьре чІалакай кьилди макъалаяр ва очеркар чапдай акъатнай.

Винидихъ чпин тІварар кьур алимри а девирда лезги чІалаз "куьре чІал" лугьунин себеб вуч тир? Сад лагъайди, а чІавуз Куьре округ вири Урусатдиз ва къецепатан уьлквейриз сейли хъанвай. Урусри Къавкасдин дяведик кьил кутурла гзаф вакъияяр Куьредихъ галаз алакълу хъайиди, муьридизм ина арадиз атайди, урус чапхунчийрин аксина ина къати женгер кьиле фейиди рикІел хкун бес я.

Къвед лагъайди, Куьредик чІехи чилер, Лезгистандин чилерин кьудакай са пай акатзавай. Профессор А.Агъаева кхъенвайвал, "Куьре лезги халкъдин пуд этнографический группадикай сад ва я Лезгистандин пуд географический региондикай сад тир." Гъавиляй "куьре чІал" термин территориядихъ галаз алакълу яз арадиз атун ва исятдани чи чІала "къуба чІал", "куьре чІал", "ахцегъ чІал" хътин терминар хъун дуьшуьшдин кар туш.

Гъеле Усларал къведалди, 1636-1638-йисара Къавкасда хъайи немсерин посольстводин секретарь Адам Олеариди (Эль-шлегера) малумат гайивал, а чІавуз чпиз "куьр", "куьрелар" лугъузвай Шабрандин агъалиярни куьре чІалалди рахазвай. (*Adam Olearius, Voyages tres-curieux et tresrenommez, fait en Moscovie Tartarie et Perre, t.II, Amsterdam, МДСС XXVII. ч. 1050*). Аквазвайвал, XVII асирдин юкьваралди

Шабрандин агъалийри гъеле чпин чІал квадарнавачир ва абур куьре (лезги) чІалалди рахазвай.

П.К.Услараз Куьре округда хъиз, Самур округда ва Къуба уезддани лезгийр яшамиш жезвайди хъсандиз чизвай. Амма гъайиф къведай кар ам я хьи, чІехи алимди чи чІал ахтармишдайла бязи татугайвилериз рехъ ганва, месела, Къуба патан лезгийр рахазвай чІал куьре чІалан нугъатдик акатзавайди къалурнава ва лезгийрихъ анжах къве: куьре ва ахцегъ нугъатар авайди лагъанва. Им эсиллагъ дуьз фикир туш. Лезги чІала асул гъисабдалди кылин пуд нугъат (наречие) ава: куьре, къуба ва ахцегъ. Амма и нугъатралди рахазвай са касдини чпин чІал "куьре чІал", "къуба чІал" ва я "ахцегъ чІал" тирди лугъузвач, "лезги чІал" я лугъузва. Гъа и гафарихъ галаз санал чи чІалан зурба алим Мегъамед Гъажиеван гафарни рикІел хвена кІанзава: "Виликди лезги чІал литературада Куьре округдин тІварцІелай къачунвай "куьре чІал" хъиз къалурзавай" (*М.М.Гаджиев (Из лингвистического наследия). Составитель: А.Г. Гюльмагомедов. Махачкала, 1997. ч. 183.*)

"Куьре чІал" термин асасдиз къачуна Куьредин лезгийр виликан Самур округдин ва Къуба патан лезгийривай къакъудиз, чи къадим ва чІехи чІал гуьтІуь сергъятра тваз кІан хъайи ксари чпин ният кылиз акъат тавурла, маса лезги чІаларал вегъена. Агъул ва рутул чІалар лезги чІалан группадик акатзавачирди субутиз алахъна ва эхирни абуру илимдин делилрин хура акъвазиз тахъана къулухъ чІугуна. Гила абурукай садбуру табасаран чІалал вегъенва.

ТАБАСАРАН ЧІАЛ ВУЧИЗ КЪАКЪУДЗАВА?

И суалдиз жаваб гун патал кІвенкІве лезги чІалан группадик гьихътин чІалар акатзаватІа рикІел хкин: лезги, табасаран, агъул, рутул, цІахур, кѳирицІ, будугъ, арчи, удин, хиналугъ. Алимри вучиз ятІани 10 чІал къалурнава. Амма и группадик мад къве чІал - жек ва гъапут чІалар акатун герек я. Къуба патан лезгийриз ибур лезги чІалар тирди хъсандиз чизва. Им са бязи урус ва азербайжанви алимрини тестикъарзава. Азербайжандин алим Мегъамедгъасан Велилиди вичин винидихъ чна тІвар къур ктабда Азербайжанда яшамиш жезвай, лезги чІалан группадик акатзавай маса лезги халкъарикай малумат гайидалай гуьгъуьниз кхъенва: "Амай лезги халкъар - удинар, гъапутар, кѳирицІар, будугъар, жекар ва хиналугъвиар къадардал гъалтайла лап тІимил я." (Гъа чешме, ч.24). Ада гъатта 1917-йисан статистика асасдиз къачуна санлай абурун къадар 16 агъзур кас тирди къалурнава. Алимди кхъизвайвал, виликди гъапутвийри Къуба уезддин агъалийрин генани чІехи пай тешкилзавай. Амма инай абурун са паяр Азербайжандин маса районриз куьч хъана.

Гила лезги чІаларин жергедиз вил вегъен. Лезги чІалалай алатайла, къвед лагъай чка табасаран чІала къазва. Алай вахтунда чпин къадар 100 агъзурдалай виниз тир табасаранвийрин чІал машгур алимрикай М.Гъажиева, М.Ихилова, А.Гуьлмегъамедова кхъизвайвал, агъул ва рутул чІаларни галаз лезги чІалаз лап мукъва чІаларикай я.

Гъа инал суалдиз куьрелди жаваб гуз жеда: табасаранвиар лезгийриз лап мукьва тирвиляй, къадардал гьалтайла генани чӀехи лезги халкъарикай я лугъуз чавай къакъудиз кӀанзава. Амма и ниятди кьил кьун мумкин туш, вучиз лагъайтӀа як кӀарабдивай къакъудиз кӀанзавай ксариз Табасарандин, табасаранвийрин ва абурун чӀалан гьакъиндай дерин чирвилер авач.

Табасарандин тӀвар тарихдин чешмейра кьилди V виш йисалай гьатнаватӀани, табасаранвийри лезги чӀал геждалди хвенай. Табасаран нугъат лезги чӀалавай къакъатунин ва кьилди чӀал арадиз атунин процесс агъул, рутул ва цӀахур чӀалара хьиз, лап явашдиз кьиле фенай. Месела, агъулрин тӀвар этнический группа хьиз тарихдин чешмейра XVIII виш йисан сифте кьилера гьатнава. Гуьгъуьнай арадиз атай агъул жемиятдин тарихни XVIII-XIX виш йисарихъ галаз алакъалу я. Им акӀ лагъай чӀал я хьи, гъеле XVIII виш йисал къведалди агъулрин нугъат лезги чӀалавай къакъатнавачир ва абурухъ кьилди чӀал авачир.

1253-йисуз Франциядин корол IX Людовика монголрин Мангъу хандин кьилив ракъурай Вилгьелм Рубрука лезгийр, агъулар, рутулар ва цӀахурар са халкъ тирди къалурнай ва кхъенай: "ЦӀахур лезгийрин уьлкведин кьилин шегъер я." (*А.Н.Генко. Арабский язык и кавказоведение//Труды второй сессии арабистов. М.-Л. 1941. ч.16*)

Къазвиниди хьиз, Бакувидини Шиназдин агъалийринни (рутулрин) ЦӀахурдин агъалийрин (цӀахуррин) арада этнический фаркъ ава лугъузвач ва абур вири лезгийр тирди малумарзава. Абурун чӀаларни кьилди чӀалар хьиз и малуматрилай къве виш йисалайни виниз

вахтар алатайла арадиз атана. М.Ихилова кхъизвайвал, "XV виш йисал къведалди цахурарни рутулар гъеле лезги этнический гьаларикай чара хьанвачир ва лезгийрихъ галаз санал, са халкъ хъиз амай."

Чи фикирдалди, табасаран нугьат лезги чӀалавай генани геж къакъатна, вучиз лагъайтӀа икъван гагъди неинки XV асирда, гьатта XVI-XVIII виш йисарани табасаран чӀалалди кхьенвай затӀни жагъанвач. Муькуь патахъай, Семен Броневскийди кӀватӀнавай документрин бинедаллаз чапнавай "Кавказцы. 1750-1820" ктабда (*ИПК ПО. "Адыгея", 1991*) кхьенвайвал, XVIII асирда Табасарандин агъалияр къиляй-къилиз лезги чӀалалди рахазвай. Гъавиляй гзаф йисара Къиблепатан Табасарандин набвиле кӀвалахай, XIX виш йисан тӀвар-ван авай лезги алим Алкъвадар Гъасана вичин "Асари Дагъустан" ктабда кхьенай хьи, табасаран чӀалалай гъейри амай вири лезги чӀаларалди везинлу шиирарни иер манияр теснифнава.

КӀвенкӀве "Табасаран" топонимдихъ авсиятда са бязи фикирар лугъун. Дагъустандин алимрикай В.Гъажиева и этноним гьикӀ арадиз атанватӀа тайинариз хьанвач лугъузва. М.Р.Гъасанова гъиле са делилни авачиз, гьакӀ гимандалди Къавкасдин Албаниядин 26 халкъдикай сад табасаранвияр я лугъузва. (*Гасанов М.Р. Из истории Табасарана XVIII - нач. XIX вв. Махачкала, 1978. ч. 8.*) Къадим чешмейра, гъабурукай яз, Гекатей Милетскийдин, Геродотан, Дионисиян, Стефан Византийскийдин, Помпоний Мелан ва масадбурун малуматра Албанияда яшамиш хъайи къадалай гзаф тайифайрин тӀварар гьатнава. Амма абурун арада табасаранвийрин тӀвар авач. Къадим

лезги ктабда - Алупан улубдани 31 лезги тайифадин арада кылди "табасаран" тӀвар алай тайифа авайди кӀалурнавач. Сифте яз анжах V виш йисуз кхьенвай Ф.Бузандан "Арминидин тарих" ктабда табасаран-вийрин тӀвар "таваспор" хьиз гьатнава. Гуьгьуьнлай Табасарандин тӀвар араб тарихчийрин ктабра дуьшуьш жезва. Ал-Истагъриди Лезгандинни Дербентдин арада Табасаран вилайат авайди кӀалурзава. (*Ал-Истахри. Книга путей и государств. Пер. Н.А.Караулова. СМОМПК. Тифлис. 1901. Вып. 29. ч. 17.*)

Араб тарихчийрал къведалди Фавстос Бузандан, Егишедин, Моисей КъакъанкъатвацӀвидин ктабра вилайатдин тӀвар "Таваспор" хьиз кхьенва. XII асирдин автор Йакъут ал-Гъамавиди араб авторрин X виш йисаз талукъ малуматар асасдиз кӀачуна Лезгандинни Дербентдин арада Табасараншагъ тӀвар алай уьлкве авайди кӀалурнава. Ада Табасараншагъдин агъалиярни Лезганшагъдин агъалияр хьиз гужлу ва къадардал гьалтайла пара тирди къейд авунва. Амма Лезгандин агъалияр Табасарандин агъалийрилай генани пара тирди ва абурухъ генани чӀехи чилер авайди кӀалурнава. (*Йакут, I. ч. 438 (араб. текст). Русск. пер.: СМОМПК, вып. 29.*)

Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, лезги пачагьлугъриз Лезганшагъ, Лараншагъ, Филаншагъ, Табасараншагъ хьтин тӀварар гайиди Ирандин шагъ Хосров I Ануширван (531-579 йй.) я. Бязи чешмейра VI виш йисан эхирра Рубас вацӀун кьере, Лезгандинни Дербентдин арада Таваспоран тӀвар алай пачагьлугъ арадиз атайди кӀалурнава. XIV виш йисан эхирра Табасаран феодал гьакимди - майсумди идара ийизвай

уьлкве тир. XVIII виш йисан юкьвара Табасарандин чилерин са пай Дербент ханлухдик, муькуь пай Къазикъумух ханлухдик акатна.

Аквазвайвал, тарихдин чешмейра "Табасаран" этноним гьикӀ арадиз атанатӀа ачухариз жедай са малуматни авач. Амма бязи чешмейрай Къиблепатан Дагъустанда лезгийрин Кас тайифадин къвалав "тӀапӀас" тӀвар алай мад са лезги тайифа яшамиш хъайиди малум жезва. ТӀапӀасар гьеле чи эрадал къведалди яшамиш хъайи 38 лезги тайифадик акатзавай. А тайифаяр ибур тир: лезг, мугъ, гарг, уди, куьр, шарв, чаки, арцӀ, мушк, липи, ил, сул, зихи, барз, кас, тӀапӀас, ких, мух, цах, рак, шек, алакӀ, хеб, цӀегъ, чӀегъ, цав, сек, гилиб, лег, гел, китеш, хеч, гат, мел, хен, чул, гьер, чур. Гуьгъуьнлай ибурукай бязи гьвечӀи тайифайри галкӀана генани чӀехи тайифаяр арадиз гъана. Бязи тайифайрин тӀварар дегӀиш хъана. Бязибур тарихдин вакъиаяр къиле фидайла активвал къалур тавуна, кисна. Ахьтин тайифаярни хъана хъи, шумудни са виш йисар алатайдалай гуьгъуьниз цӀийи къилелай тарихдин майдандиз экъечӀна. Месела, тӀапӀасар хъиз.

ИкӀ тирди тарихдин чешмейрилай гьейри чи чӀалани субутзава. Чи чӀала чи тарих авайвал хвенва. Алай вахтунда тек са КцӀар райондин Гьил, Гьилуба, Лацар, Эвежугъ, Мучугъ, Пирал, ТӀигъир, ГъасанкӀеле, Агъа Лакар, ЧӀакӀар, Къилагъ, Ясаб, Кириг, Суважал, Кузун ва Къуба райондин Дигагъ, Хъимил, Куьснет, Куркун, Хиналугъ, КӀеле Худат хуьрера лег, гел, лекъ, лезг, гарг, мушк, мик, хеч, сек, чӀекъ, кел, кас, шек, китеш, кирк, гав, куьр, ран, хеб, гили, цӀегъ, шарв, тӀапӀас хьтин къадалай виниз лезги тайифайрин тӀварар

хвенвай тухумар ава. Къиблепатан Дагъустандин ва Азербайжандин маса лезги хуърерай чи амай тайифайрин тІварарни жагъуриз жеда. Са гафуналди, бязи ксар гыкъван чи тарихдиз къеці гуз алахъайтІани, чун алпанар тирди субутзавай Къавкасдин Албаниядин къадим тайифайрин тІварар къедалди чи чІала амазма.

ТІапІас тайифадикай рахадайла лагъана кІанда хьи, адан тІвар алай тухумар Къуба патан лезги хуърера исятдани дуьшуьш жезва. Месела, Манкъулидхуьре "тІапІасар", Хъимила "тІапІас", Куьснета "тІапІасан" тІварар алай тухумар ава. Гъа и делилрини "Табасаран" топоним тайифадин тІвар тир "тІапІас"дикай арадиз атанвай "ТІапІасан" гафунихъ галаз алакъалу тирди субутзава. Лезги чІалан цІийи гаф арадиз гъизвай "-ан" формантдин куьмекдалди туькІуьр хъанвай и гафуни тІапІас тайифадиз махсус чка, чил къалурзава. Гъа икІ, лезгийри гзафвилин къадарда ишлемишнавай "тІапІасарин" гаф тарихдин чешмейра "Табасаран" хъиз гъатна. Аквазвайвал, "тІапІасар", "таваспорар", "табасаранар" гафара са акъван фонетикадин дегишвилерни къиле фенвач ва абурун диб сад я. Амма актив тушиз и тайифадин тІвар V виш йисал къедалди тарихдин чешмейра гъатнач.

Тарихда къегъал ксар хъиз гел тунвай табасаранвийри чпин нугъат лезги чІалавай къакъатайдалай гуьгъуьниз чІалан къайгъу чІугунач. ИкІ тирди Гъасан Алкъвадарвидин "Асари Дагъустан", гъакІ урус чІалалди чап хъанвай П.К.Усларан "Табасаран чІал" (Тбилиси, 1979), Л.И.Жиркован "Табасаран чІал: Грамматика ва текстер" (М. -Л. 1948), Б.Г.-К Ханмагомедован "Табасаран чІалан синтаксисдиз

талукъ очеркар" (Магъачкъала, 1970) тІварар алай ктабар ва табасаран чІалаз талукъарнавай маса чешмеяр кІелдайла генани хъсандиз къатуниз жеда.

Гъасан Алкъвадарвиди лезги чІаларикай икІ кхъенва: "Лезгийри чпин чІалар вилик тухузва, а чІаларал манияр теснифзава, а чІалар мецей хъайитІани чириз алахъзава ва икІ герек тирвал чпин чІаларин къайгъу чІугвазва. Анжах абурукай тек са табасаранвийри чпин чІалаз (кабкан чІалаз) къайгъу къалурзавач ва гъисаба къазвач. Абуру чпин чІалалди махар ва манияр туькІурзавач, халкъдин чІехи пай хайи чІал кваз такъуна, куьре ва туьрк чІаларалди рахазва. Гъатта абурун дишегълийрини мехъерик ва тазиятдик чпин чІалалди шад ва гъамлу манияр лугъудач, чпин гъиссер акатайвал рахазвай туьрк чІалалди ва куьре чІалалди ачухарда. Амма ихътин гъалариз килиг тавуна лугъуз жеда хъи, кабкан чІални маса лезги чІалар хъиз, махар ва манияр яратмишун патал кутугай чІал я. Гъавилай ихътин гъалар акур, винидихъ вичин тІвар къур генералди (барон П.К.Услара - М.М.) табасаранвийр айибнай." (*Гъасан эфенди Алкъадари. Асари Дагъустан (урус чІалалди) Магъачкъала, 1994.ч.38*)

Гъам и гафар, гъам винидихъ тІварар къур чешмеяр, гъамни "кабкан чІал" термин табасаран чІал лезги чІаларикай туш лугъузвайбуруз вижевай жаваб я. "Кабк" къадим тарихчийрин эсерра гъатнавай Къавкас дагъларин тІвар я. Абуру Къавкас дагълариз "Кабк дагълар", Къавкасдин халкъариз "Кабкан халкъар" лагъанва. (*Н.В.Пигулевская, Сирийские источники VI в. о народах Кавказа. ВДИ, 1. 1939, ч. 110*)

Сифте яз чи эрадал къведалди VI-V виш йисара яшамиш хъайи грекрин алим Эсхила Къавкас дагъларин тІвар вичин дибда лезгийрин "къав" ва "кас" гафар авай Кавкасос хъиз къелемдиз къачунай. Гуйгъуьнлай тарихчийри и тІвар "Кавк", "Кабк" хъиз кхъенай. Араб авторрикай IX асирда Ибн ал-Факигъ ал-Гъамаданиди, X асирда ал- Масудиди Кабк дагълара яшамиш жезвай халкъарикай малуматар ганва. "Кабкан чІал" "къавкасдин чІал" лагъай гаф я. "-Ан" лезги чІала цІийи гаф арадиз гъизвай формант, халис лезги суффикс я.

Къвед лагъай жаваб Семен Броневскийди, Гъасан Алкъадарвиди, табасаранви авторри чпи, месела, Б.Ханмагомедова, М.Къурбанова ва масадбуру кхъизвайвал, табасаранвиар къадим диде чІалалди - лезги чІалалди рахун я. Къени абур гъам табасаран чІалалди, гъамни лезги чІалалди рахазва. Гъавилай табасаранви алим Мегъамед Къурбанова кхъенва: "Виш йисарин мукъвавилин алакъайрин нетижа я хъи, къибле ва вини Табасарандин вири яшлу агъалийриз лезги чІал чизва." (*М.Курбанов. Поэтическое наследие дореволюционного Табасарана. Махачкала. 1986. ч. 68*)

Пуд лагъай жаваб чи чІаларин лугъуз тежедай къван мукъвавал я. Амма тарих тирвал маса лезги чІалар хъиз, табасаран чІалан къилелни чІехи мусибатар атана. 1959-йисуз Табасаранда хъайи машгъур этнограф Л.Лаврова вичин "Этнография Кавказа" (Ленинград, 1982) ктабда кхъенай хъи, маса чІалари къвердавай табасаран чІал арадай акъудзава. М.М.Ихилова и месэладин гъакъиндай ихътин малумат ганва: "Дербентдин къвалав гвай Табасарандин агъалийрин са паюни (Ерси, Зиль, Гъемейди, Мугъарты, Дарваг хуьрер ва

мсб.) чпин хайи чӀал фадлай дегшарнава. Тарихдинни этнографиядин делилри субутзавайвал, и хуьрерин агӀалияр табасаранвияр я. Гзаф топонимрин тӀварар (хуьрер, тӀулар, сурар ва мсб.) табасаран чӀалан гафарикай арадиз атанвайбур я. Алай вахтунда Табасарандин и чилерал яшамаш жезвай агӀалияр азербайжанвийрихъ галаз ассимиляция хъанва ва азербайжан чӀалан кьетӀен жуьредин диалектдалди рахазва." (Ихиллов М.М. *Народности лезгинской группы. Махачкала, 1967. ч. 26*)

Алимди кьейд ийизвайвал, чпин диде чӀал - лезги чӀал хвеначиртӀа, абур мадни пара ассимиляция хьунухъ мумкин тир. Лезги чӀал табасаранвияр паталди кьалхан хъана. Исятдани табасаран чӀалан лексикадин чӀехи пай лезги гафари тешкилзава. (Килиг: М.Е. Алексеев, С.Х. Шихалиева. *Табасаранский язык. М., 2003. ч. 113*). Гзаф лезги гафарикай авайвал менфят къачузва. Месела: *чӀал, кӀвал, къуд, къайи, къакъан, хъел, тавхана, буьркьуь, гел, вах, рикӀ, ван, гаф, къун, гатфар, цӀийи, лалакӀ, цӀару хизан, ичӀи, цӀар, гапур, кас, зун, вун, усал, кӀан, хвар, хар, тавар, югъ, хьар, афар, масан, накъ, къул, кавха, гардан, къван, бицӀи, секин, цӀай, чӀур* ва *икӀ* мад. Бязи гафар лезги гафарихъ галаз дувул сад яз, дибда са кьве фонемдин дегшвал аваз лугьузва. Месела: *цав-зав, цан-цен, цегъ-цигъ, рагъ-ригъ, варз-ваз, вири-вари, вил-ул, муг-мукъ, кӀараб-кӀураб, сад-саб, тар-гьар, валчагъ-валжагъ, чил-жил, чам-жам, квар-гвар, апай-абай, лиф-луф, гум-кум, ич-вич, яру-уьру, мирг-мири, гьуьл-гьуьл, югъ-йигъ, ишел-ишил, йикъ-йикӀ, циф-диф, чуьнгуьр-чюнгуьр, кал-кӀал, яц-оц, кӀани-ккуни, руш-риши, къулай-гьулай,*

мичІи-мучІу, гьуд-гьурд, кьубд-кьурд, гад-хьад, чІем-ччим, регь-рагь, китІиз-утІуз, карч-кІарч, цІуцІул-цІурицІул ва икІ мад. Гьа инал лагьана кІанда хьи, табасаранвийри ихьтин гафарин чІехи пай чи бязи лезги нугъатра авайвал лугьузва. Месела: *вари, ул, кІураб, луф, гвар, йигь, абай, цІигь, мяъли, ифи, йикІ, цен, кІал, кум* ва мсб.

Исятда табасаранвийри менфят кьачузвай гзаф умуми формуляарни лезги чІала авай хьиз лугьузва. Месела: *кІани яр-ккуни яр, ирид етим-ургур етим, ирид гьуьлер-ургур гьюлер, ирид чилер-ургур жилер, магьидин кІараб-магьдин кІураб, вили цавар-укІу завар, лацу лифер-лизи луфар, бегьерлу йис-бегьерлу йис, ризкьы бул хьурай-ризкь бул ибширчвуз, кьветре вилер-кьюдра улар, чан дидедин-жан дадаин, я руш-яв риш, жейрандиз ухшар-жейрандиз ухшар, вири дуюнья-вари дуюнья, са геренда-саб геренди, цІийи мани-цІийи мяъли, масан вах-масан вах, са чан - саб жан, залум дуюнья-залум дуюнья* ва икІ мад.

Ихьтин делилар садни кьвед туш. Гьи патахъай вил вегьейтІани, делилри табасаранвийр лезгийр, абурун чІал лезги чІал тирди субутзава. Мадни са субут: манияр.

ЧИ МАНИЯР - ЧИ ЧІАЛАР

КІвенкІве манийрикай лугьун. Гьасан Алкъвадар-види вичин "Асари Дагьустан" ктабда гайи малуматдай аквазвайвал, гьеле XIX виш йисан эхирдалди табасаранвийрихъ чпин чІалалди теснифай манияр авачир. Амма эхиримжи йисара бязи ксар гужуналди идан акси субутиз кІанз алахънава. Гьатта са табасаранви авторди

- Мегьамед Къурбанова "Поэтическое наследие дореволюционного Табасарана" (Магьачкъала, 1986) тӀвар гана ктабни чапдай акъуднава. Ада кхъизва хьи, Къиблепатан Дагъустанда лезгийри ва табасаранвийри сифте цанар цадайла суварар ийидай. Маса лезги халкъарин тӀварни къун тавуна, табасаранвийр лап дегь чӀаварилай чпихъ къилди чӀал авай чара халкъ хъиз къелемдиз гуз кӀанзавай авторди лезгийрин "Сифте ргал" сувар табасаран чӀалалди "Эвелцен" хъиз кхъена, къве манини мисал яз гъанва. Амма гуьгъуьнай вич-вичин акси яз кхъизва хьи, и манияр Яран сувар алукайла лугъудай.

И касдиз ихътин жаваб гуз жеда. Сад лагъайди, лезгийрин сифте ргалдиз талукъ манияр цан цунилай къил кутуна анжах хуьруьн майишатдин крариз талукъарнавайбур я ва чахъ ихътин цӀудралди манияр ава. А манияр шумудни са агъзур йисар инлай вилик теснифнавайбур я. Амма М.Къурбанова мисал яз гъанвай манийра хуьруьн майишатдин крарикай са гаф къванни авач. Манийрин гафарни акъван метлебузбур я хьи, къундарма тирди гъасятда къатӀуниз жеда.

Къвед лагъайди, авторди вичи кхъизвайвал, "Эвелцен"дик квай "эвел" араб, "цен" лезги гаф я. Арабар чи чилерал атай чӀавар гъинай, чи манияр теснифай дегъзаманаяр гъинай? М.Къурбанован рикӀел мад са делил хъиз кӀанзава. Машгъур табасаранви шаир ва фольклордин пешекар Б.Митарова жегъил табасаранви шаиррин 1941-йисуз Магьачкъалада чапдай акъудай "ЦӀийи кюкйир" ("ЦӀийи цуьквер") кӀватӀалда авайвал кхъенай хьи, сур чӀавара табасаранвийрихъ манияр авачир ва абуру лезги

манияр лугьудай. Лезги чІалалди рахазвай табасаранвийри тІебии я хьи, лезги маньяр лугьузвай ва гьатта XIX виш йисан эхирра ва XX асирда табасаран чІалалди арадиз атай манийрани лезги манийрин цІарари чІехи тир чка къазвай.

Лезги манийри табасаранвийрин фольклорда гьихьтин чка къазватІа М.Къурбанова вичи икІ кхьизва: "Чна Хив ва Табасаран районрин 27 хуьруьн агъалийривай кІватІай 700 манидин 100-далай виниздан текстер лезги текстер я. Лезги чІалалди маньяр вири Кьибле ва Вини Табасарандин хуьрерин, гьакІ Кефер Табасарандин са бязи хуьрерин агъалийрин арада гегъеншдиз чкІанва." (*Къурбанов М. Поэтическое наследие дореволюционного Табасарана. Махачкала, 1986, ч. 86*).

Гила мисалар гьин:

*Къаварилай къаваралди
Рекьер хвена къал хъайи яр.
Гудач лугьуз ван хъайшла,
РикІин кьиле тІал хъайи яр.*

*РикІер, вахар, къуразава,
Зи булахдиз яд атурай.
Зу тІакІандаз гайи буба,
Язна кьена хабар хьурай.*

*Я чиг чубан, я чиг чубан,
Чи дагълариз чюнгюр далай.
Пака калер гьиниз фида?
Чантадавай гьилиз къурбан.*

*Манияр туш, дердияр я,
Дердияр я филдавай яр.
Вун зи рикІин ихтияр я,
Чан таквадай чуьлдавай яр.*

*Я бахтавар лизи луфар,
Луф авачир завар жени?
Саб геренди захъ яб тагуз,
Ихътин залум тавар жени?*

*Ви маълияр жан кІани яр,
На лагъанай, аманат я.
Къариблухдай тахтай къелем,
На авурди ягъанат я.*

Аквазвайвал, ибур лезги манияр я ва табасаран-вийрини лезгидалди лугъузва. Анжах "чиг" ("жегъил"), "филдавай" ("къати тир") хътин са къве гаф табасаран гафар я.

Халкъди табасаран чІалалди туькІуърнавай манийрани лезги гафарикай ва цІарарикай гегъеншдиз менфят къачунва:

*Къакъан дагъдин гъарсаб гъирах,
Гъарсаб гъирах къайи булах.
Закай имир хъелна дамах,
Шула битмиш му яс утагъ.*

*Къакъан дагълар къве жиредин
Нур гузавай, я вили яр.*

*Вири дердер, чІугваз гъамар,
Чун кюретдин гъамар гъайиф.*

*Я риш, я Мумнат ханум,
Бикъариз ухшар, я бика!
Я риш, я Мумнат ханум,
Ханумариз ухшар, я ханум!*

*А гуни, гуни, хъун герек,
Гунидиз ригъ гун герек!
Ригъар, вазар минади,
Мархъар, амсар тинади, амин!*

Санлай и манияр лезги ва табасаран чІаларин синтез я. Манийрин гзаф табасаран гафарни лезги гафарихъ галаз дувул сад тирбур я. Месела: "гъарсаб гъирах" - "гъар са къерех", "чун кюретдин" - "чун къведан", "ригъар" - "ракъар", "мархъар" - "марфар", "вазар" - "варцар" лагъай чІал я ва икІ мад.

Гъа икІ, чІалан илимдин ва фольклордин делилри субутзавайвал, лезги чІалан группадик акатзавай вири чІаларин диде чІал лезги чІал я. Чи чІалар хъиз, халкъарни сад я. Виш йисара чапхунчийривай, шумудни са чІулав къуватривай лезги чІалар, лезги халкъар, лезгиар сад-садавай къакъудиз хъанач, мадни къакъудиз жедач. Вучиз лагъайтІа чи пун лап деринра ава.

2004-2005-йисар.

ГАФАРИН АСУЛ АКЪАТАЙ ЧКАЯР

**Абур рикІяй фейи хиялралди ваъ, илимдин рекъелди
чирна кІанзава.**

ЧІ АЛАН илимдин гафарин асул акъатай чкаяр ахтармишдай хилез этимология лугъуда. Гафунин вич акъатай, атай чка, адан асул гынай ятІа чириз кІанзавай касдихъ чІалан илимдикай, тарихдикай, географиядикай, фольклор-дикай, тек са жуван ваъ, гъакІни къунши халкъарин илимрикай дерин чирвилер хъунухъ герек я. ЧІалан этимологиядихъ машгъл алимди гафунин асул гынай ятІа чирдайла гъакъикъатдив къадай фикиррикайни абур субутдай делилрикай менфят къачуна кІанзава. ИкІ тахъайтІа, адавай чІалакай менфят къачузвайбур - пешекарар, кІелдайбур ва масабур гъахълу хиялрал гъиз жедач.

Алимди чІалан таъсиб чІугуна, жавабдарвал гъисс авуна, аскерди Ватан хуьдайвал, гафар хвена кІанзава. Амма вучиз ятІани са бязи алимри гагъ-гагъ и жуьредин принципар ваъ, маса жуьрединбур вилив хуьзва. Месела, филологиядин илимрин доктор, профессор

Р.И.Гъайдарова 2005-йисуз Магъачкъалада чапдай акъудай "Лезги чІалан этимологиядиз гъахъун" ктабда "гафунин ва я ибаредин гъакъиндай садлагъана вичин къилиз атай фикирар, рикІяй феи хиялар" кІелдайбурув агакъариз, "кІантІа агъугъ - кІантІа ваъ" принцип вилив хуъзва. И принципди лагъайтІа, алим са къадар гъакъикъатдив такъазвай фикиррал гъизва.

"Къафкъаз" гафунин асул акъатай чкадин гъакъиндай рахадайла алимди вичин фикирар агъадихъ галайвал ачухарзава: "Дагъустандин ва РагъаКІидай патан чІалара дегъ заманрилай инихъ ишлемишзавай и машгъур оронимдикай ва я меготопонимдикай чун инлай виликни рахайди тир, ана чна и гаф сад хътин манаяр авай къве паюникай (Къаф ва Къаз) хънавайди тестикъарнай. А гафарин манани анжах "дагъ" тирди къейд авунай.

Гила чал Къафкъаз гафунин маса баян гъалтна (машгъур писатель Александр Дюмади ганвай). Адан тедбирда Къаф ва Къаз келимаяр чара-чара манаяр, гъатта къаншар манаяр авай гафар тирди къейд ийизва: къаф "дагъ" ва къаз "дар чка, дагъар, дерин ва гуьтІуь меркІи" ("теснина"), санлай "Къафкъаздин" баян (дагълар ва дагъарар).

Им фикир гуниз лайих веревирд я. Чазни ам гъакъикъатдиз мукъва яз аквазва.

Алава. Къаф ва Къаз къилдин гафар яз ва я маса гафарин паяр язни дуьшуьш жезва: "Къаф "дагъдин тІвар" (Къафдагъ) - топоним (лезги ва маса чІалара); къаз - машгъур Къазбек топонимдин пай.

Къафкъаз тІварцІин ери-бине тайинариз гзафбур алахъна. Литературада хейлин баянар лагъанва. Чаз а

баянрикай масадбурулай чӀалахъ хьуниз лайихбур яз кьве баян аквазва: 1) лацу (ва я цӀарцӀар гузвай) дагъ (ва я кьав). 2) виридалай кьакьан кьве дагъдин тӀварар садак акахьна арадиз атун (кьаф (дагъ) + кьаз (дагъ) - Кьафкьаз. Гекъиг: 1) Кьафдагъ (лезги чӀал); 2) кьаф (фарс чӀал). (Килиг: М.Н.Мельхеев. *Географические имена. Учпедгиз. 1961, стр. 95.*)”

Профессор Р.И.Гьайдарован баянри кӀелдайбур гьахьлу хиялрал гьизвачирди субут авун патал кӀвенкӀве Кьафкьаз тӀварцӀин ери-бинедикай маса авторри гьихьтин фикирар лагьанватӀа килигин. Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, сифте яз Кьафкьаздин тӀвар кьелемдиз кьачурди чи эрадал кьведалди VI-V виш йисара яшамиш хьайи грекрин алим Эсхил я. Адан эсерра и тӀвар "Кавкасос" хьиз гьатнава. Геродотани вичин "Тарих" ктабда гьа икӀ кхьенва. Маса грек тарихчиди - Эратосфена дагъдин тӀвар "Каспиос" хьиз кхьенва. Гуьгьунлай тарихчийри и топоним "Кав", "Кавк", "Кабк" хьиз кьалурнава. (Килиг: Н.В.Пигулевская. *Сирийские источники VI в. о народах Кавказа. ВДИ. I. 1939. ч.110*). IX виш йисан тарихчи Ибн ал-Факигь ал-Гьамаданиди, X виш йисан автор ал-Масудидини дагъдин тӀвар гьа икӀ кьейд авунва. Са бязи авторар и месӀладив масакӀа эгечӀнава. Абуру фагьумзавайвал, дагъдин тӀвар арадиз гьанвай гаф грекриз ваъ, Кьафкьаздин халкьариз махсусди я ва дегъ чӀавара дагъдиз "кьав" лугьузвай. (Килиг: *Новейшая географическая и историческая известия о Кавказе. Собранный и пополненный Семеном Броневским. Москва, 1823, ч.10*).

Абаскъули агъа Бакиханова вичин "Гуьлуьстани Ирем" ктабда Къафкъаздин тIвар "къаф" ва "къас" гафарикай арадиз атанвайди я лагъана кхъенва. XIX виш йисан эхиррилай къедалди "Къафкъаз" гафунин асул акъатай чкадин гъакъиндай кхъенвай авторар и топоним гагъ урусламишиз, гагъ фарсламишиз, гагъни туьрклемишиз алахъзава.

Топоним урусламишзавайбуру и тIвар славян чIалара авай "ковать" ("ракъ гатун") ва тайифадин тIвар къалурзавай "гас" гафарикай арадиз атанвайди я лугъузва. Абуру фагъумзавайвал, и къве гафуникай "гасарин ракъ гатазвай дагъдин уьлкве" хътин мана гузвай "Къафкъаз" гаф хъанва. Амма ихътин баянди кIелдайбуру гъахълу хиялда гъизвач.

Са бязи авторри "Къафкъаз" оронимдин тIвар санскрит чIала авай "каз" ("цIарцIар гудай"), "граван" ("къая") ва "кугъ-касп" (Каспи дагълар) гафарикай туькIуьр хъанвайди я лугъузва. Садбуру "Къафкъаз" гафуни "лацу жив алай" хътин мана гузвайди тесстикъарзава. Амма и фикирар илимдив къадайбуру туш. (*Надир Мамедов. Азербайжандин чкайрин тIварар (азербайжан чIалалди) Баку, 1993. ч.139*).

Ороним фарс чIалахъ галаз алакълалу ийизвай алимри адаз ихътин баян гузва: "Къаф" фарсарин "кауфа" гафунилай къачунвайди я. И гафуна фонетикадин рекъай лап живи дегишвал кбиле фенва. "Ау" дифтонгдин сад лагъай гужлу ачух сес амукъна, къвед лагъайди, зайифди аватнава. Гафунин эхирда авай ачух "а" парспегълеви - фарс гафар вилик тухуниз куьмек гузвай къайдадив къадайвал аватнава ва "къаф" гаф пайда хъанва. Гилан фарс чIала авай "кугъ" гафни

"кауфа" гафуникай арадиз атанвайди я". (*Профессор Демирчизаде А.М. "Къаспи", "Хазар", "Къафкъаз" гафарин этимология (азербайжан чІалалди). Азербайжандин Гьукуматдин Педагогикадин Институтдин эсерар. ЧІал ва эдебият. VII жилд. Баку, 1959. ч.6).*

"Китаби Деде Къоркъуд" дастанда авай "Къазлыкъ дагълары" тІвар са бязи авторри "Къафкъаз"дихъ галаз алакълалу ийизва ва ада "ЦІун дагъ", "Огъуз дагъ" хьтин манаяр гузва лугъузва. Амма профессор А.М.Демирчизадеди ихьтин авторриз жаваб яз кхьенва: "Къафкъаз тІварце анжах "дагъ" ва "къас" тайифадин тІвар къалурзавай гафар ава ва адахъ "ракъ гатун", "цІай" ва я "жив" хьтин манаяр ерли авач". (*Винидихъ къалурай чеиме, ч.6).*

И фикир маса азербайжанви алимди - Надир Мамедовани тестикъарзава: "Чна фагъумзавайвал, "Къафкъаз" вичи "дагъ" хьтин мана гузвай "къаф" ва тайифадин тІвар тир "къаз" ("къас", "къаз") гафарикай арадиз атанвай "къас", "къаз" тайифа яшамиш жезвай дагъ лагъай чІал я". (*Надир Мамедов. Азербайжандин чкайрин тІварар (азербайжан чІалалди). Баку, 1993. ч.140).*

"Къафкъаз" ороним туьрклемишна адаз "Огъуз дагъ" хьтин мана гуз алахъзавайбуру гъиле са делилни авачиз чпин фикирар "гужуналди" кІелдайбурал илитІзава. Абур гъахъсуз тирди субут авун патал Азербайжандин тІвар-ван авай алим А.С.Сумбатзадеди ва туьркверин алим Шерафеддин Ерела кхьенвай гафар рикІел хкун бес я. А.С.Сумбатзадеди кхъизва: "Азербайжандин чилерал туьрк тайифаяр тарихда сифте яз XI виш

йисан къвед лагъай паюна къвез башламишна... 1054-1055-йисара Тогърулбег кыле аваз атай огъузри, абурун сад лагъай группайрилай фаркълу яз чкадин агъалийрихъ галаз дяве тавуна, ислягъвилелди, Ширвандилай гъейри Азербайжандин вири чилер чпин гъилик кутуна". (*Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа. Баку, 1990. ч.135-136*). Аквазвайвал, къадим Къафкъаздиз и чилерал XI асирда атай огъузрин тIвар ягъун мумкин туш.

Туьркверин тарихчи Шерафеддин Ерела кхъизва: "Къафкъазда (Къафкъасяда) касарилай вилик гъихътин тайифаяр яшамиш хъанатIа хабар гудай са чешмени авач ва гъавиляй чавай и чилерал са къадар гелер тунвай виридалайни къадим тайифа Касар я лугъуз жеда. Къафкъаз тIварцIи "Касарин дагъ" хътин мана гузва лагъай фикирар негъиз жедай маса фикирарни авач. Къафкъаз хъиз Казбек, Каспи гъуьл ва Къазикъумух тIварарни "Кас" гафуникай хъанвайбур я...

Инсаниятдин къеб ва ватан яз гъисабзавай Къафкъаздиз и тIвар ни ягъанатIа ва мус ягъанатIа гъелени малум туш ва и гъакъиндай анжах са къадар риваятар ава.

Сад лагъай риваятда и дагъдиз са искиит (масагет, мушкьюьрви - М.М.) чубандин тIвар ягъанвайди малум жезва. Маса риваятда лугъузва: "Къафкас тIвар фарс чIалалди "дагъ" хътин мана гузвай "кугъ" ва къадим туьрк чIалалди "лацу" хътин мана гузвай "кас" гафарикай хъанвайди я". (*Малте Брун, III ж. ч.15*).

Лак - къазикъумух нугъатда "кавка" ва дарги нугъатда "карка" къая лагъай чIал я. Авар нугъатда

"гуьгъ" тепедиз лугьуда... Къафкас тӀвар лезгидалди "Касарин дагъ" лагъай чӀал я". (*Шерафеддин Ерел. Дагъыстан ве дагъыстанлылар. Истанбул, 1961. ч.1.*)

Гьам и алимди, гьамни маса туьрк тарихчи Жамал Гекчеди кьейд ийизвайвал, Къафкъаздин тӀвар лезгийрин Самур вацӀун патав яшамиш хьайи чӀехи Кас тайифадин тӀварцӀикай хьанвайди я. Ина касари Къавкас тӀвар ягъанвай хуьрни кутунай.

Аквазвайвал, жуьреба-жуьре халкъарин тарихчийри чпин чӀаларив къадайвал кхьенвай "Кавкасос", "Кав", "Кавк", "Кабк", "Къаф" хьтин тӀварарин дибда лезгийрин "къав" гаф ава. Гьавилай и оронимдин сад лагъай компонент гьа икӀ кхьена кӀанзава. Кьвед лагъай компонентни лезги гаф я: "Кас" (лезги тайифадин тӀвар). Лезги чӀалан факт асасдиз къачуртӀа, "Къафкъаз" гаф "Къавкас" (Къав+кас) хьиз кхьиз жеда ва ада гьакъикъатдани лезгидалди "Касарин къав (дагъ)" хьтин мана гузва. Кас тайифадин тӀварцӀикай "Кас вацӀ", "Кас гьуьл", "Касан хуьр", "Касал шегьер", "Касарин варар", "Касарин уьлкве", "Каспиана" хьтин тӀварар хьайиди къадим чешмейра грек ва румви тарихчийри кьилди кьейд авунва. (*Килиг: Тревер К.В. Новые данные в южных связях Дагестана в IV-III тысячелетиях до н.э. //КСИН. Вып. 108. - М., 1966. - П.55*). Гьавилай Кас тайифадин тӀварцӀикай Къавкас ороним туькӀуьр хьунни дуьшуьшдин кар туш.

Гьа инал лагъана кӀанда хьи, къадим девирра лезги чӀалан "къав" гафунихъ "дагъ" хьтин манани авай. Им ономастикадин ва фольклордин материалар асасдиз къачуна регьятдаказ субутиз жеда. Гьатта са бязи лезги

хуьрера "къав" гафуникай исятдани дагъдин манада менфят къачузва.

Исмаиллы районада Къав тIвар алай дагъ ава. Н.Мамедова адакай "къов" авунва ва гуя им къадим туьрк тайифадин тIвар я лугъузва. Ада кхъизва: "Ков тайифади XII-XIII асирра Кеферпатан Къафкъаздай атана Азербайжанда бине кутурди гиман ийиз жеда". (*Надир Мамедов. Азербайжандин чкайрин тIварар (азербайжан чIалалди). Баку. 1993. ч. 141.*). И касди гьикъван гиманар авуртIани, гьикъван къалпвал ийиз алахъайтIани, Азербайжандин чилерал ихътин туьрк тайифа атайди са чешмедини къалурнавач. Къвед лагъайди, авторди гъеле туьрквер къведалди и чилерал лезгийр яшамиш жезвайди ва юкъван виш йисарин араб авторри Ширвандиз "Лезгийрин Ширван" лугъузвайди рикIелай ракъурзава. Пуд лагъайди, акI акъатзава хьи, XII-XIII виш йисара "ков" тайифа иниз къведалди чкадин халкъди дагъдиз тIвар ягъун тавуна тунвай. Къуд лагъайди, чкадин лезги халкъди адаз исятдани Къав сув лугъузва.

Гзаф чIавуз и тIвар "сув" ва я "дагъ" гафар галачиз текдиз ишлемишзава: "Къавдиз фенай", "Къавдай хтанай", "Къав галай пад" ва икI мад. Н.Мамедова ороним туьрклемишун патал адакай "къов" авунва ва адахъ "дагъ" гафни гилигна "Къовдагъ" хъиз кхъенва. Ада и чилерал лезгийрихъ Къав тIвар алай хуьр хъайидини фагъумзавач. Исятдани Дагълух Ширванда "Къав" яйлах ава. Исмаиллы райондин чилерал алай Къав дагъ Гуйчай ва Куьрдемир вацIарин вини кыле ава ва адан къакъанвал 2441 метр я.

И делилрини "Къавкас" тӀвар лезги чӀалан гафарикай туькӀуьр хъанвайди, лезгийри дегь чӀавара дагъдиз "къав" лугъузвайди мад гӀилера субутзава. Кас тайифадин агъалийри чпин чилерал алай дагъдиз "Кас" тӀвар ягъун ва ам тарихда касарин къав хъиз, Къавкас хъиз амукъун тӀебии кар я.

Алай вахтунда Къуба райондин чилерал "Къурукъав" ва "Куьриканкъав" тӀварар алай къве дагъ ала. Ибур лезги чӀалан гафарикай хъанвай тӀварар я. Амма Азербайжандин са бязи алимар маса лезги топонимар хъиз и оронимарни туьрклемишиз алахъзава. Месела, Надир Мамедова "Къурукъав" тӀвар "Къурукап" хъиз кхъена адаз ихътин баян гузва: "Маракълу оронимрикай садни Къурукап я. Ина "къуру" азербайжан чӀала авай "къуру" (яд галачир) гафунин манада ишлемишнавач. И тӀвар туьрк чӀалара авай "кура" - "цур", "малар кутадай чка" ва "кеп" (гурарин къая) гафарикай арадиз атанвайди я". (*Надир Мамедов. Азербайжандин чкайрин тӀварар (азербайжан чӀалалди). Баку 1993. ч.28*).

Им гъакъикъатдив такъазвай баян я. Сад лагъайди, "кура" гаф анжах туьрк чӀала ваъ, лезги ва фарс чӀаларани ава. Туьрк чӀалара ада "цур", фарс чӀала "тӀимил-тӀимил" хътин манаяр гузватӀа, лезги чӀала харадиз янавай шейерин къакъан кӀватӀалдин мана гузва. Гъавилий ороним арадиз гъун патал лезги чӀалан "кура" генани кутугай гаф я. Амма "цур" ва "тӀимил-тӀимил" гафари дагъдив къазвач.

Къвед лагъайди, "къуру" гаф азербайжан чӀала лезги чӀалай къачунвайди я. ГъакӀ чи "къурагъ" гафни и чӀалаз фенва ва "къурагъ" хъиз ишлемишзава. И кар

субут авун патал тек са делил бес я: Лезги чІала "къур" дувулди арадиз гъанвай "къур", "къуру", "къурагъ", "къурай", "къуруди", "къураMAT" хътин шумудни са гаф ава, амма азербайжан чІала авач.

Пуд лагъайди, Н.Мамедован баянди "цур" ("малар кутазвай чка")+ "гурарин къая" хътин форма арадиз гъизва. Сад лагъай паюник дагъдин мана эсиллагъ квач, къвед лагъай пай "къая" я ва адаз дагъ гъикІ лугъуда?

Къуд лагъайди, и ороним чкадин лезги халкъдин меце авайвал, яни "Къурукъав" хъиз вучиз къалурнавач? "Къуру" "кура" хъиз, "къав" "кап" хъиз къелемдиз гун низ ва квез герек я?

Гъа икІ, "Куъриканкъав" оронимдизни гъакъикъат-див такъадай баянар ганва. КІвенкІве алимдин баянар гъихътинбур ятІа клигин: "Маракълу оронимрикай садни Къуба райондин чилерал алай Курикан дагъ (къакъанвал 2457 метр я) тІвар я. И дагъдин тІвар арадиз атуникай шумудни са риваятар ава. Халкъдин риваятрикай сада лугъузва хъи, Куър вацІун патав инсанрин са группа яшамиш жезвай. ВацІ фад-фад алахъзавай ва хуър цин кІаник амукъзавай. Гъавиляй и инсанар хайи чилер гадарна Къубадин чилерал, гилан Курикан дагъдин патав хуър кутаз мажбур хъана. Дагъдин къилив гвай къадим хуъруьн амукъайрини и кар субутзава. Курикан тІварце авай Кур - "Куър вацІ", "и" галкІурзавай сес, "кан" фарс чІала "чка" лагъай чІал я. Яни и гафуни "Куър вацІун патавай куьч хъана атанвайбур, мескен кутунвайбур" хътин мана гузва. Амма ахтармишунри чун и фикирдихъ галаз рази тахъуниз мажбурзава.

Тарихдин чешмейриз вил вегейла, са вахтунда Азербайжандин чилерал монголрин курикан тӀвар алай тайифади бине кутурди малум жезва. Якъин хьи, курикан тайифа гъа дагъдин патав яшамиш хъанай ва дагъдизни гъа тайифадин тӀвар ягъанай. Аквазвайвал, гилан Курикан дагъди са вахтунда ина бине кутур курикан тайифадин тӀвар къедалди тарихдин гуьмбет хъиз хвенва". (*Надир Мамедов. Азербайжандин чкайрин тӀварар (азербайжан чӀалалди). Баку, 1993. ч.149-150.*)

Гъа инал лугъун хьи, "Куър" этнонимдиз баянар гудайла, чна Куъркан оронимдикайни кхъенай. Дегъ чӀавара Куър вацӀуз лезгийрин Куър тайифадин тӀвар ягъанвайди, Куърни Араз вацӀар какахъайла и тайифадин са къадар сихилар Къубадин чилерал куьч хъайиди къейд авунай. А сихилриз Куърлик тӀвар алай са къегъал лезгиди регъбервал гузвай ва абуру Къубада дагъдин патав чӀехи хуър кутунай. А чӀавуз иниз куьч хъайи лезгийри дагъдиз Куъркан, хуьруз чпин тайифадин тӀвар ягъанай. Гъа икӀ, Къубадин чилерал Куърканкъав лагъай дагъдин тӀвар ва Куърер хуър пайда хъанай. (*Килиг: Дорн Б. Каспий (о походах древних русских в Табаристан). СПб., 1875. ч.718; Музеффер Меликмамедов. Лезги чӀалар. Дувул сад тирди фадлай субут хъанватӀани, садбур мадни и чӀалар сад-садавай къакъудиз алахъзава. "Самур" газет № 11 (164), 2004-йисан 24-ноябрь*). И делилди оронимдиз фарс чӀалан ваъ, лезги чӀалан куьмекдалди баян гун тӀалабзава. Вучиз лагъайтӀа иниз Куърдин патавай агъалияр гъеле фарсар чи чилерал татанмаз куьч хъайиди я. Дагъдин тӀвар "Куърлик" гафуникай,

лезги чІала цІийи гафар арадиз гъизвай "-ан" суффиксдикай ва "къав" гафуникай арадиз атанва: Куърик + ан + къав (Куъриканкъав).

Оронимдиз баян гузвай Н.Мамедов гъиле са делилни авачиз, гиманралди рахазва. Ада иниз монголрин курикан тайифа атайди гиман ийизва. Ихътин тайифа хъайиди яни? Хъайиди ятІа адан тІвар гъи чешмеда къалурнава?

И авторди Къубадин чилерал алай мад са дагъдин тІварцІиз акатайвал баян ганва. Гъа тІварни "къав" компонентдикай арадиз атанва. Им Къарачай вацІун эрчІи пата авай, вичин къакъанвал 2334 метр тир КІелекъав я. Н.Мамедова и тІвар туърклемешна адакай "Келекъова" авунва ва ихътин баян ганва: "И ороним къипчахрин сихилдикай тир куба, кува тайифадин тІварцІикай ва "къала" гафуникай арадиз атанва ва ада "Къуба" (Кува) тайифадин КІеле лагъай мана гузва". (*Надир Мамедов. Азербайжандин чкайрин тІварар (азербайжан чІалалди). Баку, 1993. ч.147.*)

Аквазвайвал, мадни тайифадин тІварцІихъ галаз алакълу ийизвай и баян къундарма тирди гъасятда къатуниз жезва. Вучиз лагъайтІа алимдивай гъеле тайифадин тІвар тамамвилелди тайинариз жезвач: "Къуба яни, я тахъайтІа "Кува"? Къвед лагъайди, туъркверихъ Азербайжанда ихътин КІеле хъайиди са чешмедани кхъенвач. Эхирни "Къуба" тІвар алай тайифа аваз тиртІа, гъа Н.Мамедов, Т.Агъмедов, Къ.Къейбуллаев хътин авторри Къуба шегъердин тІвар фадлай туърклемешдай.

Авайвал лугъун хъи, эхиримжи 15-20 йисуз ихътин авторри топонимриз баянар гудайла абур вири туърк

тайифайрихъ галаз алакълу ийизва. Гила "и тІвар къадим туьрк тайифадин тІварцІикай хъанвайди я" хътин гафар деб яз, топонимар гъасятда тайифайрин тІварар хъиз къелемдиз гузва. Гъакъикъатда ихътин тайифаяр хъайиди ятІа чидай касни авач. Авторрини абурун тІварар авай чешмеяр къалурзавач. Ихътин рекъералди гузвай баянри, гаф гъина дуьшуьш хъанатІа, адан чешме (текст), ери-бине къейд ийизвачирвили кІелдайбур шаклу хиялрал гъизва. Гъавилияй илимдив такъазвай и фикирар делилрин куьмекдалди батІуларна кІанзава.

Муьшкуьр макротопонимдиз баян гудайла профессор Р.И.Гъайдарова икІ кхъизва: "Муьшкуьр. Мегъарамдхуьруьн районда са участок. И тІвар ана авай тамун тІварцІихъ галаз, тарарин жинсинихъ галаз алакълу я. Муьшкуьр//Мушквар бязи говорра шамагъаж тарциз, гъа тарар авай чкадиз лугъуда. Месела, Хуьруьга. Тарарин жинсиниз килигна чкадиз тІвар гун авай кар я. Гекъиг: Къарбулук (Мегъарамдхуьруьн район) - къарбу "чуьхвер". (Р.И.Гъайдаров. *Лезги чІалан этимологиядиз гъахъун. Магъачкъала, 2005. ч.118*).

Макротопонимдиз баян гудайдалай вилик "муьшкуьр" гафунихъ мадни гъихътин манаяр аватІа рикІел хкин. "Муьшкуьр" лезгийри лап къадим чІаварилай менфят къачузвай заланвилин уьечмедизни лугъуда. З.Ризванова ва Р.Ризванова кхъизвайвал, "са муьшкуьр ацІанвай ирид чувалдиз, яни тахминан 500 килодиз барабар я. Аквар гъларай, и уьлчмедин тІвар Муьшкуьр топонимдикай хъанва. Каспи гъуьлуьн РагъаКидай къерехда экІя хъанвай мублагъ чилерин

дуьзенлухдиз икI лугьуда". (*Забит Ризванов, Ризван Ризванов. История лезгин. Махачкала, 1990. ч.40*)

Чпин ктабда авторри муьшкуьр уьечмедихъ галаз алакъялу мисаларни гъанва: "1. Са муьшкуьр къуьлуьк - са кал. 2. Са муьшкуьр къуьлелай вад хеб хъсан я. 3. Дагъда са муьшкуьр ник цунилай, Муьшкуьрда са рипедин ник цун хъсан я. 4. Канабдикай храна за, Муьшкуьр къадай ирид чувал. Мехъерарда за ви хъиляй, Хуьруьн къилихъ къацу сувал.

Муьшкуьр гъаКни чилин майдан къалурдай, къве гектардиз барабар уьлчме я". (*Мад гъана, ч.40.*)

Гъа инал лагъана кIанда хьи, муьшкуьр гъаКни дуьгуьдин жинс я. И дуьгуь сифте яз Муьшкуьрда цанай ва адан тIварни гъа макротопонимдикай хъанай. Манкъулидхуьруьн чилерал муьшкуьр дуьгуь генани пара цадай ва а дуьгуь маса гун патал Урусатдиз, Туьркиядиз, Ирандиз, Юкъван Азиядин уьлквейриз тухудай. Архивдин материалрай аквазвайвал, 1836-йисуз Къуба аялатдин лежберри 196 агъзур пут дуьгуь гъасилнай. Алпан магъалдин наиб Мегъамед хандихъ Муьшкуьрда хейлин дуьгуьдин плантацияр авай. (*Килиг: А.С.Сумбатзаде. Кубинское восстание. Баку, 1961.*)

Чкадин тIвар хъиз Муьшкуьр Самур вацIун къибле пата авай, дегъ чIаварилай ва гилани лезгияр яшамиш жезвай чIехи ва мублагъ дуьзенлухдиз лугьуда. Чешмейрай аквазвайвал, Мегъарамдхуьруьн райондин са къадар чилерни Муьшкуьрдик акатзава. Дегъ чIавара Муьшкуьрдихъ генани чIехи чилер авай. С.Т.Еремяна гайи малуматдай аквазвайвал, "вичин тIвар массагетрин тIварцIикай хъанвай, Самур ва Гилгилчай вацIарин

арада авай дуьзенлухдиз Маскут ва я Маскат, гуьгьуьнлай Мушкур лугьузвай. Ина, Самурдин дельтадин районда, Турпагъ къеледин амукъбаяр авай чкада (Белижи станциядин мукьув) массагет Аршакидрин меркез Чора ва я Чога шегьер авай". (*Килиг: Очерки истории СССР. III-IX вв. М., Изд-во АН СССР. 1958. ч.304.*)

Вичин тӀвар къадим чешмейра Маскут, Мазкут, Маскат, Машкут, Мускур, Мускар, Мушкур, Мушкар хьиз гьатнавай Муьшкуьрдикай ва адан агьалийрикай сифте яз Помпоний Мелади (чи эрадин I виш йис) малумат ганва. Адалай гуьгьуьниз Дион Кассиди (II виш йисан эхир - III виш йисан эвел), Аммиан Марцеллина (IV в.й.) Фавстос Бузанда (V в.й.), Моисей КъакьанкъатвацӀвиди (VIII в.й.), араб тарихчийри ва масабуру къиметлу малуматар агакъарнава.

Муьшкуьрдин гьакьиндай Аммиан Марцеллина икӀ кхьенва: "Помпей алпанрин ва массагетрин уьлкведай тӀуз фена, гила чна алпанар лугьузвай тайифа кукӀварна ва адаз Каспи гьуьл акуна". (*Аммиан Марцеллин. История //ВДИ. 1949. № 3. ч.187.*)

IV-V виш йисарин чешмейра IV асирдин сад лагьай паюна епископ Григориди маскутрин пачагъ Санесанан къилив атана адавай христианвал къабулун тӀалаб авурди къалурнава.

V асирда Фавстос Бузанда Муьшкуьрдин агьалийрикай ихьтин малумат ганва: "Маскутар ва я массагетар Каспи гьуьлуьн къерехда яшамиш жезвай ва абур скиф тайифадик акатзавай". (*История Армении*

Фавстоса Бузанда./Пер. с древнеармянского и коммент. М.А.Геворкяна. Ереван, 1953. ч.212.)

Тарихдин чешмейра Маскут кълди пачагълугъ тирди къейд авунва. Месела, III виш йисан юкъвара сасанийрин къушунри Дербентдал вегъейла, абурукай кхъей чешмейри чи чилерал Алпан ва Маскут пачагълугъар алайди къалурнава. "Маскутар яшамиш жезвай чилериз Маскутрин уълквени лугъзвай. Адак Чогадилай Апшерондалди чЪехи чилер акатзавай". (Р.М.Магомедов. *История Дагестана. Махачкала, 1991. ч.21.*)

IV-V виш йисарин тарихдин чешмейра Чога ва Маскут Къиблепатан Дагъустандин къве чЪехи пачагълугъ тирди къалурнава. (Килиг: *Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России. СМОМПК, вып. XXII. ч.6-42.*) Арабрин тарихчи Балазуриди IX виш йисан эхирра кхъей вичин ктабда Сасанийрин пачагълугъдихъ галаз ислягъвилин икърар кутІунай муъжуьд пачагълугъдикай садни Маскут тирди къалурнава. (Килиг: *Баладзури. Книга завоевания стран. Баку. 1927. ч.7.*)

Сасанийрин тарихдиз талукъ чешмейра VI асирда Алупандин чилерал лезгийрин Лезган, Лайран, Филан, Маскут хътин пачагълугъар авайди къалурнава. Са бязи чешмейра и тІварар Лезганшагъ, Лайраншагъ, Филаншагъ ва Маскур хъиз гъатнава. (Килиг: *Периханян А.Г. Сасанидский судебник. Ереван, 1973.*)

Тарихчийри кхъизвайвал, VI-X виш йисара Маскут аслу тушир къилди пачагълугъ тир. X асирдин къвед лагъай паюна Маскутдивай вичин аслу туширвал хуьз хъанач ва ам пачагълугъ яз амукънач. Маскутдин

чилерин са пай Ширваншагъдин, муькуь пай Дербентдин эмирдин гъилик акатна. (*Р.М.Магомедов. История Дагестана. Махачкала, 1991. ч.37.*)

Муьшкуьрдин чилерикай рахадайла са бязи тарихчийри адак анжах Къуба патан чилер акатзавайди ва гъатта ам гилан Къуба райондин чилерал хъайиди къейд ийизва. (*Килиг: Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI вв. М., 1963. ч.11.*) Гзаф авторри лагъайтӀа, адак Самур вацӀун гъам къибле пата, гъамни кефер пата хейлин чилер акатзавайди къалурзава. XVIII виш йисан чешмейра и чкадин тӀвар гъам Къиблепатан Муьшкуьр ва Кеферпатан Муьшкуьр хъиз, гъамни Куьредин Муьшкуьр ва Къубадин Муьшкуьр хъиз гъатнава. (*Килиг: Гасан Эфенди Алкадари. Асари Дагестан. Махачкала, 1994. ч.72.*)

Къве месӀла са бязи алимри гъуьжет алайбур яз гъисабзава: 1). Муьшкуьрдин асул тӀвар вуч я? 2). И чилерал яшамиш хъайиди гъи халкъ я? КӀвенкӀве халкъдикай лугъун. Фавстос Бузанда маскутар скиф тайифайрикай я лугъузва. Гъа инал къадим авторрикай Тацита (чи эрадин I виш йис) ва масабуруни алпанар (лезгияр) скифар я лагъай гафар рикӀел хкин. Абуру Маскут пачагълугъдиз "Каспидин скифрин пачагълугъ" хътин тӀварни ягъанай. (*Килиг: Латышев В.В. Известия древних писателей (греческих и латынских) о Скифии и о Кавказе. Т.1-II. СПб., 1893-1906; Еремян С.Т. "Страна Махеолония", надписи Кааба и Зардушт// ВДИ. 1967. № 4, ч.47-58.*) Са гафни авачиз, я алпанар, яни маскутар скифар туш. Амма бязи къадим авторри абур къведни скифар тирди тестикъарун акӀ лагъай чӀал я хъи, алпанарни маскутар

са халкъ я, лезгийр я. Къадим авторрикай Дион Кассийди II асирда кыле феи вакъийрикай, румвийри Алупандин чилериз гайи басрухрикай рахадайла алпанар массагетрин (маскутрин) сихилдикай тирди, яни абур са халкъ тирди къалурнава. (Килиг: Алиев Кемал. *Античная Кавказская Албания*. Баку, 1992. ч.73.)

Юкъван асиррин тарихчийрини Муьшкьюрда ва адан патарив гвай виляятра яшамиш жезвай агъалияр са халкъ тирди къейд авунва. Им лезги халкъ я. Арабрин тарихчийри Алупандин (Къафкъаздин Албаниядин) Самур, Къуба, Шабран ва Муьшкьюр виляятра лезгийр сихдаказ яшамиш жезва, абур къадардал гьалтайла лап пара я, дяведа абурун хурук таб гун мумкин туш лагъана кхъенай. (Килиг: Ал-Балазури. *Футугъ ал-Булдан*. Лейден, 1876; Ибн ал-Асир. *Тарих ал-Камиль*. (Полный свод истории). Баку, 1940; Муджам ал-Булдан (Сведения об Азербайджане). Баку, 1983; Н.А.Караулов. *Сведения арабских писателей о Кавказе*. СМОМПК, вып.38.)

Муьшкьюр лезгийрин виляят тирди ва ина дегь чIаварилай лезгийр яшамиш хъайиди субутзавай мад са делил: 732-733-йисара арабрин сердер Марвана гъезеррин (хазаррин) къушунар кукIварна, абурукай 40 агъзур кас есирда къунай. И есиррин 7 агъзур кас гъезерар, амайбур буртасар тир. Чешмейра къалурнавайвал, буртасар сердерди Кахетиядиз, "гъезерар Самурдинни Шабирандин арада авай дуьзенлухдиз, лезгийрин виляятдиз куьчарнай". (Килиг: Буниятов З.М. *Азербайджан VII-IX вв./Под редакцией З.И.Ямпольского*./Баку, 1965. ч.112-113.)

Тебии я хьи, и лезги вилайтдин - Муьшкуьрдин тӀварни анжах лезги тӀвар я. Къадим чешмейра гъатнавай форма лагъайтӀа, а девиррин авторри чпин чӀаларив къадайвал кхьенвай тӀвар я лугъуз жеда. И кардихъ авсиятда В.Ф.Минорскийди ихътин баян ганва: "Маскат и чкадиз араб чӀалалди ягъанвай тӀвар я. (Маскат - са гыхътин ятӀани вакъиа кхиле феи чка).

Вилаятдин сифте тӀвар ина яшамиш хъайи къадим массагетрин тӀварцӀив къазвай Маскут ва я Машкут хьунухъ герек я. Мушкурни икӀ арадиз атанва". (*Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI вв. М., 1963. ч.100.*)

Гида Азербайжандин алим Надир Мамедова "Муьшкуьр" тӀварцӀихъ галаз алакьалу тир "Муьшкуьр дуьзенлух" макротопонимдиз гыхътин баян ганватӀа клигин: "Этнонимдин оронимрикай садни Муьшкуьр дуьзенлух я. И географиядин тӀвар чи эрадин эвел кхилера Къафкъаздин Албаниядин кефер-рагъэкъечӀдай пата яшамиш хъайи маскут халкъдин чӀурукӀа лагъанвай форма я. Эхиримжи гхилера и орографик объектдин Маскут хъиз кхьенвай форма XVI виш йисан ингилис сиягъатчи, савдагар ва дипломат Антони Женкинсона Азербайжанда хъайила кхъей къейдера дуьшуьш жезва. (*Путешественники об Азербайджане. том I. Баку, 1961. ч.132.*)

XVII виш йисан юкъвара Азербайжанда хъайи Голландиядин моряк Ян Стрейса Муьшкуьр ороним Мускар хъиз кхьенва. Аквазвайвал, тахминан са асирдин муддатда "мускат" гаф "муьскуьр" ва "муьшкуьр" формадиз элкьенва. XVII виш йисан

эхирра топонимдин тІвар "Муьскуьр" хьиз сиягда гьатнава.

Маракьлу кар ам я хьи, маскут этнонимди вичин къадим форма гилан Хачмаз ва Къуба районрин арада авай дуьзенлухдиз янавай Маскатар хьтин тІварцІи къедалди хвенва. И ороним Маскут (Маскат) гафуникай ва лезги чІала авай "ар" эхирдикай арадиз атанва ва ада Маскут дуьзенлух хьтин мана гузва". (*Надир Мамедов. Азербайжандин чкайрин тІварар (азербайжан чІалалди). Баку, 1993. ч.155*).

Аквазвайвал, авторди "Муьшкуьр" макротопонимдин анжах са пай лезгийрихъ галаз алакьалу тирди къалурзава. Маскатар лагьайтІа, маса халкъ хьиз къелемдиз гузва. Винидихъ мисал гъайи тарихдин чешмейрай малум жезвайвал, Муьшкуьрдин агъалияр маса халкъ ваъ, анжах лезгийр тир. Амма чешмейра халкъдин тІвар "лезги" хьиз ваъ, "маскат", "мускат", "мускар", "мушкар" хьиз гьатнава. Ибуру вирида лезгийрин "муьшк" тайифадин тІвар къалурзава. Амма тайифадин ва адан чилерин тІвар къадим авторри чпин чІаларив къадайвал кхьенва ва гъавилий тарихдин чешмейра Маскут, Мазкут, Маскат, Мускар, Мускур, Мушкар, Мушкур хьтин тІварар пайда хьанва. И тІварара чи чІалан гзафвилин къадардин "-ар" эхир авайди къатунин четин туш: Муск+ар, Мушк+ар.

Чкадин тІварцІин "Муьшкуьр" хьтин форма арадиз атуникай къве жуьреда баян гуз жеда:

1. Муьшкуьр - "муьшкрин хуьр" мана авай ибара хьиз. Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, чахъ къадим девирра Муьшкуьр тІвар алай хуьрни хьанай шегьерни.

Идалай гьейри чахъ Муьшкуьр Палас хуьрни авай. Муьшкуьр ва Муьшкуьруба тІвар алай хуьрер Хачмаз районда исятдани ава. (Килиг: *Муьзеффер Меликмамедов. Чи чкайрин тІварар. "Самур" газет, № 5, 2006-йисан 25-май; Юсифов Ю.Б. История возникновения географических знаний о территории Азербайджана. В кн.: История топонимических исследований. Баку, 1992. ч.39).*

Идалай гьейри академик А.Г.Гуьлмегьамедова "муьшкуьр" гафуниз ганвай баяндини и фикирдал гьизва: "Муьшкуьр-Самур вацІ Каспи гьуьлуьк акахъзавай кьилих галай дуьзенлух лезги чил(ер), хуьрер". (А.Г.Гуьлмегьамедов. *Лезги чІалан словарь. II таб. Магьачкьала, 2005. ч.78).*

"Муьшкуьр" форма "муьшкрин хуьр" ибардин сад лагьай гафунай рин= ва кьвед лагьай гафунай х= гадар хьана арадиз атанва. Им лезги чІала мумкин ва вичиз маса тешпигьар авай кар я. Мисал яз ихьтин гафарни кьалуриз жеда: Цурухта, Кьуьхуьр - КцІар районда хуьрерин тІварар. Сад лагьай тІвар "Цуру" ва "Худат" гафарикай арадиз атанва. Ина сад лагьай гаф авайвал амукьна, кьвед лагьай гафунай уд= пай гадар хьанва, амай паюна эхиримжи ачух туширди вичин чка дегишарна, ачух сесинин вилик атанва: Цуру Худат - Цурухта. "Кьуьхуьр" тІвар "кьве" ва "хуьр" гафарикай туькІуьр хьанва. Ина кьвед лагьай гаф авайвал ама, сад лагьай гафунай ве= гадар хьанва: Кьвехуьр - Кьуьхуьр.

Аквазвайвал, "Муьшкрин хуьр"дикай "Муьшкуьр" хьун лезги чІалан фонетикадин кьанунрин бинедал регьятвилелди кьатІуниз жезва.

2. "Мушкар" гафуни эвел агъалидин тІвар къалурнава ва гуьгъуьнлай адакай чкадин тІвар хъиз менфят къачунва. Гъавиляй "Чепер", "Макъар", "Лакар" тІварар хъиз "Мушкар" тІварни вичиз хас жуьреда *Pluralia tantum*диз элкъвена ва гзафвилин къадардин форма яз теквилин къадар къалурзава. Ихътин тІварари гъатта гзафвилин къадардин тикрар аффиксарни къабулзава: Чеперар, Макъарар, Лакарар, Мушкарар (Мушкуьрар) ва икІ мад.

"Мушкар" гафуна /a/ сес /уь/ сесиналди эвез хъун лезги чІалан фонетикадиз хас явление я. Месела, Къурагъ райондин Усар хуьруьн тІвар чешмейра Усур хъизни дуьшуьш жезва. Ушур хуьруьн сифте форма Ушар тир. Чешмейра КцІар райондин Кузун хуьруьн тІварцІин къадим форма Касан хъиз дуьшуьш жезва. Гандур ойконимдихъ сифте "Гандар" форма авай. Аквазвайвал, лезги чІала тІварарин Усар-Усур, Ушар-Ушур, Касан-Кузун, Гандар-Гандур, Мушкар-Мушкур, Мушкар-Мушкуьр хътин формаяр хъун дуьшуьшдин кар туш.

VIII асирда кхъенвай къадим лезги ктабда ("Алупан улуб"да) тайифадин тІвар муш, мушк, мушк хъиз, чкадин тІвар Мушкур, Машкур, Маскут, Мушкуьр хъиз кхъенва. Аквар гъаларай, ктабдин чин са шумуд девирда, са шумудра куьчарнава ва гъавиляй тайифадин тІвар кхьидайла гъалатІриз рехъ ганва. Чешмейрай малум жезвайвал, тайифадин асул тІвар мушк ва чкадин тІвар Мушкуьр я. XV-XVI виш йисара Мегъамед Рафиди туькІуьрай хроникади, 1703-йисуз де Бруина ва 1722-йисуз Кантемира гайи малуматрини и кар субутзава. XVII-XIX виш йисарин урус авторри

чкадин тІвар "Мюскюр", "Мускюр", "Мюшкюр", "Мушкур" хьиз кхьенва. (Килиг: *Новейшая географическая и историческая известия о Кавказе, собранная и пополненная Семеном Броневским. Москва, 1823. ч.387; Бутков П.Г. Материалы по новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Ч.1-2. СПб, 1869. ч.94.*) Урус вариантрай аквазвайвал, авторри "Муышкуур" гаф чпин чІалав къадайвал кхьенва.

Винидихъ гъаи делилри субутзавайвал, профессор Р.И.Гъайдарова вичин тІвар "Мегъарамдхуруьн районда са участок" хьиз къейд ийизвай Муышкуур къадим ва чІехи лезги вилаятрикай садан тІвар тир. И макротопоним тамун тІварцІихъ ва тарарин жинсинихъ галаз алакълу авуна кІанзавач.

КІелейрин тІварарикай рахадайла профессор Р.И.Гъайдарова икІ кхьизва: "Лезгийрихъ, малум тирвал, яракьдалди тадаракламишнавай дяведин чІехи кІелеяр хъйиди туш. Бязи чІехи хуьрера къаравулчи, хуьр хуьдай, лазим дуьшуьшра тадиз хуьруьнбур кІватІдай ва я азанар, минежатар ядай минараяр аваз хъана. Бязи хуьрера минараяр (месела, Хуьруьга) ва я абурун бинеяр амазма.

Дяведин къелеяр лагъайтІа, абур Лезгистанда фарсари ва туьрквери яратмишна. Фарсари эцигайбурал "кІеле" ва туьрквери эцигайбурал "къеле" тІварар ала: Кайи кІеле, Хенжел кІеле (фарс), ЛукІар къеле, Турпагъ къеле (туьрк) ва мсб.

Къелейрин тІварар, адет яз, объектдикай информация квайбур я, абуру къелейрин къетІенвилер къалурда.

"Келе" ва "Къеле" гафар чебни лезги чIала жуьреба-жуьре мурадралди ишлемишзава: а) хуьрерин тIварар яз: кIелеяр (Сулейман Стальский район), КIелет, Каладжух (Къалажух) Докъузпара район, КIелед хев (Ахцегь ва Къурагь районар) ва мсб." *(Р.И.Гъайдаров. Лезги чIалан этимологиядиз гьахьун. Магъачкъала, 2005. ч.33-34.)*

Аквазвайвал, лезгийрикай рахадайла алимди анжах Къиблепатан Дагъустандин лезгийр фикирда къазва ва мисаларни анжах гъабуруз талукъбур я. Дегь чIавара лезгийр чIехи чилерал, гилан Азербайжандин Мил, Мугъан дуьзенлухра, Къарабагъда, Ширванда яшамиш хъайиди гьич адан хиялдизни къвезвач. Къвед лагъайди, эгер фарсари эцигайбуруз чна "Келе", туьрквери эцигайбуруз "къеле" лагъанватIа, урусри эцигайбурузни "крепость" лугъун герек тир.

Мад са месэла. Алимдин гафарай аквазвайвал, чахь чIехи кIелеяр ваь, анжах гъвечIи кIелеяр хъанва. Бес чна гъа гъвечIи кIелейриз вуч лугъузвай? Гила кIеле гафунихъ гьихьтин мана аватIа килигин. Академик А.Г. Гуьлмегъамедова адан мана икI ачухарзава: "Къеле - 1) виликдай гъужумдиз къвезвай душмандикай хабар гун патал ва ам энгел авун патал эцигдай гъяркъуь къакъан парудалди кIевнавай махсус чка; 2) мягъкемдиз кIевнавай чка, дарамат". *(А.Г.Гуьлмегъамедов. Лезги чIалан словарь. I таб. Магъачкъала, 2003. ч.360).*

Тарихдай малум жезвайвал, лезгийрихъ душман энгел авун патал эцигнавай, гъяркъуь ва къакъан парудалди кIевнавай махсус чкаяр, яни кIелеяр садни къвед хъанвач. Са гафни авачиз, фарсари чи чилерал кIелеяр эцигна. Амма им акI лагъай чIал туш хьи,

абуру чи чилер чапхундалди чахъ кӀелеяр авачир, чна агъалияр хуьн патал мягкемдиз кӀевнавай чкайрикай менфят къачузвачир.

КӀвенкӀе фарсари чи чилериз басрух гудалди чахъ гьихьтин кӀелеяр авайтӀа килигин. Малум тирвал чи эрадин 224-йисуз Иранда Сасанан хтул, Папакан гъвечӀи хва I Ардашир тахтунал ацукъна ва ада и уьлкведа цӀийи пачагьлугьдин - Сасанрин (чешмейра Сасанияр хьиз къалурнава) пачагьлугьдин бине кутуна. Ада пачагьвал авур 16 йисан къене Иран гужлу хъана ва фарсар маса уьлквеяр чапхуниз алахъна. III виш йисан юкъвара абуру Закъафкъазиядин чилерал вегъена. 387-йисуз Рум империядихъ галаз ислягьвилини икърар хъайи кумазни, фарсари Арминия ва Алупандин гзаф вилаятар чапхунна. Иранвийрин гарнизондиз регьбервал гузвай Марзпан Кьиблепатан Дагъустандин сердервиле тайинарна. Амма фарсаривай ина са акъван давам гуз хъанач. 450-йисуз чкадин агъалийри бунт къарагъарна фарсар Къевардай ва Чур кӀеледай чукурна. Амма 451-йисуз II Ездегирда вичин къушунар къвед лагъай гьилера чи чилер чапхуниз ракъурна ва абуру Чур кӀелени Къевар кӀеле къуна. 457-йисуз Алупандин пачагь II Вачеди Муьшкуьрдин ва маса лезги вилаятрин къушунрин куьмекдалди чи кӀелеяр фарсаривай вахчуна. 4 йис алатайла фарсар цӀийи кьилелай гъалиб атана ва 461-йисуз абуру Алупан пачагьлугь чукӀурна ва и уьлке Ирандин сергьятдин округдиз элкьурна. Амма ара датӀана кьиле фейи бунтари сасанриз секинвал ганач ва абуру Алупан пачагьлугь цӀийи кьилелай арадал хкана. III Вачаган (487-510 йй.) Алупандин пачагь хъана. (*Килиг:*

Р.М.Магомедов. История Дагестана. Махачкала, 1991. ч.23-24).

Аквазвайвал, гъеле V асирдал къведалди фарсаривай чи чилер тамамвилелди къаз хъаначир ва абуру ина кЕлеярни эцигначир. Амма абуру басрух гудайла чакъ анжах Къиблепатан Дагъустандин чилерал са шумуд чЕхи кЕле авай: Къевар, Чур, Алпан. Гуьгъуьнлай туьрквери вичиз Турпагъ къеле хътин тIвар ягъай Алпан шегъердихъ галаз алакъалу яз А.Башкирова, Е.Пахомова ва М.Исакова къиле тухвай ахтармишунрай аквазвайвал, 100 гектар къван чилер къазвай и шегъердихъ къакъан ва гъаркъуь кЕледин цлар авай. Гъайиф хьи, Р.И.Гъайдарова им туьрквери эцигай кЕле хъиз къелемдиз гузва. Адан рикЕл II асирдиз Клавдий Птолемя гайи малуматар хкиз кIанзава. К.Птолемя туькIуьрай Алупандин 29 шегъердин сиягда Алпанди 11-чка къунва. (*Килиг: Клавдий Птолемей. Географическое руководство. кн.V. гл. 2. Пер. В.В. Латышева. ВДИ, М., 1948. ч.11; Ган К.Ф. Известия древних, греческих и римских писателей о Кавказе. т.1-II, СМОМПК, 1884*). Белидж станциядивай 1 километр къван яргъа, адан кефер пата хъайи и шегъердин амукъаяр исятдани ама. Птолемя чIугур картада чи Чур, Йаргу, Алам, Касан, Гелен, Гел, КЕле, КЕледхуьр, Лаца, ЦIух хътин шегъеррин ва хуьрерин тIварар гъатнава. II асирдал къведалди чакъ цIудралди ихътин хуьрер ва шегъерар хъанай.

Чур кЕледин гъакъиндай кхъизвай авторри адан тIвар Чор (Джора), Чол, Чола, Чога, Цур хъиз къалурзава. Сифте яз и лезги тIвар фарсари чпин чIалав къадайвал, "Чола" хъиз кхъена. Алупан тарих

ахтармишзавай гилан алимрини икI тирди тестикьарзава. (*Килиг: Фарида Мамедова. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005, ч.248.*) Эрменийрин тарихчийри и шегьердиз Чор (Джора), византиявийри Цур (лезги чӀалан Чурдив къадайвал) лагъанай. Чур Алупандин виридалайни чӀехи шегьеррикай тир ва са вахтунда уьлкведин патриархни ина хъанай. Археологри кхьизвайвал, Чур кӀеледихъ гьяркьуь ва къакъан цлар авай. Шегьер хуьн патал ам элкьуьрна цин хандакIрив цIарцIе тунвай. И хандакIрин гьяркьуьвал 20-25 метр, деринвал 4-6 метр тир. (*Килиг: Зия Бунятов. Азербайжан VII-IX виш йисара (азербайжан чӀалалди). Баку, 1989. ч.145.*)

Тарихдин чешмейрай малум жезвайвал, II Ездегирд Ирандин шагъ тир вахтунда (V виш йисан сад лагъай паюна) ада империя кефер патан куьчери тайифайрин басрухрикай хуьн паталди кӀеле мадни мягкемарнай, са бязи цлар цIийи кылелай эхцигиз тунай. (*Кудрявцев А.А. Древний Дербент. М., 1982. ч.79.*). Амма тарихчийри кхьизвайвал и шегьер фарсар чи чилерал къведалди авай ва ам яракьдалди тадаракламишнавай дяведин чӀехи кӀеле тир. "И къадим кӀеледи ва шегьерди Алупан пачагьлугъдин вири девирра Каспидин кьерехдай тIуз физвай гзаф важиблу рехъ гьамиша хвенай. Адан агъалияр ва кӀеле хуьзвайбур а чӀавуз Алупан пачагьлугъдик квай Дагъустандин чкадин тайифаяр тир". (*Кудрявцев А.А. Город не подвластный векам. Махачкала, 1976. ч.68.*). И чкадин тайифаяр лагъайтIа, вири лезгияр тир. V-VII виш йисара фарсарин ва арабрин басрухар себеб яз алпан-лезги тайифайрин са паяр и дуьзенлухар туна дагьлариз

куьч хъанай ва гъа чIавалай лезги тайифаяр сад-садакай къакъатиз, сад тир лезги чIалакай хсуси диалектар арадиз къевез башламишной. Гуьгъуьнин виш йисара и диалектрикай гилан лезги чIалан группадик акатзавай халкъарин къилди чIалар арадиз атана. (*Килиг: Ихилев М.М. К вопросу о происхождении народностей лезгинской группы. Махачкала, 1967.*)

Фарсари сад лагъай гилера чи чилериз басрух гайи чIавуз чахъ Жилгъа сувун сивени кIеле авай. Алупа туькIуьрай чIехи пачагълугъ ам къейила гъвечIи пачагълугъриз пай хъана ва яргал чIаваралди икI давамна. Чи эрадин сифте къилера Арана вири тайифаяр ахгудна ва Алупан пачагълугъ цIийи къилелай туьхкIуьрна. А вахтунда лезгийри са шумуд чIехи кIеле эцигнай. Гъабурукай яз гилан Дербентдин патав гвай Жилгъа (туьрквери адан тIвар Жалгъан авуна) сувун сиве къве вар квай чIехи кIеле эцигнай ва адаз “Къевар” тIвар ягъанай. Албаниядин варар (са бязи чешмейра Дербентдин тIвар икI гъатнава) алай чкадал адалай вилик кIеле хъайиди тарихчийрини тестикъарзава. Къадим румви тарихчийрин эсерра Къевардин тIвар "Albana" ва гъакIни "Pili Albana" хъиз дуьшуьш жезва. (*Килиг: Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959; Кудрявцев А.А. Древний Дербент. М., 1982.*)

III асирдин сифте къилера, Аштик Алупандин пачагъ тир вахтунда ада уьлкве кеферпатан тайифайрин басрухрикай хуьн патал Къевар ва ЧIур кIелеяр мадни мягкемарна. Амма чапхунчийри къве кIелени къуна ва чукIурна. Абур инай къиблепатан уьлквеяр галайнихъ фейила, Аштика и кIелеяр цIийи

кбилелай эхцигиз гана. Ада Къевар кӀеле мадни гегьеншарна.

И чилер сасанрин гӀиле гьатайла I Къубадан хва I Хосров Ануширвана (531-579-йй.) Къевар кӀеледин са бязи цлар цӀийи хьууна ва гьуьлуьв кван кванцин паруяр эцигна. Агьалияр сувун пелей гьуьлуьн кьерехдиз эвичӀна. Гьа икӀ, Къевар кӀеледин чка дегиш хьана. Сифте и кӀеле Жилгьа сувун пеле хьайиди юкван асиррин арабрин тарихчийрини тестикьарзава. (*Килиг: Ал-Истахри. Книга путей и государств /Пер.Н.А.Караулова. СМОМПК. Вып. 29. Тифлис, 1901. ч.13-15.*)

I Хосров Ануширвана эцигиз тур зурба цлар 2,5-3,5 метр кван гьяркьуь тир. Адам Олеариди кхьейвал, "и цларал араба гьализ жедай". (*Олеарий Адам. Подробное описание путешествия Голиштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. М., 1870, ч.965.*) Фарсари кӀеледин тӀвар дегишарна Дарбанд (Узел ворот) авуна. Сифте яз кӀеледин тӀвар VII асирдиз талукь "Арминиядин география" ктабда икӀ кьалурнава. Арабри и тӀварцӀикай Баб ал-абваб (Варарин варар), татар-монголри ва туьрквери Демир капы (Ракьун варар), гуржийри Дзгвис Кари (Гьуьлуьн варар) авуна. Амма кӀеледин варар пара хьуниз, тӀварар дегиш хьуниз килиг тавуна чкадин халкьди адаз виликан хьиз Къевар лагьана. Гьавилий 1286-ййисуз Кьафкьаздиз атай Венециядин дворянин Марко Полоди кхьенай: "Чкадин халкьди ва РагьэкьечӀдай патан географри Каспидин варариз "Къевар" лугьзува. (*Путешествие в 1286 году по Татарии и другим странам востока*

венецианского дворянина Марко Поло, прозванного миллионером. С.-Петербург, 1873. ч.15.).

Фарсари Алупандиз басрух гайила чахъ Къай вацун къерехда Къай келени авай. Сасанрин шагъ I Шабура (241-272 йй.) и келеле шегъердиз элкъуърна ва аниз вичин тIвар ягъана. Гъа чIавалай Къай вацIуз Шабуран вацI, келедиз Шабуран келеле лагъана. Арабри чал гъужум авур чIавуз Шабран лезгийрин Муъшкуър вилайтдин кIеви келелейрикай сад тир. (*Килиг: Ал-Балазури. Китаб футугъ ал-Булдан. Лейден, 1876; Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI веков. М., 1963.*).

Гъа инал лагъана кIанда хьи, фарсар лезги чилер чапхуниз эгечIайла, чахъ маса келелеярни авай. Ирандин шагъ II Йездегирда (438-457 йй.) Алупандиз вичин къушунар ракъурайла и уьлкведин пачагъ Вачеди Къвепел (Къвепеле), Къум, Цах, Чирагъ, Гаргар келелейрикай менфят къачуна душмандин аксина къати женг чIугунай. Гъа вахтунда чахъ гилан Шекидин патав Кели ва Шамахидин патав Шумагъ келелеярни авай. Эхиримжи йисара винел акъатай, VIII виш йисан сифте кылера лезгидалди кхъенвай "Алупан улуб" да и келелеяр эцигай ксарикай малуматарни гъатнава. Ана кхъенвайвал, Паб суван юкъва авай рагара Чирагъ келеле эцигайди киркарин сихилдай тир партави Чурай я. Шумагъ, Кели, Къвепел ва Къум келелеяр эцигайбур муъшкуърви Кирил, куъреви Шарлан, хъиливи Илебис, шумагъви Мифлил я. (*Я.Н.Яралиев. Алупанская (Кавказско-Албанская) письменность и лезгинский язык. Махачкала, 1995. ч.138-139.*).

Тарихдин чешмейрай малум жезвайвал, чи къадим ва чІехи кІелейрикай садни Дагъустандин гилан СтІал Сулейманан райондин Вини СтІал ва Агъа СтІал хуьрерин арада хъайи Билисан кІеле тир. Эвелдай шегьер хъайи и чка машгъур лезги сердер Билиса чи эрадин сифте кылера къванцин паруйра туна кІеледиз элкъуьрнай. Гъавилай я гунривай, яни гъезерривай Билисан къаз хъаначир. Чкадин агъалийри и шегьер-кІеледиз чІехи сердердин тІвар ягъанай. Билисандин тІвар са бязи фарс чешмейра Билистан хъиз гъатнава. Арабри чи чилерал гъужум авурла Билисан лезгийрин Лезган пачагълугъдин (бязи араб тарихчийри адан тІвар "ал-Лакз" хъиз, Абу Мугъаммад Агъмед ибн А'сам ал-Куфиди ва ал-Балазуриди "Лазганшагъ" хъиз къалурнава) меркез тир.

739-йисуз арабрин сердер Марван ибн Мугъаммада 130 агъзур мислимдикай ибарат чІехи къушундив Билисан кІеле элкъуьрна цІарце туна. Гъикъван гужар авунатІани, арабривай кІеле къаз хъанач. Лезги пачагъ Арбисан (са бязи чешмейра адан тІвар Авиз хъиз гъатнава) къушунди чапхунчийрин аксина къегъалвилелди женг чІугвазвай. Гъавилай араб авторрикай Табариди кхъенай: "Авиз муьтІуьгъариз кІанз арабрин сердер Марвана чІехи къушундин киле аваз адан кІеледал вегъена. Сердерди Авиз жазаламишун патал вири алахъунар авуна. Амма Авиз авай кІеле сакІани къаз тахъай ада и кІеледилай гъил къачуна, Самур дерадин агъалийриз дуван къуна, уьлкве чукІурна ва кІеле къан патал са йисуз ина амукъна". (Килиг: *Tabarys Nachrichten uber die Chararen. Berlin. 1913.*).

Абу Мугъаммад Агъмед ибн А'сам ал-Куфиди вичин "Китаб ал-футугъ" эсерда кхъизвайвал, кЕледа суърсетар куътягъ хъайила, Арбиса гъезерривай куъмек къачун къетІна. Къевардиз фидай рекъе пачагъ са хипехъандиз чир хъана. Ада Марванавай чЕхи пулар къачун патал Арбис чинеба яна къена ва арабрин сердердиз хабар гана. Марвана Арбисан къил атІана, жидадал гьалдна ва кЕле хуъзвай лезгийриз къалурна. Чпин пачагъдин атІанвай къил акун кумазни, агъзурдалай виниз лезгиди къакъан цлалай душмандал хкадарна. Къати женгина къве патайни гзаф инсанар телеф хъана. Вичин къуватар лезгийрилай вишбара артух тир сердердивай мадни кЕле къаз хъанач. Гъавиляй ада Билисандин агъалийрихъ галаз ислягъвили икърар кутІунна.

Мад са мисал гъин. 722-йисуз арабрин сердер Абу Убайд Жаррагъа лезгийр рам авун патал 60 агъзурдав агакъна къве къушун туькІурна. Ахцегъин патав къиле феи ягъ-ягъунра 7 агъзур кас гъелек хъана. Арабри Ахцегъ кЕледиз вадра басрух гана. ГъакІ ятІани абурувай кЕле къаз хъанач. Чпиз кІанивал тахъай арабар хаинрин куъмекдалди кЕле къачуз алахъна. Ингъе абурун ниятди къил къунач. Вучиз лагъайтІа чкадин агъалийрин арадай хаин жагъанач ва сердерди кЕледилай гъил къачуна маса лезги вилаятрал вегъена. (*Муъзеффер Меликмамедов. Жаррагъан къисас. "Самур" газет № 2 (118), 2001-йисан 31-январь*).

Тарихчийри малумат гузвайвал, санлай лезги чилер тамамвилелди къан патал арабри виш йисалай гзаф вахтунда лезгийрихъ галаз женг чІугунай. Чахъ яракъдалди тадаракламишнавай дяведин чЕхи ва кЕви

кӀелеяр, лугъуз тежедай къван къагъриман халкъ хъаначиртӀа, виш йисалай гзаф вахтунда душмандин хурук таб гуз жедайни?

Гъа инал профессордин рикӀел хкиз кӀанзава, фарсарилай ва арабрилай гуьгъуьниз чи чилерал атай туьрквери ва монголри ина кӀелеяр эцигайди туш, акси яз, абуру Ахцегъ кӀеле, КӀам кӀеле, ХенжелкӀеле (ХенжалакӀеле), Шахур кӀеле, Чирагъ кӀеле, Лацар кӀеле, КӀеледхуьр, Тпигрин, Ричадин, Шимихуьруьн кӀелеяр чукӀурна дарбадагъ авурди я. Анжах Тимурленган къушунри чи са шумуд кӀеле ва 100-далай виниз хуьрер чукӀурнай. Гъавилай алимдин "туьрквери эцигайбуруз къеле лугъуда" хтин фикир-фагъумар акъулдивай къатӀуз жедайбур туш. Я и гафни халисан туьрк чӀалан гаф туш. Фарсарихъни ихътин гаф авач. Туьрквери "kale" лугъузвай гафунихъ "kermen" хътин синоним ава. Абуру кӀеледиз "mustahkem yer" ва "mustahkem mintaka"ни лугъуда. "Kale" чи "кӀеле" гафунин туьрк чӀалав къадай форма я.

"КӀеле" асул лезги гаф тирди тарихдин материалрини субутзава. Къадим девирра чахъ "КӀеле" тӀвар алай 2 шагъер ва 18 хуьр хъанай. Идалай гъейри КӀелет тӀвар алай 4 хуьр, 2 КӀелехуьр, КӀеле Куьре шагъер, КӀелед КӀунтӀ, КӀелет Лацар тӀварар ягъанвай хуьрерни авай. (*Килиг: Муьзеффер Меликмамедов. Чи чкайрин тӀварар. "Самур" газет № 12, 2005-йисан 27-декабрь*). Къуба пата "кӀеле" компонентди арадиз гъанвай КӀелет (Къалажух), КӀеледуьз, КӀеле Худат, ГуьндуюзкӀеле, ПитӀишкӀеле, ГъасанкӀеле, БедиркӀеле хътин хуьрер алай вахтундани ава.

Гаф хуьрерин агъалийри исятдани Къубадиз Келеле лугъуда. Им "къеле" ваь, "шегъер" манада ишлемишзавай гаф я. Аквар гъаларай, къадим лезги чIала "кIеле" гъамни шегъердиз лугъузвай. КъирицI чIала амай "кIала" ("шегъер") гафунини и кар субутзава.

Археологиядин материалри субутзавайвал, Къуба пата пуд чIехи Келеле хъанай. Сад лагъай Келеле чи эрадал къведалди I агъзур йисан сад лагъай паюна, къвед лагъай Келеле чи эрадин эвел къилера, пуд лагъай Келеле чи эрадин XIII асирдиз арадал атанай. (*Килиг: Дж.А.Халилов, К.О.Кошкарлы, Р.Б.Аразова. Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана. Баку, 1991. ч.35-37.*). Идалай гъейри Къубадин чилерал гилан Хъимил хуьруьз мукъва Гаргар тIвар алай къве кIеле хъанай. Ибур лезгийрин гарг тайифади эцигай кIелеяр тир. Сад лагъай Гаргар Келеледин бине дагъдин ценце, чIехи тулал кутунай. Къвед лагъай Гаргар кIеле Къудял вацIун къерехда, алгъай чкадал эцигнай. Археологиядин материалрай и кIеле V асирда эцигнавайди малум жезва. (*Винидихъ къалурай чеиме, ч.39.*).

Са гафни авачиз, гъа ихътин делилри чахъ къадим девирра яракъралди тадаракламишнавай дяведин кIелеяр хъайиди ва "кIеле" асул лезги гаф тирди вири патарихъай субутзава. Туьрквери "kale", азербайжанвийри "гала" хъиз ишлемишзавай и гаф а чIалари чавай къачунвайди я.

Гъа инал лугъун хъи, са бязи авторриз чи кIелейрин тарихар хъсандиз чизвачирвиляй абуру и кIелейрин тIварариз къалп баянар гузва. Мисал яз "Чур" топоним

кЪалуриз жеда. Сифте яз и тІварцІин мана ачухариз алахъайди урусрин алим И.Шопен я. Ада вичин 1866-йисуз басмадай акъудай "Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей" ктабда и топоним "балкІанар авай чка", "балкІанрал алайбур ва я гунар авай чка" хъиз ачухарнава. Им эсиллагъ дуъз фикир туш, вучиз лагъайтІа гун тайифаяр Алупандин чилерал яшамиш хъанвайбур ваъ, иниз басрух ганвай чапхунчияр я. Гъайиф къведай кар ам я хъи, алим топонимдин мана и чилел яшамиш жезвай халкъдин чІала ахтармишиз алахънавач. Чи чІала "чур" лезги тайифадин тІвар я. Чна гъакІни къацу ва дуъзенлук чкадиз "чІур" лугъуда.

"Алупан улуб"да Чурдин тІвар Чехи Чур хъизни кхъенва. Ина къейд авунвайвал, "кимерикари Чурдиз цІай йигъана кІеле чукІурна, Чурдин имил гзаф микитис Имилан къил сад вацра Чехи рекъин къереха хукун кІуфал аламукъна". (*Я.А.Яралиев. Алупанская (Кавказско-Албанская) письменность и лезгинский язык. Махачкала, 1995. ч.124.*)

Къадим алпан (лезги) тарихчи Моисей КъакъанкъатвацІвиди малумат гузвайвал, 628-йисуз гъезеррин хакъан Жебуди ва адан хци Къевардиз ва Чурдиз басрух ганай. Гъезерри Чур кІеледин цлар миxъиз чукІурна, шегъер чилив сад авунай. (*Килиг: Каганкатвацви М. История страны Агван. Тифлис, 1912*). Анлай гуьгъуьниз халкъдин меце и шегъердин тІвар "ЧІуру шегъер", "ЧІур шегъер", "ЧІурай шегъер" хъизни гъатна. Са шакни авачиз, тарихдин чешмейра вичин тІвар жуъреба-жуъре къалурнавай Чур кІеледин тІвар чи чур тайифадин тІварцІикай хъанвайди я.

Чи кЕлейрихъ галаз алакълалу тир мад са топонимдикай лугъуз жеда: Къвепеле (виликан тIвар Къвепел я). Сифте яз адакай чи эрадин I асирдин къвед лагъай паюна малумат гайиди румви тарихчи Чехи Плиний (Гай Плиний Секунд) я. Ада вичин "Тебии тарих" ктабда Къвепеледикай малумат ганва, амма инаг шегъер ваъ, "orpidum" тирди къалурнава. И гафунихъ "мягкемдиз кIевнавай чка" хътин мана ава ва ада а чIавуз Къвепеле шегъер-кIеле тирдикай хабар гузва.

Къадим ва юкъван асиррин чешмейра шегъердин тIвар са шумуд жуъреда гъатнава: "Капалака, Кабалаки, Хабала, Капал, Капала, Капалаг, Капага, Капалах, Къабала". Плиния шегъердин тIвар "Капалака", Клавдий Птолемя "Хабала" хъиз кхъенва. Фарс чешмейра Къвепеледин тIвар "Къабала" хъиз гъатнава. (*Кулиг: Minorsky V. Hudud al-Alam // "The regions of the World" a persian geography. 372. A.H.-982. A.D.Lond. 1937*). И шегъер чи эрадал къведалди IV виш йисан эхирра ва III виш йисан эвелра арадиз атана. Плиния кхъизвайвал, чи эрадин I виш йисан юкъвара Капалака Алупандин къилин шегъер тир ва адан гъакъиндай Румдин агъалийризни малумат авай.

Тарихдин чешмейра къалурнавайвал, Къвепеле чи эрадал къведалди IV виш йисан эхиррилай чи эрадин V виш йисалди Алупандин меркез хъанай. Шегъер къве паюникай ибарат тир: Силибирдикай (Азербайжандин тарихчийри "silbir" хъиз кхъизва) ва КIеледикай. Чи эрадин IX асирдал къведалди агъалийрин чIехи пай кефер пата - Силибирда, IX асирдилаи инихъ къибле пата - КIеледа яшамиш хъанай. Силибирдин чилер 12,

КӀеледин чилер 13 гектар тир. Санлай шегъердихъ 25 гектардин чилер авай.

"КӀеле" хъыз, "Силибир"ни лезги топоним я. Къуба патан нугъатда "сили" гафуни "рикӀиз хуш авай" хътин мана гузва. Бязи хуърери "сили кас", "сили свас", "сили руш", "сили гада", "сили чка", "сили кӀвалах" хътин ибарайрикай менфят къачузва. Гъа икӀ, рикӀиз хуш тир чкайриз "сили чкаяр", "силибар" лугъуда. Аквадай гьаларай, гуьгъуьнлай "силибар" гафуна авай /а/ сес /и/ сесиналди эвез хъана ва ам чкадин тӀварцӀиз элкъвена. Юкъван асирра чахъ "Силибир" тӀвар алай 3 хуър, "Силибан" тӀвар алай 2 хуър хъанай. (*Килиг: Муъзеффер Меликмамедов. Чи чкайрин тӀварар. "Самур" газет № 12, 2005-йисан 27-декабрь*). Къуба пата исятдани Силибан лугъудай хуър ава. КцӀар района Силибир генг яйлахдин тӀвар я.

VII виш йисан алпан тарихчи Моисей КъакъанкъатвацӀидин "Алупандин тарих" ктабдин урус чӀалаз элкъуърнавай вариантда къадим Къвепеледин тӀвар "Капала" хъыз къалурнава. Плиния кхъенвай формаярни шегъердин лезгидалди тӀварцӀив къадайбур я: Къвепелек - Кепелек, Капалак, Кабалак. Эхирда авай /к/ сесини ихътин гимандални гъизва: мумкин я лезгийри сифте чӀавара аниз Къвепелекни лугъун. Гуьгъуьнлай /к/ сес аватна ва гаф "Къвепеле" хъыз амукъна. Амма лезги чӀалан къанунрив гекъигайтӀа, топонимдин сифте вариант "Къвепел" хъыз къатӀуниз жеда. Тарихдин чешмейра гъатнавай "Капал" вариантдини икӀ лугъудай мумкинвал гузва.

Сифте яз Къвепеле тӀвар лезгийрин "къвед" ва "пел" гафарикай арадиз атанвайди субутай азербайжанви

алим Фирудин Къадирова (ада 1985-йисуз Бакуда академик Икърар Алиевахъ галаз санал "Къебеле" ктаб чапдай акъуднай) вичин Къепеле райондин газетда ва 1988-йисуз "Литературадин Дагъустан" журналда чап хъайи "Къебеле - ам вуч лагъай чІал я?" тІвар ганвай макъалайра кхъенвайвал, им къе пеле кутунвай шегъертир ва гъавилай лезгийри адаз "Къепеле" тІвар ягъанай. Азербайжанда исятдани Къепелуба хуър ава. Топонимдин азербайжан чІалан вариантдай лезги компонентар генани хъсандиз къатІуниз жезва: "къе" ("къве") + "беле" ("пеле").

Гуьгуьнлай лезгийри Къепелдиз Къудкъашни лагъанай. И тІварцІикай рахадайла профессор Р.И.Гъайдарова вичин рикІяй феи хиялар икІ аянарзава: "Варташен, Куткашен (Азербайжанда авай лезги хуърер).

1. И тІварарик квай шен компонент армен чІалалди "хуър" мана авай гаф я.

2. Сад лагъай тІварцІин (Варташен) сифте пай числительное. Гекъиг: 1) ардауда "ирид буба" ва я "ирид аллагъ" (алан ва кисти чІалара); 2) ирид (лезги чІала).

3. - шен бязибуру "къван" манадани ишлемишда. Гекъиг: шим.

4. Куткашен гафунин сифте паюникай чавай гъелелиг затІни лугъуз жедач". (Р.И.Гъайдаров. *Лезги чІалан этимологиядиз гъахъун. Магъачкъала, 2005. ч.91-92.*)

Эвел Къудкъашдикай лугъун. И гафунин сифте пай "кут" ваъ, "къуд" я. Къвед лагъай компонент эрменийрин "шен" гафуникай ваъ, лезгийрин "къаш" гафуникай ибарат я. "Къаш" асул лезги гаф я. "Къаш" чна тепедин, дагъдин хкатнавай дуьзен чкадиз лугъуда.

Къвепеле шегъер алай чкадиз хъсандиз фикир гайитІа, ам къуд къашал кутунвайди регъятдиз къатІуниз жеда. И кардини топоним лезгийрин "къуд" ва "къаш" гафарикай арадиз атанвайди субутзава. Амма бязи чешмейра адан тІвар "Къуткъашен" хъиз гъатнава. Гъатта советрин девирдани Къвепеле шегъердин тІвар Къуткъашен тир. И тІвар масакІа къелемдиз гуз алахънаватІани, халкъдин меце ва са бязи ктабра ам Къудкъаш хъиз гъатнава. Гъатта А.А.Бестужев-Марлинскийдин очеркрани. (*Килиг: А.А.Бестужев-Марлинский. Избранные произведения. Баку, 1990. ч.204.*)

И топонимда "шен" компонент эсиллагъ авач. ТІвар Къудкъашен ваъ, Къудкъашан я. Яни лезгидалди къуд къашан шегъер. Гафунин эхирда авай -ан лезги чІалан талукъвилини падеждин форма я. Бязи урус чешмейра адан тІвар "Куткашин" хъиз гъатнава. (*Килиг: З.Д.Бакарадзе. Заметки о Закатальском округе. ЭКОМРГО, XIV. кн.І; Поездки по Дагестанской и Белоканской области. "Тифлисские ведомости", 1830. ч.81-83.*)

Гъа инал лугъун хъи, са бязи авторри Варташан топонимдинни къвед лагъай пай "шен" (эрмени чІалан компонент) хъиз къелемдиз гузва. Къадимдай лезгийр яшамиш хъайи и чилерал эрменияр гуьгъуьнай атайди я. Варташан лезгидалди Варташа кутур хуър, Варташан хуър лагъай чІал я. Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, Варташанда ва Нидж хуъре эрменияр иниз къведалди лезгийр ва удинар яшамиш жезвай. (*Килиг: Дирр А.М. Грамматика удинского языка. СМОМПК, вып. XXXIII. отд. IV. 1904; Решид бег Исмаилов. Азербайжандин тарих (азербайжан чІалалди). Баку, 1923. ч.30.*)

Я "Къудкъашан", яни "Варташан" тІварарин удин чІалахъ галаз алакъа авач. Гъавилияй Къвепеле райондин Нидж хуьрай тир удин алим Ворошил Гукасяна вичин "Къафкъаздин Албания" (Баку, 1993) ктабда и топонимриз баян ганвач. Идалай гъейри ихътин делилни къалуриз жеда: лезги чІала "къуд" компонентди арадиз гъанвай маса тІварарни ава. Месела: Къудял. Алай вахтунда им Къубада вацІун тІвар я. XVII асирдал къведалди Къубадин тІварни Къудял тир. (*Килиг: Краткий путеводитель по наиболее известным памятникам древности и природы Азербайджана. Баку, 1930. ч.29*). Лезги хуьрерин яшлу агъалийри исятдани къубавийриз къудялар лугъуда. Къудял гидроним "къуд" ва "ял" гафарикай арадиз атанва. Къвед лагъай компонент тир "-ял" лезги чІалалди дагъдин ценерин тикдиз лугъуда.

"Къудкъаш" ва "Къудял" лезги топонимар тирди мад са делилди субутзава. Виш йис инлай вилик чахъ Къудкъашуба ва Къудялуба хътин хуьрер авай. (*Килиг: Муъзеффер Меликмамедов. Чи чкайрин тІварар. "Самур" газет № 12, 2005-йисан 27-декабрь.*

"Гияр" топонимдиз ганвай баяндихъ галазни рази хъунухъ мумкин туш. Вичин тІвар "Шарвили" эпосда гъатнавай, вичин гъакъиндай риваятар, халкъдин манияр авай къадим Гияр шегъердин тІварцІиз алимди ихътин баян гузва: "...Адаз Гияр Къурагъиз вичиз ваъ, адан мукъув гвай, адан агъалийриз яшайишдин рекъяй къуллугъ ийизвай маса тайифаяр, хсусан алишверишдал машгъул чувудар жезвай гъвечІи поселок хътинди (слобода) тирди чизвачир. А тайифайрин векилар хъипи рангунин къетІен партал

алукІуниз мажбур тир. Гъа парталдизни "гияр" лугъудай". (Р.И.Гъайдаров. *Лезги чІалан этимологиядиз гъахъун. Магъачкъала, 2005. ч.107.*)

Садбуру къадим лезги шегъердин тІвар эрмени дишегълидин тІварцІихъ галаз алакъаламишзавайвал, профессор Р.И.Гъайдаровани ам "маса тайифайрихъ", гъакІни "чувудрихъ" галаз алакъаламишзава. Гъа инал лагъана кІанда хъи, алимди "Гияр" гафуни мана лезги чІала жагъур тавуна, пата-къерехдиз вил вегъизва. Къвед лагъайди, "гияр" гафуни гъи чІала "хъипи партал" лугъудай мана гузва? Къадим лезги чилерал, анжах лезги тайифаяр яшамиш хъайи чилерал маса тайифаярни чувудар гъинай атанайтІа? Пуд лагъайди, Гияр слобода ваъ, халисан, вири патарихъай антик шегъеррив къазвай шегъер тир. Адахъ къакъан кІеледин цІар, чІехи кІвалер, хъвадай яд гъун патал гунгар, шегъердин майдан авай. Археологиядин амуқбайрив гекъигайтІа, и шегъердин яш 2500 йисалай гзаф я.

Педагогикадин илимрин кандидат Тажидин Саидова "Гияр", "Гилияр" топонимриз гъахълу яз лезги чІалан бинедаллаз баянар гузва. (Килиг: Т.Г.Саидов. *Древний Гияр - Курах. Журнал "Возрождение" № 6. 2000. ч.58-60*). Ада фагъумзавайвал, "Гияр"ни "Гилияр" са гафар я. Къвед лагъай гафуна са слог артух я. Мегъарамдхуъруън райондин Гилийрин хуъруън къуъзуъбуру адаз гайи малуматра и хуър къадим Гияр шегъердай атай инсанри кутунвайди къалурнава. Агъзур йис инлай вилик Ирандин чапхунчийри Гияр шегъер чукІурайла, сагъ амуқбай гиярвийри ина цІийи хуъруън бине кутуна къван. Абуру хуъруъз чпин куъгъне ватандин тІвар ягъана.

Алимди "Гияр" топоним къадим лезги пантеондихъ - Яр гъуцдихъ галаз алакъаламишзава. Чи машгъур этнограф, тарихдин илимрин доктор Гь.Гъажиева кхъенвайвал, Яр лезгийрин хуьруьн майишатдихъ галаз алакълу мублагъвили гъуц тир. Т.Саидова "Гияр" гафунин къвед лагъай компонент Яр гъуцдин тІвар, сад лагъай компонент прилагательное - гъуц тарифарзавай, разивал къалурзавай эпитет я лугъуза.

Са бязи алимри "Гияр" гафунин этимология тамамвилелди тайинарун мумкин туш лугъуза. Чи фикирдалди, дегъ чІаварин Гияр шегъерда лезгийрин къанни цІусад тайифадикай сад тир гили тайифадин агъалияр яшамиш хъанай. Шегъер чапхунчийри чукІурайдалай гугъуьниз гиярвийри чпи арадал гъайи хуьрерик хайи тайифадин тІвар гилигун мумкин я. Гиляр (Гили + яр) топонимни гъа икІ арадиз атана жеди. Ина "яр" компонентди гъуцдин тІвар ваъ, гзафвили кьадак къалурзава. Чна фагъумзавайвал, чи къадим Гияр шегъердин тІварни гъуцдихъ галаз ваъ, гили тайифадихъ галаз алакълуди я. VII виш йисан эхирриз талукъ чи къадим ктабда - "Алупан улуб"дани чахъ гили тайифа хъайиди къалурнава.

Профессор Р.И.Гъайдарова са бязи маса тІвараризни акатайвал баянар гузва. Вичи къейд ийизвайвал, гафариз баянар гудайла вичин фикирар субутиз алахъзавач, "кІантІа агъугъ - кІантІа ваъ" принцип вилив хуьзва.

“ШаракІунтІ” гафунин асул акъатай чкани алимди илимдин рекъелди ваъ, рикІяй феи хиялралди ахтармишзава. Ада кхъизва: "Им гзаф важиблу тІвар я.

Идан ери-бине дуьз тайинарунихъ чи халкъдин тарих патал чӀехи эгъмият ава.

Сифтени-сифте и тӀварцӀин халис кӀалуб тайинариз хъанайтӀа, хъсан тир. И карди месэла хейлин регъятардай. Асилдай и тӀварцӀин къвед лагъай пай - кӀун яни, тахъайтӀа - кӀунтӀ?

Эгер и тӀвар ишлемишуниз, адан гъина? гъиниз? гъинай? суалриз жаваб гудай формаяр фикирда къуртӀа, и гафунин эхирда /-тӀ/ амукъзавач (ШаракӀунда, ШаракӀундиз, ШаракӀундай).

Эгер мукъварив гвай маса микропонимар фикирда къуртӀа (Къухмаз кӀунтӀ, Мамрач кӀунтӀ, Бугъда тепе ва мсб.), и тӀварцӀин къурулушда - кӀунтӀ компонент (ва я гаф) ава. И эхирдиз кӀевелай фикир гунин сеbeb ам я хъи, гъа тек сесини тӀварцӀин ери-бине михъиз дегишарзава. [тӀ] галачир форма къачуртӀа, ам уьлен, вир гафарихъ галаз алакъалу авун лазим жезва ва мана-метлеб "вир, уьлен авай чка" яз гъисабна кӀанда (гекъиг: 1) шара, шура, шуьре "вир", "уьлен" (туьрк чӀалар, дарги чӀал); шара "хъипи" (монгол чӀал) ва кӀун//кӀани "чка, мезре, ери" (лак чӀал), кун "чка" (лезги чӀал). Эгер - кӀунтӀ компонент кваз гъисабайтӀа, и тӀварцӀин ери-бине хуси тӀварцӀихъ галаз алакъалу яз баянламишна кӀанда: ШаракӀунтӀ, яни Шар лугъудай касдин кӀунтӀ (гъам кучуднавай ва я гъадан къилел маса дуьшуьш атай чка, кӀунтӀ, сур). Эгер и гиман дуьзди ятӀа, и гаф чи халкъдиз фадлай машгъур Шарвилидин тӀварцӀив гекъигиз жеда. Чун и эхиримжидан терефдар я". (Р.И.Гъайдаров. *Лезги чӀалан этимологиядиз гъахъун. Магъачкъала, 2005. ч.134-135.*)

И гафунин ери-бине чирун патал тарихдиз вил вегъена кІанзава. Малум тирвал, чи эрадал къведалди 722-705-йисара II Саргон Ассириядин пачагъ тирла ада маса чилер хъиз, Къафкъаздин чилерни къунай. Идакай "III Ададнераридин (чи эрадал къведалди 812-813 йй.) ва II Саргонан (чи эрадал къведалди 722-705 йй.) летописра" геъеншдиз кхъенва. (*Килиг: Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе //ВДИ. 1947. № 1-4.*). II Саргона лезгийрин чилер къурла "ШаракІунтI" лугъудай чкадал (гилан СтІал Сулейманан райондин Герейханован тІварунихъ галай совхоздин чилерал) чІехи кІеле эцигна, агъалияр вичин къанунралди идара авунай. Ассирий чІала "шарукин" гафунин "къанун гвай пачагъ" хътин мана гузва. Тарихчийри кхъизвайвал, II Саргонахъ къетІен къанунар авай. Ам вичиз акси ксар гъасятда яна рекъиз алахъдачир. Абуру залан кІвалахралди синамишдай. Пашман хъана вичиз муьтІуьгъ хъайибуруз азадвал гудай.

Пачагъди вичин гъилик акатай чилерин агъалийрихъ хукІурдачир. Абуруз азадаказ кІвалахдай мумкинвал гудай. Къушундиз лазим тир къван къуьл тадарак авурдалай къулухъ амай ризкъи лежберриз тадай. Агъалийривай къадардилай артух малар ва балкІанар къачудачир. Акси яз, абуруз чпин нехирарни рамагар артухарун патал къулай шартІар яратмишдай.

Кеферпатан чапхунчийри II Саргоназ вичин къанунар тамамвилелди къилиз акъуддай мумкинвал ганач. Ассириядин пачагъ абурухъ галаз ягъ-ягъунра магълуб хъана. Чапхунчийри кІеле чукІурна ва чкадин агъалийриз дуван къуна. II Саргонан кІеле хъайи чка

лезгийрин меце "Шардин (пачагьдин) кӀунтӀ", гуьгьуьнин виш йисара "ШаракӀунтӀ" хьиз амуькна. Са бязи тарихчийри Белиждинни Къасумхуьруьн арада авай и чкадиз "ШаракӀун" ("Долина курганов") лугьузва. Археологиз инай чи эрадал къведалди I-II агьзур йисариз талукь майишатдин къапар, II агьзур йисаз талукь хенжел, чи эрадал къведалди VI виш йисаз талукь сурар ва яракьар жагьанва. (*Муьзеффер Меликмамедов. "ШаракӀунтӀ" вуч я? "Самур" газет № 2 (118), 2001-йисан 31-январь.*)

Аквазвайвал, тарихдин чешмейри "ШаракӀунтӀ" тӀварцӀин халис кӀалуб тайинардай мумкинвал гузва ва ам Шарвилидин тӀварцӀихъ галаз алакьалу туширди малум жезва.

Гьайиф къведай кар ам я хьи, чи са бязи алибри ара датӀана лезги топонимриз маса чӀаларин куьмекдалди баянар гуз алахъзава. Абуру гьатта са къадар асул лезги гафарални шак гьизва ва и гафарин акъатай чкаяр китай, монгол, тува, таджик, тибет, чувуд, куьрд, кисти ва маса чӀалара жагьурзава. Амма Азербайжандин са бязи алибри лагьайтӀа, чкайрин тӀварар ахтармишдайла лезги чӀалан "вацӀ", "сув", "пел", "кӀунт", "къутал", "бармак", "ял", "къаш", "аваран", "кас", "кӀеле", "кӀеви", "муьшкуьр", "ван", "кӀам" хьтин компонентар туьрклемишзава. Надир Мамедов ва Къейбулла Къейбуллаев хьтин алибри гьатта лезги гафарин манаяр авайвал чирна гьа манайриз туьш гафар къундармишиз, ибур къадим туьрк чӀалара авай гафар я лугьуз, амма абур авай са чешме къванни къалуриз тежез чи чкайрин тӀварарин кьилелай цӀар

чІугвазва. Мисал яз кьве тІварцІикай лугьун: Бармак ва Гаргар.

"Бармак" топонимдикай сифте яз арабрин тарихчи Абу Мугьаммад Агьмед ибн А'сам ал-Куфиди вичин "Китаб ал-футугь" эсерда гегьеншдиз малумат ганва. Ада гьа ктабда кхъизва хьи, 642-йисуз Салман ибн-Рабиади Албаниядин чилериз басрух гана Дербентдал вегьейла, Бармак дагьдин патав адан вилик балкІанрал алай 700 яракьлу лезги экъечІна. Лезгийри арабрин аксина женг чІугуна, вишералди мислимар яна кьена ва чебни вири гьелек хьана.

Гуьгьунлай тарихдин чешмейра "Бармак" магьалдин тІвар хъиз гьатнава. Азербайжандин алим А.Сумбатзадеди 1961-йисуз Бакуда урус чІалалди чапдай акъудай вичин "1837-йисан Къубадин гьулгьула" тІвар алай ктабда кьалурнавайвал, 1837-йисан бунт кьарагьайла Къуба аялатдик акатзавай 10 магьалдикай сад Бармак магьал тир. И магьалдин агьалийри бунтуна иштирак авуначир. Семен Броневскийди 1823-йисуз Москвада чапдай акъудай "Новейшая географическая и историческая известия о Кавказе" ктабда а чІавуз Къуба аялатда 8 магьал авайди, гьабурукай яз Бармак магьалдик 22 хуьр акатзавайди кьейд авунва. Амма ада са бязи магьалрин тІварара гьалатІриз рехъ ганва. Месела, Рустовдин тІвар "Рустюй" хъиз, Муьшкьюьрдин тІвар "Мускюр" хъиз, Бармакдин тІвар "Бермек" хъиз кхьенва. Амма В.Н.Левиатов, А.А.Неверовский, А.К.Комаров хьтин урус авторри ва масабуру Бармакдин тІвар "Бармак" хьизни кхьенва.

Са бязи алимри и чкадин тӀвар гьикӀ чӀурнаватӀа чир хьун патал винидихъ вичин тӀвар кьур Надир Мамедован баяндиз фикир гун: "И кьаядиз гьакӀни "Бешбармакъ" лугъузва. Им гуьгъуьнлай (XVIII асирда) алава хьувунвай "беш" (числительное) ва къадим туьрк чӀалара авай "пармак" - "тепе" гафарикай арадиз атанвайди я". (*Надир Мамедов. Азербайжандин чкайрин тӀварар (азербайжан чӀалалди), Баку, 1993. ч.116.*) "Бешбармакъ" гафуни азербайжан чӀала "вад тӀуб" хьтин мана гузва. И баянди са шумуд фикирдал гьизва: 1) XVIII асирдал къведалди дагъдин тӀвар "Бармакъ" ("тӀуб") тир кван. Гуьгъуьнлай "беш" алава хьувуна адакай "Бешбармакъ" ("Вад тӀуб") авуна. 2) Эгер икӀ ятӀа, топонимдин къвед лагъай компонент "пармак" я вучиз лугъузва? 3) Компонентрикай сад "пармак" ятӀа ва гьакъикъатдани къадим туьрк чӀалара ихьтин гаф аватӀа, топоним "Бешпармак" хьунухъ герек я ва и гафуни "вад тепе" хьтин мана гузва. Аквазвайвал, алимдин баяндин сад лагъай паюнини къвед лагъай паюни къазвач. И дагъ я вад тупӀуз, яни вад тепедиз ухшар туш. Ам бармакдиз ухшар тирвилай лезгийри адаз "Бармак" лагъанай. Юкъван виш йисарин араб ва фарс чешмейра, гьакӀни XVII-XIX виш йисарин урус чешмейра суван тӀвар гьа икӀ гьатнава.

"Гаргар" топонимдизни Надир Мамедова акатайвал баян гузва. Ада кхьизва: "Азербайжанда ахьтин дагълар ва дуьзенлухар ава хьи, абуру са вахтунда и чилерал бине кутур тайифайрин тӀварарикай хабар гузва. Абурук Гаргар дагълар ва Гаргар дуьзенлухни акатзава. И объектри къадим девирра Азербайжандин чилерал бине кутур туьркверин гаргар тайифадин тӀвар аманат

яз хуызва. Чи эрадин сад лагъай асирда яшамиш хъайи географ Страбона гаргар тайифадин тIвар къунва ва абуру Кеферпатан Къафкъазда бине кутунвайди къалурнава. Гаргар тайифа Азербайжандин Мил-Къарабагъ дуьзенлухра яшамиш хъайиди я. Къадим чешмейра Мил дуьзенлухдин тIвар "Къарабагъ" хъиз кхъенва. Гаргар тайифади гилан Гаргарчайдин къерехда бине кутунай ва гъвиляй вацIузни ихътин тIвар ягъанай. Къафкъаздин Албания ахтармишзавай алимрикай К.В.Тревера чи эрадин III асирда Албанияда Гаргар дуьзенлух тIвар алай чка хъайиди къейд авунва. Гаргарар Албанияда яшамиш хъайиди Мовсес Хоренскиди ва Мовсес Каланкатлыдини тестикъарзава.

Машгъур востоковед В.В.Бартольда XVIII-XIX виш йисариз талукъ чешмейра Юкъван Къзазахыстанда, Тянь-Шанда гаргар тIвар алай топонимар авайди къалурнава. X асирдиз талукъ "Гъудуд ал-Алем" чешмеда Юкъван Азияда авай Гаргар аялатдин тIвар къунва. Алатай асирдин малуматрай аквазвайвал, Тифлис губерниядин Тионети ва Ахалсы уездра Гаргар тIвар алай вацI ва Гаргарис дагъ, Дагъустандин Куьре магъалда Гаргар дагъ, Дагъустандин Теймурхан Шура округда Каркар майдан тIвар алай хуьр, Кеферпатан Къафкъазда Каркардаш, Каркар тепе, Каркар дагъ хътин тIварар авай.

И месэла ахтармишзавай са бязи ксари гаргаррин миллетдикай рахадайла Азербайжанда бине кутур гаргарар гилан чечен-ингушрин, масабуру рутул-цIахуррин улу бубаяр тир лугъузва. Амма тарихчи алим, тарихдин илимрин доктор Камал Алиева

гаргарар туьрк чӀалан халкъ тирди къалурнава. Гаргарар туьрквер тирди туьрк халкъари бине кутур чкайра дуьшуьш жезвай гаргар этнонимдихъ галаз алакьалу топонимрин ареалдини субутзава." (*Надир Мамедов. Азербайжандин чкайрин тӀварар (азербайжан чӀалалди). Баку, 1993. ч.137-138*).

Аквазвайвал, са бязи маса авторрин хьиз, Н.Мамедован ниятни "гаргар" гаф туьрклемишун я. Гъавилий ам таб рахазва. Ада дерин фагьумар авай, К.В.Треверавай тарс къачунвай Камал Алиев хьтин машгьур алимдал бугьтен вегьизва. Камал Алиева вичин "Античная Кавказская Албания" (Баку, 1992) ктабдин гаргаррикай кхьенвай паюна туьркверрин эсиллагь тӀвар кьунвач. Азербайжандин тарихдик ихьтин къалпвал кутаз алахъзавайди, гаргар туьрквер я лагьанвайди Къ.Къейбуллаев я. (*Килиг: Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев. Сб.: К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку, 1984. ч.77-78*).

Къ.Къейбуллаев гьихьтин алим ятӀа Азербайжандин машгьур тарихчи, академик И.Алиева икӀ кхьенва: "Къ.А.Къейбуллаева тестикьарзавай са гафунинни чӀалахъ хьана кӀандач. Ам оригиналрай ваъ, къвед лагьай дережадин чешмейрай вичин гьиле гьатзавай делилар эвелдай туькӀурзавай схемадиз ухшар гьун патал алахъзава". (*Килиг: Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. № 3, 1989. ч.92.*). И саягда алимвал ийизвай касдин тӀварариз гузвай баянарни къалпбур тирди ашкара я.

Н.Мамедован баянарни илимдин делилрал бинеламиш тахьана, акатайвал къелемдиз

къачунвайвилай ихтин са шумуд суал къезва: 1) Гаргар туьрк тайифа тирди квелди субутзава? 2) К.Алиева гаргар туьрквер тирди гьилимдин кIвалахда кхьенва? 3) Кеферпатан Къафкъаздин ва Дагъустандин чилерал "гаргар" компонентди арадиз гъанвай тIварарин Азербайжандихъ галаз алакъяар квекай ибарат я? 4) Къадим чешмейра Алупандин чилерал туьрк тайифаярни яшамиш жезвай лугъудай са делил къванни авач. Им эхиримжи йисара Азербайжандин Къ.Къейбуллаев хътин бязи къундарма тарихчийри арадиз гъанвай къалп концепция я. Тарихди къалпвал къабул тийизвайди, ихтин крарин эхир авачирди къатIунин четин яни?

Лезгийрин къадим гарг тайифадилай сифте яз Страбона малумат ганва. Ада икI кхьенва: "Чеб и чкайрихъ галаз таниш тир Метродор Скепскийди ва Гипсикрата хабар гузвайвал, амазонкаяр Къавкас дагъларин кефер патан ценера, Керауния лугъузвай чкада гаргарихъ галаз къвал-къвале яшамиш жезва". (*Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарий Г.А.Стратановского. М.: Наука, 1964. XI, 5, 1*). Плиния гаргарин тIвар "гогар" хъиз кхьенва. К.В.Тревера къалурзавайвал, чи эрадал къведалди III асирдал къван гаргар гъа Страбона лугъузвай дагълара, яни Къурагъ дагъларинни гъуьлуьн арада яшамиш жезвай ва гъуьгъуьнлай абур арандиз, Къарабагъ дуьзенлухдиз эвичIна ва ина бине кутуна. "Очерки истории СССР" (М., АН СССР, 1956) ктабда гаргар яшамиш хъайи дуьзенлухдин тIвар Гаргар дуьзенлух (гилан Мил) тирди къалурнава. Азербайжандин тарихчи Решид бег Исмаилова (1877-1941) вичин

"Азербайжандин тарих" ктабда гаргар лезгийр тирди къейд авунва. (*Килиг: Решид бег Исмаилов. Азербайжандин тарих (азербайжан чІалалди). Баку, 1993*).

Гаргар сифтедай Страбона кълурнавай чилерал яшамиш хъайиди Самур вацІун вини кыле авай Гаргар дагъдини субутзава. Лезги халкъарикай тир рутулрин ва цІахуррин чІалара "гаргар" гаф "къунши" ва "мукъвад" хътин манайра исятдани ишлемишзава. И кардини гаргар и халкъарин къуншидал, тахминан Страбона лагъай чилерал яшамиш хъайиди субутзава.

Къадим тарихчийрикай Моисей Хоренскиди гаргар Алупандин чІехи тайифайрикай тирди кълурнава. Ада малумат гузвайвал, эрменийрин пачагъ Хосрован хва III Тиридата (283-330 йй.) Алупандин чилериз басрух гана 290-йисуз Ширван ва Муьшкуър вилаятар кьурдалай гуьгъуьниз лезгийринни адан кьушунрин арада са шумудра ягъ-ягъунар кыле фенай. Эхирни лезгийрин ва III Тиридатан кьушунар Гаргар дуьзенлухда чинчинал атанай. Дяведа кьве патайни гзаф инсанар телефъхана. Лезгийрин жегъил сердер КІатІара III Тиридатал гьужумдайла вичин къаншардиз акъатай адан виридалайни гужлу сердер Артаваз яна кьена.

Алпан тарихчи Моисей КъакъанкъатвацІвидини вичин "Албаниядин тарих" ктабда Гаргар дуьзенлухдикайни Гаргар вилаятдикай малуматар гузва.

Гъа ихътин тарихдин делилар мадни авачиз туш. Азербайжандин тарихчи Камал Алиева кхъизвайвал, "къадим тарихчийрин малуматри ихътин гимандал гъизва, сифте девирра гаргар Каспидин мукъув гвай РагъаКІдай патан чилерихъ галаз алакълу тир...

Гаргар этнонимдихъ галаз алакъалу яз лап чЕхи чилерал пайда хъанвай географиядин тIварари субутзавайвал, гаргар анжах Кефер-РагъэкъечIдай патан Къафкъаздин дагъларин ценера ва дуьзенлухра ваъ, гъаКни Къибле-РагъэкъечIдай патан Къафкъаздихъ галКизвай чилерал ва Гаргар вацIун кьер тирвал яшамиш жезвай". (*Кемал Алиев. Античная Кавказская Албания. Баку, 1992. ч.54.*)

Азербайжандин тIвар-ван авай тарихчи Мегъамедгъасан Велилиди (Багъарлы) вичин 1921-йисуз Бакуда чапдай акъудай "Азербайжан" ктабда кхъизва хъи, чеб рахазвай чIалал гьалтайла, гаргар лезги тайифайрикай сад я". И фикир Азербайжандин маса тарихчи Решид бег Исмаиловани тестикъарзава. (*Килиг: Решид бег Исмаилов. Азербайжандин тарих (азербайжан чIалалди). Баку, 1993. ч.13.*)

Лезги чIалалди кхъенвай къадим "Алупан улуб"дани гарг чи тайифайрикай сад тирди къейд авунва. Гзафвилини къадарда и тайифадин тIвар гаргар (гарг + ар) жезва. И тIвар алай чкаяр Дагъустанда хъиз, Азербайжандани ава. М.Велилиди кхъизвайвал, анжах Азербайжанда "а миллетди вичелай ядигар яз вад хуьруьн ва са вацIун тIвар тунва: Гергер хуьрер - Шуша, Агъдаш, Генже ва Шарур - Даралагуьз уездра; Гаргар вацI - Генже уездда". (*Мегъамедгъасан Велили. Азербайжан. Баку, 1993. ч.25.*) И сиягъдиз Къубадин чилерал хъайи Гаргар, Гаргар КIеле, Гаргаруба хътин хуьрерин тIварарни алава хъийиз жеда. Къуба пата "Гаргар пел", "Гаргар кIам" хътин чкайрин тIварар исятдани ава.

Дагъустанда гаргар этнонимди арадиз гъанвай ихътин чкайрин тӀварар ава: "Гаргар дагъ, Гаргар хуър (XIX виш йисан эхирра чкӀана), Кркар (Мегъарамдхуъруьн район), Гаргар майдан (и хуър кве виш йис инлай вилик чкӀана), Гаргарпел (Надир шагъди чукӀурай хуър), Гаргар вацӀ.

Юкъван Азияда и тайифадин тӀвар ягъанвай чкайрин тӀварарни дуьшуьшдай арадиз атанвайбур туш. VI асирда фарсари агъзурралди лезгийар Юкъван Азиядиз ва Ирандин гилан Мазандаран вилайтдиз куьчарнай. Гуьгъуьнлай XIV асирда Тимурленга 25 агъзур лезгийар Юкъван Азиядиз, Афгъанистандиз куьчарна. Са гафни авачиз, гъам фарсари, гъамни монголри куьчарай лезгийрин арада гарг тайифадин агъалиярни авай ва абуру цӀийи чкайра бине кутурла а чкайриз чпин тӀварарни ягъанай.

Аквазвайвал, алимди садлагъана вичин кьилиз атай фикир авайвал, ам гъакъикъятдив къадайди яни, тушни фагъум тавуна къелемдиз къачунва. "КӀантӀа агъугъ - кӀантӀа ваъ" лагъана Гуьлгери фарс ва чувуд чӀалара ишлемишзавай тӀвар хъиз къелемдиз гузва.

Тарихдай малум тирвал, вишералди чкайрин, гъабурукай яз вацӀарин сифте тӀварар маса тӀвараралди эвез хъанва. Месела, Самур вацӀал Алпан, Кьулан ва Санбур тӀварарни ала. Къадим чешмейрай ва картайрай адан тӀвар чаз сифте яз Алпан хъиз малум жезва. Юкъван виш йисарин араб тарихчи Агъмед ибн А'сам ал-Куфиди вичин "Ктаб ал-футугъ" эсерда Пелпеле хъиз къалурнавай вацӀун тӀвар гуьгъуьнлай чешмейра Бербеле хъиз, профессорди къалурнавай ктабда Бербиль хъиз гъатнава. Къубадин чилерал алай

и вацIуз исятда Велвеле лугъузва. Гъакъикъатда и гидроним лезги чIалан гафарикай арадиз атанвай Пелпеле (пел + пеле) хьунухъ герек я.

1821-йисуз К.С.Максимовича тукIуьрай ва Семен Броневскийди чапдай акъудай "Къафкъаздин чилерин карта"да Къудял вацIун тIвар Къуба шегъердив агакъдалди "Къудял" хъиз, ахпа "Дели" хъиз къалурнава. Гъа и картада Къарабагъдин чилерал алай Гаргар вацIун тIвар Кургар хъиз кхъенва.

Гила Гуьлгери вацIал сифте гъихътин тIвар хъанватIа килигин. Фарсарин IV асирдиз талукъ чешмейра и вацIун тIвар "Гарагар" хъиз къалурнава. (*Килиг: Justi F. Tranishe Namenbuch. Marburg, 1895.*). Чи фикирдалди, им гаргар лагъай чIал я. Лезгийри гарг тайифадин гзафвилин къадарда гаргар (гарг + ар) хъиз лугъузвай форма а чIаван фарс чешмейра гарагар (гараг + ар) хъиз гъатун тIебии кар я. Ина ачух тушир сесининни ачухдан чка дегиш хъунни мумкин я. Къадим фарс (пегълеви) чIала къве ачух /а/-ди яргъал чIугвазвай са сес къалурзава.

Гафара сесерин чкаяр дегиш хъун, яни метатеза жуьреба-жуьре чIалара исятдани дуьшуьш жезва. Месела, туьрк чIала: торпагъ//топрагъ; ярпагъ//япрагъ; чылпагъ//чыплагъ; палтар/партал ва икI мад; лезги чIала: хелвет//хеллет; гъавалат//гъалават; тамгъа//тагъма; ничхир//нихчир; къадир//къадри; тадбир//табдир тедбир//тебдир); къадим//къадми; варгъам//вагърам ва мсб. Санлай метатеза лезги чIала тIимил дуьшуьш жедай кар я, вични гзафни-гзаф маса чIаларай атай гафара. Чна мисал яз къалурай гафар СтIал Сулейманан шиирра генани пара дуьшуьш жезва. Ахътин гафар ава

хьи, шаирди абур пуд жуьреда ишлемишнава. Месела: хелвет, хевлет, халват (*Килиг: СтӀал Сулейман. Магъачкъала, 1999.*). Гуьлгери вацӀун тӀвар лагъайтӀа, СтӀал Сулейманан чӀала гьам Гуьрген ва гьамни Гуьлгер хьиз дуьшуьш жезва. (*Мад гьана, ч. 58.*)

Аквазвайвал, санлай вацӀун тӀвар чешмейра Гаргар (Кьаркьар), Гарагар (Гаргар), Гуьрген, Гуриен, Гуьлгер, Гуьлгери хьиз гьатнава. Урус авторри кхьенвай Гуриен лезги чӀалан Гуьргендив къадайди я. "Гуьлгери" "Гуьлгер" гафуникай хьанвайди я. Гуьлгер арабрин аксина женг чӀугур лезги таватдин тӀвар я. Арабрин тарихчи Абу Йусуф Йакьута кхьизвайвал, Сам-Сам къена Эмир Кага адан чкадал гьакимвиле тайинарай Абумуьслиман вах Юмул-Маминад вацӀун къере Гуьлгерал дуьшуьш хьанай. Кьве дишегьли сердердин арада кьиле фейи женгина Гуьлгер гьалиб атанай. Катна арадай акъатай арабри Абумуьслимаз йигин макьамрал илигна лекьери хьиз чпиз басрух гайи лезги рушарикай хабар ганай.

Зулухъ элкьвейла Гуьлгера арабар кукӀварай чуьлда кьуьл цанай. Гуьгьуьнлай халкъди адаз "гуьлгери кьуьл", Гаргар (Кьар-кьар) вацӀуз Гуьлгери вацӀ лагъана. (*Килиг: Муьзеффер Меликмамедов. "Лезги руш" - "Лезгинка". Чи кьуьлуьникай веревирдер. "Кьубадин гьулгьула" ктаб. Баку, 2004. ч.225.*)

Тарихдин чешмейрай малум жезвайвал, лезгияр чпин тай авачир лежберар тир. Гьеле Страбона кьейд авунай хьи, алпанри Вавильонда ва Египетда авайдалайни хьсандиз цанар цада, никӀериз яд гуда. (*Килиг: Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарий Г.А.Стратановского. М.:*

Наука, 1964. XI. 4, 3, ч.502.). Археологиядин амуқайри субутзавайвал, а чІавуз кьуъл хуьн патал чІехи хьенчІин кьапарикай ва фурарикай менфят кьачузвай. (*Килиг: Бунятов Т.А. К истории развития земледелия в Азербайджане. Баку, 1964.*). И делил Самур ва Гуьлгери вацІарин дерейрай жагъай археологиядин амуқайрини субутзава. 1957-йисуз Гилийрин хуьруьн кІунтІарай кьене кьуьлуьн ва мухан амуқаяр авай чІехи гичин жагъана. Археологри и гичин чи эрадал кьведалди III агъзур йисан эхирриз талукъ тирди малумарна. (*В.Г.Котович. Новые археологические памятники Южного Дагестана. МАД, I, Махачкала, 1959. ч.135.*).

Дегъ чІаварилай лезгийри чпин чилерал хьипи кьуьл, яру кьуьл ва куьре кьуьл цазва. И кьуьлерин жинсерикай сад лагъайди Кьуба патан чилерал генани пара цадай. Исятда и кьуьлуьз азербайжан чІалалди лезги чІалай авайвал элкьуьрна "сарубугъда" лугьуда. Лезги чІала и гаф цІийи кьилелай "сарубугъда" хьиз гьатнава. И жинсинин кьуьлуьн кьилер ацІай, денер яргъи, залан ва хьипи жеда. Адан гьуьруьккай лап хьсан фу жеда. И жинсиниз кІеви кьуьлни лугьуда. Хьипи кьуьл (сарубугъда) гьам дуьзен чкайра, гьамни дагъларин ценера цада.

Яру кьуьлуьз "яран кьуьл" ва я "гатфарин кьуьл"ни лугьуда. Халкъди "гуьлгери" тІвар ягъанвай и жинс гьам дагълух чкайра, гьамни дуьзенлухра цада. И жинсиниз хьуьтуьл кьуьлни лугьуда. Адан гьуьр лацуди, фу гзаф дадлуди жеда.

Куьре кьуьлуьн денер куьлуьбур я. Ам кІеви кьуьл яз гьисабда. И кьуьл цайи никІериз яд гуда ва гьавиляй

бегьерни бул жеда. И кьуьлни гьам Куьре, гьамни Кьуба пата цадай. Пуд жинсни исятда чяхь амазма. Урусрин машгьур журналист В.Л.Величкоди ихьтин кьуьлуьн жинсер арадиз гьайи лезгийрин гьакьиндай икІ кхьенай: "Хуьруьн майишатда кІвалахзавай лезгийрихь зурба алакьунар ава. Абуру чилерикай акьван акьуллудиз менфят кьачуда, акьван зегьмет серфда хьи, урус лежберрин ахварани и кар акьулдиз кьвеч". (В.Л.Величко. *Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. С.-Петербург. 1904. ч.180.*).

Аквазвайвал, "Гуьлгери" гидронимдин фарс ва чувуд чІаларихь галаз са алакьани авач. Им асул лезги тІвар я. Мамрачрилай виниз вацІухь маса тІварар хьун, винидихь чна кьалурай мисалрини тестикьарзавайвал, тІебии кар я. И гафунин асул гьинай ятІа чирдайла илимдин делилрикай менфят кьачуна кІанзава.

Илимдин бине авачир фикирри гафарин этимология ахтармишдайла гьакьикьатдив такьазвай хиялрал гьида, гафунин ери-бине дуьздаказ тайинарун мумкин жедач. Амма гьар са гафунин асул акьатай чка чирун важиблу я. СтІал Сулеймана лагьанвайвал: "Гьар гафунихь гьар са ери, Аваз лагьайбур я вири".

ЛЕЗГИ

ЧИ ХАЛКЪДИН ТІВАР ТИР И ГАФУНИН ЭТИМОН ГЫКИ ТАЙИНАРЗАВА?

Агъзур йисара тарихдин чинра кьегьалвилдин гелер тунвай лезгийрин тІвар кьени вирина гьурметдивди кьазва. "Лезги" лагьайла гьахьунихъ, адалатдихъ ялдай, женгчи руьгъ авай, дуьзвилинни мердвилдин символ тир инсан вилерикай карагда. "Дяедин цІаяра лигим хьанвай, гьахъ паталди дяве кьанун хьиз кьабулзавай, азадвилез Аллагьдиз хьиз икрам ийизвай" чи "азад, милайим рухвар" акур урусрин чІехи шаир М.Ю.Лермонтова "лезгияр кьегьал ксар я" лагьанай.

Гьа ихътин кьегьалар тирвиляй чаз чи кьилихрив кьадай лакІабарни ганай. Лекьер хътин виКегьбур лагьанай лезгийриз. Амма намусдинни виКегьвилдин лишандиз элкьвей чи гьакьикьби тІвар гьинай арадиз атайди ятІа тайинариз хьаначир сиягьатчийривайни тарихчийривай. Кьени и гафунин этимология чириз четинвал чІугвазва алимри. Вучиз лагьайтІа "лезги" гафунин тарих кьадим я. Гьа и кьадимвал себеб яз "лезги" гафуниз гьелени тамамвилелди баян гуз хьанвач. Баянар ганвай ксари и гафунин гьакьиндай

жуьреба-жуьре фикирар лагъанва ва адан ери-бине са шумуд этимондихъ галаз алакьалу авунва.

КӀвенкӀве лезги пешекаррин баянрикай са кьве гаф лугьун. Чи тӀвар-ван авай алим, вичин чӀалан илимдиз талукьарнавай хейлин эсерар урус, немс, португалия, корея, китаь чӀаларал чапдай акьатнавай филологиядин илимрин доктор, профессор Унейзат Мейлановади "лезги" гафунин ери-бине "лаз (лацу)" гафунихъ галаз алакьалу ийизва.

Машгьур алим, философиядин илимрин доктор, писатель Агьед Агьаева сифте яз "лезги" этноним чи эрадин III виш йисуз, фарсари Кьафкьаздин Албания пацук кутурла арадиз атайди кьалурнава. Адан фикирдалди "лезги" гаф "лег" тайифадин тӀварцӀихъай арадиз атанвайди я. Фарсари и гаф "лекз" хьиз ишлемишнаь. Фарс чӀалан "-з" суффиксди ери-бине, инсандин лег тайифадиз махсусвал кьалурзава.

ТӀвар-ван авай чӀалан алим, филологиядин илимрин доктор, профессор Ражидин Гьайдарова "лезги" гафунин кьушран, яни лекьрен тӀварцӀихъ галаз алакьалу тир ери-бине тестикьарзава. Адан фикирдалди, "лезги" тӀвар асулдаь лакӀаб яз пайда хьайиди я.

Эхиримжи йисара Кьафкьаздин Албаниядин кхьинрай кьил акьудай, лезги чӀалан гьакьиндай гзаф маракьлу фикирар лагъай профессор Ярали Яралиева "лезгияр" гафуни "лагз" ва "лег" этнонимрихъ кьазвайди кьалурзава.

Чи машгьур писатель-публицист Расим Гьажиди "лезги" этноним кьадим Грециядин агьалийрин тӀвар

тир "пеласг" гафунихъ ("пеласгияр - лезгияр") галаз алакълалу ийизва.

"Лезги" гафунин этимон тайинарунив винидихъ чпин тІварар къунвай алимар ва писателар хъиз эгечІзавай маса лезги авторарни ава. Идалай гъейри "лезги" гаф VI-VIII виш йисара Дербентдин мукъув хъайи Лакзи шегъердин тІварцІихъ галаз алакълалу ийизвай ксарни пайда хъанва. Къериз-цІаруз гьалтзавай са бязи лезги авторри гьелени лезги чІалан лексикадин дибар араб, фарс ва маса чІаларай жагъурзава.

"Лезги" гафунин этимон тайинардайла санлай чи тарихчийри, чІалан алимри, пешекарри ийизвай веревирдер гъа ихътинбур я. Эхиримжи вахтара "лезги" гафунихъ галаз алакълалу яз арадиз атанвай са къве фикир мадни ава. Амма ибур чи халкъдал ва чІалал гужуналди илитІзавай къундарма ва къалп фикирар тирвилай, абур рикІел хукуниз са игътияжни авач.

Гила маса халкъарин тІвар-ван авай алимри "лезги" гафунин ери-бинедикай гъихътин фикирар лагъанватІа килигин. Чи фикирдалди, сифте яз и гафунин гъакъиндай баян 286 йис инлай вилик, яни 1718-йисуз ганва. 1715-1718-йисара Иранда урус пачагълугъдин посольствода кІвалахай, вичин "Журнал путешествия через Дагестан" ктабда Къубадин лезгийрикай гегъенш малуматар гайи Андрей Лопухина ина, лап Шагъ дагъдин кукІушрани кваз я пачагъдиз, яни хандиз муьтІуьгъ тежедай лезгияр яшамиш жезвайди къалурнава ва халкъдин тІварцІи "муьтІуьгъ тежер азад инсан" хътин мана гузвайди малумарнава.

Идалай гуьгъуьниз, XVIII виш йисан къвед лагъай паюна "Лезгияр" тІвар алай ктаб кхъей урусрин

тарихчи Буткова А.И.Лопухинан фикир тестикъарнава. Гуьгъуьнлай и ктаб квахъна ва адан гъакъиндай, гъакъини ина ганвай баянрикай са бязи малуматар амукъна.

А.И.Лопухиналай виш йис гуьгъуьниз, яни 1819-йисуз Москвада "О Лезгистане или Лезгинии и о лезгинцах" тӀвар алай ктаб басмадай акъудай академик Н.А.Гюльденштедтни "лезги" гаф "муьтӀуьгъ тежер", "къегъал", "азад инсан" хъиз ачухариз алахънай.

Азим алимри "лезги" гафунин этимология къадим тарихчийри чпин гъакъиндай малумат гайи лег (лек), гел хътин лезги тайифайрин тӀварарихъ галаз алакълу ийизва. 1846-йисуз са бязи ахтармишунар кыле тухвана, легар яшамиш хъайи чилер авайвал тайинариз алахъай А.Яновскийди абур лезгийрин улу бубаяр тирди ва "лезги" гафни гъа "лег" гафунилай арадиз атанвайди къалурнава.

Академик Н.Я.Марра 1922-йисуз чапдай акъудай "Кавказские племенные названия и местные паралелли" эсерда "лек", "леки" терминар лезгийрин этнический тӀвар тирди къалурнава.

Академик В.Ф.Минорскийдин фикирдалди, лезгийрин мусурман чешмейра къалурнавай "лакз" тӀвар лак/лаг - чкадин чӀаларал "инсан" гафуникай + иранвийрин ери-бине къалурзавай "-з" суффиксдикай ибарат я.

Машгъур алим, тарихдин илимрин доктор, "Кубинские лезгины" ва "Народности лезгинской группы" ктабрин автор М.М.Ихилован фикирдалди "лек" этнонимдиз баян гун четин я. Аквар гъаларай им вичин ери-бине гзафни-гзаф къадим тир термин я.

Грекри ва римвийри лезгийриз дагъвияр, "лекар" лагъана, фарсари, арабри, монголри и халкъдин чилер чапхун авурдалай гуьгъуьниз "лекар" термин "лезг"дал, "лакз"дал элкъвена. Са шакни авачиз, и гаф антик авторрин "лек", "лег" этнонимдикай арадиз атанвайди я.

1955-йисуз вичин "Лезгины" тIвар алай эсер (*Народы Дагестана: Сборник статей, М, изд-во АН СССР, 1955*) чап хъайи Л.И.Лаврован фикирдалди лезгийрин улу бубаяр легар я ва гилан тIварни гъа инлай арадиз атанвайди я. Санлай академик С.В.Юшковани гъа ихътин фикир лугъузва. Са къадар маса урус алмирини чпин эсерра "лезги" гаф лезгийрин къадим "лег" тайифадин тIварцIихъай арадиз атанвайди къалурнава.

Авайвал лагъайтIа, "лезги" гафунин этимон тайинарунив эгечIнавай гзаф авторри и тIвар анжах "лег" гафунилай арадиз атанвайди тестикъарзава. Идалай тафаватлу яз, алмирехъ къвед лагъай фикирни ава. Абурукай са бязибуру "лезги" гафунин диб араб чIала жагъурзава. Сифте яз чи халкъдин тIвар къалурзавай гафунин ери-бине и саягъда тайинариз алахъайди урусрин машгъур алим П.К.Услар я. Ада вичин 1896-йисуз Тифлиса басмадай акъатай "Кюринский язык" ктабда "лезги" гаф арабрин "лазик" гафуникай арадиз атайди тестикъарнава. Алимдин фикирдалди, лезгийри Ислам дин къабул тийиз арабрин аксина женг чIугунай ва гъавилай чапхунчийри абуруз "михьи туширбур", яни "мусурман туширбур" хътин тIвар ганай. Гуьгъуьнлай са бязи авторри "лазик" гафунин мана "мурдар" тирди баян авуна. Араб чIал дериндай тийижир и ксари "лазик"

анжах диндал гьалтайла "михьи тушир", яни а дин къабулиз кӀанзавачир манада ишлемишнавайди къатӀуннач жеди. Са шакни авачиз, Услара вичин фикир тарихдин вакъиайралди делилламишзава ва гъавиляй ада арабри лезгийриз "лазик" лагъайди, им "лезги" гафунин этимон тирди гиман ийизва. Амма я Усларавай, яни маса авторривай арабри лезгийриз "лазик" хътин тӀвар гунин гъакъиндай кхъенвай са чешме къванни мисал яз къалуриз жезвач.

Чи халкъдикай малуматар ганвай Ибн А'сам ал-Куфи, ал-Йакъуби, ал-Балазури, Ибн Руста, Абу Исгъакъ Ибрагъим ибн Мугъаммад ал-Фариси ал-Истахри, ал-Мукъаддаси, Ибн Гъаукал, Йакъут Гъамави, Ибн Гъордадбегъ, Ибн ал-Факигъ, ал-Масуди, Ибн ал-Асир, Абу Жафер Мугъаммад Ибн Жарир ат Табари хътин араб авторрини чпин эсерра лезгийр "лазикар" хъиз къалурнавач. Акси яз, абурун эсерра чи халкъдин тӀвар "лагз", "лакз", "лазг" хъиз гъатнава. Агъмед ал-Балазуриди малумат гузвайвал, 737-йисуз гъезеррин къушунар кукӀварай арабрин сердер Марван ибн-Мугъаммада 738-йисан сифте къилера "Лакз виляятдин Самурдинни Шабран шегъердин арада авай дуьзенлухдиз есирвиле къур 40 агъзур гъезерар кувъчарнай."

Лезгийрин виридалайни чӀехи пачагълугъдин тӀвар араб тарихчийрин ктабра "ал-Лакз", "Лазг", "Лазганшагъ", "Лазган" хъиз гъатнава. Абу Йусуф Йакъута и пачагълугъдиз "Лазгарин уьлкве" лагъанва. Ада и пачагълугъдин агъалийрин гъакъиндай ихътин малумат ганва: "Лазгарин уьлкведин агъалияр муькуьбурулай а кардалди тафаватлу я хьи, абур

къадардиз виридалайни гзаф я, иер кІалубрин, мягъкем бедендин сагълам инсанар я. Абурун хуърер къалин я, хуърерин арада гъамиша алакъа ава." Бязи авторрин эсерра лезгийар яшамиш жезвай чкадин тІвар "Лазган" хъиз гъатнава. Гъавиляй "лезги" гаф "лазган"дикай (лазгар-лазганар-лазгийар-лезгийар) арадиз атанвайди я лугъузвай ксарни ава.

Абу Мугъаммад Агъмед Ибн А'сам ал-Куфиди вичин "Ктаб ал-футугъ" эсерда арабрихъ галаз женг чІугур лазгрин, абурун уълкве тир Лазганшагъдин, Агъа СтІалдинни Вини СтІалдин арада хъайи Билисан шегъердин гъакъиндай азим малуматар ганва. Агъмед ал-Балазуридини вичин "Ктаб футугъ ал-булдан" эсерда арабрин хуруз акъатай, са къуникайни кичІе тахъана женг чІугур лакзрикай малумат ганва.

Аквазвайвал, араб авторрин чешмейра "лакз" ва "лазг" хъиз гъатнавай гафар "лазик" гафуникай арадиз атанвайди туш. Анжах "лезги" гафунив гекъигайла, "лазик" гафуна авай фонестемади фикир вичелди чІугвазва. Гъавиляй П.К.Услар "лезги" гафунин ерибине тайинардайла ягъалмиш хъана жеди.

Са бязи авторар "лезги" гафунин араб чІалахъ галаз алакъадикай веревирд ийидайла ихътин фикирдал къвезва: арабрилай вилик фарсари чи чилериз басрух ганай ва абуру ина яшамиш жезвай легриз "лекз" тІвар ганай. Гуьгъуьнлай арабри и гаф фарсари лугъузвай саягъда ва "лакз" хъиз ишлемишна. Абуру гъатта 1221-йисуз арабрин тарихчи Ибн ал-Асира гайи малуматра, гъакІни 1258-йисан Хулагидрин тарихдиз талукъ материалра лезгийрин уълкведин тІвар Лекзистан (Легзистан) хъиз гъатнавайди къалурзава. Гъа инал

лагъана кӀванда хъи, фарсарин чешмейра чи халкъ яшамиш жезвай чкадин тӀварцӀин сад лагъай компонент масакӀа гъатнава. XIII виш йисан сифте кьилера фарсарин тарихчи Рашид ад-Дина вичин "Летописдин кӀватӀал"да лезгийрин уьлкведин тӀвар "Лезгистан" хъиз кхъенва. Осетиядин 1395-йисан тарихдиз талукъ кхьинрани и тӀвар гъакӀ гъатнава.

Гафунин сад лагъай компонент масакӀа тирди кьалурзавай чешмеярни ава. Месела, "Малтабрун"да (арабрин географиядин ктабда) ва "Дербентнаме"да и тӀвар Ласжистан хъиз гъатнава. Маса чешмейра и гаф "ласги", "лесги" хъиз кьалурнава. 1253-йисуз Къафкъаздиз атай рагъакӀидай патан Европадин сиягъатчи Гильом де Рубрука кхъенай: "Чпиз ласгар лугъудай халкъ маса халкъар хъиз татарриз муьтӀуьгъ хъанвач." 1286-йисуз Къафкъаздиз сиягъат авур Венециядин дворянин Марко Полоди чи халкъдин тӀвар "лазги" хъиз кхъенва. И вариант чал маса чешмейрани гьалтзава. Гъа икӀ, мукьувай фагъум авуртӀа, "ласжи", "ласги", "лесги", "лазги", "лезги" гафари чун масакӀа веревирд ийиз мажбурда. Сад лагъайди, Къафкъаздин са бязи халкъари ва туьрквери чаз "лезги" лугъуз 1000 йис кван я. "Лезги мискӀин", "Лезги гьамамар" хътин чи кьадим тарихдин гуьмбетрихъ 900 йис кван яш ава. Гъавиляй араб чешмейра гъатнавай "ал Лакз", "ал Лазг", "Лакзан", "Лазган" гафарикай дуьз варианттар "Лазг" ва "Лазган" я. Са гафни авачиз, гьам арабри, гьамни маса халкъарин векилри чи халкъдин тӀвар чпин чӀаларив къадайвал лагъанва. Гъавиляй лезги чӀалан "лезг" гаф "лазг" хъиз кхьин мумкин я. Къвед лагъайди, и гаф лег

тайифадин ваъ, маса тайифадин тІварцІихъ галаз алакьалу я.

Тарихдай аквазвайвал, дегъ заманайра лезгийр 31 тайифадикай ибарат тир ва къвердивай абурун къадар тІимил хъанай. И месэладин гьакъиндай тарихдин делиларни ава. Азербайжандин тІвар-ван авай тарихчийрикай Мегъамед Гъасан Велилиди вичин 1921-йисуз Бакуда чап хъайи "Азербайжан" ктабда ва Рашид бег Исмаилова 1923-йисуз Бакуда басма авур "Азербайжандин тарих" ктабда гьахълудаказ кхъенва хьи, "азим вахтара чпин чилерал маса миллетри гьакимвал авунатІани, лезгийри чпин чІал ва къилихар хвена. Къафкъазда ара датІана кыле феий дьявээр ва маса вакъиаяр, гьакІни тІебиатди арадиз гъайи татугайвилер себеб яз лезгийр чара-чара чІаларал рахазвай гзаф тайифайриз пай хъана. "Лезги" гафунин ери-бине жагъурун четин я. Адахъ "дагъви", "рехъ атІудайди" хътин манаяр гилитІнай. Ибур чпихъ эсиллагъ бине авачир гафар я".

Гъа и эхиримжи фикирдив къадайвал лугъуз жеда хьи, са бязи ксар гьакъикъатдани "лезги" гафунин ери-бине акатайвал тайинариз алахъзава. Садбуру гъатта чи халкъдин тІвар грекрин мифологияда авай "лелег" (гъуьлуьн къачагъар) гафуникай хъайиди ятІа лугъуз фикирзава. "Лезги" гаф Ингури вацІун бассейнда Чехи Къафкъаздин къибле патан гуьнеда авай "Лекзири" лугъудай ледникдин тІварцІикай арадиз атанвайди я лугъузвайбурни ава.

Са гафни авачиз, ибур чи халкъдин тарих, чІал, ацукъун-къарагъун тийижир ксари лугъузвай фикирар я. Гъавилияй абурун рикІел хкиз кІанзава: тарихдин чара-чара девирра лезгийрин кас, лег, гел, гарг, мик ва маса

тайифаяр машгъур хъанай. Абурукай садни лезг тайифа тир. V виш йисан эхиррилай кьил кутуна Албания гьукумат чкӀиз башламишай чӀавуз са бязи тайифайри хъиз, лезгрини чпиз кьилди пачагълугъ туькӀурнай. И тайифадин гьакъиндай эхиримжи йисара жагъанвай, албан гьарфаралди кхъенвай, VIII виш йисан сифте кьилериз талукъ тир къадим лезги ктабдани малумат ганва. И ктабда къалурнавайвал, "хъел, лег, гили, лезг, кирк, гьакӀни са гизаф маса куьлуь гьебилар галкӀурна лезгари Кьулан вацӀа гизаф тӀем авай са шарваланг туькӀурна." Им тарихдин чешмейра "ал-Лакз", "Лакзан", "Лазган", "Лазганшагъ" хъиз гьатнавай пачагълугъ тир. И пачагълугъ XIII виш йисан эхирдалди яшамиш хъанай.

Чи эрадин III виш йисалай кьил кутуна тарихдин чешмейра вичин тӀвар "лезз", "лекз", "лакз" "лазг" хъиз гьатнавай лезги тайифайрикай садан халисан тӀвар лезг я. "Лезги" гафунин ери-бине тайинарунив гьа икӀ эгечӀна кӀанзава. И гафунин морфонологиядай кьил акъудун четин туш ва адан кьурулуш лезг+и тирди лугъуз жеда. Ина "-и" тайифадиз килигна инсандиз тӀвар гудай суффикс я. "Лезги" гаф "лезг" гафунин бинедал арадиз атана. ИкӀ тирди чӀалан материалдини субутзава. Кьуба наречиядин бязи нугъатра "лезгийар" гаф "лезгер" хъиз ишлемишда. Будугъ чӀалани гзафвилин къадарда лезгийриз "лезгер" лугъуда.

2001-йис.

ГАФАР ЧІАЛАН ДЕВЛЕТ Я

АБУРУЗ АКАТАЙВАЛ БАЯНАР ГАНА
ВИЖЕ КЪВЕДАЧ

ЧІАЛ халкъдин эменни я, ам арадал гъизвай гафар лугъуз тежедай къван чІехи девлет. ЧІал вилик тухун ва михъиз хуьн патал и девлетдикай дуьздаказ менфят къачун, ам мадни артухарун чарасуз я. Ингъе эхиримжи йисара чна и умуми кар рикІелай алуднава. Дидед чІалан къенивили-лин къайгъудик хъана кІанзавай чна, гагъ-гагъ ам гужуналди кесибарзава. Гъа и кардикай фагъумдайла, зи рикІел чи гафарикайни чІалакай бязи алимри лагъанвай фикирар хквезва: "Лезги чІал гафарин къадардал гъалтайла са акъван девлетлу туш..."

"...Гафарин умуми къадар, маса чІаларив гекъигайла, тІимил ятІани, гзаф манаяр авай гафар себеб яз лезги чІалан а кимивал чна саки къатІунзавач..."

"...Лезги чІал гафаралди девлетлу хъунин карда урус чІалан метлеб артух жезва. Урус чІалай ва я ам арада аваз маса чІаларай къачунвай гафари чи чІала еке чка къазва..."

"...Исятда лезги чӀала 1500-далай виниз урус чӀалай къабулнавай гафар ишлемишзава... Абурун къадар къвердавай генани артух жезва."

"...Гзаф урус гафар лезги чӀалаз 30-40-йисара атана. 1930-йисара лезгидалди кӀел-кхьин ва школайра тарсар гун себеб яз вишералди цӀийи гафар, терминар атана..."

"...Урус гафар къабулун, абурун гысабдай девлетлу хьун лезги литературный чӀал вилик финин дибдин рекьерикай сад я... Урус гафар къабулун гилани давам жезвай процесс я, гележегда лезги чӀалан лексикада абурун роль генани чӀехиди жеда..."

И фикирар чи тӀвар-ван авай чӀалан алим, профессор Ражидин Гьайдароваз ва адахъ галаз санал лезги чӀалан учебникар туькӀуьрнавай Салаудин Селимоваз, Акверди Рамалдановаз, Селимхан Мирзахановаз, Гьамидуллагь Мегьамедоваз, Нафисат Эседуллаевадиз махсусбур я. Гьа и алимри туькӀуьрнавай учебникара агьадихъ галай фикирарни ава: "Чи чӀал гуьрчег, инсанрин жуьреба-жуьре гыссер, яшайиш вири патарихъай къалуриз жедай алакьун авай чӀал я... Ам чи халкъдин тарих, дамах, намус я. Ам хуьн, вилик тухун чи пак тир буржи я."

"...Лезги гаф амаз маса чӀалан гафар ишлемиш тавун... япуз хуш тушир маса гаф ва я форма пайда жедай дуьшуьшарни арадай акьудун лазим я."

Чун и эхиримжи фикиррал рази я, гьакъикъатда гьа икӀ хьун лазим я. Амма гьайиф хьи, учебникар туькӀуьрзавайбурун, чӀалакай илимдин эсерар кхьизвайбурун фикирар гьерекатрихъ галаз къун тавунин нетижада чавай чи гафарин девлет лезги чӀалан вичин мумкинвилерикай менфят къачуна артухариз жезвач.

Кьилди профессор Р.Гъайдарован фикиррихъ галаз алакьалу месэлайрикай лугъуз кІанзава.

Чи гьурметлу алимди V-VI классар патал туькІурьнавай "Лезги чІал" учебникдин (Магъачкъала, 1983.) 5-чина "Лезги чІал гафарин къадардал гьалтайла са акьван девлетлу туш" хьтин гафар кхъизва. Им чІал кІанарун яни, я тахьайтІа кІелдайдан пер хун? Алимдихъ къвед лагъай ният авачирди шаксуз я. Амма им чІал кІанарузни ухшар туш эхир. Сад лагъайди, чи чІала гафар тІимил авач. Къвед лагъайди, "гафарин умуми къадар, маса чІаларив гекъигайла тІимил я" лугъузвай алимди яраб ам гьи чІаларив гекъигнаватІа? Гафарин къадардал гьалтайла девлетлу тушир чІал "гуьрчег, ...яшайиш вири патарихъай къалуриз жедай алакьун авай чІал" хьун мумкин яни?

Са гафни авачиз, Р.Гъайдаров лезги чІалан гьакъиндай тир илимда чІехи ва гьурметлу алим я, адан са бязи ктабар жегьил алимриз чешне я. Амма вучиз ятІани Ражидин муаллим гагъ-гагъ чи чІалан гафар тІимилариз алахъзава. Гьеле 1990-йисуз Магъачкъалада кьиле фейи лезги писателрин I съезддал за профессордивай жузунай: "Ражидин муаллим, куьне 1989-йисуз басмадай акъуднавай "Лезги чІалан орфографиядин словарь" са акьван бегьемди туш, ина гзафни-гзаф гафар, гьатта "лезги" гафни авач. Вучиз икІ хьанвайди я?" Профессорди лагъанай хьи, гьукуматди герек тир къван кагъаз ганач, гьавиляй са шумуд печатный лист къван материал чапдай акъудиз тахьана амукьна. Гила чна 40-50 йис алатайла гележег несилриз гьихьтин жаваб гун? Абуру чавай лезги чІала авайди вири санлай гьа икъван гафар яни лагъана

жузуртІа гьикІ хьурай? Гьукуматди кагъаз гудач лугъуз, чІала авай гафарин са пай гадарна, муькуь пай чапдай акъуддайди яни? Дагъустандин халкъарин чІаларин гъа ихътин словарриз вил вегъен. А чІаларин (табасаран, къумукъ, лак ва мсб.) словаррин эхирра инсанрин хсуси тІварарин сиягъ ганва ва гафарин къадарни гзаф я. Гъатта табасаран чІалан орфографиядин словарда (Магъачкъала, 1989.) 11.800 гаф ава. Чи словарда гафарин къадар 10.200 я. Гъавилай чи тІвар-ван авай алим-писатель Гъаким Къурбана вичин "ЧІал халкъдин девлет я" (*"Литературадин Дагъустан" журнал, № 6, 1989*) макъалада профессор Р.Гъайдаровавай жузунай: "Яраб лезги чІал гъа икъван кесиб я жал?" Гъ.Къурбана лагъайвал, "милли чІаларин метлеб хкажзавай девирда ихътин словарь акъудун им бес чна чи дидед чІал гужуналди кесибарун тушни?!"

Мадни са мисал гъиз жеда. 1950-йисуз Магъачкъалада басмадай акъатай "Русско-лезгинский словарь" ктабда 35.000 гаф ава. Амма вучиз ятІани адалай 16 йис гуьгъуьниз акъатай "Лезги чІаланни урус чІалан словарь"да 28.000 гаф гъатнава. 7000 гаф тІимил! ИкІ фейитІа, цІийи словарда гъич 10.000 гафни амуькдач.

Гъа инал заз чи са алимдин гафар рикІел хкиз кІанзава. Гъеле цІуд йис идалай вилик педагогикадин илимрин кандидат Ш.Мирзоева кхъенай: "Чна тухвай ахтармишунри къалурзава хьи, саки 40% тербиядинни чирвилини дережа ачухарзавай лезги гафар халкъди ишлемишзамач, 65%-див агакъна аялриз ва жегъилриз са къадар гафарин мана эсиллагъ чизвач. Нетижа гъихътинди ятІа виридаз аквазва. Гъавилай энгел тавуна

алимри чпин "гаф лугьун" ва тербиячийри чІалаз дикъетдивди фикир гун лазим къвезва."

Гафарикай рахадайла мадни са месэладикай лагъана кІанзава. Вучиз ятІани чи алимри, гьакІни Р.Гъайдарова чи чІалаз араб, фарс, азербайжан, туьрк, урус чІаларай гзаф гафар атанвайди жумартвилелди лугъузва ва азим мисаларни гъизва. Бес лезги чІалай а чІалариз гьихътин гафар фенва? Яраб абуру чавай са гаф къванни къачунвач жал? Мумкин кар туш эхир. Са-садахъ галаз алакъада авай чІалари са-садавай гафарни къачузвайди я. Бес пешекарри и месэла вучиз ачухарзавач?

Урус чІалай къабулай гафарин гьакъиндай садбуру дамахдалди лугъузва: "Исятда лезги чІала 1500-далай виниз урус чІалай къабулнавай гафар ишлемишзава." Ахпа абуру чи фикир ихътин са месэладал желбзава: "Урус гафар къабулун, абурун гьисабдай девлетлу хъун лезги литературный чІал вилик финин дибдин рекъерикай сад я." (*Р.И.Гъайдаров, Гь.И.Мегъамедов, Н.Б.Эседуллаева, Лезги чІал, Магъачкъала, 1994, ч. 24.*)

Зун куь фикирдихъ галаз рази туш, гьуьрметлу алимар! Урус гафарин гьисабдай девлетлу хъун шартІ ятІа, лезги литературный чІал вилик тухун патал зегъмет чІугун тавуна, лезгийриз урус чІал теклифиз жеда. Чун масадал вил алай муьфтехуар туш. Лезги литературный чІал чи чІалан вичин мумкинвилерикай менфят къачуна вилик тухвана кІанзавайди я, идавай-адавай гафар тарашуналди ваъ! Белки куьне алатай девирра чи чІалан къилел атай къазаяр рикІелай алуднаватІа? Квез алай аямда чи литературный чІала

авай татугайвилер квехъ галаз алакӀалу ятӀа чир та-
хъана жеч. XX виш йисан сифте кылера лезги лите-
ратурный чӀал гуьнгуьна хуказ алахъай ксари вучиз
ятӀани ахцегъ ва къуба нугъатрикай ерли менфят
къачунвач. Амма куьне кхъизвайвал, литературный
чӀалан диб тайинардайла сад хъиз сигӀалдиз рахун,
рахазвайбурун къадар гзаф хъун фикирда къуна
кӀанзава. Гъайиф хьи чи алимри лезги литературный
чӀалан бинеда гъатнавай диалектдила хейлин михъиз
амай ахцегъ нугъат ва рахазвайбурун къадар вири-
далайни гзаф тир къуба нугъат кваз къунвач. Гъавилай
къе садбур чи литературный чӀал хайи нугъатрин
гафарин гъисабдай ваъ, маса чӀаларин гафарин
гъисабдай девлетлу ийиз алахъзава. Ихътин девлет низ
герек я?

Чи чӀалаз урус гафар гыкӀ къвез башламишнаватӀа
рикӀел хкин. Гъа куьне кхъизвайвал, "Сулеймананни
Фатахован эсерра лезги литературный чӀал вилик
финин кылин терефар ва рекьер тайин хъана. И
девида литературный лезги чӀала куьгъне хъана чеб
бакара текъвезмай гафарикай азад хъунин, урус чӀалай
ва гъам арада аваз, интернациональный лексикадай
гзаф къадар цӀийи гафар къабулуни деб гъатна."
(*Р.И.Гъайдаров, С.А.Селимов, Лезги чӀал, Магъачкъала,
1990, ч. 127*). Эхъ, деб гъатна! А чӀавуз чи вилик-
кылик квай пешекаррин арада и кардин акси экъечӀай
ксарни хъанай. Гъ.Гъажибегован 1929-йисан 23-
апрелдиз "ЦӀийи дубнья" газетдин чинриз акъатай
"Юлдаш Вагъабоваз жаваб" макъалани гъа и кар себеб
яз арадал атайди я.

Урус чІалай гафар къабулун 50-60-йисарани деб гъатнай ва а чІавуз идан акси экъечІай чи къелемэгълияр генани гзаф хъанай. Анжах "Коммунист" (лезги чІалал) газетда чап хъайи са шумуд макъала рикІел хкин бес я: "Дидед чІал михъиз хуьн" (*Къ.Къазиев "Коммунист", 1961-йисан 27-сентябрь*), "ЧІал чІур тийин" (*И.Муратов, "Коммунист", 1962-йисан 23-декабрь*), "ЧІал михъиз хуьн чи виридан буржи я" (*Ш.Шабанов, "Коммунист", 1963-йисан 30-январь*), "ЧІалан къанунрал амал ийин" (*А.Гуьлмегъамедов, "Коммунист", 1968-йисан 8-август*) ва мсб.

Гъа инал лагъана кІанда хъи, эхиримжи йисара чи чІала маса чІаларай гафар къачун мадни деб гъатнава. Зун ва хайи чІал михъиз хуьз алахъзавай ксар урус ва маса чІаларай гафар къачунин акси туш. Амма а гафар гъар гъикІ хъайитІани, герек яни, тушни фикирда къун тавуна, акатайвал ваъ, анжах чарасуз дуьшуьшра къачуна кІванзавайди я. ЯтІани чи чІалал машгъул жезвайбурун арада гъелени и кардикай фагъум тийизвай ксар гзаф ава. Гъавиляй эхиримжи вахтара чи газетра ва журналра са игътияжни авачиз, хайи чІалан гафар амаз маса чІаларай къачунвай хейлин гафар пайда хъанва. Месела: "неве" ("хтул"), "тая" ("марк"), "къузу" ("кІел"), "киши" ("кас"), "къаргъудали" ("гъажикІа"), "отряд" ("кІеретІ"), "геройвал" ("къегъалвал"), "остров" ("къурамат"), "главный" ("къилин"), "брат" ("стха") ва мсб. Саки садбуру са нин ятІани тапшуругъдалди чи чІал гужуналди чІурзава.

Гъайиф къведай кар ам я хъи, чпи учебникар туькІуьрзавай, чІалан гъакъиндай илимдин эсерар кхъизвай са бязи ксарини чІалан харчивилиз рехъ

гузва. Р.И.Гъайдарован "Гафарин ери-бинеикай къейдер" (Магъачкъала, 1998) ктабдикай лугъуз кӀанзава. Санлай къачурла, ихътин ктабар арадал атун кутугай ва лазим кар я, вучиз лагъайтӀа абурухъ лезги чӀалан этимологиядин словарь туькӀуьрунин карда тайин тир метлеб ава. Алимди вичи кхъизвайвал, "илимдин жигъетдай тамамвилелди делилламишнавай словарь туькӀуьрун садлагъана бажармиш жедай кар туш." Амма им акӀ лагъай чӀал туш хъи, кӀелдайбурув рикӀяй феи гъар гъихътин хъайитӀани хиялар вири агакъарун лазим я. Профессор Р.Гъайдарова гъа икӀ авунва. Ада "гафунин ва я ибардин гъакъиндай садлагъана вичин кылиз атай фикирар, рикӀяй феи хиялар... гъа фикирдиз атай тегъер сахламишна гузва." Гъавиляй кӀелдайда вич батӀулар тавурай лугъуз "Сифте гаф"уна икӀ кхъизва: "Гафунин ери-бине, маса гафарихъ галаз авай адан мукъавал анжах къейд ийизва, ам субутариз ва я кӀелзавайдал жуван фикир "гужуналди" илитӀиз алахъун авач, яни "кӀантӀа агъугъ - кӀантӀа ваъ" принцип вилив хузва."

Мад им гъихътин ктаб хъана къван. Анжах хиялрикайни гиманрикай ибарат тир, илимдал бинеламиш тахъанвай и ктабдиз къве алимди рецензия ганва. Титулдин чарчел "спецкурс патал материал", чарчин къулухъ "ДГУ-дин редакционно-издательский советдин къарардал асаслу яз чапдай акъудзава" хътин гафар кхъенва. "И ктаб къетӀен жуьрединди я", - лагъана вичиз рехъ акъудзавай алимди эхирда хиве къунвайвал, теклифнавай гиманар ва фикирар а гафарин акъалтӀай суьретдин баянар яз гъисабиз жедач." Бес акӀ ятӀа алимди вучиз и ктаб спецкурс

патал материал хьиз муаллимрални студентрал гужуналди илитӀзава? Абуру ихьтин кьуру хиялрикай гьикӀ менфят къачурай? ЧӀалан алим гафарикай аянар гудайла илимдин чӀалалди рахана кӀанзавайди я эхир. Алимди сафуна аваз яд тухвана кӀанзавайди туш. Гьа ихьтин татугайвилериз рехъ ганвайвиляй алимдин гзаф теклифрал кӀелдайбур рази хьун мумкин туш.

КӀвенкӀе ктабдин чӀалакай са кьве гаф лугьун. Алимди чӀалан къенивал чӀурна, лезги гафар амаз хейлин маса чӀалан гафарикай менфят къачунва. Месела: "сахламишна" ("хвена"), "бажармишун" ("алакъун"), "турпагъ" ("накъв", "чил"), "чалишмиш хьун" ("алахьун"), "гьуьндурда" ("къакьанда"), "тевле" ("цур"), "растение" ("набатат"), "пещера" ("къветӀ"), "турец" ("туьрк") ва мсб. "Туьрк" гаф гагъ "турец" хьиз кхьизва, гагъни "тюрк" хьиз. "КъирицӀ" гафни кьве жуьреда кхьенва: "къирицӀ" ва "крыз". ГьакӀни "къумукъ" гаф гагъ-гагъ "кумык" хьиз кхьизва. Чувудриз "чувударни" лугьузва "евреярни". Ихьтин мисалар мадни гьиз жеда. Виридалайни гьайиф къведай кӀвалах ам я хьи, алимди лезги гафарин ери-бине хайи чӀала ваъ, маса чӀалара жагьурзава ва гьа идалди чи гафар мадни тӀимиларзава. Ам вичин хиялар 40-дав агакъна маса чӀаларин куьмекдалди аянариз алахъзава. Абур агьадихъ галай чӀалар я: авар, агьул, рутул, абхаз, саям, монгол, фарс, араб, туьрк, азербайжан, табасаран, цӀахур, хакас, хиналугъ, куьрд, чечен, лак, бежитин, китаь, грек, тат, урус, украин, къирицӀ, будугъ, чувуд, удин, гуржи, чуваш, бицӀбил, тажик, осетин, прус, цез, хинди, къумукъ, эрмени. Профессорди гьатта чи гафарин ери-бинедиз авар чӀалан гьолоб, анцух, ботлих

нугъатрин, гьакІни къадим чувуд чІалан куьмекдалди баянар гузва. На лугьуди, адаз и чІалар вири сад хьиз хъсандиз чизва. Амма гьакъикъатда икІ туш.

Къачун гафариз азербайжан чІалахъ галаз алакьалу яз ганвай са бязи баянар. "Рас" гафунин гьакъиндай алиmdi икІ кхъизва: "И дувул, чи фикирдалди, азербайжан чІалан "раст" гафуникай арадиз атана. Адан мана гьа чІала "дуьз, дуьздаказ" я." АкІ туш, Ражидин муаллим. Азербайжан чІала "раст" гафунин мана "дуьшуьш хьун", "гьалтун", "вилик акъатун" я. ГьакІни Куьне Азербайжанда лезгийрихъ "Авара" тІвар алай хуьр авайди къалурзава ва адан мана-метлеб сифтедай "аварви" тирди малумарзава. Ахпа Куьне туьрк чІалара авай "авар" ва хинди чІала авай "авари" (гьавалу кас) гафарикай веревирдер ийизва. Гуьгьуьнай ихътин нетижадал къевезва: "И манайрин бинедальни хуьруьн тІвар пайда хьун лап регьятдиз жедай кар я. Амма чна винидихъ лагъайвал, сад лагъай фикирдин тереф хуьзва.

Идалайни гьейри, лезги чІала виче "аваран" лугьудай умуми гаф ава "вижевайди, хъсанди". И гафуникай хуьруьн тІвар бажагъат хъана..."

Гьа инал за Квез лугьун, гуьрметлу профессор, Азербайжанда авай лезги хуьруьн тІвар "Авари" ваь, "Аваран" я. Къвед лагъайди, хуьруьн тІвар лезгийрин "аваран" гафуникай хьун вучиз мумкин туш? Квез, 1996-йисуз Магъачкъалада басмадай акъатай "Введение в лезгинскую ономастику" ктабдин автордиз топонимрин ери-бине кІвенкІве гьа чилел яшамиш жезвай халкъдин чІала жагъурун лазим тирди чизвачни мегер? Пуд лагъайди, Куьн садра къванни Аварандал хъайиди яни? ХъанайтІа, Квез жуван вилералди аквадай хьи, хуьр алай

чка гьакъикъатдани вижевай, хъсан чка я ва Куьне лезги хуьруьн лезги тІварцІел садрани шак гьидачир.

Алимди "удин" гафунизни къариба баян гузва: "И гафунин ери-бине, мумкин я, а халкъдин диндихъ галаз, цІуз кьуллугъ авунихъ галаз алакъалу я. Гекъиг: ут "цІай" (азербайжан чІал)." АкІ акъатзава хьи, удинар лезги чІалан ваъ, маса чІалан группадик акатзавай халкъ я. Къвед лагъайди, азербайжан чІала цІуз "ут" ваъ, "од" лугъуда, гьурметлу профессор. Белки Квезни ам лезгиламишна "уд" лугъуз кІанзаваТІа?

Гила КцІар шегъердин тІварцІин гьакъиндай лугъун. Р.Гъайдарова и гаф гагъ гусаррин полкарихъ, гагъ "куз" терминдихъ галаз алакъалу ийизва. Гуя азербайжан чІала "куз" термин ишлемишзава къван. Икъван гагъди авачир "куз" термин азербайжан чІала гила гьикІ пайда хъанатІа? Алимди кхъизва: "Ибурулай гъейри са гиман чахъ мадни ава: мумкин я, азербайжан чІалан Кузар=чай тІварцІелай вилик вацІун тІвар КцІар вацІ тир, гуьгъуьнлай гъа тІварцІин бинедал тюрк вариант (Кузар) пайда хъана."

Эгер Куьне гьакІ фагъумзаваТІа, Ражидин муаллим, азербайжан чІалал а вацІуз "Кузарчай" ваъ, "Къусарчай" лугъузвайди чир хъун герек я. Бес туьрк вариант-дилаь виликан "КцІар" вуч лагъай гаф я? Эхирни Куьне кхъизва: "Кусар (?), чи фикирдалди, са акъван куьгъне къадим тарихдин хуьр туш. И кардин гьакъиндай а чкадин къуша тІварцІи "Цийи Къуба" лугъудайла шагъидвал ийизва." Ихтилат хуьруьн къадимвиликай ваъ, гафунин ери-бинедикай фена кІанзава. Адан ери-бине лагъайТІа, гьакъикъатда лезгийрин кас тайифадин тІварцІихъ галаз алакъалу я.

Геродоталай башламишна къадим тарихчийри кас тайифадикай хейлин малуматар ганва. Птоломейн картада КцӀар вацӀун тӀвар "Кас" хьиз гьатнава. Ам авахъзавай гьуьлуьн тӀварни "Кас" я. Туьркверин тӀварван авай тарихчи Джамал Гюкчеди Кавказдин тӀварни Самурдин патав яшамиш хьайи кас тайифадихъ галаз алакьалу тирди кхьенва. ГьакӀни картайра Касан шегьер ава. Кьуба пата лезгийрин чӀехи хуьрерикай тир Кузун хуьруьн агьалийри исятдани чпин хуьруьз Касан, агьалийриз Касар лугьузва. Чи меце и гаф "Ксар" хьиз ава.

Алимди "Яргун" гафунизни къариба баян гузва: "З.Ризванова и гафунин ва тӀварцӀин бинеда "яру" гаф ава, адан дуьмдуьз мана "Яру кӀунтӀ" ва я "Экуьн ярар" я, - лугьуз тестикьарзава.

Чи фикирдалди, "Яргун" гафунин ери-бине масад я. И тӀвар кеферпатан халкъарин санай-саниз тухудай "яранга" тӀвар алай элкьвей кӀвал, юрт я."

Гуьгьуьнлай алимди "Яргун" гафунихъ "гун" компонент авайди малумарзава. Гьа инал лагьана кӀанда хьй, Птоломейн картада Кьулан вацӀуз мукьва чилерал, тахминан гилан Яргун алай чкадал Йаргу, Ялама алай чкадал Алам шегьерар алайди къалурнава. А чӀавуз кеферпатан халкъар гьеле чи чилерал пайда хьанвачир ва абурун "яранга" гафуникайни лезгийриз хабар авачир. "Йаргу"дихъ "гун" компонентни квачир. Алимди "яранга", "гун" лугьудайла гьй чӀал фикирда къазватӀа малум туш. Лезгийрин Йаргу шегьердикай арабрин тарихчи Абу Мугьаммад Агьмад ибн А'сам ал-Куфидини вичин "Ктаб ал-футугъ" эсерда малумат ганва.

Са кар ашкара я хьи, чи чІала "яргуд балкІан", "яргу балкІан" лугьудай ибараяр кЪени амазма.

ГЪа инал заз лугьуз кІанзава: Йаргу (Яргу) лап къадим лезги гафарикай сад я. Мумкин я ам чи Яр гьуцдихъ галаз алакълалу хьунухъ. Лезгийрин фольклорда сува кІватІ хъайи гьуцарин гьакъиндай миф ава. Абур кІватІ хъайи дагъдиз лезгийри Гьуцар сув лагъанай. Исятдани Къуба патан лезгийри Шагъ дагъдиз Гьуцар сув лугьузва. Гьуцари инсанар квелди машгъл ятІа чирун патал абур мукъувай сейр авун къетІнай къван. Гьар гьуц санихъ фенай. Абур хъайи чкайра яшайиш вилик физ башламишной ва инсанри гьуцари чпиз куьмек гузвайди къатІанай. Гъавиляй лезгийри са бязи чилериз гьуцарин тІварарив къадай тІварар ганай. Гъа икІ чи чилерал "Алпан хуър", "Алпан пел", "Алпан кІам", "Мена багъ", "Мена хуър" ("Менжер"), "Мена кІам" ("Мендуг") Мена ягъвар ("Манадин ягъвар"), "Яру сув" ("Яру дагъ"), "Яран кІам", "Яран квацІар", "Яран гирве", "Яран пел", "Яран хуър" хьтин тІварар арадал атана. "Яран хуър" лагъай гафар заз сифте яз 60-йисара Дигагъ хуъруьн 100-120 яшдин къуьзекривай ван хъайиди я. А береда Къубадин Дигагъ хуъруьз Яргундилаь къве хзан куьч хъанай. Абуруз чи къуьзубуру "Яран хуърй атайбур", гьакІни "яранвияр", "яргуяр" лугьудай.

ТІвар-ван авай алим-этнограф, тарихдин илимрин доктор Гъ.Гъажиева кхьенвайвал, Яр лезгийрин хуъруьн майишатдихъ галаз алакълалу, мублагъвилин гьуц тир. Педагогикадин илимрин кандидат Т.Саидован фикирдалди, къадим Гияр шегъердин тІварни Яр гьуцдихъ галаз алакълалу я. И шегъер хъайи чилерал, гьакІни

Къурагъа халкъдин меце исятдани Яр гъуцдихъ галаз алакълалу хейлин гафар ама. Гиярвийри ва къурагъвийри яр гъуцдиз мукъувай икрам ийидай. Гъатта советрин девирдани къурагъвийри 21 - март Яр гъуцди тІебиат чандал хкизвай, цІийи хъийизвай югъ сувар хъиз къейд ийидай. Яр гъуцдихъ галаз алакълалу тир и сувардиз лезгийри Яран сувар лугъуда. Чи халкъдин йикъарганда Яр тІвар алай варзни (21-март - 4-апрель) ава. Яр вири лезгийрин рикІ алай гъуц тир. Гъавилай чи чилерал адахъ галаз алакълалу тІварарни арадиз атун тІебии кар я. Гафунин къвед лагъай компонент "гу" Яр гъуцдин тІвар багъаз къун, адаз икрам авун къалурзавай эпитет хъунухъ мумкин я.

"-Ви" суффиксдикай рахадайла профессорди ам фарс ва араб чІалара фадлай дуьшуьш жезвай морфема я лугъузва. Белки чи чІала "-ви" гъа чІаларилайни фад пайда хъанва? Лезги чІала авай "-ви" я фарсаривай, яни арабривай къачунвайди туш, "иви" гафуникай арадал атанвайди я. "Дигагъви" лагъайла, им Дигагъдал яшамаш жезвай инсанрин ивидикай тир кас лагъай чІал я.

Лезгийрин къадим ва чІехи хуьрерикай тир Уьнуьгърин гъакъиндай профессорди икІ кхъизва: "Аных// Аныгъ... И хуьруьн тІвар якъинвилелди баянламишиз жеда. Вучиз лагъайтІа и гафунин мана-метлеб са шумуд чІалан делилри тестикъарзава. Аних "къветІ, магъара, пещера" лагъай чІал я. Гекъиг: инихъ "пещера" (дарги чІал); онох "пещера" (бежитин чІал); энег "микротопоним" (КІирийрин турпагъда пещера авай чка)".

Чи гъурметлу алим садра къванни Уьнуьгърин хуьруьз фенвач жеда. ФенайтІа, адаз гъасятда чир

жедай хьи, и хуьруьн тІвар Аних ва я Аныгъ ваъ, Уьнуьгъ я. И гаф урусри "Аниг, Анык, Аних" хьиз, азербайжанвийри "Аныгъ, Энигъ" хьиз кхьизва. Р.Гьайдарова къалурнавай вариантарни лезги гафар туш. Къвед лагъайди, къадим лезги хуьруьн тІвар лезги чІала, гьакІни и чІалан группадик акатзавай чІалара жагъурун паталди алахъунар тавуна, гьасятда дарги ва бежитин чІаларай мисалар гьизвай алимдихъ галаз гьикІ рази жен? Пуд лагъайди, хуьр алай чка магъарадиз ушар туш эхир. Уьнуьгъ КцІар вацІун эрчІи пата, а вацІук какахъзавай Рек вацІун ва ГъвечІи вацІун юкъва авай къакъан пеле экІя хьанва. Шабрандинни Дербентдин арада Уьнуьгъ кІеле къван чІехи ва мягкем къвед лагъай кІеле авачир. Къадим кІеледин чкІанвай цлар къедалди амазма.

Вичин гьакъиндай "Абумуслиман тарих" лугъудай хроникада кхьенвай Уьнуьгъ хуьруьн тІвар чара-чара тарихчийри чпин чІаларив къадайвал, "Эных", "Аниг", "Энигъ", "Аных", "Аныгъ" хьиз къалурнава. Амма адан лезги чІалалди тІвар "Уьнуьгъ" я. Къуба патан вири лезгийри гьа икІ лугъуда. Гъеле 1955-йисуз чи тІвар-ван авай алим Мегъамед Гъажиевани хуьруьн тІвар "Уьнуьгъ" тирди къейд авунай. Гъайиф къведай кар ам я хьи, гьа камалэгълидини "Уьнуьгъ" гафуниз дуьз баян ганвач. Гьакъикъатда и тІвар лезгийрин "уьнуьгъ" ("гьалкъа") гафунилай къачунвайди я. ІХ виш йисуз талукъ тир Уьнуьгъ кІеле эцигнавай чка, яни хуьр алай чка вири патарихъай вацІари, дагълари, тик къвалари уьнуьгда (гьалкъада) тунвай, душманривай агат тежедай чка я. Гъавилияй халкъди и чкадиз, ина кутунвай хуьруьз ва кІеледиз "Уьнуьгъ" тІвар ганай. Гуьгъуьнлай "г" сес

"гъ" сесиниз элкѡвенва ва гафунин мана-метлебда са дегишвални кыле фенвач.

Алимди "хен" гафуниз ганвай баяндихъ галазни рази хьун мумкин туш. Ада кхызва: "И гаф къадим еврей чІала "регьим, шафкъат, хъсанвал" манада ишлемиш-завай. Чи чІала ихътин кылдин гаф авач, амма бязи гафарик ихътин пай дубшууш жезва: алхен, гелхен, (хьугІуьн эхирдай алукуьдай ирид йикъарин (лежбер календардин) вахтар). Гелхен (хуьруьн тІвар) вучиз ятІани и гафунив мукъвавал авайбур хьиз аквазва. Гъакъикъатда и тушвал дубшуушдин кар я. Хуьруьн тІварцІе - хен, "гъен, гъаят, тевле" мана авай пай я."

Гила лагъ кван, гьурметлу профессор, "къадим еврей чІала" "хен" гафуни "регьим, шафакъат, хъсанвал" хътин манаяр гузвайди чувудрин гьи къадим ктабдай кІелна Куьне? Мегер дубньядин чІалара формадиз килигна ухшар гафар тІимил авани? А гафарихъ гьар чІала чпиз хас манаяр авайди фадлай ашкара я.

Куьне чи чІала кылди "хен" гаф авач лугъузва. Амма гуьгъуьнлай кхызва: "Ахцегъ наречидин фиярин нугъатда хен "гъуьлуьн стха" манада ишлемишда."

Са анжах фиярин нугъатда ваъ, Къуба наречидин вири нугъатрани гъуьлуьн стхадиз "хен" лугъуда. Лезги чІала "хен" ва "хенцІ" гафарин омонимарни ава: хен ("дверь"), хенцІ (клевц). Гъавилай "чи чІала кылди "хен" гаф авач" лагъай фикир бегъемди туш. "Гелхен" гафунал гьалтайла, ина хьубтуьл лишандиз игътияж авач. ГъакІни хуьруьн тІварцІихъ "тевле" (цур) хътин мана илитІун са акъван кутугай кар туш. Чахъ "гел" тайифа хъайиди

виридаз ашкара я. Гъавиляй "Гелхен" гафунихъ мумкин я "гелерин раКІар, вар" хътин мана-метлеб хъунухъ.

ГъаКІни алимди "рикІ" гаф лезги чІалай акъудзава. Ада кхъизва: "И гафунинни кумык чІалан юрек "рикІ" гафунин мукъвавал ава лугъун мумкин я. Йу (ю) гафунин эвел къиляй аватун дубшубушни жезвай кар я." Мукъвавал ава лугъун регъят я, гъурметлу профессор, гъа и методдалди маса чІалариз гзаф гафар лезги чІалай фенвайди я лугъузни жеда. Къвед лагъайди, Куьне лезгийрихъ "тупучІдин рикІ", "куьнуьдин рикІ", "рикІни рикІ" хътин ибараярни авайди рикІелай алуднавай хътинди я.

Гъа ихътин баянралди алимди "рипе" хиндийрин, "руг" тажикрин, "рух" фарсарин, "тІиш" къадим чувудрин, "цел" аваррин анцух нугъатдин, "чуру" лаквийрин гафар я лугъузва ва икІ мад. "Мискискар", "Маза", "КІири", "Къафкъаз", "Къуруш" гафаризни къариба баянар гузва. Ахцегъ райондин "КІурукІнар" хуьруьн тІварцІикай рахадайла кхъизва: "И хуьруьн тІвар, чи фикирдалди, эрмени чІалан гаф я. Ихътин фикирдихъ къве делил ава: а) Арменистанда ва Нагорно-Карабагда гъахътин тІварар алай хуьрер ава; б) Къудвад йисан вилик яратмиш хъайи арменрин са движенидин тІвар "Крунк" и гафуниз лап мукъва я."

Гъа инал заз профессордин рикІел хкиз кІанзава: 1911-йисуз Н.Н.Шаврова Санкт-Петербургда чапдай акъудай "Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая продажа Мугани инородцам" ктабда къалурнавайвал, дегъзаманайра лезгийр Мугъанда ва Къарабагъдани яшамиш хъанай, амма гуьгъуьнлай Тимурленга абур инай яргъариз акъуднай. Къвед лагъайди,

лезгийрин "кІурукІ" гаф гынай, эрменийрин "крунк" гаф гынай? Лезгийри лагъайвал, ибур ругур вечрез хъуьруьн къведай гафар я. Пуд лагъайди, Дагълух Къарабагъ садрани эрменийрин чилер хъайиди туш, абур иниз атанвайбур я. Абуру Азербайжандин и чилер чапхуннавайди я. Гафарин ери-бине чирдайла гъа ихътин месэлайрайни къил акъудна кІанзава. Са гафуналди, гъуьрметлу профессор, чи гафар чи чІалан девлет я. Абуруз акатайвал баянар гун, лезги чІалан гафарин ери-бинейр маса чІаларай жагъуриз гъавалат хъун, халкъдал ва чІалал делилсуз фикирар гужуналди илитІун я. Гафариз гузвай баянар чІалахъ агъадайди хъана кІанда. ИкІ хъайитІа, а гафарин таъсирдик кваз рикІяй фейи фикирри Куьн генани гъахълу хиялрал гъида.

2001-йис.

СТІУР

ДЕГЪ чІаварилай вири Къафкъаздиз сейли хъайи СтІур вичихъ къадим тарих авай лезги хуърерикай я. И хуъруьн тарих икъван гагъди къелемдиз къачунвачирвиляй халкъдиз адакай са акъван чирвилер авач. Чешмейрай къериз-цІаруз гьалтзавай делилрай аквазвайвал, юкъван виш йисара СтІурихъ вилик фенвай хуъруьн майишат, халичачивилелди тафаватлу жезвай рехъ авай. Вири лезгияр хъиз, стІурвилярни къегьалвилелди чапхунчийрин хура акъвазнай.

СтІурикай рахадайла кІвенкІве адан тІварцІикай веревирдер авуна кІанзава. Профессор Р.И. Гъайдарова "СтІур" гафунин этимология икІ ачухарзава: "Лезги чІала гила вич кугъне хъана, ишлемиш хъийин тийизмай гаф "сутІ" авай. Адан мана ихътинди тир. Йисан вахтар, майишатдин жуъреба-жуъре кІвалахар (тум цун, векъ ягъун ва мсб.) башламишдай вядеяр тайинарун паталди хуъруьн рагъ акІидай патан синел къванерикай гьар жуъредин кІалубар авай къулпар, хараяр (фигураяр) эцигдай. Гьахтин фигурадиз "сутІ" ("цІуд") лугъудай. "СтІал" гьа гафунин гзафвилин къадардин кугъне форма я (сутІ+ал-сутІал-стІал).

"СутІ" Къуьчхуьррин, "цІуд" Къурушрин нугъатра, Ухулрин микротопонимикада хвенва. Мумкин я, гила СтІалар алай чкадал гуьне хуьрерин агъалийри са вахтара гъахтин "къванцин календарь" яратмишнавай...

Къуба пата авай лезги хуьруьн тІвар СутІур СтІал гафуниз барабар я, гьамни СтІал хьиз сутІ дибдикай арадиз атанва. Анжах СутІур тІварцІе гзафвилин къадардин маса эхир -ур ишлемишнава. -Ал ва -ур эхирри са нетижа мадни хкуддай мумкинвал гузва: яшдин, къадимвилин жигъетдай СтІал гаф (тІвар) СутІур гафунилай (тІварцІелай) куьгъне ва яшлу я". (Гъайдаров Р. И. *Лезги чІалан этимологиядиз гъахъун. Магъачкъала, 2005. ч. 121.*)

И баяндив гекъигайтІа, СтІур - сутІар (фигураяр) лагъай чІал я. Амма Р. И. Гъайдаровалай фаркълу яз, чи алимрикай Мегъамед Гъажиева ва Букар Талибова и гафунин этимология масакІа ачухарнава: "СтІур - 1) гуьрчег тушир; 2) эйбежер". (*Килиг: Лезги чІаланни урус чІалан словарь. ТуькІуьрайбур: Б. Талибов ва М. Гъажиев. Москва, 1966.ч. 297.*) Профессор Р. И. Гъайдарова "СтІур" гаф "сутІ" дибдикай арадиз атанвайди къейд авунва ва хуьруьн тІвар "СутІур" хьиз кхьенва. Амма макъаладин эвелда и тІвар "СтІур" хьиз къалурнава. Профессор М.М.Гъажиеван эсеррани и тІвар къве жуьреда гьатнава: СутІур ва СтІур. (*Килиг: М. М. Гаджиев. Из лингвистического наследия. Составитель: А. Г. Гюльмагамедов. Махачкала, 1997. ч. 55.*) Аквазвайвал, алимар гъеле хуьруьн тІвар са къайдада кхьидай къарардал атанвач. И кар фикирдиз къачуртІа, "СтІур" тІвар гьамни "стІу" дибдикай арадиз атанвайди я лугъуз жеда. М. М. Гъажиева "стІу" гаф литературный чІалан

"гъич" гафуниз барабар тирди къейд авунва. "Лезги чӀалан словарь"да ихътин баян ава: "СтӀу - къадардал, еридал гьалтайла, эсиллагъ авачиз... *ада и кардиз стӀуни фикир ганвачир*. Синонимар: эсиллагъ, кӀусни". (*Килиг: Гуьлмегьамедов А. Г. Лезги чӀалан словарь. II таб. Магъачкъала, 2005.ч. 217.*)

Гъа инал "СтӀур" гафунин ери-бинедикай жуван фикирар ачухар тавунмаз лугъуз кӀанзава: Хуьруьн тӀварцӀи "Лезги чӀаланни урус чӀалан словарь"да къалурнавай "стӀур" гафунив къазвач. Вучиз лагъайтӀа гъам хуьр алай чка, гъамни и хуьруьн инсанар рикӀиз хуш, акунар авайбур я. Гъавиляй я и чкадиз, яни инсанриз "гуьрчег тушир", "эйбежербур" лугъуз жедач.

Къвед лагъайди, Къуба нугъатра эйбежер касдиз "стӀур кас" ваъ, "стӀун кас" лугъуда. "Лезги чӀаланни урус чӀалан словарь"да "стӀун" гаф урус чӀалан "вовсе", "совсем", "совершенно" гафариз барабар тирди къалурнава. Чи фикирдалди, Б. Талибова гафарган туькӀурдайла татугайвилиз рехъ ганва. Вучиз лагъайтӀа асас авторрикай тир М. М. Гъажиева урус чӀалан а гафариз чи чӀалан "стӀу" гаф барабар тирди къейд авунва. (*Килиг: М. М. Гаджиев. Из лингвистического наследия. Составитель: А. Г. Гюльмагамедов. Махачкала, 1997.ч. 133.*)

СтӀуррихъ авсиятда са бязи риваятри и гафунин этимологиядикай веревирдер ийидай мумкинвал гузва. И риваятрикай бязибур рикӀел хкин: "Садра лезги пачагъ ЦӀатурал чапхунчийрихъ галаз женгина залан хирер хъанай. Ада цӀийи къуватар кӀватӀна женг даварун патал вичин къушун дагълар галайнихъ ялна. Къушунди ял ягъай къакъан тӀул пачагъдин рикӀиз хуш

хъана. Адан лукьманди и яйлахдин набататрин куьмек-далди Цатуран хирер сагъарна. Пачагъди чапхунчийрин аксина Чугвазвай женгера уфтан хъайитӀа, вичи ина хуьр кутада лагъана. ГьакӀни хъана. Къуватар кӀватӀна чапхунчийр кукӀварай пачагъ иниз хтана ва тӀулал хуьр кутуна. Ина чпиз кӀвал-югъ авур ксари хуьруьз Цатуран тӀвар ягъана".

Гьа икӀ, гуйгъуьнлай "Цатур" тӀварцӀикай "СтӀур" хъана. Хъсандиз фагъум авуртӀа, им гьакъикъатдив къадай риваятдиз ухшар я. Сад лагъайди, фонетикадин дегишвал кыле фена "Цатур" гафуникай "СтӀур" хьунухъ мумкин я. Къвед лагъайди, тарихда Цатур пачагъ гьакъикъатдани хъанва. Амма бязи чешмейра адан тӀвар "Сато" хъиз гъатнава. И къегъал касди Алупандиз 388-399-йисара пачагъвал авунай. ЯтӀани СтӀур хуьруьн тӀвар пачагъдихъ галаз алакъалу тирди тестикъардай тарихдин делилар гьелелиг винел акъуд-навач ва я абур аватӀани лугъуз жедач.

Маса риваятда лугъузва: "Лезгистандин са къадар чилер чапхун авур арабрин сердерди вири хуьрерал харж эцигна. Садбуру адаз лапагар, садбуру балкӀанар ва къарамал, садбуру техил гуз хъана. Харж кӀватӀзавай мислимар СтӀуриз атайла, агъалийри абуруз я малкъара, яни техил ганач. Малкъара чаз герек я лагъана, балкӀанар анжах чи къегъалар патал я, душмандиз техил гудай адетни чахъ авач. Чна сердердиз цӀуд халича гуда. Амма са шартӀуналди, цӀуд йисуз ада чал харж эцигна кӀанзавач. И гафарикай хъел атай мислимир агъалийриз басрух гуз кӀан хъана. Анжах къегъал стӀур-вийри гьасятда мислимар элкъуьрна юкъва туна ва абурув гвай яракъар вахчуна. Кьил хураваз сердердин

патав хтай мислимри чпин кылел атай къазадикай авайвал ихтилатна. Сердердик хъел акатна ва хуьруьз члехи къушун ракъуриз клан хъана. Амма везирди адаз лагъана: "Белки а халичаяр гзаф къиметлугур я жал. Къуй гамар гъурай, килиг. Эгер ви рикляй хъайитла, шартлуниз амал ая. Хуш татайтла, яракъар кардик кутур.

"Сердер рази хъана ва ада къвед лагъай гылера мислимар Стлуриз рекъе туна. Абуру цлуд халичани гваз хуьруьн члехиди сердердин кылив гъана. Халичайрин иервал акур сердер пагъ атлана амукъна. Ибур вучтин затлар я, лагъана жузуна ада хуьруьн кавхадивай. Стлурвиди сердердиз ихьтин жаваб гана: "И халичаяр анжах чи хуьре хразвайди я. Абуруз стлу халичаяр лугъуда. Са стлу халичадин къимет виш балклан я." "Багъа я", - лагъана, сердерди. Стлурви хуьурена: "Багъа туш. Стлу халича вад виш йисуз члур тахъана амукъзава, амма виш балклан виш йисуз яшамиш жезвач. Гила жува фагъум ая.

"Чара атлай сердерди цлуд халича вичиз туна, хуьруьнвиар цлуд йисан харжидикай азад авуна. Хуьр гъа йикъалай халичайралди машгур хъана ва гъанлай адан тварни Стлуяр амукъна.

"Авайвал лагъайтла, и риваятни гъакъикъатдив къадайди я. Тарихдин чешмейра къалурнавайвал, лезги халичаяр дегъ члаварилай вириниз сейли тир ва Къафкъазда виридалайни пара халичаяр хразвайди лезгийар тир. (Килиг: Миллер А.А. *Кавровые изделия Востока. Выставка этнографического отдела русского музея. Л., 1924. ч.8-9.*)

Къвед лагъайди, С.М.Хайдакова кхъизвайвал, чи члала чешнейриз килигна халичайрин цлудралди тварар ава. (Килиг: *Хайдаков С.М. Сравнительно-сопос-*

тавительный словарь дагестанских языков. М., 1973.ч. 84.) Мисал яз са шумуд тӀварар къалури: "Хъимил", "Куънет", "Алпан", "Зизик", "СтӀу" (СтӀур"), "Спикар", "КӀулар", "Чилихъар", "Ахцегъ", "Къурагъ", "Къасумхуър", "Миграгъ", "Дербент", "Хурасан", "ГъасанкӀеле", "Будар", "Сафар", "Тапанчаяр", "Черегуъл", "Чепелукъар", "Пешер", ва мсб.

Къил акъуддай ксари къейд ийизвайвал лезги халичайрин тӀварар гзафни-гзаф хуърерин тӀварарилай туькӀуър хъанвайбур я. И фикир асасдиз къачуртӀа, "СтӀу" чешнени хуъруьн тӀварцӀихъ галаз алакълуди я лугъуз жеда. Бес "стӀу" вуч лагъай чӀал я? Чи гафарганра гъатнавай "стӀу" гафунилай фаркълу яз, Къуба патӀа и гафунихъ маса манани ава. Сифте яз чаз и гафунин мана 1976-йисуз Къуба патан машгъур халичайрин устад, вич Ленинан ордендиз лайих акур, 130 йис къван яшамиш хъайи Зибейда Шейдаевади ачухарнай. Шумудни са цӀийи чешнеяр арадал гъайи Зибейда бадеди хранвай халичайрини сумагри исятдани музейриз ярашух гузва. Ада лагъайвал, "СтӀу" халичаяр са ва къве фурунбур я. Санлай лезги халичаяр са фурун, къве фурун, пуд фурун, къуд ва вад фурунбур жеда. Фурадин къадардиз килигна абуруз тӀварарни ганва. Месела, са фур авай халичадиз испиквийри, СтӀал хуърерин агъалийри ва кӀахцугъвийри "са фурун къалича", зизиквийри "са фуран къалича", ахцегъвийри ва стӀурвийри "са фыран хаъliche" лугъуда.

"СтӀу" халича храдайла лацу рангунин гъаларикай генани гегъеншдиз менфят къачуда. Юкъва авай чӀехи фурун къерехар лацу цӀараривди безетмишда. И фурун къене мадни къве фур жеда. Са фурун нехишар лацу гъаларалди атӀуда. Муькуь фур лепе гузвай хътин лацу

цларце твада. Фурун юкьни-юкьва лацу гьаларикай хранвай муьжуьд пиплин нехиш ава. Чехи фурун кьве патани гьарма сад адан ругудакай са пай тир муьжуьд пиплин пуд нехиш жеда. Абурни лацу гьаларикай храда. Муьжуьд пиплин ихьтин нехишдин - " гьетрен твар "стлу" я. Туьрквери адаз "лезги гьед" лугьуда. Халичадиз хьсандиз фикир гайитла, юкьва авай чехи фур ракъиниз, адан кьерехда авай нехишар гьетериз ушар я. Лацу ранг къакъанвилин, паквилин ва михь-вилин лишан я. Юкьва авай лацу нехишри куклушрал жив алай лацу дагьлар лишан гузва.

Гьа инал лугьун хьи, чпин тварар хуьрерихъ галаз алакьалу тир чи халичаяр сад-садалай тафаватлу я. Месела, "Хьимил" халичадал хьипи гьаларикай ракъинин шикил атлуда. "Куьснет" халичадал къушариз ушар нехишар генани пара жеда. "Алпан" халичадин пиплер лацу гьаларивди чил хьиз храда.

"Стлу" ("Стлур") халичаяр машгьур тирди маса делилрини субутзава. Месела, 1913-йисуз Кьубадай Берлиндин выставкадиз ракъурай халичайрин арада "Стлур" халичани авай. 1914-йисуз Стлурин халичаяр Петербургдин выставкадани къалурнай. Са вахтунда вири Кьафкъаздиз ва Юкьван Азиядиз сейли тир Стлуррин гамарикай чи машгьур алим, тарихдин илимрин доктор, профессор Сария Агьашириновади ик1 кхьенай: "Садра чун дагьларай яна Стлуриз фенай. Ана 100 йис хьанвай са къаридин квале авай гамуниз чун килигиз амукънай. 300 йис инлай вилик хранвайди тиртлани, ам цийиди хьиз аквадай. Нацладай янавай шуькль кьешенг гьаларикай хранвай а сумаг хизанда аманат - ядигар яз хуьзвай дидеди рушаз, адани вичин рушаз тазвай.

Гуьгьуьнлай хейлин йисар алатайла, а сумагдин суракъ заз Бакудай жагъана. Азербайжандин алимри ам чпин халкъдин искусство я лугъуз дамахарзавай. Зи рикӀи къабулнач: ваъ, СтӀура яшамиш жезвайбур лезгиар я, а гьейранардай хьтин сумагни лезги дишегълидин къизилдин гилералди хранвайди я, лагъана за." (*Сария Агъаширинова. Чи девлетлу меденият. "Коммунист" газет (лезги чӀалалди), 1991-йисан 23-март.*)

Авайвал лугъун хьй, маса халкъари исятдани чи сумагралдини халичайралди чпинди я лагъана дамахзава. Вучиз лагъайтӀа чи гамар тешпигъ авачир, асул искусстводин инжияр я. Ихьтин инжийрикай сад заз Къубада яшамиш жезвай стӀурви дустунин кӀвале акуна. 400 йис инлай вилик хранвай халичадин нехишри зун гьейранарна. Им чи къадим халичачивилин сенятдин лугъуз тежедай къван къиметлу эсеррикай сад я. Са вахтунда за СтӀуррин халичайрикай жуван "Лезги тӀвар алатӀа..." ктабдани кхъенай. Гъа ихьтин делилри араб сердердиз "СтӀу" халичаяр 500 йисуз чӀур тахъана амукьда лагъай стӀурви гъахьлу тирди мад гилера субутзава. Субут жезвай асас месэла халичадин тӀвар хуьруьн тӀварцӀихъ галаз алакьалу хьун я. Гъавилай шак тагъана, хуьруьн тӀвар дегъ чӀавара СтӀу тир лугъуз жеда. СтӀу тӀварцӀе гзафвилин къадардин - яр эхир дегиш хъанва ва маса эхир - ур ишлемишнава.

СтӀур хуьруьн тӀвар IX-XIII виш йисарин тарихдин чешмейрани дуьшуьш жезва. Адан тӀвар гъакӀни Мегъамед Рафидин XV-XVI виш йисара туькӀуьрнавай хроникада гьатнава.

Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, 1741-йисан августдиз Надир шагъди вичин къушунрин аксина

къегьалвилелди женг члугур лезгийрикай къисас къахчун патал Къубадинни Куьредин са шумуд агъзур лезгияр Хорасандиз куьчарнай ва лезги чилерал Ирандай 900 хизан гъанай. Идалай гъейри шагъди Къубадин ва Куьредин лезгийрал, Табасарандин агъалийрал харж эцигна. Шагъдин гъилибанривай гзаф лезги хуьрерай агъалияр куьчариз хъанач. Вучиз лагъайтла а хуьрерин агъалияр яракъламиш хъана, шагъдин къушунрин аксина женгиниз къарагъна. И женгера Эчлехуьр, Яргун, Кузун, Чакар, Стлур ва маса хуьрерин агъалияр иллаки тафаватлу жезвай. (Килиг: АВПР, ф. 77, 1741, д. 4. л. 278; Сотавов Н.А. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в. М., 1991. ч.103.)

Стлур хуьруьн твар XIX виш йисан сад лагъай паюнин чешмейрани гъатнава. 1839-йисан 29-майдиз генерал Фезеди Къубадин гьулгьуладихъ авсиятда муьтлуьгъ тахъанвай лезги хуьрерал вегъенай. Къати женгера урус къушунри Къуба патан Къилагъ, Хуьлуьхъ, Вини Калунхуьр, Эчлехуьр, Цлехуьл хуьрер къилийкъилди цай яна канай. Амма урусривай са шумуд лезги хуьруьз, гъабурукай яз, Стлуриз гъахъиз хъаначир. Стлурвийри сенгерар туклуьрна хуьр хвенай ва урусрин клеретл къулухъ члугваз мажбурнай. Фезедин аскерри пудра басрух ганатлани, абурувай Стлур къаз хъанач.

Стлурвийри гъаклни эрмени дашнакрин ва большевикрин аксина женг члугур члакарви Гъатем агъадиз мукъувай куьмек ганай. 1922-йисан мартдиз Гъатем агъа къаз кланз Къафкъаз полкунин командир Березревски къиле аваз дагълариз атай большевикрин къушунрин аксина Кузун ва Стлур хуьрерин агъалийри генани

къатидиз женг чӀугунай. Урус къушундивай СтӀуриз ва къунши хуьрериз гъахьиз хъаначир ва Березревскиди ва Къуба уезддин къил М.Б.Тагъирова КцӀар гарнизондивай куьмекар тӀалабнай. (*Килиг: Az. SSR ОИМДА. фонд 2607. siyahi 1. is 140, vərəq 2.*)

1902-йисуз Бакуда чап хъайи "Ежегодник"да кхьенвайвал, 1900-йисуз СтӀур вичихъ 200 къван кӀвал авай чӀехи ва девлетлу хуьр тир. А вахтунда хуьруьн агъалийрихъ 4 агъзур калер, 6 агъзур балкӀанар ва 20 агъзурдалай виниз лапагар авай.

Къадим лезги хуьрерикай тир СтӀур XII виш йисан шаир Далагъан, XVI виш йисан машгъур алим Шихим эфендидин, XVIII виш йисан зурба камалӀгли, Гъелеб, Шам ва Мекке шегъеррин къази хъайи Ибрагъим эфендидин, 1837-йисан Къубадин гъулгъуладин вахтунда урусрин къушунрин аксина къегъалвиледи женг чӀуьур Магъамед эфендидин ватан я. СтӀур Далагъа сифте яз лезги поэзияда Дагъларин - Ватандин къамат яратмишна. Адан гзаф шиирар манийриз элкъвена. Туьрк тарихчийри кхьизвайвал, Шихим эфенди а девирдин зурба математик тир. Ада гъакӀни чапхунчийрин аксина женг чӀугунай. И къегъал кас 1603-йисуз I Шагъ Аббасан гъилибанрихъ галаз женгина телеф хъанай.

Дагъустандин халкъдин шаир Байрам Салимов, Азербайжандин тӀвар-ван авай шаир Келентер Келентерлини стӀурвияр я. СтӀурвияр гъина яшамиш хъунилай аслу тушиз, хайи хуьр вириниз сейли ийиз алакьдайбур я.

ХАЙИ ГАФАР АМУКЪЗАВАЧ...

ИКИ ФЕЙИТИА, БУДУГЪ, КЪИРИЦІ,
ХИНАЛУГЪ ЧІАЛАР ЧАВАЙ КЪАКЪАТДА

В ИШ йисара чапхунчийривай кукІвариз тахъай лезги чІалар кье гъи йикъал атанва? Жаваб жагъурун патал будугъ, къирицІ, хиналугъ чІаларин лексикадиз вил вегьен. Алатай виш йисара, иллаки советрин девирда и чІаларин къилел чІехи мусибатар атана. А чІаларин лексикада вишералди хайи гафар амукънач, абурун чка маса чІаларин гафари къуна. И кар къени давам жезва ва будугъ, къирицІ, хиналугъ чІалар аморф чІалариз элкъвез, къвердавай чпин диде чІал тир лезги чІалавай къакъатзава.

XX виш йисарал къведалди лезги чІалавай вичин сихилдин вири чІалар генани мукъувай хуыз алакнай. Вучиз лагъайтІа Къафкъаздин къадим ва чІехи чІаларикай тир лезги чІалакай гъам региондин агъалийри, гъамни къунши халкъарин векилри гегъеншдиз менфят къачузвай. Бязи авторри кхъизвайвал, гъеле XVIII асирда Лезгистандин агъалийрилай гъейри Дагъустандин са шумуд аялатдин - Акушадин, Дженгутендин, Къаракъайтагъдин, Кубачидин, Къазикъу-

мухдин, Табасарандин агӀалиярни лезги чӀалалди рахазвай. (*Килиг: Кавказцы. 1750-1820. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, собранная и пополненная Семеном Броневским. Москва, 1823*). С.Броневскийди а чӀавуз чапдай акъудай Къафкъаздин чилерин картадиз вил вегӀейтӀа, лезги чӀалакай гъикъван чӀехи чилерал менфят къачузвайтӀа, генани хъсандиз къатӀуниз жеда.

ГӀайиф къведай кар ам я хьи, гила Дагъустандин бязи алимар ихътин делилар кваз такбуна, лезги чӀала тарихда къугъвай роль тӀимилариз алахъзава. Профессор Н.С.Джидалаева гъатта са халкъар тир лезгийар, агӀулар, табасаранар, рутулар, цӀахурар сад-садахъ галаз лезгидалди ваъ, азербайжан чӀалалди рахазвайди тир лугъзува. Ада кхъизвайвал, азербайжан чӀал гъакӀни лезгийрин, табасаранрин ва Къиблепатан Дагъустандин маса халкъарин литературный чӀал тир къван. И касдиз гъеле VII-VIII виш йисарал къведалди лезгийри хайи литературный чӀалакай менфят къачурди чизвач. Адан рикӀел мадни са делил хкин: XIII асирдин арабрин тарихчи Къазвиниди вичин "Асар-уьл-Билад ва Ахбар-уьл Ибад" ктабда малумат гайивал, машгъур везир Низам-уьл-Муьлка Дербентда ва Къиблепатан Дагъустандин хуьрера эцигиз тур медресайра тарсар анжах араб ва лезги чӀаларалди гузвай.

Лезги чӀалакай ягъанатна, лак чӀалан роль артухариз алахъзавай алимди кхъизва: "Адет яз "гъвечӀи" халкъдин векилриз "чӀехи" халкъдин чӀал чидай. Месела: агӀулриз, арчийриз, кубачивийриз ва масабуруз лак чӀал чидай." (*Н.С.Джидалаев. Языковая жизнь Дагестана. В кн.: Языки Дагестана. Махачкала-Москва,*

2000. ч. 29.). Ихътин авторриз чир хьунухъ герек я: сад лагъайди, лакар садрани Дагъустандин чӀехи халкъарин жергеда хъайиди туш. Гьам Дагъустанда, гьамни Азербайжанда яшамиш жезвай лезгийр лагъайтӀа, къадардал гьалтайла неинки Дагъустандин ва Азербайжандин, гьакӀ Къафкъаздин чӀехи халкъарикай я. 1886-йисан статистикадин малуматрай аквазвайвал, XIX виш йисарин эхирра анжах Дагъустанда лезгийри вири агъалийрин 18,38 процент, маса лезги халкъарихъ галаз санал 27,22 процент тешкилзавай. Аварар чпин группадик акатзавай халкъарни галаз 20,20, даргийр 18,08, къумукъар 10,26 процент тир. Лакрин къадар 48 агъзур касдив (8,15%) агакъзавай.

Къвед лагъайди, а чӀавуз лак агъалияр (абуруз къазикъумухарни лугъуда) чеб лезгидалди рахазвай. Гъавилай урус авторри кхъенай: "Къазикъумухар иниз къадимдай атанвайбур я, вучиз лагъайтӀа лезгийрик акахъай абур татар чӀал туна, лезги чӀалалди рахазва" (*Кавказцы. 1750-1820. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, собранная и пополненная Семеном Броневским. Москва, 1823. ч. 190*).

Пуд лагъайди, тарихдин чешмейра къалурнавайвал, лезги чӀал гъеле XIV виш йисал къведалди Къафкъаздин лап чӀехи, гьатта маса чӀалар вичин къене цӀурурзавай чӀал тир. Гъавилай туьркверин машгъур тарихчи, профессор Зеки Велиди Тогъана вичин "Уьмуми туьрк тарихдиз гъахъун" ктабда кхъенай: "Чара чкайрай тир Гъезер ва Къипчах агъалийрикай вахтар алатунивай Дербентдинни Ширвандин арада яшамиш жезвай чкадин агъалийрик акахъиз Лезги жезвай." (*Zeki Velidi*

Togan. Umumi Turk Tarihine Giris. Cild 1. Istanbul, 1946. ч. 441).

Маса туьрк тарихчиди, Шерафеддин Ерела кхьенвай гафар рикӀел хкин: "Лезгийри Дагъустанда анжах чеб хвенач, гъа са вахтунда чпин патарив гвай кьуншиярни чпин арада цӀурурдай бажарагъ кьалурна. Ибурулай гъейри кье чеб амачир Албанарни Аланар, рагъэкье-чӀдай патай рагъакӀидай патаз атай чӀехи кьуватрин амукъаяр, гьакӀни Араб сердерри стратегиядин жигъетдай важиблу чкайриз куьчарай Арабар гзаф зурба халкъ тир Лезгийрик акахъна, чпин чӀалар ва жуввал квадарна Лезгиламиш хъана." (*Serafeddin Erel. Dagistan ve Dagistanlılar. Istanbul, 1961. ч. 17.*)

Гъа ихътин тарихдин делилар авайвилай маса халкъарин векилар тир бязи алимар лезгийрин тарихдикай хуш авачиз рахазва жеди. Чи къадимвал, чи чӀехивални кьудратлувал эхиз тахъай са къадар чӀулав кьуватри советрин девирда лезги халкъарикай хъиз, лезги чӀаларикайни къисас къахчуна. 1920-1952-йисара агъулриз мектебда лезги чӀалалди тарсар гана. Гъавилай абуровай чпин чӀал хуьз хъана. Амма гуьгьуьнлай абур сад лагъай синифдилай урус чӀалалди кӀелиз мажбурна. 1992-йисал къведалди, яни 40 йисуз и халкъдин чӀала цӀудралди асул агъул гафар урус гафаралди эвез хъана. Дидед чӀалалди кӀел-кхъин агъулриз анжах Совет гьукумат кӀайдалай гуьгьуьниз несиб хъана.

Лезги чӀаларин группадик акатзавай арчи чӀалаз гзафни-гзаф маса чӀаларин гафар атанва. Абур авар ва урус чӀаларалди кӀелиз мажбурнава.

Рутул чӀалан кьилелни чӀехи мусибатар атана. 1952-йисал къведалди Совет гьукуматди рутулирив урус ва

азербайжан чІаларалди кІелиз туна. 1952-йисалай лагъайтІа, мектебра тарсар анжах урус чІалалди гана. Дидед чІал рутулри 1993-йисалай чирзава.

ЦІахур чІални барбатІ йикъал атана. 1954-йисалди цІахурри азербайжан чІалалди кІелна. 1954-йисалай абур урус чІалалди кІелиз мажбурна. ЦІахур чІалалди кхьинар 1991-йисуз арадиз атана ва гила юкъван мектебрин агъа синифра и чІални чирзава. ЯтІани и чІалаз мадни маса чІаларай гзаф гафар къвезва.

Табасаран чІалалди кІел-кхьин 1932-йисуз арадиз ата-натІани, ада вишералди хайи гафар квадарна. Алай вахтунда и чІалан лексикада асул табасаран гафарихъ галаз санал лезги гафарини чІехи чка къазва. Тарихдин вакъияяр себеб яз Табасаран къве чкадал пай хъайидалай гуьгъуьниз Кефер Табасарандин агъалияр къвед лагъай чІал хьиз, азербайжан чІалакай менфят къачуз мажбур хъана. Къибле Табасаранда табасаран ва лезги чІалар къилин чІалар яз амукъна. (*Килиг: М.Е.Алексеев, С.Х.Шихалиева. Табасаранский язык. Москва, 2003. ч. 13.*)

Советрин девирда гайи басрухар себеб яз Табасарандин Ерси, Зиль, Гъемейди, Мугъарты, Дарваг ва маса хуьрерин агъалияр ассимиляция хъана. (*Килиг: Ихиллов М.М. Народности лезгинской группы. Махачкала, 1967. ч. 26.*). 1959-йисуз Табасаранда хъайи машгъур этнограф Л.Лаврова вичин "Этнография Кавказа" ктабда гъахълу яз маса чІалари табасаран чІал арадай акъудзавайди къейд авунай. Амма лезги чІала табасаран чІал арадай акъатиз тунач. М.М.Ихилова кхъейвал, чпин диде чІал - лезги чІал хвеначиртІа, табасаранар мадни пара ассимиляция хъунухъ мумкин тир. Лезги чІал абур патал къалхан хъана.

Гъайиф хъи, Азербайжанда лезги чӀалавай маса лезги чӀалар патал яргъалди къалхандин роль къугъваз хъанач. Вучиз лагъайтӀа ина Совет гъукуматди лезги чӀалаз гена-ни пара басрух гана. 1920-йисуз Нариман Нариманов къиле аваз Азербайжандин Инкъилабдин Комитетди "I ва II дережадин мектебра чӀалан тарсар гунигъ гъакъин-дай" декрет къабулна. 1931-1932-йисара 5 агъзурдав агакъна лезги аялри I синифда дидед чӀал чирзавай. Къвердавай лезги чӀалалди кӀелзавайбурун къадар мадни пара хъанай. Лезги мектебриз са къадар будугъ, гъапугъ, къирицӀ ва хиналугъви аяларни физвай. Гъа и карди абуруз дидед чӀал хуьдай мумкинвал гузвай. Милли районар ва милли хуьруьн советар, дидед чӀалалди газетар арадал атунихъ авсиятда лезги чӀал мадни вилик физвай. Лезги чӀалалди кхьинрикай чкадин идарайрани менфят къачузвай. Амма гъукуматдин къиле авай бязи шовинистриз и крарикай хуш атанач. 1936-йисуз абуру мектебра лезгидалди кӀел-кхьин къадагъа авуна. Гъа чӀавалай Азербайжандин мектебра лезгидалди кӀелзавай лезгийривай 250 манат, техникумра ва институтра кӀелзавайбурувай 400 манат "лезгивилин пул" къачуз гатӀунна. 1956-йисал къведалди къиле тухвай и сиясат сеbeb яз виш агъзурралди лезгийр ассимиляция хъана.

Эхирни Яру империядин басрухриз акси экъечӀай халкъдин къегъал рухвайри 60-йисара Забит Ризванов къиле аваз "РикӀин гаф" кӀватӀал арадиз гъана. И кӀватӀалди къиле тухвай женг сеbeb яз юкъван мектебра цӀийи къилелай лезги чӀалалди тарсар гуз гатӀунна.

Совет гъукумат чӀаӀайдалай ва Азербайжан къилди аслу тушир гъукумат хъайидалай гуьгъуьниз лезги чӀал вилик тухун патал са къадар мумкинвилер арадал атанатӀани, а

мумкинвилерикай авайвал менфят къачуз жезвач. Лезги хуърерин анжах са паюна, 126 мектебда дидед чІалан тарсар гузва. Кадрияр ва маса такъатар агакъзавачир-вилай гзаф хуърера дидед чІал чирзавач. Лезгийрихъ хайи чІал вилик тухун патал къетІен такъатар тир радио, телевидение, аялар ва жегьилар патал газетар, журналар, институтра хайи чІалан муаллимар гъазурдай факультетар авач. Лезги чІалалди учебникар агакъзавач. Маса четинвилерни авачиз туш. И крар гуьнгуьна хтун патал гьукуматдин патай къайгъударвал герекзава. ТахъайтІа лезги чІал барбатІ йикъал къведа, будугъ, къирицІ ва хиналугъ чІалар чпин диде чІалавай мадни пара къакъатда. Алай вахтунда Азербайжанда 20-далай виниз лезги хуърер дидед чІалалди рахазмачтІа, аку маса лезги чІалар гьи йикъал атанватІа...

БУДУГЪ ЧІАЛАН ЛЕКСИКАДИКАЙ

КІвенкІве чи алимри лезги чІаларин группадик акатзавай будугъ чІалан лексикадикай лагъанвай гафар рикІел хкин: "Будугъ чІалан лексика асул будугъ гафарикай ва маса чІаларай къачунвай гафарикай ибарат я... Араб, фарс ва туьрк чІаларай тІимил гафар къачунвач. Азербайжан чІалай ва и чІал арада аваз маса чІаларай атанвай гафарин къадар генани пара я. Жегьилриз гзафни-гзаф асул будугъ гафар чизмач. И гафарин са паяр анжах къуьзуьбурун меце ама. Асул будугъ гафарин фонд туькІуьрнавай лексемрин чІехи пай амач ва абур арадал хкун мумкин туш." (*Мейланова У.А. Будухско-русский словарь. М., 1984. ч. 200.*)

"Къачунвай гафарин чІехи пай азербайжан гафари ва и чІал арада аваз атанвай маса чІаларин гафари тешкилзава. Азербайжан гафари асул будугъ чІалан къайдадин числительнияр ва союзар тамамвилелди арадай акъуднава." (*Э.М.Шейхов. Будухский язык. В кн.: Языки Дагестана. Махачкала-Москва, 2000. ч. 495.*)

Вич будугъви тир тарихдин илимрин доктор, профессор Вакъиф Пириева кхъизвайвал, исятда Азербайжанда яшамиш жезвай 15 агъзур будугъвидикай анжах 3 агъзур касдиз вичин дидед чІал чизва. (*Килиг: Будугълу - Пириев В. Будугъ ва будугъвияр (азербайжан чІалалди). Баку, 1994. ч. 15.*) И делилдай аквазвайвал, халкъдин вадакай къуд паюниз хайи чІал чизмач. Гъар вад будугъвидикай анжах са кас вичин чІалалди рахазва.

Халкъ и йикъал атун дуьшуьшдин кар туш. Тарихдин вакъиайри, иллаки Советрин империяди маса лезги халкъариз хъиз, будугъризни гзаф басрухар гана. Къве виш йис идалай вилик будугъар анжах са хуьре - Будугъа яшамиш жезвай. XIX асирда абуру лезги чилерал Къарадагъ Будугъ, Будугълу, Агъязи Будугъ (Азизуба), Будугълу Велиуба, Къырхларуба, Рамазан хъишлах, Къаракъыз, Къаракъыз хъишлах, Гуьне Будугъ (Къарабулах), Къасумтала хъишлах, Далыкъая хътин тІварар ганвай 11 цІийи хуьр кутуна. 1837-йисуз Къуба уезддин Будугъ магъалдик акатзавай 19 хуьруькай 12 будугърин хуьрер тир. Гила абурукай 4 хуьрама. Къуба районада Будугъ ва Далыкъая хуьрер, Хачмаз районада Къарадагъ Будугъ ва Агъязы Будугъ хуьрер. Хуьрерин са паяр урусрин генералри чукІурна. Бязи хуьрерин агъалияр маса миллетар яшамиш жезвай хуьрериз кувч хъана. Исятда са къадар будугъар

винидихъ тІварар кьур 4 хуьрелай гьейри Кьуба ва Хачмаз районрин Дагъуьстуь, Ялавандж, Багъбанлы, Владимировка, Барлы, Зардаби, Арзу, Падар, Ергуьдж ва маса хуьрера, гьакІ Кьуба, Хачмаз, Худат, Сумгаит, Баку, Девечи ва Сиязан шегьеррани яшамиш жезва. Инра авай гзаф будугъ агъалийриз дидед чІал чизмач.

Гьам ихътин делилри, гьамни алай вахтунда будугъ чІала гзафни-гзаф азербайжан гафар хьунухи бязи авторар чІуру хиялрал гьизва. Абуру будугъ чІал лезги чІаларин группадик акатзавайди, будугъар лезги халкъарикай тирди негъзава. Будугъви алим В.Пириева гьатта будугъар туьрк-монгол тайифайрикай я лугъузва. Ада кхьизвайвал, "будугъ" будугъвийриз маса халкъари ганвай тІвар я. Гьакъикъатда абуру чпиз "будад" лугъуда. И гаф Чингиз хандин кьушунда иштирак авур "будат" тайифадин тІварцІелай къачунвайди я. Будатрин туьремаяр тир будугъар XIII виш йисарин сад лагъай паюна Азербайжандиз атай туьрк-монгол тайифайрикай я. *(Килиг: Будугълу-Пириев В. Будугъ ва будугъвияр (азербайжан чІалалди). Баку, 1994. ч. 21-22.).*

Тарихчи хьиз алим XIII-XIV виш йисарин автор Фазлуллагъ Рашид ад-Дина вичин "Джаме-ат-таварих" ктабда къалурнавай будат тайифадин тІварцІел бинеламиш жезва. Амма чІалан материалдал атайла ада будугъ чІал хиналугъ, жек, кьйрицІ ва гьапут чІалариз мукьва тирди, и чІала гзаф лезги, удин ва азербайжан гафарни авайди хиве къазва. И месэладиз агъадихъ галайвал баян гуз жеда: сад лагъайди, са къадар тарихчийри будугъар Геродота вичин тІвар кьур буди тайифадин сихилар я лугъузва. Масабуру будугъар Къафкъаздин Албаниядин Шеки патай атай тайифай-

рикай тирди тестикъарзава. (*Килиг: Алиев К.К. К вопросу о племенах Кавказской Албании. Исследования по истории культуры народов Востока. М., - Л., 1960. ч. 18; Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986. ч. 93.*)

Къвед лагъайди, будугъ чІалакай рахадайла Р.Эркерт, А.Дирр, Н.Я.Марр, Ю.Д.Дешериев, В.Н.Панчвидзе, У.А.Мейланова, Б.Б.Талибов, А.Е.Кибрик, Гъ.Х.Ибрагъимов, М.Е.Алексеев, В.И.Кикинашвили, Э.М.Шейхов хътин алимри и чІалаз талукъ къейдер ва макъалаяр хъсандиз кІелна кІанзава. КІелайтІа, будугъ чІал лезги чІаларин группадик акатзавайди, илимди и кар фадлай субутнавайди гъсятда къатІуниз жеда. Гъеле XX виш йисан эвелра азербайжанви алим Мегъамед Гъасан Велиева (Багъарлыди) лагъай гафарни рикІелай ракъурна кІанзавач. Ада будугъар лезги чІалан къетІен нугъатдалди рахазвайди къейд авунай. (*Килиг: Мегъамед Гъасан Велиев (Багъарлы). Азербайжан. 1921-йисуз урус чІалалди чап хъайи ктабдин азербайжан чІалаз элкьуърнавай вариант*). Баку, 1993. ч. 25.).

Пуд лагъайди, будугъар лезги халкъарикай тирди лезги ва будугъ чІаларин умуми лексикадиз талукъ гафарини тестикъарзава. Агъадихъ чна са къадар ихътин гафарин сиягъ гузва.

ЛЕЗГИ ВА БУДУГЪ ЧІАЛАРИН УМУМИ ЛЕКСИКАДИЗ ТАЛУКЪ ГАФАР

Лезги чІала

Авадан
Аваданвал

Будугъ чІала

авадан
аваданувал

Авар	авар
Агъа	ача
Агъул	агъул
Алпан	Алпан
Алук	алук
Ам	ам
Анц	гІанцІ
Афар	алфар
Ахвар	архар
Ахчаг	ахчаг
Ахмур	ахмур
Аял	гІайел
Бади	бадъе
Бархун	палхум
Бев	боъв
Бишме	бишме
Булама	булама
Булушка	буьлуьше
Вак	вак
Варз	ваз
Ваъ	ваъ
Векъи	йекъи
Векъ	вукъ
Вел	вел
Верх	мерх
Ви	вин
Вил	гІуьл
Вирт	йит
Вун	вын
Газар	газар
Гичин	гиджин

Гуду	гуди
Гум	хьим
ГурцӀул	курцӀ
Гъаб	хаб
Гъил	кыл
Гъашам	гъашам
Гъебе	гъайбе
Гъекъ	акъ
Далдам	далдам
Дамбул	тӀомбул
Дах	дих
Дегъре	дагъра
Диде	диде
Еб	габи
Жида	жида
Жуфт	джуьфт
Загъ	заг
Звер	зар
Зул (полоса)	зул
Зул-зул	зул-зул
Зун	зын
Иллаки	иллаки
Ирид	йийид
Ич	йеч
ИчӀи	гъичӀи
Йис	йиз
Кабач	кабач
Кавха	кавха
Кам	гам
Канду	конду
Кант	кантӀ

Карч	карч
Кач	кач
Кац	кач
Кетил	кетил
Киле	киле
Кицик	кидик
КичІ	кичІ
КичІевал	кичІитувал
КукупІ	гугутІ
Кутул	кІьдыр
Куьн	вин
Куьнде	гундаг
Куьр	кур
Куьтен	кутан
Куьтенчи	кутанчи
Къавах	къавджудар
Къад	хъад
Къадакъ	къатІакъ
Къажгъан	гІаджгъан
Къанни цІуд	хъане йьщІыд
Къармукъ	къармукъ
Къат	къад
Къе	къе
Къилих	къилигъ
Къурамат	къурамитІ
Къурум	къурум
Къуьл	къул
Къуьр	къур
Къал	кІулаъ
Къалча	къалча
Къар	викъар

КъатI	къат
КъацI	кIацI
КъачI	къачI
Къвал	къол
Къвед	къад
Къев	къоьв
Къел	къел
Къелид	къылыд
КъецIил	къацIын
КъецIилвал	къацIынувал
КъечI	къеч
Къил	къыл
Къин	къын
Къуд	йукъуд
КIетI	кIетI
КIиятI	кIиятIар
КIир	кIир
КIукI	кIекI
КIул	кыл
КIуркIучI	кIуркIучI
КIуф	кIуф
Лабар	лабар
Лак	лак
ЛакIаб	лакIаб
Лам	лем
Лам (мокрица)	лем
Ламувал	намувал
Лацу	лузу
Лекъ (печень)	лаккъ
Лили	ноьнуь
Магъи	магъи

Макъ	макъ
Малкамут	малкамут
Мам	маъм
Мамургъан	момургъан
Маргъ	мергъ
Маркв	марк
Марф	маф
Мас	мас
Маст	маст
Мекв	мек
Ментеш	ментеш
Ментешвал	ментешвал
Мефт	меф
Мехъер	миткер
МичІ	мичІ
МичІер	мичІер
МичІи	мичІи
Мукаш	магаш
Мукъуф	мукъуф
МукІатІ	мукІатІ
МукІратІ	мукІратІ
Мурк	муқ
Мурс	мырс
Мус	мыс
Мух	мух
Муъжуъд	мыйид
Навар	навар
Нагъв	нох
Накъ	нақба
Нақбан	нақбани
Нақвъ	нақъ

Нарат	нарат
Негъ	нехI
Ни	наъ
Нигънигъ	нигънигъ
Ник	ник
Ниси	нусу
Пака	пага
Парах	паракъ
Пару	бару
Патал	бадала
Пер	бар
Перем	пирем
Пип	пип
ПицI	быцI
Пуд	шубуд
Пуна	буна
Птик	птик
Птул	кIыдыр
Раб	руб
Рагъ	вирагъ
Раж	рыз
Рехъ	рих
Риб	реб
РикI	йыкI
Ругуд	рыхъыд
Руфун	фын
Руш	риж
Рушвал	рижувал
Сад	сад
Сафра	зафра
Свас	суз

Секлем	саклам
Секуь	соку
Секуьлуь	сокулу
Сел	сел
Серкер	серкер
Сив	сив
СикI	сакул
Сил	сылсыл
СукIра	сукIра
Сулуф	силыф
Сумаг	сумагъ
ТакIан	дака
Тала	тала
Тар	дар
Тарта	тIартIа
Тапхур	топхур
Тугъ	дугъ
ТупучI	тунук
Тухул	тухул
Туьмер	тумар
ТIагъ	дагъ
ТIарун	тIирин
ТIвал	тIул
ТIвар	тур
ТIветI	тIутI
ТIун	тIун
ТIур	тур
Улам	улам
Уьгьуь	оьхIуь
Уьнуьг	тунуг
Фу	фу

Фу-яд	фу-хьад
Халича\кьалича	кьалча
Халу	халу
Хаму	хаму
Хамувал	хамувал
Хамут	хамут
Хваш	хваш
Хвешивал	хвешивал
Хел	хел
Хенек	ханак
Хенеквал	ханакувал
Хенжел	хенджел
Хер	хер
Хешил	хашил
ХинкӀар	хинкӀал
Хтул	хыдын
Хъвер	хъур
Цав	зав
Цагъам	загъам
Циф	джуф
Цуьк	дикӀ
ЦӀай	цӀа
Цегъ	цӀаьгӀ
Ци	ци
Циб	цӀипӀ
Циг	цӀиг
Цил (тряпка)	сил
ЦицӀ	цӀицӀ
Цуд	йыцӀыд
Цусад	ыснысад
Чал	чал

Чалагъан	чалагъан
Чапхунчи	чапхунчи
Чара	джура
Чатар	чатал
Чешне	чешне
Чешнечи	чешнечи
Чиле	чиле
Чин	иджин
Чин (серп)	чин
ЧичІег	чІичІек
Члахъ	чулах
Чун	йин
Чухва	чухва
Чуъхвер	чоъхІуър
Чагъ	чагъ
Чал	чал
ЧалитІ	чалитІ
Чар	чал
ЧатІ	чалІ
Чахар	чалхар
Чиргъин	чиргъинІ
Чих	чих
ЧичІ	чІичІ
Чур	чир
Шагъвар	шагъвар
Шалам	чалам
Шарабан	шарабан
Шахшулах	шахшулах
Шилесар	ширасар
Шириш	шириш
Шумал	шумал

Шумуд	чукьуд
Шур	шур
Шурва	шурва
Шуршур	чІурчІур
Шуткьу	чутху
ШутІ	шуд
Шуьре	шура
ШуьтІруь	шуьтІри
Экьи	экьи
Эме	гІама
Югь	йигь
Юкь	йикьидж
ЮкІ	йукь
Юргъа	йургъа
Яд	хьад
Як	йак
ЯкІв	йокІ
Ял (гребень горы)	йал
Ял	гІал
Ян	йан
Янтар	йандар
Япунжи	йапунча
Ятур	йотІур ва мсб.

И сиягда чна лезги ва будугь чІаларин умуми лексикадиз талукь 330-далай виниз гафар ганва. Амма ихьтин гафар мадни пара ава. Чи ахтармишунрай малум хьайивал, У.А.Мейлановади туькІуьрна, 1984-йисуз Москвада чапдай акъудай, 8000 гафуникай ибарат тир "Будухско-русский словарь" ктабда 360-дав агакьна ихьтин гафар гьатнава. Идалай гьейри 200-

далай виниз гафар лезги гафарин дибарикай арадиз атанва. Гафарганда асул будугъ гафарин къадар 1100-дав агакъзава. Гъа инал лугъун хьи, ктабда будугъ чІала авай са къадар гафар гъатнавач. Чна будугърин яшлу агъалийривай кІватІна гъилик авур чІалан материалдив гекъыгайла, будугъ чІала лезги ва будугъ чІаларин умуми лексикадиз талукъ 600 къван асул лезги гафар ва аффиксар авайди малум жезва. Идалай гъейри тахминан 300-далай виниз гафар лезги гафарин дибарикай арадиз атанва.

Маса делиларни ава. Будугъ чІала лезги чІалан къуба наречиядин нугъатра авай, анжах чи литературный чІала менфят къачузвачир цІудралди гафар хвенва. Месела: "Ахчаг" (кальсоны, панталоны). Чи чІала "хчаг" (бюстгалтер) гафни ава. "Вахчаг", "ахчаг" ва "хчаг" са дувулдикай арадиз атанвай гафар я. "Къулла" (маленький водоем который содержится питьевая вода), "гъура" (эксперимент), "янтар" (полозья саней), "къапсу" (деревянный поднос), "кІапарзин" (волчок), "кІемпІи" (полный, толстый), "кІемпил" (толстяк), "кІид" (личинка), "дамбул" (слива), "шахшулах" (валежник дерева), "гугов" (большая волосатая муха), "кІаркІал" (деталь водяной мельницы) ва икІ мад.

Будугъ чІала лезги чІалан куьгъне къатарин, гила чи рикІел аламачир бязи гафарни хвенва. Месела: "Къирикъ" (понос), "салал" (прозрачный), "гъадри" (мясной бульон), "чатал" (деревянная оглобля, применяемая для запряжки парных быков в плуг при пахоте), "шурт" (ядовитая трава), "кІиятІ" (скорпион), "хьитІ" (мужчина), "цІирикІ" (сердцевина фруктов),

"кѡач" (бог), "бан" (кузов арбы), "инчини" (козлотородник) ва мсб.

Будугъвийри хейлин гафар лезги чІалан кѡуба наречиядин бязи нугъатра авайвал лугъузва. Агъадихъ галай сиягъдиз фикир гун:

**Лезги чІалан
кѡуба наречиядин
бязи нугъатра**

Будугъ чІала

Бадала	"за", "для", "ради"	бадала
Баржагъан	"небольшой матрац"	барджагъан
Бару	"забор", "ограда"	бару
Баъли	"черешня"	баъали
Бишме	"бушме"	бишме
Булуша// буълуше	"платье"	буълуше
Видер	"рис"	видер
Вик	"большой глиняный сосуд"	вик
Вын	"ты"	вын
Гуди	"обрядовая тряпичная кукла"	гуди
Гугав	"большая волосатая муха"	гугаван
Гуъгем	"терн"	гугам
ГІанці	"визг собаки"	гІанці
ГІараба	"арба"	гІараба
Дагъра	"секач"	дагъра
Дамбул	"слива"	тІомбул
Дарам-дурум	"шум"	дарам-дурум
Даркал	"овраг"	далкал

Джуф	"туча"	джуф
Зын	"я"	зын
Йек	"мясо"	йек
Йотур//йотур	"ляжка"	йотур
Китик//кидик	"мушмула"	кидик
Къарамат	"суша"	къарамат
Къулла	"бассейн", "водоем"	къулла
Къалича	"ковер"	къалча
КъатІакъ	"заклепка"	къатІакъ
Къвед йыгъ	"два дня"	къаддыгъ (къад йыгъ)
Къелид	"ятровки" (жены) братьев по отношению друг к другу	къылыд
Къирикъ	"понос"	къирикъ
КІагъаб	"лодыжка, щиколотка"	кІагъаб
КІалыб	"колодка", "форма"	кІалыб
КІемпи	"полный", "толстый"	кІепи
КІурутІ	"клок"	кІурутІ
КІуна	"столетний", "старый"	кына
Лакъаб	"прозвище", "кличка"	лакъаб
Ламзу	"дикий лук"	ламзу
Лацу гуыл	"ромашка"	лузугуыл
Лацу лекъ	"легкое"	лузулекъ
Лезгер	"лезгины" мн. ч.	лезгер
Лем	"осел"	лем
МагІрака	"пышность"	магІрака
Мырс	"плесень"	мырс
Мыс	"когда"	мыс
Нукъ//нокъ	"земля", "почва"	нокъ

Нусу	"сыр"	нусу
Пага	"завтра	пага
Пекь	"корень лопуха"	пекь
Пирем	"сорочка", "рубашка"	пирем
Рих	"дорога"	рих
Сад йыгъ	"один день"	саддыгъ (сад йыгъ)
Саклам	"небольшое количество зерна"	саклам
СакIа	"мертвец"	сакъа (только о мужчине); саркъа (только о женщине)
Санкъу	"мертвый"	сокъо (только о животных)
Сагул//сутIан	"медная кружка"	сучан
Семенд	"буланный"	семенд (о масти лошади)
Сылыф	"нелушеное зерно риса"	сылыф
ТIутI	"муха"	тIутI
Хашил//хашул	хашул	"мамалыга"
Чи	"нынешний год"	чи
Чидар	"путы"	чидар
Чирчип	"хворост"	чирчи
Чутху	"чохта"	чутху
ЧIарпIа	"волосатый"	чIербед
ЧIерчI	"берцовая кость"	чIерчI
ЧIудгIал	"морщина"	чIудгIал
Шапшап	"шлепанец"	шапшап

Шатал	"вязаные из шерсти носки, подшитые кожей"	шатал
Шахшулах	"валежник", "хворост"	шахшулах
Шелте	"вид жакета из домотканного материала (одежда женщин в прежнее время)"	шелте
Шура	"булка"	шура ва мсб.

Чна и сиягда 70-далай виниз гафар ганва, амма ихьтин гафар мадни пара ава. И делилдини лезги ва будугъ чАлар лап мукьва, хайи чАлар тирди субутзава.

Сиягди гьакІни чаз чАлан бязи месэлайрикай веревирдер ийидай мумкинвилер гузва. Малум тирвал, лезги чАла грамматикадин классдин категория амач. Амма кьуба наречиядин нугъатра авай бязи гафар будугъ чАлан гафарив гекъыгайла, адан гелер ашкара жезва. Месела: чи нугъатра авай "сакІа" гафуникай будугъ чАла кьве жуьреда менфят кьачузва: а) "сакъа" (кьенвай кас); б) "саркъа" (кьенвай дишегъли). Дегъ чАвара лезги чАлани гьа икІ хьунухъ мумкин я: "сакІа" (кьенвай кас), "саркъа" (кьенвай дишегъли). ИкІ тирди "санкъу" гафунини делилламишзава. Гьам лезги, гьамни будугъ чАла "санкъу" анжах кьенвай гьейвандиз лугъузва.

Ихьтин гекъыгунри гьакІни чи литературный чАлан маса чАларай атанвай са къадар гафар хайи гафаралди эвез хьийидай мумкинвал гузва. Месела: *крушка, цурун*

крушка, бириш, куьк, кѳужа, дѳугѳуь, гѳавиз, жакет хѳтин гафар *ѳиб*, *сатул*, *ѳИудгѳал*, *ѳлемпи*, *ѳІуна*, *видер*, *кѳулла*, *шелте* хѳтин гафаралди эвез хѳийиз жеда. Литературный чІала авай "ѳиф" гафуникай чна гѳам "туча", "облако", гѳамни "туман" манада менѳят кѳачузва. Эхиримжидаз "ѳилин ѳиф" лугѳуда. Кѳуба наречиядин нугѳатра авай дѳиф//чѳуф гафари и манаяр конкретламишдай мумкинвал гузва: дѳиф//чѳиф - туман, дѳуф//чѳуф - туча, облако.

Будугѳ чІала вичихѳ ялзавай са месѳладикай лугѳун. Илим ва техника вилик финихѳ авсиятда лезгийривай тѳукІуьриз тахѳай бязи хайи терминар будугѳвийри хѳсандиз тѳукІуьрнава. Месела, абуру поезддиз "кѳелпар", карабиндиз "мытІкѳапІ", шубадиз "киш", мурабадиз "илчар", панталондиз "ахчаг", граблидиз "лакарт", ревматизмдиз "хѳер" лугѳуда ва икІ мад.

Ихѳтин лайихлувилериз килиг тавуна, будугѳ чІала асул будугѳ гафар кѳвердавай лап тІимил амуькѳава. И карда винидихѳ чна кѳалурай себебрилай гѳейри чІалан вичин кѳене физвай процессрини са кѳадар роль кѳугѳвазва. Месела, алай вахтунда халис будугѳ чІалан гафар лап тІимил тѳукІуьр жезва. Вучиз лагѳайтІа гѳаф суффиксрин бегѳерлувал квахѳнава. Существительнияр тѳукІуьрдай *-вал* (*-тувал*, *-лувал*), *-хын* хѳтин суффиксрин куьмекдалди ѳийи гафар кѳериз-ѳІаруз арадал кѳвезва: *шид-у-вал*, *ментеш-вал*, *хаму-вал*, *ѳеби-тувал*, *кичІ-и-тувал*, *кѳурагѳ-у-вал* ва мсб. Лезги ва будугѳ чІаларин халисан суффиксрикай маса чІаларай атанвай гафарикай ѳийибур тѳукІуьрдайла генани гѳаф менѳят кѳачузва. Месела:

инам-сыз-у-вал, инсан-суз-у-вал, къудуз-у-вал, къудрат-суз-у-вал инвалид-у-вал ва икІ мад.

Гъа икІ, ассимиляциядин ва акатайвал маса чІаларин гафар къачунин нетижа яз алатай асирдин 40-50-йисарал къведалди будугъри менфят къачур са къадар лезги чІалан куьгъне къатарин гафарни абурун чІалай акъатна: *гар, гел, гъел, кфил, къиб, мес, михъи, муг, пеш, пехъ, пипІ, хизан, хъел, хъен, хъуьтуьл, хъар, зур, рак, рат, цаз, цел, цур, цуьк, яру* ва мсб.

Вишералди лезги ва будугъ гафар квадарай будугъ чІал къе лугъуз тежедай къван барбатІ йикъал атанва. 1984-йисан "Будугъ чІаланни урус чІалан гафарган" асасдиз къачуртІа, алай вахтунда будугъ чІалан лексикадин тахминан 75 процент къачунвай гафарикай ибарат я. ИкІ фейитІа, ХХІ виш йисан эхирдалди адан тІвар дуьньядин чІаларин сиягда амукъдач.

КЪИРИЦІ ЧІАЛАН ЛЕКСИКАДИКАЙ

Будугъ чІалав гекъигайла къирицІ чІала вичин асул гафар генани пара хвенва. КъирицІви алим, филологиядин илимрин кандидат, Бакудин Славян Университетдин доцент Вели Хидирова лугъузвайвал, алай вахтунда къирицІ чІала тахминан 4 агъзур къван асул къирицІ гафар ама. Бес будугъ чІалаз виридалайни мукъва тир къирицІ чІалавай (*Килиг: Дешериев Ю.Д. Будухский язык//Языки народов СССР. Т.IV. М., 1967*) и гафар хуьз гъикІ алакьна? Къилин себебар къирицІрихъ генани пара хуьрер хъун ва абуру лезги чІалакай генани гегъеншдиз менфят къачун я.

XIX асирдал къвердалди къирицІрихъ къве хуьр авай: КъирицІ ва КъирицІ Дегъне. Ибур гилан Къуба райондин чилерал алай хуьрер я. 1886-йисан статистикадин малуматра къалурнавайвал, а вахтунда КъирицІ хуьре 2027 кас яшамиш жезвай. П.В.Котляревскийди кхъызвайвал, XIX йисан къвед лагъай паюна къирицІвийри лезгийрин Муьшкуьр магъалдин чилерал 61 уба арадал гъанай. И убайра 6137 кас яшамиш жезвай. (*Килиг: 1) Котляревский П.В. Экономический быт государственных крестьян Северной части Кубинского уезда. Материалы., т. II ч. II. Тифлис, 1886; 2) Сборник сведений о Кавказе. Т. V Тифлис, 1879.*)

Чи ахтармишунрай малум хъайивал, XIX виш йисан эхирриз талукъ чешмейра къирицІрин 30-дав агакна хуьрерин тІварар гъатнава: КъирицІ (Дагъ КъирицІ), КъирицІ Дегъне, Хаспулатуба, Якъубуба, Муьзеф-феруба, Агъмедуба, Фарзалиуба, Гъатемуба, Регжимуба, Давудуба, Исбатуба, Палчухуба, Нагъиуба, Узунуба, Шерифуба, Манжируба, Чухуруба, Гъажиисауба, Сабируба, Гъажиагъмедуба, Менжеруба, Машиуба, Агъауба, Аслануба, Тиканлыуба, Ханлухуба.

Аквазвайвал, чешмейра убайрин тІварар вири гъатнавач. П.В.Котляревскийдин делилар асасдиз къачуртІа, XIX виш йисарин эхирра къирицІвийрихъ 63 хуьр хьунухъ герек я. ЯтІани ада тукІуьрай сиягъда 26 хуьруьн тІварар ава. Амма Н.Зейдлица "КъирицІ жемият" ва "Жек жемият" тІварар гана тукІуьрнавай сиягъда Жек хуьрни галаз 59 хуьруьн тІварар гъатнава. (*Исторический обзор Бакинской губернии. Кавказский календарь на 1871 г. Тифлис, ч. 61-62.*)

Алай вахтунда Къуба ва Хачмаз районра абурун 30-дав агакъна хуърер ама. И хуърера къирицІ чІалакай тІимил менфят къачузва. Пара хуърерин агъалияр азербайжан чІалалди, бязи хуърерин агъалияр лагъайтІа, лезгидалди рахазва. XX виш йисан юкъвара къирицІ чІалалди 6000 кас рахазвайтІа (*Килиг: Саадиев Ш.М. Кърызский язык//Языки народов СССР. Т. IV. М., 1967. ч. 627*) гила абурун къадар генани тІимил хъанва.

Къадардал гьалтайла будугъвийрилай пара тир къирицІар и йикъал атун дуьшуьшдин кар туш. Икъван гагъди абурун ацукъун-къарагъун, адетар, чІал хъсандиз чирнавач. 1926-йисал къведалди къирицІар садрани къилди этнос хъиз сиягъдиз къачунвач. 1926-йисан чешмейра абурун къадар 2600 кас тирди къалурнава. (*Килиг: Всесоюзная перепись население 1926 года. Краткие итоги. Тифлис, 1928, ч. 9.*). Амма П.В.Котляревскийди адалай 40 йис вилик къирицІрин хуърера 6137 кас яшамиш жезвайди къалурнай. Чпин къадар 3537 кас тІимиларай къирицІрин тІвар гуьгъуьнин йисара сиягъра амукънач ва абур вирина азербайжанар хъиз сиягъдиз къачуна. Гьа чІавалай гзаф хуърерин агъалияр хайи чІал туна, азербайжан чІалалди рахаз башламишна.

Ихътин делилри бязи авторар къирицІар лезги халкъарикай туш лугъудай къалп хиялрал гъана. Сифте яз 1927-йисуз Малик Мамедзадеди къирицІар арабрикайни чувудрикай арадиз атанвай халкъ я лагъана. (*Килиг: Malik Məmmədzadə. Quba qəzasında yaşayan xalqların müxtəsər tarixi. "Maarif işçisi" jurnalı, № 5, 1927.*).

Гила кӀирицӀар лезги халкъарикай хкудиз алахъзавай маса авторарни пайда хъанва. Ихътин ксариз тарихдин ва чӀалан делилралди жаваб гана кӀанзава. Тарихдин чешмейра къалурнавайвал, будугъар, хиналугъар, жекар, эликар, гъапутар хъиз, кӀирицӀарни лезгийар тир ва абур вири виликан виш йисара лезги чӀалалди рахазвай. (*Килиг: Гербер Г.И. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. - История, география и этнография Дагестана. М., 1958. ч. 80.*)

ЧӀалан делилрал атайла, гъеле сифте яз XIX асирдин эхирра ва XX асирдин эвелра "Джекский язык" тӀвар алаз кӀирицӀ чӀалакай малуматар гайи машгъур алимар А.Дирра ва Р.Эркерт кӀирицӀ чӀал лезги чӀаларин группадик акатзавач лагъанвач. Абурулай алатайла 1937-йисуз Р.М.Шаумяна будугъ чӀал хъиз, кӀирицӀ чӀални лезги чӀалаз лап ухшар я лагъанва. (*Килиг: Шаумян Р.М. Яфетические языки Шахдагской подгруппы. - Языки и мышление. М. - Л., № 10. ч. 163-164.*)

XX виш йисан юкъвара сифте яз кӀирицӀ чӀал илимдин рекъяй чириз эгечӀай, кӀирицӀ чӀалай филологиядин илимрин кандидатвилини ва докторвилини диссертацияр хвейи машгъур лезги алим Шемседдин Саадиева ва кӀирицӀви алим Вели Хидирова чпин къиметлу ахтармишунра кӀирицӀ чӀал лезги чӀаларин группадик акатзавайди мад гъилера субутна. (*Килиг: Саадиев Ш.М. Крызский язык//Языки народов СССР. т. IV М., 1967; Саадиев Ш.М. Склонение имен существительных в крызском языке. Канд. диссертация. М., 1953; Хидиров В.С. Основные грам-*

матическите категории глагола в крызском языке (в сравнении с соответствующими категориями глаголов в лезгинском и хиналугском языках). Канд. диссертация. М., 1963.).

Чалан илимди фадлай субутнавай месэла гила маса-сакIа къелемдиз гуз алахъзавай ксариз бязи вакъиай-рикай менфят къачуз кIанзава. Малум тирвал советрин девирда маса лезги чIалар хъыз, къирицI чIалан къилелни чIехи мусибатар атана. И чIал маса чIаларай, иллаки азербайжан чIалай гзафни-гзаф гафар къачуз мажбур хъана. Гъа и кар себеб яз чIала вишералди асул къирицI гафар амукънач ва бязи ксари къирицI чIал маса чIал хъыз къелемдиз гуз алахъна.

Гъа инал лугъун хьи, къирицI чIал лезги чIаларин группадик акатзавайди винидихъ тIварар къур алимрилай гъейри алай девирдин къецепатан уьлквейрин алимрини, месела, урусрин алим М.Е.Алексеева, французрин алим Ж.Отъеди ва масабуруни чпин илимдин кIвалахра бинелудаказ тестикъарзава. Ж.Отъеди къирицI чIалай хвейи докторвилин диссертацияда къирицI чIал лезги чIаларин группадик акатзавай чIехи чIаларикай тирди къалурнава.

Чалан материал къирицIар лезги халкъарикай тирди субутзавай виридалайни къетIен, асул кар алай делил я. Гъа и фикир асасдиз къачуна лезги ва къирицI чIаларин умуми лексикадик акатзавай гафариз вил вегъен. Агъадихъ чна и чIалара сад хъыз менфят къачузвай вишералди гафарикай са къадарбур кIелдай-бурув агакъарзава.

**ЛЕЗГИ ВА КЪИРИЦІ ЧIАЛАРИН
УМУМИ ЛЕКСИКАДИЗ ТАЛУКЪ ГАФАР**

Лезги	КъирицI
Ава	йагIаь
Авар	авар
Агъул	агъул
Алпан	Алпан
Алух	алух
Ам	амь
Афар	афар
Ахвар	ахыр
Ахмур	ахмыр
Аял	гIаьйаьл
Баде	будаьй
Бади	бадье
БалкIан	балкан
Бармак	баьрмаьк
Буба	бубаьй
Вад	фыд
Ваз	ваьс
Варз	ваьз
Вахъ	вох
Вач	вуч
Верх	верх
ВетI	ветI
Ви	ве
Вилик	гIуьруьк
Вири	вари
Вирт	йит
Вугун	вуйидж

Вун	вун
Гаф	гаф (чІаьл)
Гафарун	гафаридж
Гардан	гардан
Гирт	гырт
Гуду	гуди
ГурцІул	курчІ
Гъед	хІаьчІ
ГъецІ	хІаьчІ
Гъил	кыл
Гъуд	хид
Гъалим	хІаьлим
Гъебе	гъаьбаь
Гъуьл	гІил
Далдам	далдам
Дах	дих
Дегъре	даьгъраь
Диде	даьй
Дуьше	туьшаь
Жида	джида
Жум	джум
Заз	заьс
Захъ	зох
Зи	заь
Зун	зын
И	ли
Ирид	йиьыд
Ич	йеч
ИчІи	гІачІи
Йис	йиз
Йис (шерсть)	йис

Йиф	йиф
Кант	каьнтI
Кар	кар
Кар (рана)	гар
Карч	каьч
Кац	гаьч
Квак	квак
Керекул	кIераькIел
Киле	кыла
Кицик	китик
КичI	кичI
КутIуниз	йубтIулидж
Куьр	кур
Куьтен	кутан
Къад	къад
Къадакъ	къаьтIаькъ
Къайи	къайи
Къанни къвед	къана къод
Къафун	хаьфын
Къе	къе
Къиб	къуб
Къурум	къурум
Къуьл	къгул
Къуьн	хъуныв
Къакъан	къакъад
Къар	къор
Къар (грязь)	къириш
КъацI	къацI
КъачIур	къаьчир
Къвал	къол
Къвед	къод

Къелид	къылыд
Къеч	къеч
Къил (вершина)	къыл
Къин	къын
Къуд	йыкъуд
Къудкъад	йукъад
Къул	къул
Къушкъун	къушкъун
Къуьгъуьр	къуьгъер
Къуьд	къуд
Къузуьд	къусаьд
КІан	къаьн
КІаник	къаьник
КІап	кІаьп
КІар	кІор
КІараб	кІаьраьпІ
КІах	кІаьх
КІвал	кІул
КІватІа	готІаьр
КІвенкІ	кІекІ
КІеви	кІову
КІел	каьл
КІетІ	кІетІ
КІинтІ	кІинтІ
КІукІ	кІукІ
КІул	кыл
КІун	кын
КІус	кІыс
КІуф	кІыф
КІуьд	йичІид
Лабар	набар

Лавар	навар
Лагъ	лып
Лак	лак
ЛакIаб	лакIаб
Лам	лем
Лацу	лаъзи
Лиф	лыф
Лугъун	лыпыс
Магъна	магIне
Мам	маъм
Марк	маърк
Мегъ	мегI
Мез	мез
Мекв	мэк
Мийир	мийу
Мирг	миреъ
МичI	мичI
МичIи	мичIи
Мукъвара	моъкъараъ
МукIатI	мукат
МукIратI	мыкIраътI
Мурк	мык
Мух	мых
Муъжуъд	мийыд
Навар	навар
Нагъв	нох
Накъ	накъ
Накъв	нокъ
Нарат	нарат
Негъре	негъре
Пака	пага

Пара	пара
Пару	бару
Пел (лоб)	бел
Пер	бер
Перем	бихІраьм
Пеш	беш
Пип	пип
ПицІ	бичІ
Пуд	шибьд
Пудкъад	шибкъад
Птик	птик
Птул	цІьдыл
Раб	рыб
Рагъ	вирагъ
Рак	раьк
Рахун	ухадж
Регъ (гребень)	рагъ
Рехъ	рих
Риб	реб
РикІ	йыкІ
Руг	руг
Ругуд	рыхьд
Рук	рук
Руфун	фаьн
Рух	рух
Руш	риш
Руьхъ	раьхъ
РцІам	гІулцІаьм
Сав	сув
Сад	саьд
Сафра	саьфра

Свас	сыс
Сам	сум
Сев	сар
Серг	саьрг
Сив	сив
Сил	силсил
Спел	сибел
СукӀра	кӀыкӀлаь
Сумаг	сумагъ
Тай	тӀаьй
Тапхур	тахпаьр
Тар	дар
Твах	тугъ
Тугъ	дугъ
Тум	тум
ТӀарам	тӀараьм
ТӀвар	тыр
ТӀветӀ	тӀытӀ
ТӀиб	тӀуб
ТӀул	тул
ТӀур	тыр
ТӀур (почка)	тӀир
Фид	хьид
Фу	фу
Халича//кӀалича	кӀаьлаьнчаь
Халу	халу
Хамут	хамбут
Харт	харт
Хвар	хилих
Хват	хед
Хел	хал

Хенжел	хенджер
Хер	хыр
Хиб	хиб
Хизан	хизан
ХинкIар	хинкIал
Хир	хир
Хъша	къаъшаъ
Хьун	хийидж
Цав	зов
Цан	йизаън
Цвар	зыр
Цвег	зыз
Циф	зиф
Цай	цIа
ЦIарав	цIаров
Цегъ	цIаьгI
Ци	чи
Цил (тряпка)	цIил
Цуд	йыцIыд
Цусад	цIынна саъд
Чахъ	жох
Чил	джигаьгъ
Чин	иджин
Чин (серп)	чин
ЧичIек	чIичIаьк
Чка	джигаьгъ
ЧукIул	чукIул
Чумал	джуьмел
Чун	жин
Чуру	джири
Чуьхвер	джуьхIур

Чагъ	чӀагъ
Чал	чӀаьл
ЧалитӀ	чӀуьлуьтӀ
Чар	чӀер
Чем	чэм
Чере	чӀаьраь
Чивин	кашин
ЧичӀ	чӀичӀ
Чугваз	йигнидж
Чур	чӀераь
Чут	чӀид
Ша	гӀашаь
Шагъвар	шагъвар
Шалам	шаьлаьм
Шарабан	шарабан
Шилесар	силесар
ШукӀва	шокӀой
Шурва	шурва
Шуткъу	чутхъу
ШутӀ	чид
Югъ	йыгъ
Яд	хъад
Як	йаьк
ЯкӀв	йокӀ ва мсб

И сиягъда лезги ва къирицӀ чӀаларин умуми лексикадиз талукъ 270 гаф гъатнава. Амма ихътин гафар генани пара ава. И гафар чна вич къирицӀви тир чӀалан алим, Бакудин Славян Университетдин доцент Вели Хидировахъ галаз санал къелемдиз къачуна. Ада лугъузвайвал, исятда къирицӀ чӀала лезги ва къирицӀ

чІаларин умуми лексикадиз талукъ 500-600 гаф хьунухъ герек я.

Алимди гьакІни кьѳирицІ чІалаз маса чІаларай, иллаки азербайжан чІалай гзафни-гзаф гафар атанвайди ва и процесс кьѳени давам жезвайди кьѳейд ийизва. Гьеле яхцІур йис идалай вилик и фикирдал атай лезги алим, филологиядин илимрин доктор Шемседдин Саадиева кхьенай: "КьѳирицІ чІалан лексика лезги чІаларин группадин лексикадик акатзава. Идахъ галаз санал, маса мукьва чІалара хьиз, кьѳирицІ чІалан лексикадани араб, фарс ва туьрк чІаларай атай гафари хейлин чка къазва. И чІала гьакІни тат чІалай атай гафар дуьшуьш жезва. Им мус ятІани са къадар тат агьалияр кьѳирицІвийрик акахьунин нетижа я жеди.

КьѳирицІ чІала виридалайни пара гафар къачузвай чешме азербайжан чІал я." (*Саадиев Ш.М. Кърызский язык. В кн.: Языки Дагестана. Махачкала-Москва. 2000. ч. 511.*).

Гьакьѳкьятдани икІ я. Эхиримжи 50-60 йисуз кьѳирицІ чІалаз азербайжан чІалай лап пара гафар атанва. Азербайжан чІалан гафари кьѳирицІ чІалан къайдадин числительнияр, союзар ва наречияр тамамвилелди арадай акьуднава. Гьавилияй кьѳирицІвийри алай вахтунда къайдадин числительнияр анжах азербайжан чІалалди лугьузва. Месела: биринджи "сад лагьай", икинджи "къвед лагьай", уьчуьнджуь "пуд лагьай", дуьрдуьнжуь "къуд лагьай", бешинджи "вад лагьай", алтынджи "ругуд лагьай" ва икІ мад.

КьѳирицІви алим Вели Хидирова лугьузвайвал, эхиримжи 60-70 йисуз кьѳирицІ чІала лезги чІалан куьгьне къатариз талукъ цІудралди гафарни квадарнава. Мисал

яз *ахъа, вак, ван, къав, къезил, къенер, кІанчІ, патяхъ, пулар, ракъ, чар, чам, чІав, чІул, чІиж, хъел, цуьк, цІар, экв, тІимил* ва маса гафар къалуриз жеда.

Алай вахтунда будугъ чІала хъиз, къирицІ чІалани асул къирицІ чІалан гафар тІимил туькІуьр жезва. Гафар арадал гъизвай суффиксрикай *-чи, -ваьл//иваьл, -лаьгІаь, -сузаь* гила саки бегъерсуз хъанва. Абурукай маса чІаларай атанвай гафарикай цІийибур туькІуьр-дайла къериз-цІаруз менфят къачузва: *наьхирчи, адмиваьл, чаьтиниваьл, абурсузаь* ва икІ мад. КъирицІ чІалан гафарикай цІийи гафар ва гафарин формаяр арадал гъизвай асул къирицІ суффиксрин бегъерлувал квахънавайвиляй маса чІаларай гафар къачун адетдин кардиз элкъвенва. Къачунвай гафари къирицІ чІалан тахминан 60-65 процент тешкилзава. Гъайиф къведай кар ам я хьи, жегилриз гзафни-гзаф асул къирицІ гафар чизмач. И гафарикай са къадарбур анжах яшлу-бурун меце ама. В.Хидирова къейд ийизвайвал, асул къирицІ чІалан фонд туькІуьрнавай лексемрин чІехи пай амач ва абур арадал хкун мумкин туш.

ХИНАЛУГЪ ЧІАЛАН ЛЕКСИКАДИКАЙ

Тарихдин вакъиайри будугъ ва къирицІ чІалариз хъиз хиналугъ чІалазни гзаф басрухар гана. И чІал маса чІаларай, иллаки азербайжан чІалай гзафни-гзаф гафар къачуз мажбур хъана. Гила и делилдикай масакІа менфят къачуз алахъзавай Азербайжандин бязи авторри хиналугъар лезги халкъарин ваъ, туьрк халкъарин группадик акатзава лугъузва. И авторрикай сада - Новрузлу Семендер Салманова кхъенвай гафариз

фикир гун: "Шагъ дагъдин хурал эКІя хъанвай хуьр виридаз хъсандиз чида. Ам Шемкирдин Хынна хуьрйя куьчарнавай Хынналыкъ (Хына) хуьр я... Байлакан-Байлакъан тІварар алай райондин тІварцІе авай "Байлагъ", "Къафкъаз" гафуна авай "Къаз-Каз", Къуба, КцІар районрин тІварар, и чилерал алай вацІарин, чкайрин, дагъларин, гъуьлуьн ва халкъдин тІварар хыналугъ гафарикай арадиз атанвайди я... Вичихъ 5 агъзур йисан тарих авай и халкъ Къафкъаздин вири пипІериз чКІана ва ада вичин чІалалди чкайриз тІварар гана. И тІварарикай дубньядин халкъари исятдани менфят къачузва. Аквар гьаларай Хыналыкъ лап чІехи халкъ тир. И халкъдиз басрух гана, ам вичин къадим чилерилай чукІурна... И халкъ гунрикай тирди фикирда къуртІа, адан тІвар Хыналыкъ - гьуналыкъ хъун тІебии я." (*Килиг: Rəhim Alxas. Vətən təranələri. Bakı, 1998. c. 4-6.*)

ЧІалан илимдикай, тарихдикай, археологиядикай хабар авачир и касди хиналугърикай лап къадим ва лап чІехи халкъ авуна, абур туьрквер я лагъайдалай гуьгъуьниз лезги гафарин куьмекдалди "Къафкъаз", "Пелекъван", "КцІар", "Къуба", "Баку" хътин топоним-риз акатайвал баянар гузва ва и тІварар хиналугъ чІалан гафарикай арадиз атанвайди я лугъзва. Амма и гафар ада лезги чІалан ваъ, туьрк чІалан гафар хъиз къелемдиз гузва. Ада хиналугъ чІала "ал" гафунихъ гуя "лацу" ва "нек" хътин къве мана ава лугъзва ва "албан" гафуни "лацу къаб" хътин мана гузвайди малумарзава. Эхирда "албан" гафни туьрклемишзава. (*Килиг: Винидихъ къалурай чешме, ч. 8.*) А касдин баянар къундарма тирди къатІунин патал чи машгъур алим

Ф.А.Гъаниевади туькІуьрна, 2002-йисуз Магъачкъалада чапдай акъудай "Хиналугско-русский словарь" китабдиз килигун бес я. Гафарганда къалурнавайвал, лезги чІала хъиз, хиналугъ чІалани "ал" гафунихъ "красный", "алый" хътин манаяр ава.

Гъа икІ, гагъ будугъар, гагъ къирицІарни хиналугъар туьрквер я лугъузвай ихътин ксариз лезги халкъни лезги чІал аквадай вилер авач ва гъавиляй абур ара датІана чи чІалан группадик акатзавай халкъар чавай къакъудиз алахъзава. Амма тарихдин ва чІалан илимдин делилри абуруз чпин ниятар къилиз акъуддай мумкинвал гузвач ва гележегдани гудач.

Гила делилрин куьмекдалди хиналугъвийрикай ва абурун чІалакай бязи малуматар гун. КІвенкІве археологиядин материалриз вил веъен: "Хиналугъдай жагъанвай археологиядин амукъаяр юкъван виш йисариз талукъбур я. И амукъаяр Къудял вацІун чапла патай, исятда Хиналугъ хуьр алай тепедай жагъанва...

Чкадин агъалийри малумат гайивал, тепедин къибле-рагъэкъечІдай патан ценце, Къудял вацІун чапла къере ашкара хъайи са сурай хъенчІин къапар, хтарар ва маса затІар акъатна. Сур Ислам дин ина пайда жедалди арадиз атанвайди я. И делил асасдиз къачуна лугъуз жеда хъи, Хиналугъ юкъван виш йисарин эвелра кутунвай, къедалди амай, и патара виридалайни къакъанда авай хуьр я.

Юкъван виш йисара Хиналугъ мукъув гвай хуьрер патал алишверишдин меркездиз элкъвей чІехи хуьрерикай тир. Риваятдай малум жезвайвал, къибле пата, Дугун дагъда Хиной лугъудай шегъер хъанай. Гъар жуьмядин юкъуз патав гвай хуьрерин агъалияр иниз

къведай. Юкъван виш йисара Хиналугъ гьакІни вичихъ медреса авай медениятдин меркез тир. И хуьрай машгур шайрарни тарихчияр акъатна. Абуру лакІаб яз хуьруьн тІварцІикай менфят къачунай.

Хиналугъ и райондин дагъдин зонада юкъван виш йисарин тарихдинни медениятдин аманат тир хуьр я." (Дж.А.Халилов, К.О.Кошкарлы, Р.Б.Арабова. *Археологические памятники северовосточного Азербайджана*. Баку, 1991. ч. 65-66.).

Аквазвайвал, я Хиналугъ хуьруьхъ, яни и халкъдихъ 5 агъзур йисан тарихар авач. Абур тарихчийрин гафаралди лагъайтІа, гъезерри, маса туьрк халкъари ва фарсари басрухар гайи, чпин хайи чилер тир Агъвандин (Алупандин) чилер туна, Къафкъаз дагълар галайнихъ, яни гилан Дагъустандихъ физ мажбур хъайи лезгияр я. Гъа икІ тарихдинни тІебиатдин вакъиаяр себеб яз Къафкъаздин дагълара яргъал вахтаралди лезгияр сад-садавай къакъатна, абур чара-чара чІаларалди рахазвай гзаф тайифайриз пай хъана. (*Килиг: Мегъамед Гъасан Велиев (Багъарлы). Азербайжан (1921-йисуз Бакуда и тІвар алаз урус чІалалди чапдай акъудай ктабдин азербайжан чІалаз элкьуьрнавай вариант)*). Баку, 1993. ч. 23.).

ЧІалан алимрин гафаралди лагъайтІа, пайи-паяр хъун Къафкъаздин лингвистикадин географиядиз хас лишан я. Дагъустандин гзаф гуьнейризни дерейриз чкІанвай РагъэкъечІдай Къафкъаздин чІалар, гъабурукай яз лезги группадин чІалар иллаки лап пара пайи-паяр хъана. ЭлячІ тежер къакъан дагъларни дерин кІамар себеб яз шумудни са хуьрер сад-садавай къакъатна, абурун сад-садахъ галаз алакъяр саки

амукънач, халкъдин сад тир чӀала дифференциация кьиле фена. (Килиг: Климов Г.А. *Кавказские языки. Издательство "Наука". Москва, 1965. ч. 18.*)

Хиналугъ чӀални гъа икӀ арадиз атана. Маса лезги хуьрерихъ галаз алакъяар квадарай хиналугъвийри лезги чӀалан са къадар гафар чпи туькӀуьрай цӀийи гафаралди эвез авуна. Гъавиляй урусрин автор В.Легкобытова XIX асирдин 30-йисара къелемдиз къачур вичин "Кубинская провинция" ктабда сифте яз хиналугъ чӀал лезги чӀалакай чара авунай. 1840-йисуз Дагъустанда хъайи И.Березина кхъенай: "Садбуру лугъузвайвал, Къуба ханлухда къадим ва жанлу тарих яшамиш жезва. Им Хиналугъ хуьр ва и хуьруьн агъалияр я хьи, абур къубавияр ва лезгияр гъавурда акъазвачир, авайвал лагъайтӀа, чпелай гъейри садни гъавурда акъазвачир са чӀалалди рахазва." (Березин И. *Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань 1850. ч. I. С. 73.*)

А девирдин бязи авторри хиналугъ чӀал лезги чӀаларин группадик акатзавачир кьилди чӀал я лугъун дуьшуьшдин кар тушир. Абуруз я лезгийрин, яни хиналугъвийрин тарихдикай герек тир чирвилер авачир. Амма чпихъ ихътин чирвилер авай маса урус авторри гъеле абурал къедалди, XVIII виш йисан сад лагъай паюна кхъенай хьи, Будугъ, Хиналугъ, КъирицӀ, Жек, Элик ва Гъапут хуьрерин агъалияр лезги чӀалалди рахазва. (Килиг: Гербер И. Г. *Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. - История, география и этнография Дагестана. М., 1958. ч. 80-82.*)

XIX виш йисал къведалди хиналугъвиар лезги чІалалди рахазвайди субутзавай маса делиларни ава. Малум тирвал, сифте яз Хиналугъ хуьруьн тІвар XIII виш йисан араб авторрикай тир Йакъут ал-Гъамавидин эсерда гъатна. (*Килиг: Буниятов З.М. Якут ал-Хамави. Муджам ал Булдан (сведения об Азербайджане). Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-Кулуб (сведения об Азербайджане). Баку, 1983. ч. 23.*). Ада гъакІни вичин "Уьлквейрин словарь" ктабда XII виш йисан юкъвара Бухарада яшамиш хъайи машгъур хиналугъви алим Гъаким ал-Лакз ад-Хунликан гъакъиндай малумат ганва. (*Килиг: Рамазанов Х.Х., Шихсаидов А.Р. Очерки истории Южного Дагестана. Махачкала, 1964.*).

Йакъуталай алатайла XIII виш йисан маса араб тарихчиди - Закария ал-Къазвиниди и хуьруьн тІвар къунва. Ада вичин "Асар-уьл-Билад ва Ахбар уьл-Ибад" эсерда малумат гайивал, машгъур везир Низам - уьл-Мулка Дербентда ва шумудни са хуьрера медресаяр эцигиз тунай. И медресайра тарсар араб ва лезги чІаларалди гузвай. Ихътин медреса Хиналугъдани кардик кутунай ва хуьруьн аялрини чирвилер лезги ва араб чІаларалди къачузвай.

XV виш йисуз Ширвандикай, Лезгистандикай, къилди лезги хуьрерикай ктаб кхъей, вич Хиналугъай тир машгъур алим Мегъамед Хиналугъвиди хиналугъар лезги чІалакай фаркълу тир чІалалди рахазва лугъузвач. Вучиз лагъайтІ а чІавуз хиналугъар лезгидалди рахазвай ва абурухъ къилди чІал авачир. (*Килиг: АКАК, Тифлис, 1886. т. II. док. № 1300.*)

Чна фагъумзавайвал, гъеле XVIII виш йисуз хиналугъ чІал къилди чІал хъиз бегъемвилелди кІалубда

гъатнавачир. Вучиз лагъайтӀа а девирда яшамиш хъайи хиналугъви шаирри - Хиналугъ Сулеймана чпин шиирар лезги ва азербайжан чӀаларалди теснифнава. Азербайжан чӀалан таъсир абуруз генани пара хъанва ва и сеняткарри чпин гзаф эсерар гъа чӀалалди яратмишнава. Адет яз, XVII-XVIII виш йисара дидед чӀалал хъиз, маса чӀаларални эсерар тесниф авур Лезги Салигъ, Лезги Къадир, Лезги Эгъмед, Мирза Али, Ахцегъ Назим хътин сеняткарри ва маса лезги шаирри ара-ара лезги чӀалан тариф ийиз, ам чӀур тавуна, михъиз хуьнин гереклувал рикӀел хкизва. Амма хиналугъви шаирри ва ашукъри хиналугъ чӀалакай са келимани лугъувач.

XVIII виш йисалай гатӀунна азербайжан чӀалан таъсирдик акатай хиналугъ чӀала гуьгъуьнин виш йисара и чӀалай вишералди гафар къачуна, лезги гафарин са пай вичи арадал гъайи цӀийи гафарив эвез авуна. 1750-1820-йисара хиналугъвияр "лезги чӀалаз лап мукъва чӀалалди рахазвай." (*Килиг: Кавказцы. 1750-1820. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, собранная и пополненная Семеном Броневским. Москва, 1823. ч. 383.*). XIX асирда и чӀал В.Легкобытова ва И.Березина кхъейвал, "къубавияр ва лезгияр гъавурда акъазвачир чӀалаз" элкъвена.

Бязи чӀалан алибри, месела, академик Н.Я.Марра кхъейвал фагъум авуртӀа, къадим чӀалара са гъижадин сесерин комплексар - гафар-дибар генани пара хъунухъ герек я. Адан фикирда, гилан Къафкъаздин чӀалари са элементдин гафар я хвенвач ва я лап тӀимил хвенва. Алимди лугъузвайвал, ихътин гафар адыгей чӀала генани пара ава, тахминан 300-400 гаф. (*Килиг: Климов Г.А. Кавказские языки. М., 1965. ч. 84.*). АКӀ

акъатзава хьи, Къафкъаздин маса чІаларив гекъигайла адыгей чІал генани къадимди я. ЧІалан ахтармишунри вич ихътин фикирдал гъайила, Н.Я.Марраз лезги чІалакай бегъем чирвилер авачир. Ихътин чирвилер аваз тиртІа, ада лезги чІал Къафкъаздин лап къадим чІаларикай я лугъудай. Вучиз лагъайтІа чна тухвай ахтармишунрай малум хъайивал, алай девирдин лезги чІала 1300-1400, адыгей чІала авайдалай са шумудра артух са гъжадин асул лезги гафар ава. Хиналугъ чІала ихътин са элементдин 200-300 гаф ава. Абурукайни са къадарбур лезги гафар я. Гъа и делилдини хиналугъ чІал са акъван къадим чІал туширди, тахминан XVIII виш йисан эхирра диде чІал тир лезги чІалакай къакъатайди субутзава.

Тарихдин материалри хъиз, чІалан материалрини лезги ва хиналугъ чІалар лап мукъва чІалар тирди субутзава. Хиналугъ чІала лезги чІалан лап куьгъне къатарик акатзаваай цІудралди гафар хвенва. И чІаларин умуми лексикада сад хъиз менфят къачузвай вишералди гафар ава. Агъадихъ чна са къадар ихътин гафарин сиягъ гузва.

ЛЕЗГИ ВА ХИНАЛУГЪ ЧІАЛАРИН УМУМИ ЛЕКСИКАДИЗ ТАЛУКЪ ГАФАР:

Лезги	Хиналугъ
Авадан	авадан
Аваданвал	аваданвал
Аваз	аваз
Авар	авар
Агъзур	азыр

Акьул	акьыл
Акьулбалигъ	акьыл балыгъ
Алават	хIалават
Алпан	Алпан
Алух	алугъ
Аси	хIаси
Асивал	хIасивал
АтIа	утIе
Афар	алфар
Ахмур	ахмыр
Аял	хIаял
Аярди	хIайардаъ
Бади	бадйа
Бажагъат	баъджаъхIат
Базламач	базламач
БацIи	бацIыз
Баъли (пIини)	багIли
Баябан	биябан
Бибелиг	гаъбаълаъг
Бев	боъв
БижекI	бижег
БистIи	бистти
Биши	баъш
Бишме	бишмаъ
Биян	бийан
Буба	буба
Булама	булама
Булушка	былышкка
Валчагъ	валчагъ
Варз	варз
Ваъ	ваъ

Велед	велаъд
Верх	ваърх
Ви	ви
Вибуру	вибири
Вил	пил
Вун	вы
Гада	гада
Гадавал	гадавал
Гада-руш	гада-риши
Газар	газар
Гардан	гардан
Гебе	гаъбаъ
Гена	гена
Генг	генг
Генгвал	генгвал
Гергер	гыргар
Гирве	гирва
ГунгачI	гунгач
Гургур	гургур
Гуъздек	гизлег
Гуългери	гуългаъни
Гуъмбе	гумба
ГъецI	гъаъчI
Гъил	кIыл
Гъулгъула	гъулгъула
Гъуцар	гъуцар
Гъалим	хIалим
Гъар	гъаър
Гъарада	гъаърдаъ
Далда	далда
Далу	далы

Даркал	даркар
Дегъне	даьгънаь
Дегъре	даьгъраь
Дем	дем
Дидар	дидар
Диде	даьдаь
Дугур	дугур
Дуллух	доннугъ
Дуьзена	дуьзйанаь
Дуьше	дуьшаь
Еб	эп
Жалгъа	джалгъа
Жида	джида
Жум	джум
Залан	гран
Заланвал	гранвал
Запах	забагъ
Зиндигъ	зиндигъ
Зун	зы
Зуьрне	зурна
Икрагъ	икрагъ
Икрам	икрам
Иллаки	иллагъки
Ими	эми
Ич	мыч
ИчIи	фичIаь
Йис	уьс
Йихтун	ихккун
Кабач	кабач
Кагъал	каил
Кагъалвал	каилвал

Кайвани	кайваны
Кар (язва)	гар
Карч	ваъч
Кач	кач
Киле	ккаълаъ
Ким	гимгаъ
КкГал	кГакГал
Кур	кГори
КурквачГ	кГуркГаж
Кушкуш	кушкуш
Куътен	ккотан
Къав	къу
Къад	къан
Къадакъ	къадагъ
Къажгъан	къажгъан
Къайи	къи
Къайивал	къивал
Къайтагъ	къайтагъ
Къанни цГуд	къаъннаъгГаъз
Къармугъ	къармугъ
Къафун	къафун
Къвал (дождь)	къула
Къени	къини
Къенивал	къинивал
Къилих	къилигъ
Къулай	къуле
Къураба	къураба
Къурум	къурум
Къалича//халича	къалча
Къар	вукъар
КъачГур	къажыр

Къвед	кIу
Къведхвер	къаьтхи
Къел	къаь
Къен	къен
КъецIил	къацIыл
КъецIилвал	къацIылвал
Къил (колос)	кIил
Къурагъ	къурагъ
Къурагъвал	къурагъвал
Къуркъушум	къуркъошун
Къушкъун	къушкъун
КIаз	кIаз
КIалуб	кIалыб
КIамаш	къамаш
КIан	кIан
КIаник	кIаныкI
КIапIал	къабал
КIапIал-кIапIал	къабал-къабал
КIах	кIах
КIвал	цIва
КIватIи	кIватIи
КIвенкI	кIи
КIеви	кIаьвви
КIеле	кIала
КIукIул	кIукIул
КIуркIач	кIуркIаж
Лак	лак
ЛалакI	лалакI
ЛалакIвал	лалакIвал
Лам	гъилам
ЛарпI	ларпI

Лархъ	лархъ
Лежбер	лаъжбаър
Лежбервал	лаъжбаървал
Лелеш	лелеш
Лешреш	лешреш
Лили	лалы
Мадара	мадар
Мадаравал	мадарвал
Майил	майил
Майилсуз	майилсуз
Майилсузвал	майилсузвал
Малкамут	малкамут
Маргъал	малхал
Маргъв	мегъ
Маса	маса
Маст	маст
Мая	мая
Мез	мицІ
Мекера	мекера
Мес	миш
Миже	мижаъ
Минтикъ	минтигъ
МичІи	мичІ
МичІивал	мичІаъвал
Миян	мийан
Мукъвал	микъел
Мукъвал-мукъвал	микъел-микъел
Мукъвалвал	микъелвал
Мукъвалди	микъелду
МукІратІ	мукІрад
Мум	мум

Мурк	микI
Мус?	мыс?
МуьтIуьгь	муьтIуьхI
МуьтIуьгьвал	муьтIуьхIвал
Набут	набут
Набутвал	набутвал
Нагъв	нук
Ни	ни
Пака	пага
Пар	бар
Пару	бару
Пархун	пархун
Пер	бер
Перем	ппейрам
Пип	пип
Пияз	пийаз
Прунз	ппарынцI
Птиг	пптиг
Птул	гыдыл
Пуф	пуф
Шагь	пIа
Рамаг	рама
Рамагбан	рамачыхер
Руб	руб
Руш	риши
Рушвал	ришивал
Са	са
Са-сад	са-сар
Сад	сад
Сада	саьдаь
Садвал	савал

Садни	садум
Са-къве	сакӀу
Сам	сам
Сая	сайа
Свах	сах
Сед	саъд
Секлем	саъклаъм
Секуъ	соку
Секуъл	сокул
Сердер	саърдаър
Серкер	саъркаър
Сефил	сефил
Сефилвал	сефилвал
Сидкъи	сидкъи
Сил	сылг
СукӀра	сукӀра
Сулу	сулуф
Сумаг	сумаг
Сур	сур
Суъннет	суъннет
Таб (ложь)	даб
Табагъ	табагъ
Тавар	тавар
Тавази	тавазы
Тавазивал	тавазывал
Тади	табӀди
Тала	тала
Талха	талха
Тангагъ	тангагъ
Тапхур	тапхур
Тарта	тарта

ТаӀдивал	таӀгӀдивал
Твар	тӀар
Тере	таӀраӀ
Тигъран	тигъран
Тумав	тумав
ТуӀмер	тумер
ТуӀш	туш
ТӀакъракъ	такъракъ
ТӀанур	тӀунор
ТӀарам	тӀарам
ТӀарамвал	тӀарамвал
ТӀарун	тӀарунг
ТӀегъуӀн	тавун
ТӀирих	тӀирих
ТӀур	тӀокӀур
Угъраш	угъраш
Улакъ	вулакъ
Усал	усал
Успагъи	свагъи
Ухъ	ухъ
УӀлчуӀ	уӀлчуӀ
Фагъум	фагъим
Фагъумлу	фагъимлу
Фагъумлувал	фагъимлувал
Фагъумсуз	фагъимсиз
Фагъумсузвал	фагъимсизвал
Фалуж	фалидж
Фиргъаван	фиргӀаван
Фасикъ	фасикъ
Хак	хак
Халу	холы

Хамут	хамытI
Хара	хара
Харал	харал
Харт	къарт
Хар-хур	хар-хур
Хвех	хъаьхъ
Хендеда	хиндед
Хендедавал	хиндедвал
Хенек	хаьнаьг
Хенжел	хаьнжаьл
Хиб	хиб
Хир	хир
ХинкIар	хынкIал
ХупI	хоб
Хтул	хыдыл
Хъама	хъаьмаь
Хъел	хъол
Хъеме	хъаьмаь
Хъикъиф	къилкъеф
Хъсан	ксан
Хъсанвал	ксанвал
Хъурхъ	хъархъ
Хъурц	хъурц
Хъар	хаьраьг
Цав	ццва
Цур (медь)	зыр
ЦIай	чIаь
ЦIарах	цIарах
ЦIарцIар	цIарцIар
ЦIарцIарвал	цIарцIарвал
ЦIелхем	чIилгъам

ЦИг	чIиг
Цил (тряпка)	цIил
Чал	чал
Чалагъан	чалагъан
Чанг	чанг
Часпар	джаьсппар
Чеб	джуб
Чка	джигаь
Чивек	чивек
Чил	инччи
Чин	ижи
Чин-гъил	ижи-кул
Чин (серп)	чин
ЧичIек	чIичIак
ЧичIи	чиччи
Чугъул	чугъул
Чуру (грязно-серый)	чуьруь
Чухва	чухва
ЧIагъ	чIаьхI
ЧIагъан	чIагъан
ЧIагъанчи	чIагъанчы
ЧIагъанчивал	чIагъанчывал
ЧIакъ	чIакъ
ЧIакъракъ	чIакъракъ
ЧIар	чIар
ЧIаркъ	чIаркъ
ЧIарпI-чIарпI	чIарпI-чIарпI
ЧIарф-чIарф	чIарф-чIарф
ЧIаф	чIаф
ЧIахар	чхар
ЧIверкъ	чIверкъ

ЧВекърекъ	чІвекърекъ
ЧЕхи	чхи
ЧЕхивал	чхивал
ЧЕхиди	чхиду
ЧІив-чІив	чІив-чІив
ЧІигъ	чІигъ
ЧІигъичІигъ	чІыгъчІыгъ
ЧІугар (юбка)	джугар
ЧІук	чІык
ЧІуру	чІири
ЧІуът	чІуът
Шагъвар	шагъвар
Шал	шал
Шалам	шалам
Шалта	шалта
Шах-шулух	шахшулух
Шириш	шириш
ШукІва	шункІор
Шумал	шумал
Штул	шыдыл
Эгъли	эгъли
Эремек	эремек
Эрзиман	эрзиман

Винидихъ ганвай сиягъда лезги ва хиналугъ чІаларин умуми лексикадиз талукъ 370 гаф гъатнава. Амма санлай 500-550 къван ихътин гафар ава. Лезги алим, филологиядин илимрин доктор Фаида Гъаниевади туйкІурна, 2002-йисуз Магъачкъалада чапдай акъудай, 8000 гаф гъатнавай "Хиналугско-русский словарь" ктаб ихътин гафар ахтармишун патал хъсан чешме я.

Гафарганда хиналугъ чӀала менфят къачузвай 400-дав агакъна лезги гафар ава. Идалай гъейри хиналугъри лезги гафарин дибдикай арадиз атанвай 250-далай виниз гафарни ишлемишзава. 100-далай виниз гафар Дагъустандин чӀаларин бинедаллаз арадиз атанвайбур я. Гафарганда гъатнавай асул хиналугъ гафарин къадар 2100-далай виниз (26,2%) я. Гъа икӀ, лезги гафар, лезги ва Дагъустан чӀаларин бинедаллаз туькӀуьр хъанвайбур ва асул хиналугъ гафар хкудайтӀа, маса чӀаларай атанвай гафари 64 процент тешкилзава. И гафарин са пай араб, фарс ва урус чӀаларай, чӀехи пай лагъайтӀа азербайжан чӀалай къачунвайбур я. Делилрай акваз-вайвал, хиналугъ чӀалан лексика барбатӀ йикъал атанва. Эхиримжи виш йисуз къиле фейи тарихдин вакъиайри, иллаки Совет гьукуматди къиле тухвай сиясатди хиналугъвийриз ва абурун чӀалаз лап пара басрух гана.

Тарихдин чешмейра къейд авунвайвл, 1859-йисуз Хиналугъ хуьре 2300 кас яшамиш жезвай. 1879-йисуз хуьруьн агъалийрин къадар 2196 кас тирди къалурнава. 1886-йисуз и рекъем 2167 я. Аквазвайвал, 27 йисуз хиналугъвийрин къадар са кас къванни артух хъанвач, акси яз 133 кас тӀимил хъанва.

1921-йисуз Азербайжанда хуьруьн майишатар сиягъ-диз къачудайла Хиналугъ хуьре 1800 инсан яшамиш жезвайди малум хъанва. (*Килиг: Азербайджанская сельскохозяйственная перепись 1921 года. Баку, 1922. т. II. Вып. 16. ч. 162.*). 1926-йисан малуматра хиналугъвийрин къадар генани тӀимил тирди къалурнава: 1448 кас. Абурукай анжах 105 касдин миллет хиналугъви хъиз, амайбурун миллет туьрк хъиз кхъенва.

(Килиг: *Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XIV, ЗСФСР. М., 1929.*)

1959-йисалай инихъ хиналугъвийрин тІвар этнос хъиз сиягъра эсиллагъ амукънач. Гуя республикада ихътин халкъ ерли хъайиди туш. Гъакъикъатда исятда Азербайжандин Къуба, КцІар, Хачмаз, Девечи ва маса районра 17 агъзурдав агакъна хиналугъвийр яшамиш жезва. (Килиг: *Регъим Алхас. Хиналугъ ва будугъ чІалар гекъигунин делилар (азербайжан чІалалди). "Самур" газет № 6 (77), 1999-йисан 25-март.*)

Гъа ихътин гъахъсузвилер ва гъакІни ассимиляция себеб яз хиналугъ чІал вишералди хайи гафарикай магърум хъана. Маса чІаларай атай агъзурралди гафари, иллаки азербайжан чІалан гафари къвердавай хиналугърин лексикада мягкем чка къуна. Нетижа гъихътинди хъанатІа, Ф.А.Гъаниевади икІ кхъенва: "...Чала къачунвай гафар, иллаки азербайжан чІалай, генани пара гъалтзава ва ихътин гафари гзаф асул гафар... арадай акъудзава. Илим патал хейлин асул гафар гъамишалух яз квахънава, абурукай са къадарбур анжах яшлу несилдиз чизма. Жегъилри рахадайла хайи чІалан асул гафарин чкадал азербайжанизмаяр генани гзаф ишлемишзава." (Ф.А.Гъаниева. *Хиналугско-русский словарь. Махачкала, 2002. ч. 489.*)

И ва маса делилар асасдиз къачуртІа, У.А.Мейлановади будугъ чІалан гъакъиндай лагъай бязи гафар хиналугъ чІалазни талукъариз жеда. Яни будугъ чІала хъиз, хиналугъ чІалани асул хайи гафарин фонд туькІурнавай лексемрин чІехи пай амач ва абур арадал хкун мумкин туш. Месела, азербайжан чІалан гафари хиналугъ чІалан къайдадин числительнияр тамамвилелди арадай

акъуднава. Къадардин числительнир: Са "сад", кІу "къвед", пшо "пуд", онгъ "къуд", пхъу "вад", закъ "ругуд", йикІ "ирид", инкІ "муъжуъд", йоз "кІуъд", йаъГиз "цІуд" асул хиналугъ чІалан гафарикай ибарат ятІани ("са" ва "кІу" лезги чІалан "сад" ва "къвед" гафарикай арадиз атанвайди я), абурукай хайи чІалан къайдадин числительнир арадиз тагъана, азербайжан чІалай къачунва: биринджи "сад лагъай", икинджи "къвед лагъай", уъчуьнджи "пуд лагъай", дуьрдуйнжуъ "къуд лагъай", баьшинджи "вад лагъай", алтынджи "ругуд лагъай", йаьгтинджи "ирид лагъай", саьккизинджи "муъжуъд лагъай", докъкъузунджу "кІуъд лагъай", унунджу "цІуд лагъай".

Алай вахтунда хиналугъ ЧІала цІийи гафар туькІуьрзавай *-хер, -д, -ыш, -чи, -лугъ* хътин суффиксрин бегьерлувал лап тІимил хъанва. И суффиксрин куьмекдалди хиналугъ чІалан асул гафар къериз-цІаруз арадиз къезва. Месела: *бый-вал, лыгъылд-вал, гьма-вал, къуроб-чи-вал* ва мсб.

Вал, -чи, -лугъ хътин суффиксрикай маса чІаларай атанвай гафарикай цІийибур туькІуьрдайла генани гзаф менфят къачузва. Месела: *бийтаьраьф-вал, бийхаьбаьр-вал, гиров-чи-вал, гуьлубндж-и-вал, джитты-вал, меслаГат-чи-вал, къыйбаьт-чи-вал, закказ-чы* ва икІ мад.

Малум тирвал, хиналугъ чІалакай Р.Эркерт, А.Дирр, К.Бодуа, Б.Дорн, А.Генко, А.Кибрик, С.Кодзасов, И.Оловяннаякова, Ю.Дешериев, М.Алексеев, Н.Волкова, Б.Талибов, Ф.Гъаниева, А.Магомедов, Гь.Ибрагьимов, К.Керимов, Б.Гигинейшвили, В.Кикинашвили хътин алимри ва маса авторри са къадар макъалаяр ва ктабар кхъенва. Ю.Д.Дешериева 1959-йисуз Москвада

чапдай акъудай "Грамматика хиналугского языка", А.Е.Кибрикан, С.В.Кодзасован, И.П.Оловянниковадин "Фрагменты грамматики хиналугского языка" (Москва, 1972) ктабар генани къиметлу чешмеяр яз гьисабзава. Ятлани лагъана кIанда хьи, хиналугъ чIал тIимил чирнавай чIаларикай я. Лексикологиядин ва лексикографиядин рекъий и чIал генани тIимил ахтармишнава. Эхиримжи йисара анжах филологиядин илимрин доктор Ф.А.Гъаниевади и хилер чирунай гзаф зегъмет чIугуна. Алимди арадиз гъайи "Хиналугъ чIаланни урус чIалан гафарган"диз вил вегъейтIа, хиналугъ чIалан лексикадиз хас са лишан ашкара жеда. И чIала азербайжан чIалай хейлин гафар акатайвал къачунва. Цудралди гафар литературный чIалай ваъ, азербайжан чIалан къуба диалектдай къачунвайбур я. Агъадихъ галай сиягъдиз фикир гун:

Хиналугъ чIала	Азербайжан чIалан къуба диалектда	Литературный азербайжан чIала
Аттым "шаг"	аттым	аддым
Бийтаърабф "нейтральный"	бийтереф	битереф
Гогарты "зелень"	гуггерти	гуйерти
Гомуш "буйволица"	гомуш	джамыш
Гъалам "до сих пор"	гъелем	гъеле
Гъундуърлугъ "высота"	гъундуърлугъ	гъундуърлуьк
Гафтамабилгъ "автомобил"	автамабил	автомобиль
Даъмабг "курятник"	демег	демек
Джитты "скромно"	джитти	джидди

Диндигъ "клюв"	диндигъ	димдик
Зырыш "барбарис"	зириш	зириндж
Йимшагъ "мягкий"	йимшагъ	йумшагъ
Къаблаьмлухъ "питомник"	къелемлугъ	къелемлик
Къабнаьт "крыло"	къенет	къанад
Луьлуьш "сильно пьяный"	луьлуьш	
ЛуьхIлуьхI "учащенный кашель"		луьгьлуьгь
Минтигъ "оборванец"		минтигъ
Маьссаьб "вера"	мессеб	мезгъеб
Новур "лунка"	новур	ногъур
Памадур "памидор"	памадур	помидор
Пуьруьш "шелуха"	пуьруьш	
Сефи "глупый"	сефи	сефегъ
Тахсыр "вина"	тахсыр	текъсир
Хейлагъ "значительно"	хейлагъ	хейли
Чаттагъ "трещина"	чаттагъ	чатлакъ
Чиртмаьб "шелчок"	чиртмег	чыртма
Энни "широкий"	энни	энли ва мсб.

И сиягъ мадни яргъи хъийиз жеда. Мисалар хъсандиз гекъигун патал диалектдин гафар хиналугъ чIала къачунвай гафарин къвалав ганва. Сиягъдай акваз-вайвал, хиналугъ чIалаз атанвай бязи гафар литературный азербайжан чIала авачир, анжах и чIалан къуба диалектда дуьшуьш жезвай гафар я.

Чна и месэла къилди къейд авун себебсуз туш. Вичихъ кхьинар авачIани, алай вахтунда Азербайжандин Къуба райондин Хиналугъ хуьруьн мектебдин агъа синифра Келзавай аялри хиналугъ чIал дидед чIал хъиз чирзава.

Яргал йисара и мектебда чІаланни литературадин муаллимвиле кІвалахай рагметлу шаир Регьим Алхаса Низами Генжевидин ва Фуьзулидин са кьадар шиирар хиналугь чІалаз элкьуьрна, "Арифдарвилин кІунчІ" ва "Зи гьар гаф са пагъливан я" тІварар алаз кьилди ктабар чапдай акъудна. Ада гьакІни дидед чІалалди "Хинелугь" тІвар алай ктаб кІелдайбурув агакьарна. Гьа и крар фикирда кьуртІа, цІийиз, вичиз махсус кхьинар арадал гьызвай хиналугь чІалан лексикадикай дуьздаказ менфят кьачун чарасуз я. Вучиз лагьайтІа литературный чІалан дибда акатайвал кьачунвай диалектрин гафар ваь, асул хиналугь чІалан гафар ва и чІала маса литературный чІаларай кьачунвай гафар гьатна кІанзава.

Дидед чІал чирзавай хиналугьвийриз куьмек гун патал халкьди виликан девирра менфят кьачур, амма гила лезги ва хиналугь чІаларин умуми лексикада амачир лезги гафарни абурун рикІел хкана кІанзава. Алатай асирдин 70-йисара Азербайжандин Гьукуматдин Университетдин журналистикадин факультетда захь галаз санал кІелзавай хиналугьви Шаикь Агьмедова 1972-йисуз абурун кІвализ илифай алим А.Кибрикан тІалабуналди кьуьзуьбурувай асул хиналугь гафар кІватІна кьелемдиз кьачунай. А вахтунда Шаикьа 1600 гафуникай ибарат сиягь туькІуьрна алимдив агакьарнай. Гуьгьуьнлай А.Кибрика а сиягда гьатнавай гафарикай 1200 гаф чапдай акъуднай. (Килиг: Кибрик А.Е., Кодзасов С.В., Оловянная И.П. *Фрагменты грамматики хиналугьского языка. М., 1972.*)

Ш.Агьмедова а вахтунда малумат гайивал, абурун бубайри тахминан 100-150 йис идалай вилик менфят

къачур хейлин лезги гафар гила чІала амач. Ада къейд авур гафар агъадихъ галайбур я: *вак, ван, вах, ветІ, жукІу, зуракІ, ичІи, кам, купул, къуьн, къацІ, къезил, лув, марк, муг, пеш, пурар, рак, тІиб, хъел, цал, цуьк, чам, чумал, чІехи*. Алай вахтунда хиналугъ чІала и гафар вири азербайжан гафари эвез авунва. Хайи чІалан лексика ахтармишиз алахъай Ш.Агъмедов гъеле университет акъалтІар тавунмаз рагъметдиз фена. Якъин хьи, гележегда хиналугъвийрикай са ни ятІани адан рехъ давамарда жеди...

Аквазвайвал, будугъ, къирицІ ва хиналугъ чІаларин къурулушди ва тарихди хъиз, абурун лексикадини и чІалар лезги чІалаз лап мукъва тирди, лезги чІал абурун диде чІал тирди субутзава. Ахтармишунри и чІаларин умуми лексикадиз талукъ вишералди гафарин сиягъ туькІурдай мумкинвал гузва.

ГАФАР НЕГЪИЗ ТЕЖЕР ДЕЛИЛ Я

П.К.Услар, Н.Я.Марр, Н.С.Трубецкой, Г.А.Климов хътин машгъур алимри къейд авурвал, чи чІаларин генетический мукъвавал субутзавай къилин делилрикай сад и чІаларин гафарин фондуна гзафни-гзаф умуми элементар хъун я. Авайвал лугъун хьи, икъван гагъди чи чІалара и рекъай герек тир ахтармишунар тухванвач. Пуд чІалан лексикадихъ авсиятда тухвай ахтармишунри чаз агъадихъ галай сиягъ арадал гъидай мумкинвал гана.

ЛЕЗГИ, БУДУГЪ, КЪИРИЦІ ВА ХИНАЛУГЪ ЧІАЛАРИН УМУМИ ЛЕКСИКАДИЗ ТАЛУКЪ ГАФАР:

Лезги	Будугъ	КъирицІ	Хиналугъ
Авадан	авадан	авадан	авадан
Авар	авар	авар	авар
Агъзур	гъазар	агъзур	агъзур
Агъул	агъул	агъул	агъул
Алпан	Алпан	Алпан	Алпан
Алук	алугъ	алук	алук
Ахвар	архар	архар	миш
Ахмур	ахмур	ахмыр	ахмыр
Афар	афар	алфар	афар
Бафта	бафта	бафта	бафта
БацІи	бацІи	бацІиз	бацІыз
Блушка	буьлуьше	быльшкка	буьлуьше
Булама	булама	булама	булама
Буьшме	бишме	бишмаь	бишмаь
Вак	вак	къаьбен	къабан
Варз	ваз	ваьрз	вацІ
Ваь	ваь	ваьь	ваь
Верх	мерх	верх	верх
ВетІ	ветІ	ветІ	агъджакъаьнаьт
Видер (рис)	видер	видер	ппарынц
Вил	гІуьл	гІул	пил
Вири	вири	вари	чІихьири
Вирт	вирт	йит	нуьцІ
Вун	вын	вун	вы
Газар	газар	газар	газар
Гудул	гудил	гудил	гуджур
Гум	хьи	хьим	хьими
ГурцІул	курчІ	курчІ	кІутІа
Гуьлгери	гуьлгери	гуьлгери	гуьлгаьни

ГъецI	гъечI	хаьчI	гъачI
Гъил	кыл	кыл	кIыл
Гъуцар	гъуцар	къог	гъуцар
Гъалим	гъалим	хIаьлим	хIаьлим
Гъекъ	акъ	акъ	арагъ
Далдам	далдам	далдам	къуроб
Дегъне	дагъна	дагъна	даьгънаь
Дем	дем	дем	дем
Диде	диде	даьдаь	даьдаь
Дуьше	дуьше	туьшаь	туьшаь
Жида	жида	джида	джида
Жум	жум	джум	джум
Зун	зын	зын	зы
Иви	ирд	ирд	пIи
Иллаки	иллаки	иллаки	гъаькъикъаьтаьн
Ич	йеч	йеч	мыч
ИчIи	гъечIи	гIачIи	фичIаь
Йис (год)	йиз	йиз	уьс
Йиф	йув	йиф	сан
Кабач	кабач	кабач	кабач
Кам (шаг)	гам	гам	аттым
Кант	кантI	каьнтI	байбут
Кар (язва)	кар	кар	гар
Карч	карч	карч	ваьч
Кач	кач	кач	кач
Квак	квак	квак	мок
Киле	киле	кыла	ккаьлаь
Кицик	китик	китик	эзгил
КичI	кичI	кичI	ынхъ
Кура	кура	кура	кура
Куьр	кур	кур	ынкка

Куътен	кутан	кутан	готан
Къад	хъад	къад	къан
Къадакъ	къатІакъ	къабТІакъ	къадагъ
Къафун	къафын	хаъфын	къафын
Къе	къеки	къе	кирагъ
Къиб	къиб	къуб	къуркъор
Къуъл	къгул	къгул	ли
Къар	викъер	къор	вукъар
КъатІ	къатІ	къатІ	кІан
КъацІ	кІацІ	къаъцІ	ДЖЫЗЫГЪ
КъачІур	къачІур	къаъчир	къажыр
Къвал	къол	къол	УЧХУН
Къвед	къад	къод	кІу
КъецІил	къацІын	къацІыл	къацІыл
Къеч	къеч	къеч	годач
Къил (колос)	къил	къыл	кІил
Къин	къын	къын	кІыли
Къирикъ	къирикъ	къирикъ	къирикъ
Къул	къул	къул	къул
Къуьгъуьр	кирпи	къуьгъер	цІызашхер
Къуьд	каджрадж	хъуд	кІинаж
Къуьзуь	къусу	къусаь	инхъаьр
КІаз	ипекъурду	кІаз	кІаз
КІан	къан	къаьн	кІан
КІаник	къаник	къаьник	кІаныкІ
КІараб	кІерепІ	кІараьпІ	инкІ
КІартІа	кІартІа	кІаьртІаь	кІартІа
КІап	кІаьп	кІаьп	кІоп
КІапІал	кІапІал	кІапІал	къабал
КІах	кІах	кІаьх	кІах
Кац	кач	каьч	нин

КIвал	кIул	кIул	цIва
КIеви	кIеви	кIови	кIаьвви
КIегъеб	кIегъеб	кIаьгIап	кIагъаьб
КIел	кел	каьл	кIу
КIетI	кIетI	кIетI	каьляф
КIинI (чижик)	кIинтI	кIинтI	кIинтI
КIул	кIул	кIул	кIыл
КIус	гарма	кIыс	кIор
КIуф	кIуф	кIыф	кIи
Лабар	лабар	лабар	лабар
Лавар	теве	навар	даьваь
Лак (грядка)	лак	лак	лак
Лам (осёл)	лем	лем	гьилам
Лацу	лузу	лаьзы	хьырыцI
Лег	Лег	Лег (Элик)	Лег
Лиф	лиф	лыф	чаьнч
Лурс	лурз	лурс	лурс
Малкамут	малкамут	малкамут	малкамут
Мам	маьм	маьм	тIа
Маргъв	мерг	мегъ	мегъ
Марк	марк	маьрк	тайа
Маса	маьа	маса	маса
Маст	маст	маст	маст
Мегъ	мегI	мегI	мегI
Мез	мез	мез	мицI
МичI	мичI	мичI	мичIаьвал
МичIи	мичIи	мичIи	куп
МукIатI	мыкIатI	мукIатI	мукIатI
МукIратI	мыкIратI	мыкIраьтI	мукIрад
Мурк	мукъ	мыки	микI
Мух	мух	мых	махъа

Муышкуыр	Муышкуыр	Муышкуыр	Муышкуыр
Нагъв	нох	нох	нук
Накъ	накъа	накъь	лагъын
Накъв	накъ	нокъ	инччи
Нарат	нарат	нарат	наърайт
Пака	пага	хъаьттаь	пага
Пара	пара	пара	ихер
Парах	паракъ	паъраьх	парах
Пел (лоб)	пел	бел	къашкъа
Пенкъв	пенкъ	паьнкъ	даьрдаьбаны
Пер	бар	бер	бер
Пергер	паргар	паьргаьр	паргар
Пергервал	паргарувал	паьргаьрвал	паргарвал
Перем	пирем	бихІраьм	ппейрам
Пеш	йарпагъ	беш	йарпагъ
Пип	пип	пип	пип
ПицІ	быцІ	бичІ	цІум
Пияз	пияз	пийаз	пийаз
Птул	кІыдыр	цІыдыл	гыдыл
Шагъ	па	пІа	пІа
Раб	руб	рыб	михъаьз
Рагъ	вирагъ	вирагъ	ынкъ
Рак	къапу	раьк	ттоз
Рехъ	рих	рих	кІвар
Риб	реб	реб	ппыла
РикІ	йыкІ	йыкІ	унг
Рук	мише	рук	маша
Руфун	фын	фаьн	шахъ
Рухъ	рехъ	раьхъ	заькІ
РцІам	къаш	гІулцІаьм	кІыгт
Сад	сад	саьд	са

Сам	сам	сум	сам
Свас	суз	сыс	цIынас
Сив	сив	сив	агъзы
Сил	сылсыл	силсил	сылг
Сини	сини	сини	сини
Спел	быгъ	сибел	бигъ
СукIра	сукIра	кIыкIлаь	сукIра
Сулуф	силыф	сулуф	сулуф
Сумаг	сумагъ	сумагъ	сумаг
Табасаран	Табасаран	Табасаран	Табасаран
Тай (жеребенок)	тIе	тIаьй	рижад
Тар (дерево)	дар	тар	вишаь
ТIарам	тIарам	тIаьраьм	тIарам
ТIарун	тур	тыр	цIу
ТIветI	тIугI	тыр	тIокIур
Уьгъуь	уьгъуь	уьгъуь	хьыба
Фалуж	кIочIкIар	фалидж	фалидж
Фу	фу	фу	пшаь
Халу	халу	халу	холы
Хамут	хамут	хамбут	хамытI
ХандакI	хандакъ	хандакъ	хандег
Харт	харт	харт	къарт
Хел	хел	хал	хъиччаь
Хер	хер	хыр	арам
Хиб	хиб	хиб	хиб
Хизан	хизан	хизан	аиле
ХинкI	хIинкI	хынкI	хынкI
ХинкIар	хIинкIал	хынкIал	хынкIал
Хир	хир	хир	хир
Хтул	хыдын	хыдыл	хыдыл
Хъач	къач	къаьч	инк

Хъел	аджугъ	ажугъ	хъол
Цав	зав	зов	ццва
Цагъам	загъам	загъам	кол
Цан	йизан	йизаън	цЦили
Цуцай	Цуцай	Сусай	Цоц
Цай	ца	цаь	чаь
Цахур	цахур	цахур	цахур
Цегъ	цаьгІ	цаьгІ	цЮл
Цил	циг	циг	цЦицЦин
Цуд	йыцЫд	йацЫд	йаьгЫз
Чара	джура	джуьраь	джуьраь
(отдельный)			
Чин (серп)	чин	чин	чин
Чин (лицо)	иджин	иджин	ижи
ЧичІек	чІичІек	чІичІаьк	чІичІак
Чка	джига	джигагъ	джигаь
Чумал	чумал	джуьмел	зукьал
Чун	йин	жин	кин
Чухва	чухва	чухва	чухва
Чуьхвер	чоьхІуьр	джуьхІур	бызы
Чагъ (галка)	чагъ	чагъ	чагІ
Чагъан	къарман	чагъан	чагъан
Чал	чІел	чаьл	мицІ
Чар	чІер	чаьр	чІар
Чаф	чаф	чаьф	чаф
Чахар	чахар	чахаьр	чхар
Чем	чем	чэм	миц
Чехи	чІехи	чхи	чхи
Чигъ (паление)	чыгъ	чыгъ	чыгъ
ЧичІ	чІичІ	чІичІ	чичч
Чук	чІук	чык	чык

Чут	чІуьт	чІыд	чІуьт
Шабран	Шабран	Шабран	Шабран
Шагъвар	шагъвар	шагъвар	шагъвар
Шалам	чалам	шаьлаьм	шалам
Шарабан	шарабан	шарабан	шарабан
Шах	шах	шах	шах
Шахшулах	шахшулах	шахшулах	шахшулух
Ширесар	ширесар	силаьсаьр	айван
Шириш	шириш	шириш	шириш
ШукІва	къудугъ	шокІой	шункІор
Шумал	шумал	шумал	шумал
Шуткъу	чутху	чутхъу	чутхъу
ШутІ	шуд	чид	тахтабити
Югъ	йыгъ	йигъ	къаь
ЯкІв	йокІ	йокІ	балта
Ял	гІал	гІал	наьфаьс

ва мсб.

Сиягъда лезги, будугъ, къирицІ ва хиналугъ чІаларин умуми лексикадиз талукъ 230-далай виниз гафар гъатнава. ЧІалан асул гафарин чкадал ишлемишзавай къачунвай гафар чІулав гъарфаралди ганва. И сиягъ мадни яргъи хъийиз жеда. Рахунра менфят къачузвай, гафарганра гъатнавачир лексемарни фикирда къуртІа, санлай и чІаларин умуми лексикадиз талукъ гафарин къадар 500-600-далай тІимил туш.

Аквазвайвал, сиягъда ганвай гзаф гафар лезги чІалан лап куьгъне къатарик акатзавайбур я. Месела: *Алпан, гудул, гуьлгери, киле, кура, малкамут, гъуцар, цІегъ, хиб, куьр, рагъ, Муьшкьюьр, Лег (Элик), Шабран* ва мсб. Ибур чи теономиядиз, метрологиядиз, топонимикадиз, майишатдиз талукъ гафар я. Гъа и делилдини чи

халкъарин дувул сад тирди субутзава. Лезгийрилай фаркълу яз будугъри, къирицъри ва хиналугъри и хилериз талукъ са къве гафунилай гъейри амай вири гафар квадарнава. Гъуцарин тварар абуруз чизмач. Абуру гъакъни дегъ чавара чна хуъруън майишатдин къвалахар къиле тухудайла менфят къачур календардихъни адетрихъ галаз алакълу "Алапехъ", "Пешепай", "Гуди" хътин манияр, ацукъун-къарагъун рикъелай ракъурнава. Анжах будугъ чала "Гуди"дихъ авсиятда къуд-вад мани душууш жезва. Лезгийри исятдани куъгъне адетрихъ алакълу Цукверин сувар, Шинийрин сувар ("Къару") ва маса суварар къейд ийизва. Амма будугъри, къирицъри ва хиналугъри ихътин суварар къейдзамач.

Гъа икъ, виш йисар алатунивай ихътин адетрихъ галаз алакълу гафарни а чаларин лексикадай акъатна. Гила и чаларин асул гафарни саки йигинрай къайдада арадай акъатзава. Вучиз лагъайтла а чаларал рахазвай късари хайи чал са акъван кваз къазвач, хайи гафар туна, азербайжан чалан гафарикай менфят къачузва. Мисал яз хиналугъ чалаз вил вегъен.

Хиналугъ чалан асул гафар

Балтлал "вещь"
Варйа "жеребец"
Гыра "волк"
Гъавар "высокий"
Зоз "жидкий"
Инчле "бесплодный"

Хиналугъ чалан асул гафар туна ишлемишзавай азербайжан гафар

зад
айгъыр
джанавар
гъуьндуър
дуру
багъаърсыз, эремек

Ихер "очень"	лап
Каши "болезнь"	агъры, азар
Къу "огнива"	чахмагъ
Къокъ "легкомысленный"	сарсагъ
МикІир-микІирир "баш на баш"	баша-баш
Михъ "гной"	ирин
Мусод "низкий"	алчагъ
ТІуъли "беременная"	бугъаз
Цыт "больной"	азарлы, хабстаъ
Чоли "дикий"	вахІши
Чимиш "барсук"	пурсукъ
Чир "бугорок"	таъпаъ
Шахъ "желудок"	магъІдаъ
Шашу "выдумка"	уйдурма ва икІ мад.

Ихътин гафар генани пара ава. Хиналугъ чІалан и гафар лугъуниз регъятбур ятІани, рахазвайбуру азербайжан чІалан гафариз майилвал къалурзава...

Будугъ ва къирицІ чІаларив гекъигаЙла хиналугъ чІала хайи гафар генани пара квадарзава. И кар винидихъ ганвай къуд чІалан умуми лексикадиз талукъ сиягъдини тестикъарзава. 230-далай виниз лезги гафарикай хиналугъ чІала 25, будугъ чІала 11, къирицІ чІала 2 гаф квадарнава. Рекъемри алай вахтунда и чІалара къиле физвай ассимиляциядин процесдин йигинвилакай хабар гузва. ИкІ фейитІа, 50-60-йисалай хиналугъ ва будугъ чІалара асул гафар ерли амукъ тавун мумкин я.

Чи чІалар ихътин мусибатдикай хуън патал вуч авуна кІанзава? Азербайжанви алим, тарихдин илимрин док-

тор, профессор Къемершагъ Жавадова и суалдиз агъадихъ галайвал жаваб гузва: "Будугъвийр тЛебии асси-миляция хъунин вилик пад къун патал абур санал, сигъ-даказ яшамиш жезвай хуърерин мектебрин агъа синифра аялриз будугъ чАлан тарсар гун чарасуз я. Гъа икІ, мектебра къирицІ, гъапут ва хиналугъ чАларни чирна кІанзава. И халкъари бине кутунвай хуърера са шумуд виш ва я агъзурдав агакъна агъалияр яшамиш жезвайди фикирдиз къачуртІа, и агъалийри къвердавай чпин дидед чАл квадарзавайди ашкара я. Гъавиляй и месэладикай хъсандиз фагъум авун, дуьньядин картада анжах Азербайжандин чилерал алай и этносар хуьн чи буржи я. (*Къемершагъ Жавадов. Азербайжандин къадардал гъалтайла тІимил тир халкъар ва милли гъвечІи паяр (азербайжан чАлалди). Баку, 2000. ч. 180.*)

Чна фагъумзавайвал, анжах мектебра ваъ, вузрани и чАлар чирна кІанзава. Талукъ институтра и чАлар чирдай къилди кафедраяр арадал гъун важиблу я. Азербайжандин Илимрин Академиядин Несимидин тІварунихъ галай чАлан институтда лезги чАлар ахтармишдай отдел яратмишун чарасуз я. И чАларал учебникар ва маса ктабар чапдай акъудун рикІелай ракъурна кІанзавач. Лезги чАларин этимологиядин гафаргандиз, гъакІни и чАларин асул гафарикай туькІуьрнавай гафаргандиз игътияж генани пара ава. Радиодайни телевиденидай и чАларалди передачаяр гана кІанзава. Хайи чАларалди газетар ва журналар кардик кутун генани важиблу я.

Дидед чАл хуьнин къилин шартІарикай сад и чАлалди рахун я. Будугъри, къирицІри, хиналугъри анжах кІвале ваъ, жемиятдани чпин чАларикай менфят къа-

чуна кIанзава. Гьа ихьтин крар кьилиз акъудун патал и халкъарин бязи векилри ийизвай алахъунар тIимил я. ЧIал, меденият, адетар хуьн патал лезги халкъариз гьукуматдин патай кьайгьударвал герекзава.

Ахтармишунар тухвай пуд чIалан лексикади чаз литературный лезги чIал патал цIудралди гафар теклифдай мумкинвал гузва. А гафарин са паяр литературный чIала авачирбур, муькуь паяр маса чIаларай къачунвай гафар эвез хьийиз жедайбур я. Теклифзавай будугъ, кьйрицI ва хиналугъ гафар а чIалари лезги чIалан къуба наречиядин нугъатрай къачунвайбур я. Агъадихъ чна литературный чIал патал теклифзавай са къадар гафарин сиягъ гузва. А гафарин чешме куьрелди икI къалурзава: буд. - будугъ гаф; кьйр. - кьйрицI гаф; хин. - хиналугъ гаф; къуба н. - лезги чIалан къуба наречиядин нугъатрин гафар.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЧIАЛ ПАТАЛ ТЕКЛИФЗАВАЙ ГАФАР

Ахчаг (къуба н., буд.)	- кальсоны, панталоны
Баржагъан (къуба н., буд.)	- небольшой матрац
Бикьи (къуба н., хин.)	- вяленый
Видер (къуба н., буд., кьйр.)	- рис
Гафарун (къуба н., кьйр.)	- беседовать
Гугав (къуба н., буд.)	- большая волосатая муха
ГунгачI (къуба н., хин.)	- кисть, кисточка
Гурава (къуба н., буд.)	- злое намерение
Гьадри (къуба н., буд.)	- мясной бульон
Гьура (къуба н., буд.)	- эксперимент
Дамбул (къуба н., буд.)	- слива
Даркал (къуба н., буд.)	- овраг

Джуф (къуба н., буд.)	- туча, облако
Илчар (къуба н., буд.)	- варенье
Къулла (къуба н., буд.)	- бассейн, водоем
Къелид (къуба н., буд.)	- ятровки (жены братьев по отношению друг к другу)
Къирикъ (къуба н., буд. къир. хин.)	- понос
Къартга (къуба н., буд. къир. хин.)	- гвоздь
Къемпил (къуба н., буд.)	- толстяк
Къеркена (къуба н., буд.)	- маленькая площадка внизу отвесных скал
Къили (къуба н., хин.)	- друг
Къиливал (къуба н., хин.)	- дружба
Къуклу (къуба н., хин.)	- маленькая лепёшка
Къуна (къуба н., буд.)	- столетний, старый
Лакарт (къуба н., буд.)	- грабли
Мекера (къуба н., хин.)	- ярмарка
Мубаф (къуба н., хин.)	- богатый
Мукъам (къуба н., хин.)	- манера
Нукъра (къуба н., хин.)	- серебро
Парах (къуба н., буд., къир., хин.)	- загон (для скота)
Пергер (къуба н., буд., къир., хин.)	- прочный
Пергервал (къуба н., буд., къир., хин.)	- прочность, стойкость
Рагъалаг (къуба н.)	- металлический скребок (для очистки квашни от теста)

Руб (кӀуба н., хин.)	- мера сыпучих тел, равная 80 кг
Салабай (кӀуба н., хин.)	- бестактный
Салал (кӀуба н., буд.)	- прозрачный
СанкӀу (кӀуба н., буд.)	- мертвый (только о животных)
Сатул (кӀуба н., буд.)	- медная кружка
Уьре (кӀуба н., хин.)	- позор
Хчаг (кӀуба н.)	- бюстгальтер
Щарав (кӀуба н., кӀир.)	- мелкий снег
Щарах (кӀуба н., хин.)	- изморозь
Щиб (кӀуба н., буд.)	- кружка
Щимел (кӀуба н., буд.)	- заноза
Щиник (кӀуба н., буд.)	- сердцевина (фруктов)
Чидар (кӀуба н., буд.)	- пути
ЧарпӀа (кӀуба н., буд.)	- волосатый
ЧартӀам (кӀуба н., хин.)	- жила
ЧигӀь (кӀуба н., буд., кӀир., хин.)	- паление
ЧудгӀал (кӀуба н., буд.)	- морщина
Шарабан (кӀуба н., буд., кӀир., хин.)	
Шатал (кӀуба н., буд.)	- вязаные из шерсти нос- ки, подшитые кожей
Шелте (кӀуба н., буд.)	- вид жакета из домо- тканного материала

КЪУБА НУГЪАТРИКАЙ МЕНФЯТ КЪАЧУН

ЧИ КХЫНРИН ЧАЛАКАЙ СА КЪВЕ ГАФ

ЛЕЗГИ чІалан гьакъиндай тир илимди чи чІал пуд чІехи наречиядикай (куьре, къуба, ах-цегь), ругуд диалектдикай (гуьне, яркІи, къурагь, къуба, ахцегь, фияр) ва гзаф къадар гьвечІи нугъатрикай ибарат тирди къалурзава. Лезги чІала Дагъустанда ва Азербайжанда цІикъвед чІалакай (лезги, табасаран, агьул, рутул, цахур, къирицІ, будугь, арчи, удин, хиналугь, гьапут, жек) ибарат тир къилдин группа, лезги группа арадиз гьизва. Вучиз ятІани чІалан алимри гьапутар ва жекар хкудна и группадик цІуд чІал акатзавайди къейд ийизва. Садбуру гьапут ва жек чІалар къирицІ чІалан диалектар хьиз къелемдиз гузва, амма илимдин рекъелди икІ тирди субутиз жезвач.

Субутиз тежезвай мад са месэла ава: литературный лезги чІалан дибда вучиз анжах куьре наречиядин гуьне диалект гьатнава? Профессор Р.И. Гьайдарова и суалдиз ихьтин жаваб гузва: "Виридалайни чІехи наречие куьре наречие я. Куьре наречиядин къилин диалект гуьне диалект я. И эхиримжиди лезги лите-

ратурный чӀалан дибда гъатнава, яни лезги литературный чӀал гъа нугъатдин бинедал нормаламиш хъанва ва виликди физва.

Литературный чӀалан бинеда гуьне хуьрерин нугъат тун, са къадар ахтармишунар тухвана, лезгидалди рахадайбурун разивилелди къабулай кар я. Идан себебар ихътинбур я:

а) гуьне хуьрер (тахминан 30-35 хуьр) сад хътин вич сигъал хъанвай нугъатдал рахун;

б) гуьне хуьрер чеб лезги чӀалан турпагъдин юкъва хьунухъ ва гъавиляй абурун рахунар маса нугъатрин векилриз са къадар дережада таниш хьун;

в) лезгийрин сивин поэзияда гуьне хуьрерин рахунар ишлемишунин адетар фадлай инихъ аваз хьун ва мсб." (Р.И. Гъайдаров, Гъ.И. Мегъамедов, Н.Б. Эседуллаева. *Лезги чӀал. Магъачкъала, 1994. ч. 4 - 5.*)

И жавабдиз са шумуд суал къевезва: Куьре наречие виридалайни чӀехи наречие тирди квелди субутзава? Литературный чӀалан бинеда гуьне хуьрерин нугъат тун патал лезгидалди рахазвайбурун разивал мус ва ни къачурди я? Тахминан 30-35 хуьр сад хътин нугъатдал рахун литературный чӀал лагъай гаф яни? Гуьне хуьрер лезги чӀалан чилерин юкъва авайди гьикӀ ва ни тайинарнавайди я? Лезгийрин сивин поэзияда анжах гуьне хуьрерин рахунар ишлемишзавайни?

И суалриз дуьз жаваб гун патал халкъдин тарих, ам яшамиш хъайи ва алай вахтунда яшамиш жезвай чилер, адан фольклор, виш йисара чӀал акъатай этапар, къадим ва алай аямдин литература, чӀалан нугъатар хъсандиз чир хъана кӀанзава. ИкӀ хъайитӀа, винидихъ гайи суалриз ихътин жавабар къведа: Лезгияр дегъ чӀавара

лап чIехи чилерал, Куьре ва Къуба патан чилерал хъиз, Ширвандин, Мил ва Мугъан дуьзенлухрин, Къарабагъдин чилерални яшамиш хъайиди я. Юкъван виш йисара чапхунчийри абур басрух гана анрай акъудна. Алай аямда Къиблепатан Дагъустандин лезги чилерив гекъигайла, Азербайжанда лезгияр генани чIехи чилерал яшамиш жезва ва ина абурун къадар са миллиондив агакъзава. Исятда Дагъустанда 234 лезги хуьр аватIа, Азербайжанда чи халкъ 372 хуьре яшамиш жезва. (*Килиг: Муьзеффер Меликмамедов. Чи чкайрин тIварар. Абур гьикI чирна кIанзава? "Самур" газет, 2006-йисан 25-май.*). Идалай гъейри Азербайжандин Баку, Сумгаит, Генже, Шамахи, Девечи, Сиязан, Къуба, КцIар, Хачмаз, Худат, Агъдаш, Гуьйчай, Къазимегъамед, Къепеле, Исмаиллы, Огъуз, Шеки, Къах ва маса шегъеррани агъзурралди лезгияр яшамиш жезвайди рикIелай ракъурна кIанзавач.

Тарихдин ва географиядин делилри, гъакIни 1975-1993-йисара Азербайжандин ва Дагъустандин 480 къван лезги хуьрера къекъвена, жува кIватIай материалри чун ихътин фикирдал гъизва: 1. Куьре пата тахминан 35 хуьр сад хътин нугъатдал рахазватIа, Азербайжандин анжах Къуба, КцIар ва Хачмаз района 136 хуьр сад хътин вич сигъал хъанвай нугъатдал рахазва. 2. Алай вахтунда лезгияр яшамиш жезвай вири чилер фикирда къуртIа, гуьне хуьрер лезги чIалан чилерин юкъва авач. 3. Вич рахазвай агъалийрин къадардал гъалтайла, лезги чIалан виридалайни чIехи наречие къуба наречие я.

Аквазвайвал, литературный лезги чIалан бинеда къуба ва ахцегъ нугъатар кваз такбуна, анжах гуьне хуьре-

рин нугъат тун са акъван кутугнавай кар туш. Литературный чІал "миллетдин вири векилар, чпин яш-дилаь, марифатлувилелай, хайи нугъатдин къетІенвилерилаь аслу тушиз, сад хъиз рахун патал хкъянавай, къанунламишнавай умуми чІал я." (А.Г. Гуьлмегъамедов. *Лезги чІалан словарь. II таб. Магъачкъала, 2005. ч.19.*). Литературный чІалан къетІенвал ачухарзавай и гафар асасдиз къачуртІа, лугъуз жеда: алай вахтунда ада чи халкъдин вири нугъатрал рахазвайбур рази ийизвач, вучиз лагъайтІа вичин бинеда гъатнавай нугъатдилаь хейлин ми хъиз амай къуба ва ахцегъ нугъатрикай ерли менфят къачунвач.

Бес ихътин чІал гъикІ арадиз атана? "30-йисара Дагъустанда чІаларин месэляяр гъялдаь вахтунда официальный литературный чІалан дибда гъи диалект гъатна кІанзава лагъай суал арадиз атана ва гъуне диалект генани "ишлемишуниз гъазурнавайди" ва "михъиди" яз, вичи къунвай географиядин чка лезги халкъдин чІалан интеграция патал генани кутугайди яз гъисабна. Идалай гъейри и диалектдал рахазвайбур маса диалектрал рахазвайбурулай пара тир." (Ахмедуллах Гуьлмагомедов. *Социоллингвистический портрет современного лезгинского языка // Отечество, №1. Махачкала, 1998. ч. 35.*).

Алимри хиве къазвайвал, литературный чІал - им эвелни-эвел кхъинин чІал я. Ам кхъинар арадиз атунихъ галаз, лезгийрин литература пайда хъунихъ галаз кІеви алакъада аваз, гъабурухъ галаз санал ва гъабурун бинедал майдандиз акъатна. (Гъайдаров Р.И., Мегъамедов Гъ.И., Эседуллаева Н.Б. *Лезги чІал. Магъачкъала, 1994. ч. 5.*).

Бес лезги кхьинар мус арадиз атана? И суалдиз чи машгур алим, академик А.Г. Гуьлмегьамедова икI жаваб гузва: "Советрин девирдин тарихдиз, чIалаз, культурологиядиз талукъ литературада негъ ийиз тежер факт хьиз, къетIендиз кхьенва хьи, гуя лезгийрихъни Дагъустандин маса халкъарихъ хьиз кхьинар Совет гьукумат атайдалай инихъ хъайиди я. Гьакъикъатда лагъайтIа, лезгийрихъ гьеле 1500 йис инлай вилик кхьинар авай. Абуру вад алфавитдикай менфят къачуна: алпан, араб, Усларан, латин ва кирил алфавитрикай." (*Гульмагомедов А.Г. Социолингвистический портрет современного лезгинского языка. // Возрождение. Лезгины. № 6, 2000. ч. 112.*)

Аквазвайвал, гьеле советрин девирдал къведалди чахъ авай кхьинар, XIII виш йисан эвел килера араб чIалай лезги чIалаз элькъуьрай ктабар, гьа асирда лезгидалди поэзиядин халисан инжияр теснифай Абдулрашид ибн Салигъ Лезгиди, XIV виш йисан шаир Куьре Мелика, XV виш йисан чIалан устад Миграгъ Къемера ва гуьгъуьнин асирра Муьшкьюр Экпера, Ихрек Режеба, Ялцугъ Эмина, Кьюьчхуьр Саида, Етим Эмина ва масабуру кIвачел акъалдарай, девлетлу ва хци авур литературный лезги чIал кваз такьуна, вири миллетрикай са миллет ийиз алахъай Совет гьукуматди чаз цIийи литературный чIал "бахш авуна". Лезги чилерал виш агъзурралди ксар рахазвай къуба ва ахцегъ нугъатар гьисаба къун тавуна, чара халкъарин чIаларал "девлетлу" ийизвай чIал пайда хьана. Гьавилай литературный чIала реформаяр герек я лугъузвай Алмас Ахцегъви хьтин авторар гьахълу я. Вучиз лагъайтIа "чара гафарал "девлетлу" авунвай литература-

дин чІаланни халкъ рахазвай чІалан тафават екеди хъайила, кІелзавайдини чІалан гъавурда хъсандиз акъазвач.

Вири миллетрикай са миллет тукІуьриз алахъай совет девирда арадал гъанвай лезгийрин литературадин чІала чи руьгъ шадарзавач...

Чи литературадин чІала халкъ рази тийизвайди гъа чІалал машгъл тир ксари чпи (писателри, журналистри...) ачухдиз къалурзава.

Саки гъар са кхъизвайда вичин хайи нугъатрин ва маса цІийи гафар ишлемишзава. Гъар сада вичиз ака-тай жуьреда кхъин къайда туш эхир." (*Алмас Ахъегъви. Литературадин чІала реформаяр герек я. // Отчество, №1. Махачкала, 1998. ч.38.*)

Гъакъикъатдани, исятда чи кхъинрин чІал авай гъл акурла инсандин рикІ ишеда. Ва-цІуд касдилай гъейри амай чІалан алимриз, пешекарриз, шаирриз, писател-риз, журналистриз, чІалал машгъл маса ксариз зегъмет чІугуна чІала реформаяр кыле тухуз, цІийи ва дуьзгубн гафарганар тукІуьриз, хайи чІал мадни къени ва хци ийиз, вилик тухуз кІанзавач. Гъатта чаз алай девирда маса халкъари чпин чІалан месэлаяр гъикІ гъязаватІа, гъамни аквазвач, гъабурувайни чириз кІанзавач. Дегъ чІавара хъиз, исятдани чи чІал а халкъарин чІаларихъ галаз алакъада ава. Жуван чІала авачир гафар чна а чІаларай къачузва. Им дуьньядин вири чІалариз хас къетІенвал я. Амма чара чІаларин гафарал нубат къведалди чахъ чи нугъатрин, лезги чІалан группадик акатзавай халкъарин чІаларин гафар ава.

НУГЪАТАР АХТАРМИШУНИКАЙ

Кхьинрин чІал вилик тухун патал нугъатдин чІалакай менфят къачун чарасуз тирди гъеле алатай асирдин 50-йисара чи тІвар-ван авай чІалан алим Меѓамед Ѓажиева кьилди кьейд авунай. Ада вичин "Лезги чІалан ахцегь диалектдин кьетІенвилер ва тарс гудай вахтунда абур гьисабда къачун" (*Дидед чІалан учителриз куьмек. Маѓачкъала, 1954. ч. 31-34.*) макъалада сифте яз кхьинрин чІаланни нугъатрин гафарин алакъадикай лаѓанай. Алимди гьакІни са шумуд йисуз зегьмет чІугуна "Лезги чІалан къуба диалект" тІвар ганвай гзаф кьиметлу монография кхьена.

М. Ѓажиевал кьведалди Къуба наречиядикай П.К. Услара ва А.Н. Генкоди кхьенай. Амма абурун кІвалахриз са къадар татугайвилер хас я. П.К. Услара Куьре ханлухдин агъалияр гьи чІалал рахазватІа, Къуба патан лезгийрни гьа чІалал рахазва лугъузва ва санлай лезги чІал кьве чІехи нугъатдикай - куьре ва ахцегь нугъатрикай ибарат тирди кьейд ийизва. Ада кьилди къуба нугъат авайди къалурзавач. (*Килиг: Услар П.К. Этнография Кавказа. Языковедение. XI. Кюринский язык. Тифлис, 1896. ч. 6.*)

Профессор А.Н. Генкоди вичин "Къуба наречие" (*Материалы по лезгинской диалектологии. Кубинское наречие. Л. 1929. ч. 317-342.*) очеркда Къуба патан лезгийрин рахунар са къадар гегьеншдиз ахтармишнава ва сифте яз им кьилди наречие тирди къалурнава. Амма адавай Къуба наречиядихъ галаз алакъалу тир гзаф суалриз жаваб гуз жезвач. М.М. Ѓажиева

кхъизвайвал, адан кІвалахдай кЪуба наречиядихъ гъихътин морфологиядин кЪетІенвилер аватІа кЪатІуниз жезвач. Ада вичин 500 гафуникай ибарат тир гафарганда кЪе наречиядин гафар гекъигдайла, гъакІни са бязи кЪейдер ачухардайла гъалатІриз рехъ гузва. Авторди гъатта кЪуба наречиядин са бязи гафарни урус чІалаз дуъздаказ элкЪуърнавач. И кІвалахдихъ маса татугайвилерни ава.

Мегъамед Гъажиеван "Лезги чІалан кЪуба диалект" (урус чІалалди) монография и рекъйй гзаф кЪиметлу илимдин кІвалах я. Академик А.Г. Гуълмегъамедова кхъизвайвал, "кЪуба нугъатар ахтармишунни М.М. Гъажиеваз лезгийрин диалектологиядин картада метлеб авай дегишвилер кЪиле тухудай мумкинвилер гана: 1) Ада яркІивийрин-куъревийрин ва кЪубавийрин рахунри са диалект тешкилзава лугъузвай П.К. Усларанни, кЪуба патан лезгийрин рахунар кЪилди наречия я лугъузвай А.Н. Генкодин арада авай гъуъжет эхиримжидан хийирдиз гъялна. 2) Адан ахтармишунри "кЪуба наречиядин" мана гъакЪикЪидаказ ачухарна. (А.Г. Гюльмагомедов. *О научной деятельности Магомеда Магомедовича Гаджиева. В кн.: М.М. Гаджиев. Махачкала, 1997. ч. 22.*)

М.М. Гъажиева сифте яз кЪуба наречиядин фонетикадин, морфологиядин ва лексикадин кЪетІенвилер ахтармишна, чара-чара хуърерин нугъатриз талукъ текстер кІватна. Алимди КЪуба райондин Хъимил, Куъснет, Уъшгуън, Куъпчал ва КЪечІреш хуърерин рахунри кЪуба диалектдиз мукъва кЪилди диалект тешкилзавайди кЪейд авуна.

Гъайиф къведай кар ам я хьи, алимдихъ Азербайжандин чилерал дуьшуьш жезвай вири нугъатар илимдин рекъелди эхирда къван ахтармишдай мумкинвилер хъанач. Адан са бязи фикирар филологиядин илимрин доктор Ш.М. Саадиева къилиз акъудна. Мисал яз и автордин "Азербайжандин лезги нугъатар" кIвалах (гъилин хатI) къалуриз жеда. Ш.М. Саадиева и кIвалахда хьилерин нугъатдин фонетикадин къетIенвилер, кузун, манкъулидхуър, уьшгуьн, хьимил нугъатрин фонетикадин, лексикадин ва морфологиядин къетIенвилер ачухарнава. Къуба наречиядихъ галаз алакъалу яз У.А. Мейлановадин ва Б.Б. Талибован макъалаяр, А.Г. Гуьлмегъамедован "Къуба нугъат" (*"Къизил Къусар" газет, 1964-йисан 7-май*) макъалани фикир желбдайбур я. Са береди чи тIвар-ван авай шаир Забит Ризвановани Къуба нугъатар ахтармишна. И барадай ада кхъенай: "Зав "Лезги чIалан кIеле нугъат" тIвар алай машинкадин къве виш чарчелай виниз къадардин гъазур материалар гва. Ана кIеле диалект патал саки вири нугъатрин ва хуьрерин рахунрин жуьрейрикай материалар, малуматар ава." (*Забит Ризванов. Газетди къенвай миллетдал чан хкида. "Самур" газет, 1992-йисан 2-8-март*). Гъайиф хьи, са къадар четинвилер себеб яз чи сейли шаирдивай вичин "Лезги чIалан кIеле нугъат" ктаб чапдай акъудиз хъанач.

Къуба патан нугъатрикай икъван материалар аватIани, и нугъатар тамамвилелди ахтармишнавач. Къиле тухвай ахтармишунра лагъайтIа, са къадар гъалатIриз рехъ ганва. Гележегда татугайвилер арадай акъудун патал чи машгъур алим ва писатель Агъед Агъаеван

гафар рикІел хвена кІанзава: "Дагъустанда лезгийриз исятдани Азербайжандин лезгийрин тарих чизвач. Лезгийрикай рахадамаз ва кхьидамаз, адет яз, Азербайжандин лезгийр кваз такбуна анжах Дагъустандин лезгийр фикирда къазва. Ва я аксина, Азербайжандин лезгийриз Дагъустандин лезгийрин тарих пис чизва. Амма лезгийр вири са халкъ я. Адан пунар сифте яз Къуба пата мягъкем хъайиди я." (А. Агъаев. *Лезгистан азадвиллин женгера. "Лезги газет", 1997-йисан, 8-август. ч. 10.*).

Гъа и фикир асасдиз къачуна Азербайжандин лезги нугъатар ахтармишуниз талукъ материалра рехъ ганвай бязи татугайвилерикай лугъуз жеда. КІвенКІве наречие, диалект ва нугъат вуч ятІа рикІел хкин: "Наречие сад хътин са шумуд диалект акатзавай диалектологиядин уълчме я. Са чІалан чеб-чпиз мукъва къве диалектди ва я гзаф диалектри са наречие арадал гьида...Нугъат: 1) са тайин тир чкадиз хас халкъдин рахунар; 2) диалектология илимдин уълчме... Наречияр диалектрикай жеда, диалектар - нугъатрикай." (А.Г. Гуълмегъамедов. *Лезги чІалан словарь. II таб. Магъачкъала, 2005. ч. 87-88, 99.*).

Гъа инал лугъун хьи, къуба наречие, адан диалектар ва нугъатар ахтармишзавай ксари фад-фад и терминар акадарзава. Наречиядиз гагъ диалект, гагъни нугъат лугъузва. Къуба райондин лезги нугъатар ахтармишдайла анжах Хъимил, Куьснет, Уьшгуьн, Куьпчал ва КъечІреш хуьрер фикирда къазва. М.М. Гъажиева Къуба районада 6 лезги хуьр авайди къалурнава. (М.М. Гаджиев (*Из лингвистического наследия*). Составитель: А.Г. Гульмагомедов. Махачкала, 1997. ч.

50.). АкI акъатзава хьи, Къуба района авайди анжах и хуърер я. Алимди райондин лап чIехи лезги хуър тир Дигагъ хуър, гъакIни Куьгъне Куьснет, Куьснет Къазмаяр, Хъимил Къазма, КIеле Худат, Давудуба, Алимамедуба, Куьпчал хьишлах, Алпан, Сусай, Герей, Барлы, Арзу ва маса хуърер рикIелай ракъурнава.

Санлай къачурла икъван гагъди алимри къуба наречиядин уьнуьгъ, тIигъир, хъимил, лакар, уьшгуьн, кузун, манкъулидхуър, гъил нугъатар ахтармишнава. Чи фикирдалди, къуба наречиядин бязи нугъатар М.М. Гъажиева генани дериндай чирнава. Ада вичин "Лезги чIалан къуба диалект" тIвар ганвай илимдин кIвалахда сифте яз виликан Къуба уезддин чилерал къве диалект: къуба ва хъимил-куьснет диалектар алайди къейд авунва. Алимди къуба диалект къве чIехи группадиз пайзава: 1) юкъван хуърерин (Гъил, Ясаб, ГадацIийи-хуър ва мсб.) нугъатрин группадиз ва 2) Кузун дередин ва КцIар райондин кефер-рагъакIидай патан хуърерин группадиз. Гъайиф къведай кар ам я хьи, авторди кIвалахдин эхирда и группайрик акатзавай хуърерин сиягъар гуда лагъанватIани, монографияда и барадай малумат авач.

КIвенкIе алимди шартIуналди къалурнавай юкъван хуърерин группикай лугъун. Ада кхъизвайвал, и группадик КцIар райондин сад хътин нугъатдал рахазвай юкъван хуърер (Гъил, Ясаб, Пирал, ГадацIийихуър ва мсб.) акатзава. "Дугъри я, - кхъизва алимди, - и жуъредин нугъатар чал Худат района ва КцIар райондин рагъэкъечIдай патани гьалтзава, амма абур гъа юкъван хуърерай куьч хъанвайбурун нугъатар я. Месела, Худат райондин Ясабуба, Тагъаруба, Хануба хуърерин

агӀалияр Ясаб, Гъезре ва ЦӀийихуьрйӀ атанвайбур я." (М.М. Гаджиев. *Кубинский диалект лезгинского языка. В кн.: М.М. Гаджиев (Из лингвистического наследия). Составитель: А.Г. Гюльмагомедов. Махачкала, 1997. ч. 55.*).

Са месӀла рикӀелай ракъурна кӀанзавач. Къилди КцӀар район тешкил жедалди Гъил, Ясаб, Пирал ва маса хуьрер виликан Къуба уезддик акатзавай. Гъавилай, чи фикирдалди, абуруз КцӀар райондин юкъван хуьрер ваъ, Къубадин са шумуд хуьр ва виликан Худат райондин гзаф хуьрерни галаз Къуба патан лезги чӀалан чилерин сад хътин нугъатдал рахазвай хуьрерин группа лугъун генани дуьз жедай.

Къуба райондин Дигагъ, КӀеле Худат, Давудуба, Барлы (2-отделение), Арзу (3-отделение), КӀеледуьз (ина анжах яшлу агӀалийриз лезги чӀал чида, жегӀилриз чидач), Алимамедуба, Еленовка (гилан Гъажи Гъуьсейнли) хуьрерин агӀалийрин нугъат КцӀар райондин юкъван хуьрер лугъузвай Гъил, Ясаб, Пирал, ГадацӀийихуьр, Манкъулидхуьр, ПитӀишкӀеле ва маса хуьрерин нугъатрихъ галаз сад я. КцӀарин и хуьрерикай бязи хуьрери анжах са шумуд гаф масакӀа лугъуда. Месела: "кака" - "вицерцӀ", "хват" - "дамбул", "алад" - "чу, чур", "къайгъанах" - "херкина" хьиз лугъуда. Ихътин гафарин къадар 10-давни агакъзавач. Гъавилай и хуьрерин рахунар фаркълу нугъатар хьиз къелемдиз гуз жедач.

Виликан Худат район лагъайтӀа, КцӀар райондин чилерал тешкил хъайиди я. Адан гзаф хуьрерни и чилерал къадим девирра кутунвайбур я. Гъавилай и хуьре-

рин нугъатар "куъч хъанвайбурун нугъатар" туш. И гафар анжах вад-ругуд хуъруън гъакъиндай лугъуз жеда.

Чи фикирдалди, М.М. Гъажиева "Кузун дередин хуърер" хъиз къалурнавай группадиз "Уънуьгъ дередин хуърер" лугъун генани дуъз я. Тарихдин чешмейра и чкадин тIвар "Унуьгъ дере" хъиз гъатнава. Гъакъни XIX-XX виш йисарин документра а хуърер Уънуьгъ дередин хуърер тирди къалурнава. Абурук 9 хуър - Уънуьгъ, Кузун, Зиндан Муругъ, Четкуън, ЧакIар, Вини Лакар, Суважал, Хурай ва Лаца акатзава. 1886-йисал къведалди анжах лезгидалди рахазвай Вини Лакар, Суважал ва Хурай (*Килиг: Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков. Тифлис, 1893*) гила гъамни азербайжан чIалалди рахазва.

Алимди Уънуьгъ дередин хуърерин рахунар къуба диалектдик акатзавайди къейд ийизва. Амма им гъакъикъатдив къадай фикир туш. Адан Къуба уезддин чилерал къуба ва хъимил-куъснет диалектар дуъшуъш жезва лагъай фикирдихъ чунни шерик я. Анжах, чи фикирдалди, ана пуд лагъай диалект - КцIар диалектни ава ва Уънуьгъ дередин хуърерин рахунар гъа и диалектдик акатзава.

Маса машгъур лезги алимди, профессор У.А. Мейлановади Уънуьгъ дередин хуърерин рахунар кузун диалектдик акатзавайди малумарзава. Адан фикирдалди, "къуба наречие къуба, кузун диалектрикай ва мадни са шумуд диалектрикайни нугъатрикай ибарат я." (*Килиг: У.А. Мейланова. Лезгинский язык. В кн.: Языки Дагестана. Махачкала - Москва, 2000. ч. 152*). И фикирдихъ рази хъунухъ мумкин туш. Вучиз лагъайтIа

Уьнуьгь хуьруьн хьиз, Кузун хуьруьн рахунарни кьилди диалект ваь, нугьат я. Муькуь патахьай, чна тухвай ахтармишунрай малум жезвайвал, кьуба наречие анжах пуд диалектдикай ибарат я - кьуба, кцІар ва хьимил-куьснет диалектрикай.

Кьуба наречиядин кьуба, кцІар, хьимил-куьснет диалектралди рахазвай хуьрерин кьилди сиягьар агьадихь галайвал туькІуьриз жеда:

КЪУБА ДИАЛЕКТДАЛДИ РАХАЗВАЙ ХУЬРЕР

1. Агьа Калунхуьр
2. Агьа Лакар
3. Агьа Лакар (поселок, Хачмаз район)
4. Агьа Манкьулидхуьр
5. Агьа ТИгьбиржал
6. Александровка
7. Алпан
8. Алимамедуба
9. Арзу (3-отделение, Кьуба р-н)
10. Арзу (поселок, Хачмаз р-н)
11. Атлухан
12. Атлухануба
13. Бала КцІар
14. Бала КцІар хьишлах
15. Барлы (2-отделение Кьуба р-н)
16. Байуба
17. БедирКеле
18. Велемир
19. Вини Калунхуьр
20. Вини ЦИийхуьр

21. Вурвар
22. Вурвар Паласа
23. ГадацИийихуър
24. Герей
25. ГуьндуьзКеле
26. Гуьнешли (поселок, Хачмаз р-н)
27. Гъажи Гуьсейнли (Еленовка)
28. Гъажимамедуба
29. ГъасанКеле
30. Гъачатала
31. Гъезреуба
32. Гъил
33. Гъилуба
34. Гъил хъишлах
35. Давудуба
36. Далгъалы (поселок, Хачмаз р-н)
37. Дигагъ
38. Дигагъуба
39. Достлукъ
40. Ени Гъаят
41. Ени Гъаят (поселок, Хачмаз р-н)
42. Идрисахуър
43. Идрисуба
44. Калунхуър
45. Калунхуъруба
46. Келентеруба
47. Кириг
48. Кичан
49. Куьгъне Худат
50. Куьгъне Худат Къазмаяр
51. Куьгъне Худат (Хачмаз р-н)

52. Куъркуьн
53. Къадашуба
54. Къаратуба
55. Къаякент
56. Къуллар
57. Къусарчай
58. Къилагъ
59. Къилагъуба
60. Къуьхуър
61. Къуьхуъруба
62. КIеледуьз
63. КIеле Худат
64. КIур
65. КIуруба
66. КIуфуба
67. Лакар хъишлах
68. Лангу
69. Лангу (поселок)
70. Лечет
71. Лечет Къазмаяр
72. Лечет (Хачмаз р-н)
73. Манкъулидхуър
74. Марьяна (поселок, Хачмаз р-н)
75. Махсудхуър
76. Мешели (поселок, Хачмаз р-н)
77. Минехуър
78. Мирземетхуър
79. Муругъуба
80. Мучугъ
81. Мучугъуба
82. Мукътадир (поселок, Хачмаз р-н)

83. Муьшкуьр
84. Муьшкуьруба
85. Набран (поселок, Хачмаз р-н)
86. Нежефхуьр
87. Нежефхуьруба
88. Норд (поселок, Хачмаз р-н)
89. Ортауба
90. Пердикъиран
91. Пирал
92. Пирал хъишлах
93. ПитИишкIеле
94. Сабируба
95. Сагиллер (поселок, Хачмаз р-н)
96. Салагуба
97. Самур (поселок, КцIар р-н)
98. Самурчай (поселок, Хачмаз р-н)
99. Селиуба
100. Сирена (поселок, Хачмаз р-н)
101. Тагъаруба
102. Тел
103. Турист (поселок, Хачмаз р-н)
104. Турпагъкуьрпуь (Накъвад муьгъ)
105. ТIигъир
106. ТIигъируба
107. Уьзденуба
108. Ферзелиуба
109. Хануба
110. Хуьрел
111. Храх
112. Храхуба
113. ЦIалагур

114. ЦIалагур (Хачмаз р-н)
115. ЦIехуьл
116. ЦIехуьлуба
117. ЦIийихуьр
118. ЦIийихуьруба
119. ЦIийихуьр (поселок, Хачмаз р-н)
120. Чахчахлы
121. Чпир
122. Чпир хьишлах
123. Чубан
124. Чубукълу
125. ЧIехи Муругъ
126. Шимал (поселок, Хачмаз р-н)
127. Ширвановка
128. Шуллер
129. Шуллер (поселок, Хачмаз р-н)
130. Эвежугъ
131. Эвежугъуба
132. Якъубуба
133. Ялама
134. Яргун
135. Ясаб
136. Ясабуба

КЦIАР ДИАЛЕКТДАЛДИ РАХАЗВАЙ ХУЬРЕР

1. Агъа кьер
2. Аладаш
3. Арчан
4. Вини кьер
5. Вини Лакар

6. Вини Тигъиржал
7. Гуъне
8. ГъенервацІ
9. Зиндан Муругъ
10. Зиндан Муругъ хъишлах
11. Кузун
12. Кузун хъишлах
13. Къутургъан
14. Лаца
15. Лацар хъишлах
16. Санайуба
17. Сув
18. Суважал
19. Суважал хъишлах
20. Сувар
21. СтІур
22. ТІакІар
23. ТІитІ-гирд
24. Уънуьгъ
25. Уънуьгъуба
26. Хурай
27. Хурай (Хачмаз р-н)
28. Хуьлуьхъ
29. Хуьлуьхъуба
30. ЦІийи СтІур
31. ЦІийи ТІигъиржал
32. Четкуьн
33. ЧІакІар
34. ЧІакІар хъишлах
35. ЧІакІар Паласа
36. Элихъ

- 37. ЭчІехуър
- 38. Яргъикек

**ХЪМИЛ-КУЪСНЕТ ДИАЛЕКТДАЛДИ
РАХАЗВАЙ ХУЪРЕР**

- 1. Куыгъне Куъснет
- 2. Куъснет
- 3. Куъснет Къазмаяр
- 4. Куыпчал (Кипижар)
- 5. Куыпчал хъишлах
- 6. КъечІреш (КъечІре)
- 7. КІеледуъз
- 8. Уъшгуън
- 9. Уъшгуън хъишлах
- 10. Хъимил
- 11. Хъимил Къазма
- 12. Хъимил хъишлах (Къуба р-н)
- 13. Хъимил хъишлах (Хачмаз р-н)

И сиягърик Къуба, КцІар ва Хачмаз районрин бязи хуърерин тІварар акатнавач. Вучиз лагъайтІа а хуърерин агъалияр Куъре диалектдалди рахазва. Мисал яз, Аваран, Аваран хъишлах, Къалажух, Агъязы, Кучагъар, Къучагъ Къазма ва маса хуърер къалуриз жеда.

Бязи хуърерин агъалияр гъам къуба, гъамни кцІар диалектралди рахазва. Месела: ЭчІехуъруба, ЭчІехуър Паласа, Гъабибхуър, Къефле, Ятахуба хуърерин агъалияр ва мсб.

Къуба ва кцІар диалектрин арада са акъван чІехи фаркълувилер авач. КцІар диалектдалди рахазвай

хуърерин агъалийри бязи гафара зайиф жезвай ачух тушир сес, месела, [н] слогдин ва иллаки гафунин эхирда авайла адалай вилик къвезвай ачухди яргъалди чІугуна лугъудач, сонорный [н] авайвал хуьда: *ин, ан, гьин, гьан, андав, анбур // амбур, инбур // имбур, гьандан* ва икІ мад.

Бязи гафара ачух сесер [и] [а]-дихъ, [э]-дихъ ва [е]-дихъ, [у] [ы]-дихъ эвез ийида. Месела: *иер - аяр, итим - этэм, вири - вери, веревирд - варавурд, хуьй - хий, къуна - къына, гьуьжет - гьижет, акъудна - акъыдна, пул - пыл, зун - зын, чун - чын, чІур - чІыр, кІур - кІыр, гьатайла - гьатуйла* хьиз лугъуда ва икІ мад.

Бязи гафарин эвелдиз [г] ва [ы], гьакІни [й] ва [у] сесер алава хьийида: *рыгар - гыргар, ругур - йургур* ва мсб.

Бязи гафара ачух тушир [к] [ч]-далди, [гъ] [ф]-далди эвез ийида: *куьн - чуьн, куьне - чуьне* ва икІ мад.

Къуба диалектда [ч]-дин чкадал [ц] лугъуда: *куьн - цуьн, куьне - цуьне, квел - цвел* ва икІ мад.

Ахьтин гафар ава хьи, литературный чІалалай тафаватлу яз, къве диалектдани сад хьиз лугъуда. Месела: *чи - жи, иер - аяр, иервал - аярвал, гьакІ - гьакІа, рикІе - рикІа, рикІелай - рикІалагъ, патакай - патакагъ, хесетар - хисетар, къеняй - къенегъ, къайи - къийи, эхир - ахир, циф - чиф, ругун - йургун, иифе - иве, хъчар - хьи(ы)чар, алтІушун - алтугин, шуьмягъ - шуьмегъ, кІелербан - келербан, лубкІуьнун - лубкІвенин, хкадарун - хкадарин, кІерец - кІеребич* ва мсб.

Хьимил-куьснет диалект гьам къуба, гьамни кцІар диалектрилай са къадар тафаватлу я. И диалектдалди рахазвайбуру лезги литературный чІалалай тафаватлу

яз [аь], [оь], [о], [ы] хьтин ачух сесерикай менфят къачузва.

Санлай чи литературный чІала ачух сесер ругуд ава: [а], [и], [у], [уь], [э], [я]. Ина анжах урус чІалай атай гафара [о] ва [ы] сесер ишлемишда. Амма хьимилвийри ва куьснетвийри абурукай гьакІни чпин адетдин рахунра менфят къачузва. Абуру лугъузвай [аь] ва [оь] хьтин ачух сесер лезги литературный чІала ишлемишдач. Филологиядин илимрин доктор Шемседдин Саадиева вичин "Лезги чІалан хьимил говор" макъалада кхьенвайвал, "хьимилвийри 9 ачух фонемдикай менфят къачузва". Чи фикирдалди, тек хьимилвийри ваь, хьимил-куьснет диалектдалди рахазвай вири хуьрерин агъалийри чпин рахунра 9 ачух фонем [а], [аь], [и], [у], [уь], [о], [оь], [э], [ы] ишлемишзава. Гъавиляй абуру бязи лезги гафар агъадихъ галайвал лугъуда:

маркв - морк
 свас - сос
 хъвехъ - хъоьхъ
 зверун - зоьрын
 сав - сов
 яру - йары
 лацу - лацы
 зурзун - зырзын
 нуькІ - ныщІ
 руш - рыш
 мурк - мырк
 иер - аьйаьр
 мекьИ - маькьИ

гъери - гъаъри
муьгъ - мoьгъ
жагъурун - ччыгъырын
вугун - йыгын
ругун - йыргын
гъвечIи - гъуччи ва икI мад.

И диалектар азербайжан чIала чпиз ийизвай таъсирдал гьалтайлани тафаватлу я. Амма бязи авторри къуба наречиядин диалектар тийижирвиляй азербайжан чIала и диалектриз сад хъыз таъсир ийизвайди къалурзава.

ДЕЛИЛРИ ВУЧ ЛУГЪУЗВА?

Санлай къачурла, алатай девирра, жуьреба-жуьре себебриз килигна, иллаки советрин девирда лезги чIал арадай акъудун патал кыле тухвай политикадин не-тижа яз Азербайжандин 20-далай гзаф лезги хуьрерин агъалияр алай вахтунда дидед чIалалди рахазмач. Тарихдин чешмейрай малум жезвайвал, а хуьрер 100-120 йис инлай вилик, гьатта са бязи хуьрер алатай асирдин 20-йисаралди лезгидалди рахазвай. Гужуналди кыле тухвай ассимиляцияди, са гафни авачиз, лезги чIалан къуба наречияни са къадар вичин таъсирдик кутуна. Гьатта литературный лезги чIалаз азербайжан чIалай хейлин гафар атана. "Азербайжан чIалай адан вичин хуси гафарихъ галаз санал са къадар араб ва фарс гафарни атана, яни чи чIалаз са бязи араб ва фарс

гафар азербайжан чІал арада аваз, сифте гьада вичи кьабулна, ахпа гьанай лезги чІалаз атана.

Азербайжан чІалай гзафни-гзаф жуьреба-жуьре предметрин тІварар, са кьадар гьерекатриз талукь глаголрин дибар, музыкадиз талукь гафар ва терминар, географиядин тІварар ва са кьадар маса гафар атана. Абурук ихътинбур акатзава: уьзуьагь, кьара, баш, сагь, гуьзел, герек, кьизилгуьл, икибаштан, вердиш, алиш-вериш, башламиш, кьурмиш, ягьалмиш, саймиш, дузлах, ачар, мих, багь (лента) ва мсб." (Р.И. Гьайдаров. Гь.И. Мегьамедов. Н.Б. Эседуллаева. *Лезги чІал. Магьачкьала, 1994. ч. 22.*)

Азербайжан чІалай лезги чІалаз атай гафарин сиягь сифте яз 1957-йисуз Ш.М. Саадиева туькІурна. А вахтунда ам гьеле филологиядин илимрин доктор тушир ва и месэладихъ галаз цІийиз машгьул жезвай. Сиягьда азербайжан чІалай литературный лезги чІалаз атанвай 50 гаф, гьакІни и чІалара уртахдаказ ишлемишзавай 509 гаф гьатнава. (*Килиг: Ш.М. Саадиев. Лезги чІала азербайжан гафар (азербайжан чІалалди). Азербайжан ССР-дин Низамидин тІварунихъ галай литературадин ва чІалан институтдин кІвалахар. ж. 10. Баку, 1957. ч. 147-167.*)

И сиягьдик са кьадар гьалатІарни ква. Автордивай бязи лезги гафарин манаяр дуьздаказ ачухариз хьанвач. Месела, лезгийрин "хизан" гаф азербайжан чІалан "хезан" гафуниз туьш тирди кьалурнава. Гьатта Ш.-Э. Мурадован "ЧІехи Ватан" шиирдай мисални гьанва: "ЦІуругуд хайи рухвар са дидедин ЧІехи хзан я чи уьлкведин." Гьакьикьатда ибур чпихъ чара-чара манаяр авай гафар я. Азербайжан чІала "хезан" "зул" лагьай

гаф я. Лезги чІалан "мискІин" гафунинни азербайжан чІалан "мискин" гафунин манаяр сад тирди къалурнава. Амма гъакъикъатда икІ туш. Азербайжанвийри мискІиндиз "месжид" лугъуда. И чІала "мискин" гафуни "кесиб, лап кесиб" хътин мана гузва. Мадни лезги чІалан "секин" гафуни азербайжан чІалан "сакин" мана гузвайди къейд авунва. Чи чІала "секин" "ван-сес авачир" манада ишлемишзава. Азербайжан чІалан "сакин" гафунихъ "яшамиш жезвайди" хътин мана ава. Гъа икІ, лезги чІала менфят къачузвай "гардан", "гуърчег", "гъайбат", "итим", "кам", "къурамат", "регъят", "туърез", "шумал" гафарин манаяр азербайжан чІалан "герден", "герчек", "къурху", "етим", "кем", "гурамит", "реийят", "тараз", "шимал" гафарин манайриз туш тирди кхъенва. Анжах ибур чара-чара манаяр авай гафар я. Азербайжан чІала "герден" гафуни "буй", "герчек" гафуни "гъакъикъат", "кем" гафуни "акъулсуз", "реийят" гафуни "нуькер", "тараз" гафуни "таразвал", "шимал" гафуни "кефер пад" хътин манаяр гузва. Чна "къамат" манада ишлемишзавай "гъайбат" гафуниз "къурху", "итим" гафуниз "етим", "шумал" гафуниз "шимал" хътин манаяр гун дуьз туш. "Гурамит" лагъайтІа, эсиллагъ азербайжан чІала авай гаф туш.

Макъалада гъакІни бязи лезги гафар азербайжан гафар хъиз къелемдиз ганва: "дишегъли", "фите", "члахъ", "чухва", "веревирд", "шумал", "секин", "къурамат" ва мсб.

Азербайжан чІалай лезги чІалаз атанвайбур я лугъузвай са къадар гафар лезгийри я рахунрин, яни литературный чІала менфят къачузвайбур туш. Мисал яз агъадихъ галай гафар къалуриз жеда: "гъаман", "къукъ-

вал", "мергъаба", "рава", "сагъигъ", "мудахил", "мухариж", "сужаат", "таракъкъи", "фенжан", "ярум" ва мсб.

Гъа ихътин татугайвиллиз рехъ гайидалай гуьгуьуниз алимди кхъизва: "Тарихда азербайжан чӀалан роль лап зурбади хъайиди я. Ада шумудни са чӀалариз вичин гафар ва ибараяр гана. Шумудни са чӀалари азербайжан чӀалан гъисабдай чпин лексика девлетлу авуна..." (*Винидихъ къалурай чеиме, ч. 148.*).

Азербайжан чӀала лезги чӀалаз таъсир авуникай ада икӀ лугъузва: "ГъвечӀи са халкъдин чӀалаз азербайжан миллет хътин культурный ва вилик фенвай миллетдин чӀалай гзафни-гзаф цӀийи гафар ва ибараяр атана кӀанзавайди тир... Лезги чӀала азербайжан чӀалай лап пара гафар къачузва." (*Гъа чеиме, ч. 165-166.*).

Аквар гъаларай, алимди "маса чӀаларин лексика девлетлу ийизвай" азербайжан чӀалан вичин лексикадизвил вегъенач жеди. Урусрин машгъур алим В. Легкобытова и барадай кхъенай: "Ширвандин маса чӀалар (лезги ва тат чӀалар - М. М.) вичин таъсирдик кутунвай туьркмен чӀалаз... адет тирвал татар чӀални лугъузва. И чӀал араб ва фарс гафарин гъисабдай гзаф девлетлу хъанва." (*Килиг: Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. III т. 1836. ч. 78-79.*) И кар Азербайжандин бязи машгъур алимрини хиве къунва ва авайвал кхъенва: "Араб ва фарс чӀаларай азербайжан чӀалаз вишералди, мумкин я, агъзурралди гафар атанва." (*А.С. Сумбатзаде. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа. Баку, 1990. ч. 193.*).

Гъа инал М.М. Гъажиеван гафар рикІел хквезва: "Азербайжан чІалан лезги чІалаз таъсирдикай ва ада лезгийрин арада къугъвазвай ролдикай рахадайла саки гъамиша садакай къвед авуна кхъизва".

Бязи авторри лагъайтІа, садакай цІуд ийизва. Мисал яз Алекпер Къубатован "Азери чІала лезги чІалаз таъсир авунин гъакъиндай" (азербайжан чІалалди) макъала къалуриз жеда. Лезги чІалай къил акъудзавачир, чІал тийижир авторди и месэладиз акатайвал баян гузва, гъатта лезгийрихъ хкІурдай гафарни кхъизва: "Азербайжандин медениятди лезгийр вилик финиз чІехидиз таъсир ийизва. Лезги чІалан лексикани ихътин таъсирдик акатнава. Азери чІала лезги чІалаз гужлудиз таъсир авунва. Гъа и кар себеб яз лезги чІалан лексикада гужлу дегшвилер къиле физва. Азербайжандин вилик фенвай медениятди, экономикади, багъманчивили, лежбервили ва саларбанвили лезгийрин дуланажагъдиз ва чІалаз таъсир тавун мумкин туш...

Лезгийрин лексикада чка къазвай гафар лезгийрин ацукъун-къарагъунихъ галаз алакъалу гафар я. А гафар лезгийриз анжах азербайжанвийрихъ галаз алакъаяр мягъкем авурла чир хъайибур я.

Ихътин гафарихъ кІелунихъ галаз алакъалу гафарни акатзава. Азербайжанда Совет гъукумат арадал къведалди лезгийр савадсуз тир. Абурухъ я са мектеб, я са маса кІелдай чка авачир. Къе лезги чІала кІелунихъ галаз алакъалу тир вири гафар азери чІалай ва я азери чІал арада аваз маса чІаларай къачунвай гафар я." (*Къубатов Алекпер. Азери чІала лезги чІалаз таъсир авунин гъакъиндай (азербайжан чІалалди). //*

Азербайжан дили ве эдебият тедриси. Баку, 1969. вып. 4. ч. 47-53).

Азербайжан чӀалаз азери чӀал лугъузвай и касдин гафарай акӀ акъатзава хьи, Азербайжандин меденият хъаначиртӀа, лезги чӀални вилик фидачир. Азербайжанвийрихъ галаз алакъяр арадал къведалди лезгийрихъ ацукъун-къарагъунихъ авсиятда гафар авачир ва большевикар къведалди лезгийр къилияй-къилди савадсуз тир къван.

Вич къадим лезги хуьрай - Алпанай тир и автордиз я лезги медениятдикай, я чи ацукъун-къарагъуникай, яни кӀел-кхьинрикай хабар авач. И хуьре исятда анжах яшлугуруз лезги чӀал чизва. Агъалийрин чӀехи паяр азербайжан чӀалалди рахазва. Амма абуру чпин рахунра лезги гафарикайни менфят къачузва. Месела: Бу агъажы гъарадан кӀар элейим? "И кӀарас гынлай кӀар ийин?" Сизин багъда бизим цӀару дана вар? "Куь багъда чи цӀару дана авани?" ва икӀ мад.

А. Къубатова вичин макъала 1969-йисуз, гъеле КъечӀреш хуьруьн юкъван мектебда муаллимвиле кӀвалахдайла кхьенва. Аквар гъаларай, адаз гележегда алим хъун патал вич лезгийрикай, лезги чӀалакай чирвилер авай кас хъиз къелемдиз гуз кӀан хъана жеди. Гъар гьикӀ ятӀани, адан рикӀел хкиз кӀанзава: Гъеле туьрквер Азербайжандин чилерал къведалди чкадин халкъ тир лезгийрихъ чпин меденият, ацукъун-къарагъун, кӀел-кхьин авай. Туьркверал къведалди я фарсарилай, яни арабрилай чи чӀал терг ийиз алакъянч. Агъзур йисар я лезги чӀал яшамиш жез ва мадни агъзур йисара яшамиш хъижеда. КӀел-кхьинрал гъалтайла, А. Къубатов тарихдин чешмейрикай хабарсуз я жеди.

Гъеле XIII асирда арабрин тарихчи Зекерия ал Къазвиниди лезги хуърера цӀудралди медресаяр авайдакай хабар ганай. Ада кхъизвайвал, "машгур везир Низамуъл Муълка Дербентда ва адан патарив гвай хуърера эцигиз тур медресайра араб ва лезги чӀаларалди тарсар гузвай. Идалай гъейри Самур вацӀун вини кбиле авай Цахур хуруьн медресадани араб ктабар лезги чӀалаз элкъурна, лезгидалди тарсар гузвай." (*Serafeddin Erel. Dagistan ve dagistanlılar. Istanbul, 1961. ч. 211.*).

XIII виш йисан авторрикай тир французрин сиягъатчи Рубрука кхъенай: "Лезгийрихъ чпин чӀалалди кхъенвай, лугъуз тежедай къван къиметлу, гъилин хатӀарин гзафни-гзаф ктабар ава. Абуру и ктабар чӀехи муьгъуьббатдив кӀелда ва хуьда." (*Килиг: Рамазанов Х.Х., Шихсаидов А.Р. Очерки истории Южного Дагестана. Махачкала, 1964.*).

1842-йисуз Къуба шегъерда ва уездда авай 28 мектебдикай 16 лезги хуърерин мектебар тир. Идалай гъейри 18 лезги хуьре медресаяр авай. Вири мискӀинра аялриз ва чӀехибуруз тарсар гузвай.

1907-1914-йисара машгур журналист ва маарифчи Режеб Амирханова, гъакӀни маса лезги алимри ва маарифчийри Къиблепатан Дагъустанда ва Кеферпатан Азербайжанда лезгийриз цӀийи мектебар ачухарун патал гзаф алахъунар авунай. И карда абуруз 1905-йисуз Бакуда лезги фягълейриз куьмек гун патал тешкил хъайи кӀватӀалди, гъакӀни 1907-йисуз Къубада лезгийри арадал гъайи "Пак межлис"ди мукъувай куьмекар ганай. ЦӀийи мектебар эцигун патал Бакудин лезгийрикай Айдунбег Къайинбегова, Асвар Камалова, Селимхан Сулейманова, Рамазан Жамалова, Мегъа-

медагъа Аюбова, Къарабег Тарханова, Давлатхан Давлатханова, Дагъустандин лезгийрикай Нисреддин Султанова, Гъалиб Юзбегова, Фетягъ Магъмудова, Агъабег Агъмедова, Самед Аюбова, Къубадин лезгийрикай Абдуллагъ эфендиди, Гъажи Расула, Жабраил эфендиди, Жаруллагъ эфендиди, Гъажи Исгъакъ агъади пулунин такъатралди куьмекар ганай. Гъа ихътин алахъунрин нетижа яз 1907-1914-йисара Къиблепатан Дагъустандин ва Кеферпатан Азербайжандин лезги хуьрера 26 цIийи мектеб эцигна кардик кутунай. (Килиг: *Муьзеффер Меликмамедов. Рей-Алифан чIехи план (азербайжан чIалалди). "Самур" газет, 2002-йисан 19-март*).

Тарихдин чешмейрай малум жезвайвал, 1919-йисуз Къуба уездда авай 96 мектебдикай 47 лезги хуьрерин мектебар тир. Гъа ихътин делилар аваз, инкъилабдал къведалди лезги халкъ кыляй-кылди савадсуз тир лугъузвай кас вич савадсуз тирди ашкара я. Адан рикIел XIX асирдин эхирра урусрин алим П.К. Услара лагъай гафар хкиз кIанзава: "Эгер образованидикай халкъдин къадарни мектебрин къадар гекъигуналди рахайтIа, и рекъай лезгийр Европадин гзаф миллет-рилай вилик ква."

А. Къубатова "азербайжан чIалан къуба диалектдай лезги чIалан къуба нугъатдиз" агъадихъ галай гафар атанвайди къалурзава:

"Ичерин сортар: апурт, аранат, лимонни аранат, шафран//шапран, билфурун, къенди синаб, гуьгъ турш, къузгуьрен, къырмызы паласт, еюбалма//ийибалма, искан алмасын, гъартыниске (антоновка), мирабба алмасын, пумажни//памужни, размарин, сарын паласт,

сарын синаб, сарын турш, сигъанка, табагъ алма, чибир алма, жыргъажи, шанпан//шампан, ширван гуъзели, шихежани, къиш алмасы, памбугъ алмасын, чипназик алма, шамама алмасын, йай алмасын, къенет, тиннитинни алма, туминнен битен, нур алмасын, матишке алмасын ва мсб.

Чуъхверрин сортар: абасбеги, агъ армуд, шекер армуди, бал армуди, къара армуд, къарпуз армуди, къорхмази, йимиш армуди, зинжирбенд, инжил армуди, испик армуди, йай армуди, йанкъирмизи, гуъг армуд, нар армуди, наргиле, нурынбурун, чирнедири, серче буди//селче буди, сини армуди, тездеген армуд, тикан армуди, уъжкъунватан армуд, чакъкъалбугъан ва мсб.

Шинийрин сортар: агъ бели, шанпан бели, албели, суфан бели, тумрус бели, къара шанпан, къара (чулав) бели.

Алучадин сортар: агъ элче, амсар элчеси, бели элчеси, къара (чулав) элче, гуържуъ султаны, пайыз (зулун) элчеси, талаби элче.

Хутарин сортар: элбхара гевели, къара (чулав) гевели, элче гевелиси, ахдачи гевели, пайыз (зулун) гевелиси, сара гевели.

Тутарин сортар: къара (чулав) тут, агъ (лачи) тут, ширванж тут, къубаж тут, хартут.

Маса майвайрин сортар: мишмишэ, эрик (жыр алча), шефтели, инжил, уъзуъм, бадам, нар, шабалыд // шабалут, къиси, хурма, кишмиш, пуъсте, къура, партахал, лимун // луми, мандарин, муругъ, йемишан, къуш уъзуъм.

Тарарин тIварар: къарагъаж, къавах, игиде (ийде), къзилагаъж, денде, дефне, зейтун // зийтун, серв, сидр

агъажы, ийнеярпакъ, туз агъажы, чинар, жуьке, пип (фыстыкъ), йемшан агъажы ва мсб.

Бустандин ва салан магъсулриз талукъ гафар ва терминар: къарпыз // къарпуз, емиш, шамама, памадур, бадумжан, балкъабах, бибер, везери (везели), къабах, истовут, ералмасы, гелик, кевер // куьвер, келем, кишмиш, лерке, пахла, хашхаш // хешхеш, турп, ерпенек // арфунаг, пейгъембар, чалтик, шекерпара (лап хъсан емиш), къарачуьрек, туршенг // туршемек, емлик, къаратере, дарчин, деведабан, чугъудур, испанакъ, пирне // пурни, ярпыз, шукуд (шуйъуд), себзи, тере, райгъан, нахуд // нухут, мержи // мержимек ва мсб."

Гила и кхъенвайбуруз баянар гун. Авторди къейд ийизвайвал, ада гафар литературный азербайжан чІала авайвал ваъ, и чІалан къуба диалектда лугъузвайвал ганва. Гъакъикъатда А. Къубатоваз я литературный чІал, яни диалект хъсандиз чизвач. Гъавиляй ада гзафни-гзаф чІалан гъалатІриз рехъ гузва. Сад лагъайди, ичерин сортар яз къалурнавай *шафран, апорт, бу-мажний, ранет, розмарин, симиринка, бельфлор, цыганка, ранат, антоновка, шанпан, карловый, бойки* гафар садни азербайжан гафар туш. Абур азербайжан чІалаз урус чІалай атанвайбур я.

"Аранат" хъиз къалурнавай гаф гъакъикъатда "дагранат" я. И сорт Ахцегъа арадиз атанвайди я. Им "Дагъустандин ранат" гафарин куьруь форма я. (*Килиг: Ганиева. Ф. А. Отраслевая лексика лезгинского языка. Махачкала. 2004. ч. 167*). Гъа инал лугъун хъи, авторди са бязи сортар лезги сортар тирди рикІелай ракъурзава. Месела: "чпир ич". Адан тІвар КцІар райондин Чпир

хуьруьхъ галаз алакъалу я ва Къубадин азербайжанвийри адаз "чипир алмасы" лугъуда. Ада "матишке алмасын" хъиз къалурнавай сортни "миш-калма" я. Им Къиблепатан Дагъустандин Ахцегъ ва СтІал Сулейманан районрин багълара дуьшуьш жезвай, лезги багъманчийри арадал гъанвай чкадин сорт я. И тІвар "матишка" гафунихъ галаз ваъ, урусрин тавазивал ийидай "мишка" гафунихъ галаз алакъалу я. Къвед лагъай компонент "алма" азербайжан гаф я. (*Килиг: Мусаев К.М. Лексика тюрских языков в сравнительном освещении. М., 1975. ч. 207.*).

Бязи сортарин тІварар авторди азербайжан чІалан къуба диалектда лугъузвайвал ваъ, гъа вич дидедиз хъайи Алпан хуьруьн агъалийри лугъузвайвал кхъенва. И гафар агъадихъ галайвал гекъигиз жеда:

Макъалада: Азербайжан чІалан диалектда:

искан алмасын	- истакан алмасы
һартыниске	- антонофка
мирабба алмасын	- муьреббе алмасы
сарын синаб	- сары синаб
сарын турш	- сары турш
памбугъ алмасын	- памбыгъ алма
тинни-тинни алмасын	- тинли алма ва икІ мад.

"Паласт", "һартыниске", "къузгуьрен", "гъайвакуьти", "чипназик" хътин гафар Къубадин азербайжанвийри ичерин сортарин тІварар хъиз чпин рахунра ерли ишлемишзавайди туш. Лезгийриз лагъайтІа, ихътин гафар аватІани чидач. Азербайжан чІалай къачунвай

сортарин тІварарни Къуба патан лезгийри авторди кхъенвайвал ваъ, масакІа лугъуда. Мад гекъигин:

Макъалада: Лезги чІалан къуба диалектда:

гуьг турш	- къацу туршар
сарын турш	- хъипи туршар//сари турш
мирабба алмасын	- мирабад ичер
табагъ алма	- табагъ ичер
жиргъежи	- жиргъажи//нуьвед ич//телеб ичер
йай алмасын	- гатун ичер
агъ алма	- лацу ичер//пумажняр
къиш алмасын	- хъуьтІуьн ичер
къиш армуду	- хъуьтІуьн къалар//хъуьтІуьн чуьхверар//чІахмаяр
ширван гуьзели	- ширванд ичер
шихежани	- шихижанияр
къенет -	къенет ичер//къенетар

Авторди "памбугъ алмасын" хъиз къалурнавай сортуниз Къубадин азербайжанвийри "напалеон" лугъуда. Лезгийри а сортунин тІвар гъам "напалеон ичер", гъамни "къенфет ичер" хъиз ишлемишда. Ахцегъ диалектда и сорт "пачагъз папар" хъиз гъатнава.

Гъа икІ, хъсандиз фикир гайитІа, А. Къубатова вичин макъалада къалурнавай 40 къван ичерин тІварарикай анжах 2 лезги чІалаз атанва: турш ва къенди синаб. Бязи тІварарин сад лагъай компонентарни чи чІалаз атанва. Месела: "къенди", "къара", "сары" гафар. Къуба патан лезгийри "алма" гаф къилди ишлемишдач. Анжах "йералма" ("чилин ичер") гафуна и компонент дуьшуьш жада.

Ичерин сортарал гьалтайла, лезгийри чпи цана агъакъарнавай сортар гзафни-гзаф ава. "Лезгийри икъван багълар гьикI цана агъакъарзаватIа? Майвайриз, иллаки ичериз килигайла инсан жуван вилерин чIалахъ жедач." Ибур машгъур сиягъатчи А. Контаринидин гафар я. Ада малумат гузвайвал, XV асирда лезгийри чпин Дербентдинни Шемахидин арада авай чилерал багъманчивал лап вилик тухванвай. Гуьгъуьнлай XVII виш йисан тарихчи Эвлия Челебиди Куьрединни Табасарандин багъларикай малумат ганай.

Дегъ чIаварилай багълар кутаз, хуьруьн майишатдин и хел вилик тухвай лезгийри ичерин цIудралди сортар арадал гъанай. Къавкасдиз, Урусатдиз ва Юкъван Азиядин уьлквейриз и ичер "лезги ичер" хъиз сейли тир. Чи алимри чка атунивай лезги сортарикай са къадар малуматар ганва. Месела, филологиядин илимрин доктор Ф.А. Гъаниевадин "Лезги чIалан майишатдин хилерин лексика" (урус чIалалди) ктабда (Магъачкъала, 2004-йис) Куьре патан майвайрин сортарикай, гъабурукай яз ичерикай са къадар малуматар гъатнава. Къубадинни Куьредин лезги сортарикай са бязибур рикIел хкин:

Нуьвед ичер - Къуба патан сорт я. И тIвар литературный чIала "нуьгвед ичер" хъиз гъатнава. Им дуьз туш. А сорт арадал атай лезги хуьруьн тIвар Нуьведар я. Етим Эминан шииррани и ичин тIвар "нуьвед ичер" хъиз гъатнава. Ибур чIехи, залан, чпик миже пара квай яру ва ширин ичер я.

Жиргъажи - Бязи чешмейра и сортуниз "нуьвед ич"ни лугъузва. Гъакъикъатда им маса сорт я. Амма и сорт сифте яз Нуьвед хуьре цана агъакъарнавайди я.

Виш йис инлай вилик и хуьрай тир Гъажиди а сорт Ахцегъиз тухванай. И делил Ахцегъин кьуьзубуруни тестикъарзава. Къуба патай Гъажиди гъайи жир фикир-да кьуна ахцегъвийри а сортуниз "жиргъажи" тӀвар ягъанай. Гуьгъуьнлай и сорт Къуба патазни "жиргъажи" хьиз сейли хъана. Къубадин бязи лезги хуьрера адаз "телеб ичерни" лугьуда. ЧӀехи, яру рангунин ширин ичер я. Гзаф вахтунда чурурна неда. Хукунин ва ратарин хирер сагъардай гзафни-гзаф хийирлу ичер я.

Шихижанияр - И сорт Къуба пата Шихижан лугьудай лезги багъманчиди арадал гъайиди я. Гъисятда чи багълара и сорт кьериз-цӀаруз гьалтзава.

Къенетар - Ибур хъипи ва ширин ичер я. И сортунин тарар багъдин юкьва, муькуь сортарив гекъигайла, къене пата цадай. Гъавилай и тӀварни "къене" + "тар" гафарикай туйкӀуьр хъанва.

КӀвалакӀ ичер - Ибуруз "жунгав ичер"ни лугьуда. Акунрай и ичер тӀинидин кӀвалакӀриз ухшар я. Ширин, винел пад хъипи ва яру рангар какахъай ичер я.

Къабах ичер - Ахцегърин сорт тир и ичер чӀехи ва хъипи жеда. Са акъван ширин туш. Гъавилай и сортуниз "къабах ичер" хътин тӀвар ганва.

Куг ичер - Ахцегърин сорт я. Тарарин кукӀван хилерал генани пара жеда. "Куг ичер" тӀварни инай атанва.

Къиф ичер - И сортунин майвар лап куьлуьбур я.

КӀахар ичер - 150 йис инлай вилик Ахцегъин багъманчийри арадал гъайи сорт я. Гъар йисуз майвар гьида. И яру ичерал экуь зулар ала.

Дагранатар - И тӀвар "Дагъустан" ва "ранат" < "ранет" гафарикай туйкӀуьр хъанва: "Дагъустандин ранетар". И сорт ахцегъвийриз махсус я.

Афатар - Къасумхуърел Афат лугъудай багъманчиди цана агъакъарнавай сорт я.

Маллагъмедар - Сифте яз Ахцегъа Мола Агъмед лугъудай са касди и сорт цана агъакъарнай.

Цару ичер - Рангуниз килигна и ичериз ихътин тІвар ганва. Цурувални ширинвал квай ичер я.

Цуру ичер - Ахцегърин сорт тир и къацу ичерик цуру дад ква.

КІуьгъуь ичер - и сорт Къасумхуърел арадиз атана, маса районризни чкІана. И ичерикай паквар ийида.

Гатун ичер - Къве жуьредин гатун ичер ава. Къубадин гатун ичер, Ахцегъин гатун ичер. Гъам лацу гатун ичер ава, гъамни яру.

Мадни цІудралди ихътин сортар мисал яз къалуриз жеда.

А.Къубатова къалурнавай чуьхверрин сортарикай (24 тІвар) анжах вадан тІвар лезги чІалаз атанва: абасбеги, къурхмаз, жирнуьдуьр, бал армуд, нар армуд. "Армуд" гаф анжах эхиримжи къве тІварцІе дуьшуьш жезва, вучиз лагъайтІа и тІварарин компонентар дегишарун мумкин туш. Лезги чІалаз элкъуьрайтІа, абурун тІварар "вирт чуьхвер", "анар чуьхвер" хъиз лагъана кІанзава. Къилди "армуд" гаф Къубадин лезгийрин чІала гъатнавач. Лезги диалектра и гаф "къал" ва "чуьхвер" хъиз ишлемишзава. Гъатта компонентрикай сад "армуд" тир маса тІварарни и саягъда лугъуда: испик армуди - испик къалар; йай армуди - гатун къалар//чуьхверар; серче буди - нуцІра къалар; сини армуди - сини къалар ва икІ мад.

Шинийрин тІварарал гъалтайлани авторди гъалатІриз рехъ ганва. Азербайжан чІалан Къуба диалектда и гафуникай "бегъли" хъиз менфят къачуда. Амма ма-

къалада "бели" хъиз кхъенва. Къуба патан лезгийри и гаф "баъли" ва "пІирли" хъиз ишлемишда. Чехи паюни "баъли" лугъуда. А. Къубатова къалурнавай "тумрус" гаф азербайжан чІалан къуба диалектда ерли авайди туш. Ада лезгийрин "тум цуъруъ баъли" лугъузвай пІинийрин сортуни тІварцІикай "тумрус бели" авунва. Къуба патан лезгийри пІинийрин тІварар лугъудайла азербайжан чІалан "агъ" ва "къара" гафарикай менфят къачудач. Гъавиляй абуру и рангарин тІварар хайи чІалалди ишлемишна, "лацу баълияр", "чІулав баълияр", "чІулав шампанар" лугъуда. Ахцегъ диалектда пІинийриз "пелияр" лугъузва. Гъатта Къубадин лезгийри "шпанка" лугъузвай сортуни тІвар ахцегъвийрин рахунра "КцІар пелияр" хъиз дуъшуъш жезва.

А. Къубатова "суфан бели" хъиз къалурнавай сортуни Къубадин лезгийри "успагъанар" лугъуда. Дигагъ хуъруън яшлубуру лугъузвайвал, и сорт сифте яз Къубадиз гъайиди зи чІехи буба Балакъадаш Меликмамедов я. Ада гъеле инкъилабдал къведалди Дигагъдал са шумуд хсуси багълар кутунай. И касди кутур багълар вири Къуба уездиз сейли тир. Ина ада вичи Тифлисдай ва Крымдай гъайи ичерин, чуъхверрин ва пІинийрин сортарни цанай. Вичин тІвар Исфагъан шегъердихъ галаз алакъалу тир и пІинийрин сортни зи чІехи бубади Крымдай гъанай. Чи къунши тир Алпан хуъруън агъалийрини и сорт Дигагъдай тухванай. Абуру исятдани и пІинийриз "суфан пегъли" лугъуда.

Аквазвайвал, Къуба патан лезгийрин чІалаз азербайжан чІалай пІинийрин тІварарикай са гафни атанвач. Гъа икІ, маса майвайрикайни лугъуз жеда. Месела, алучайрин ва хутарин тІварарикай чи чІалаз анжах къуд-

вад гаф атанва. Къубадин лезги диалектра "алуча" гаф "алича", "хват" гаф "гевели" ва "дамбул" хъиз гъатнава. "Хват" Къуба пата чІуру алучадиз лугъуда. Азербайжан чІалан Къуба диалектдани и гаф гъа и манада "эрик" хъиз ишлемишда. Амма литературный азербайжан чІала "эрик" машмашриз ва къенсийриз лугъузва.

Лезги диалектрикай, гъакІни азербайжан чІалан къуба диалектдин гафарикай бегъем чирвилер авачир авторди са къадар маса лезги гафарни азербайжан гафар хъиз къелемдиз ганва. Месела, чи чІалай Къубадин азербайжанвийрин чІалаз фенвай *нип, денде, пурни, къавах, тере, къура, арфунаг, хъуцІур, булама, делема, ких, хеб, къун, дубгве* хътин гафар.

Мад са месэладикай лугъун. Хъимил-куьснет диалектда гъакъикъатдани "ширванж тут", "къубаж тут" гафар ишлемишзава. Ина "ж"-дикай талукъвилини падеждин форма хъиз менфят къачузва: ширвандин тут - ширванж тут; къубадин тут - къубаж тут. Амма и къетІенвал чи чІала къуба ва кцІар диалектриз хас туш.

Авторди къейд авунвай хейлин гафар гъакъикъатда чна ада кхъенвайвал лугъузвач. Мисал яз са бязи гафар къалурун:

Макъалада: Лезги чІалан къуба диалектда:

йемшан	- ини
чалтик	- прунз
йемлик	- парсар
туршенг	- цурун пешер
шуйуьд	- гъефер
деведабан	- пархъул
муругъ	- мараяр

айгъур	- хвар
пиндир	- ниси
уькьуз	- яц ва икІ мад.

Мал-къарадин ва къушарин тІварар иллаки гъакъи-къатдив къадайбур туш. И сиягъра гъатта азербайжан чІалан къуба диалектда авачир гафарни гъатнава. Гила ада азербайжан чІалай лезги чІалаз атанва лугъузвай гъайванрин ва къушарин тІварариз фикир гун:

Макъалада: Къуба патан лезги диалектра:

къойун	- хеб
кечи	- цІегъ
къузи	- кІел
чепиш	- бацІи
къуч	- гъер
теке	- къун // теке
тугъли	- къар
уькуьз	- яц
агъаждуьген	- кІекІе
башдарагъ	- къилел регъ алай къуш
байкъуш	- байкъуш // тІиб
къаргъа	- къаргъа//пехъ
къиргъи	- липІлипІ
сигъирчин	- къеркъер
сагъсагъан	- керекил
билдирчин	- туртур
къаранкъуш	- чубарикІ
селче	- нуцІ
къаратойугъ	- къемкъер
гуьгерчин	- лиф//лыф

чуьл тугъи	- чуьлд верч // чІурун верч
чуьл хурузи	- чуьлд кІек//чІурун кІек// чІырын кІек
къара къаргъа	- чІулав пехъ // чІылав пехъ
гежегезен//йараса	- яраса//къаркъулув//къаркъылыв
алабахта	- тапІацІ
къашкъалдагъ	- чІалит
лачин	- кард
гъажилеглег	- леглег//кІваркІвалаг
шанапипик	- маллакуткутІ
къу	- кукупІ
урдег	- урдег//патІ//патІпатІ
къиркъавул	- ачкар
сарыкуьннек	- хур хъипи нуцІ//хъипи ныцІар

Къушарин сиягда къалурнавай 41 тІварцІикай азербайжан чІалай анжах 8 лезги чІалаз атанва: гъажилеглег, дурна, байкъуш, къаргъа, урдег, къузгъун, чалагъан. И делилди А. Къубатов лезги чІалакай хабарсуз тирди мад гъилера субутзава. Адаз чахъ къушарин кІамай къван лезги тІварарни авайди чизвач. Мисал яз анжах нуькІерин жинсерин Къуба патан лезги нугъатра авай 40 къван тІварар къалуриз жада:

кІвалин нуцІар
хуьруьн нуцІар
вацІун нуцІар
чуьлдин нуцІар
хур хъипи нуцІар//хъипи ныцІар
дагъучар
цІару нуцІар
чІимчІирар

цӀегъвер
чӀалитӀар
сурун нуцӀар
цӀарцӀарар
девдев нуцӀар
хулукӀар
цӀирицӀар
арабзенгияр
шидибер нуцӀар
кӀаркӀияр
къванцахар
цӀимил нуцӀар
хцигар
чӀулав нуцӀар
цавун нуцӀар
шейтӀан нуцӀар
рехецар
сувун нуцӀар
чӀилихар
генгецӀар
цӀицӀ нуцӀар
тӀуралар
хантӀияр
кӀуфалар
билбил нуцӀар
шагъалар
валарганар
хъарцалар
рукан нуцӀар
пӀапӀишар
къакар
чихчихар

Гъа икI, санлай А. Къубатова вичин макъалада жуь-реба-жуьре затIарин тIварар хъиз ганвай 326 къван гафарикай лезги чIалан къуба наречиядин диалектра анжах 72 гаф гъатнава. 254 гаф эсиллагъ чи чIала авайбур туш. Азербайжанвийрихъ галаз санал яшамиш жезватIани и диалектри, иллаки къуба ва кIар диалектри азербайжан чIалай гафар лап тIимил къачузва. Гъатта эхиримжи йисара азербайжан чIал арада аваз литературный лезги чIалаз атанвай *къужа, тая, неве, айрутмиш хъун, къардаш, бажи, ахмишун, данмишун, дубшлуьк*, жуьже хътин туьрк ва фарс гафарикайни менфят къачузвач. А гафар вири лезгидалди лугъузва: *къуьзек, маркв, хтул, чара хъун, стха, вах, авахъун, ялун, хуруган, цицIиб*.

Азербайжан чIала лезги чIалаз лап зурбадиз таъсир ийизвайди, адан лексика ва грамматика дегисарзавайди субутиз кIанз, килиг садра, А. Къубатова гъикъван таб рахазватIа! ЯтIани, авайвал лугъун хьи, чна кыле тухвай ахтармишунрай малум жезвайвал, азербайжан ва туьрк чIаларай лезги чIалаз ва нугъатриз хейлин гафар атанва.

АЗЕРБАЙЖАН ВА ТУЬРК ЧIАЛАРАЙ ЛЕЗГИ ЧIАЛАЗ АТАНВАЙ ГАФАР

А

абдал	авчи
аблагъ (нугъ.)	агъдабан
абур	агъ
абурлу	агъа
абурсуз	агъбаш
авара	агъзивут

агъри	акъулсуз
агъсакъал	алабаш
агъур	алава
агъали	алагуъзли
агъвал	алакъа
агъваллу	алакъалу
агъил	алакъасуз
ад	алакъаламишун
адахлу	алачух
адлу	алвер
ажи	алверчи
ажугъ	алдатмишун
ажугълу	алишвериш
ажуз	алма (нугъ.)
азад	алмас
азарлу	алчах
азербайжан	алуча
азиз	амал
айгъур	амалдар
айгъам	анжах
айгъана	аннамаз
айиб	аннамишун
айих	ара
айру	аран
айрутмишун	аралух
акъраб (нугъ.)	арачи
акъул	арвадбаз
акъуллу	арифдар
арсуз	армуд (нугъ.)
артмиш	ар

артух	ата: ата-буба
артухлама	атлу
арх	ахмакъ
арха	ахмиш
архалу	ахта
архалух	ахур
архайин	ахшам
аслан	ачар
асмишун	ачарчи
аста	ачух
	ашукъ

Б

багъ	басма
багъбан	басмахана
багъиш	басмачи
багъишламишун	басмишун
багълама	басрух
багълу	бастурма
багъри	бас-хас
бажанах	батмиш
бажарагъ	бахтикъара
бажарагълу	бахтлу
бажармишун	бахтсуз
бажгъан	бахча
бажи	баш
байир	баша-баш
байрам (нугъ.)	башкъа
бала	башлух
барама	башмакъ
баришугъ	башмакъчи

башсагълугъ	биркъулли
баштан	битмиш
башуъсте	бичинчи
башчи	бубат
бег	бубасил
беген	бугъа
бегенмиш	бугъаз
безек	буз
безеклу	буй
безетмишун	буйругъ
бейниван	буйругъчи
бейхабар	бул
белли	булах
белед	буллух
бензе	бурагъаж
бензи	бурж
бешлиг	буржлу
бибелиг (нугъ.)	бурма
бибер (нугъ.)	буругъчи
бике	буругъ
билег	бухча
билик	буш
бирдан	бушбугъаз
бирданка	бушкъаб
бире-бир	бушлух
бириш	буътуън
бирчек	

В

вар	векил
вар-юх	вердиш
варлу	верги
ватандаш	вургъавур

Г

гевил	гужлу
гевели (нугъ.)	гурбагур
гегъенш	гуьгъуьл
гедер: гедер-гелмез	гуьгъуьллу
геж	гуьгъуьлсуз
геже	гуьзгуь
гележег	гуьзел
гелир	гуьзетчи
гена	гуьзчи
генг	гуьмбет
герек	гуьндуьз
герейли	гуьнуькъъара
гими	гуьркем
гимичи	гуьркемлу
гимиш	гуьруьш
гизли (нугъ.)	гуьруьшмиш
гуж	гуьрчег

Гъ

гъавайи	гъарай
гъавалу	гъасрет
гъажибугъда	гъая
гъажилеглег	гъаялу
гъам	гъаясуз
гъарамбаши	гъижа
гъардан: гъардан бир	гъуьндуьр

Д

дабан	деве
дагъ	девлет
дагълу	девлетлу
дагълух	дегиш
даи (нугъ.)	дегъек
далу	демирчи
дамар	дергес
дана	дерлек
данакъиран	дерлекхана
дангъуз (нугъ.)	дертлу
дарискъал	дестебаши
дарих	дилавар
дарчин	дилим (нугъ.)
дастан	дилмаж
дашбаш	динж
дашкъалагъ	динма: динма-диндирма
данмишун	дин
даяз	динсуз

динэгъли	дурна
дирек	дуру
дири	дуьгме
дирибаш	дуьгуь
дишлема	дуьгуьр
дугърамаж	дуьдуьг
дугъри	дуьз
дугъриси	дуьзгуьн
дудуркъули	дуьзен
дузлах	дуьзенлух
дуланажагъ	дуьзена
дуланмиш	дуьзмиш
дулдурма	дуьлгер
дуллух	дуьм: дуьм-дуьз
дулма	дуьнмиш
дулу	дуьшуьш

Е

егъер	енге
еке	ери
елкен	еримиш
ем	ериш
емекхана (нугъ.)	ерли
емиш	есир

Ж

жалгъа	жансуз
жанлу	жасарат

жейран	жуна
желе	жуьрэтлу
желебир	жуьрэтсуз
жем	жуьт
жерге	жуьтма-текма
жигьир	

З

заваллу	зиянсуз
занжи	зиянчи
зегьерлу	зугь
зегьметчи	зунжур
зиянлу	зуьрнечи

И

игит	ири
игри	ирин
иеси	испанагь (нугь.)
иесуз	истеклу
икибаштан	истивут
илан	истисмарчи
илимлу	ихтибарлу
илимсуз	ихтибарсуз
инанмиш	ички
инжиклу	ичкибаз
инжимиш	ише
интигьа	

Й

йералма (нугъ.)	йигънагъ
йиге	йуьк
йигин	йуьнгуьл

К

кеврек	кишмир
кегъер	кишниш (нугъ.)
кент	кубут
кентчи	кул
кесек	кул-кус
кесме	куллух
кестирма	курут (нугъ.)
кефи	куфунсуз
кефлу	куьбе
кефсуз	куьп
кефчи	куьпхана
кечирмишун	куьт
кечмиш	куьтуьк
киреж	куьчебасан
кифир	куьчери
киши (нугъ.)	куьчуьрмишун

Къ

къабагъ	къабах
къабан	къабух
къабар	къавурма

кӀагӀар	кӀанажагӀ
кӀагӀбе	кӀанажагӀлу
кӀазанжи	кӀанажагӀсуз
кӀазанмишун	кӀанжух
кӀазанхана	кӀанлу
кӀазанчи	кӀанмаз
кӀазма	кӀапан
кӀайгӀанах	кӀара
кӀайгӀу	кӀарабас
кӀайгӀулу	кӀарабаш
кӀайгӀусуз	кӀаравили
кӀайда	кӀаравул
кӀайдалу	кӀаравулчи
кӀайдасуз	кӀаравуш
кӀайиш	кӀарагуьз
кӀаймах	кӀарагуьн
кӀалабулух	кӀарагӀаж
кӀалаж	кӀаралту
кӀалгӀан	кӀаракӀулах
кӀалин	кӀаралмиш
кӀалмаз	кӀарамал
кӀал	кӀаранлух
кӀалмакӀал	кӀараткен
кӀалмакӀалчи	кӀарачи
кӀалп	кӀарачиб
кӀалхан	кӀарачуьрек (нугь.)
кӀамиш	кӀаргӀа
кӀамишлух	кӀаргӀиш
кӀамчи	кӀаргӀу
кӀан	кӀардаш

къари	къилмиш
къариблук	къир
къариш	къирав
къаришма	къиргъин
къаришмишун	къирмаж
къаришугъ	къирме
къармах	къирмиш
къарникъуз	къирхаягъ
къарши	къиф
къаршиламишун	къишлак
къат	къудур
къати	къудургъан
къатир	къудурмиш
къатух	къудух
къачагъ	къужа
къаш	къуза
къеврагъ	къузгъун (нугъ.)
къенди синаб (нугъ.)	къуй
къерех	къуллугъ
къешенг	къуллугъчи
къизгъин	къулп
къиздирма	къултук
къизил	къулчумах
къизилбаш	къум
къизилверекъ	къумар
къизилгуъл	къумарбаз
къизилкъуш	къумрал
къизмиш	къумлук
къилинж	къумсал
къилих	къунагъ

кӀунагӀламишун	кӀурху
кӀунагӀлух	кӀурхулу
кӀундарма	кӀурхутмиш
кӀундармишун	кӀусмишун
кӀунж	кӀучи
кӀунши	кӀуччагӀ
кӀурмиш	кӀуш
кӀурулуш	кӀуша
кӀурумсах	кӀушма
кӀурух	кӀушчи

Къ

къабул	къавалчи
къавал	къит

Л

лабар	лачин
лаваш	лелеш
лавгӀа	лембек
лайихлу	лишан
лайихсуз	лишанлу
лак	лишанчи
лап	

М

мажиб	мал
майва	мал-къара

мани	месхере
марагълу	мешебеги
марагъсуз	мих
марал	муьгъуьббат
маша	муьгъуьббатлу
мезе	муьгъуьр
мерж	мягъкем
мержимек (нугъ.)	
меслятчи	

Н

нагъил	назлу
нагъилчи	неинки
нагъма	нече
нажах	нурлу

П

пайдах	пинти
палта	пис
палчух	пити
пара	питик
партал	пузмиш
пахла	пухъ
пилте	пухълу
пинечи	пуьсте (нугъ.)

Р

рава	рейгъан
рагъметлу	режъем

С

сабурлу	сары (нутъ.)
сабурсуз	сахнах
савадлу	сахси
савадсуз	сахих
саваш	сач
саврух	сачах
сагъ	севги
сагълугъ	севдугуьм
сагъламвал	седри
сагъри	сейли
сажаягъ	сейрек
саймаз	сел
саймишун	сеналлагъ
салагъа	серин
салагъалу	сес
салагъасуз	сефигъ
сан	сечки
сандух	сечкичи
санжах	сечме
санжу	сечмишун
саралух	сигъ
саралмиш	сигъал
сарубугъда	силле

синагъ	сувагъчи
сиргъа	суна
сирдаш	суъзек
сирих	суъзенек
сиришта	суъзме
сифет	суъзмишун
сиягъ	суърме
сувагъ	суъруь

Т

тава	тенг
тайин	тепе
такалту	тепилмиш
таламишун	терс
таланчи	терсина
талвар	тесек
тамам	техил
тамарзу	тешенак
тангъах	теъбир
таниш	тике
тапанчи	тикрар
тапрак	тил
таптагъ	тукъа
тапшуругъ	тула
тапшурмишун	тунпуз
тахтабит	туп
тая	тупламиш
тегърсуз	тупчи
текне	тур

турба	тухмач
турп	туӀлек
турпагъ	туърк
турш (нугъ.)	туърема
турши	туъретмиш
тутажагъар	туътуън
тух	

У

уба	унлугъ
угъраш	урагъ
угъри	урта
ужагъ	уртабаб
ужуз	уртах
ужунда	утагъ
уйдурма	утанмиш
уймах	утанмаз
улакъ	ухшамиш
улам	ухшар
умаж	уюн
умуд	уюнбаз
умудлу	уях
умудсуз	

Уь

уьгретмишун	уьзенг
уьдмишун	уьзмиш
уьзден	уьзуьагъ

уьлчме	уьркуьтмиш
уьлчмишун	уьруьш
уьлчуь	уьстуь: уьстуь баш
уьлже	уьтери
уьлгуьч	уьтквем
уьлкве	уьтмиш
уьрдег	

Ф

фалчи	фес
фараш	фесил
фаркълу	фикирлу
ферлу	фикирсуз
ферсуз	фундугъ

Х

хан	хвашгелди
хана	хвешхвеш (нугъ.)
ханлух	хезри
ханум	хине
хасарат	хундуз
хаталу	хуш
хатасуз	

Хь

хьи

Ч

чабалмиш	чапхунчи
чавуш	чарта
чагъ	чархачи
чагъа	чахмах
чагълар	чашмиш
чадура	чекме
чай	чекмечи
чайгъун	челег
чайчи	чеменлух
чал	ченгел
чала: чала-чухур	четин
чалгъи	чехир
чалишмиш	чигит
чалкечир	чугъул
чалма	чугъундур
чалпачух	чуплах
чалтук	чух да
чамар	чуьл
чанах	чуьруьк
чанта	чуьруькчи
чапар	чуьруьтмиш
чапхун	

Ш

шагъдамар	шам
шалвар	шамагъаж
шалта	шир

шиш	шулугъчи
шудургъа	шур
шулугъ	

Э

эвелимжи	эллик
эвленмиш	элугъли
эвленмишун	эниш
эзмиш	эрзиман
эзмишун	эрк
эйбежер	эркек
эйни	эфенди
эксик	эхиримжи
эллешмиш	

Ю

юзбаши	юрд
юлдаш	юрт
юмшагъ	юхсул
юргъун	

Я

яваш	ягълав
яван	ягъламишун
ягъ	язух
ягъалмиш	яйлах
ягълу	ялав

ялавлу	ярашухлу
яланчи	яргъан
ялвар	ярма
ялвармишун	ярмача
ялгъуз	ярумчух
ялтах	ястух
ямах	ятах
яншах	яха
яракъ	яш
яракълу	яша
яракъламиш	яшлу
яралуг	яшайиш
ярамаз	яшамиш
ярамиш	яшинда
яратмишун	яшмагъ
ярашух	

Идалай гъейри азербайжан ва туьрк чІаларай лезги чІалаз цІийи гафар ва я абурун формаяр арадал гъидай морфемаярни атанва: *-лар, -лер, -чи, -огъли, -суз, -лу, -лук, -лама, -ламиш, -лемиш, -миш, -даш, -дар.*

Гафарин са паяр араб ва фарс гафарик азербайжан ва туьрк чІаларин цІийи гафар арадал гъидай морфемаяр ва гъатта гъа чІаларин гафар гилигна туькІуьр хъанвайбур я. Мисал яз агъадихъ галай гафар къалуриз жеда:

Араб гафарикай туькІуьр хъанвайбур

аллагъ/суз

ариф/дар

ватан/даш
жуърэт/лу, жуърэт/суз
завал/лу
илим/лу
истисмар/чи
ихтибар/лу, ихтибар/суз
кеф/и, кеф/чи, кеф/лу, кеф/суз
къариб/лук
лайих/лу, лайих/суз
марагъ/лу, марагъ/суз
меслят/меслятчи
нур/лу
рагъмет/лу
сабур/лу, сабур/суз
савад/лу, савад/суз
сен/аллагъ
тегъер/суз
фал/чи
фаркъ/лу
фикир/лу, фикир/суз
хата/лу, хата/суз
эвел/имжи
эхир/имжи

Фарс гафарикай тукъуър хъанвайбур

азар/лу
бахт/лу, бахт/суз
десте/баши
дерт/лу
жан/лу, жан/суз

зурне/чи
 куьче/басан
 нагьил/чи
 наз/лу
 пине/чи
 талан/чи

Аквазвайвал, азербайжан ва туьрк чІаларай лезги чІалаз атанвай гафарикай 50 гаф араб ва фарс гафарикай туькІуьр хьанвайбур я.

Гьа инал лугьун хьи, азербайжан ва туьрк чІаларай атанвай гафарин арада лезги гафарни ава. Яни са бязи гафар а чІалари лезги чІалай кьачуна чав вахканва. Месела: *афар, валчагь, чухва, шуйткьубь, хенжел, кьеме, сумаг, кула, куц, ких, душаб, кьенси, кьенер, тапхур, кьурагь, денде, пип, пурни, тІумпІул, ял, кьаш, куьтен, мегь, хьипи кьубл (сарубугьда), шагьвар* ва мсб. Ихьтин гафарин кьадар 50-дав агакьзава ва хьсандиз фикир гайитІа, ибур чи чІалан лексикадин куьгьне кьатариз талукь гафар я. Амма гьам лезги, гьамни а чІалара фонетикадин рекьяй чІехи дегишвилер кьиле фин сеbeb яз, алай вахтунда ихьтин гафар чеб-чпивай бегьем чара хьана, кьилди-кьилдин гафариз элкьвенва. Анжах гекьигунинни тарихдин рекьелди а гафарин дувулар сад тирди тайинариз жеда. Гьа ихьтин методдал бинеламиш хьанвай чи ахтармишунрай малум жезвайвал, азербайжан ва туьрк чІаларай чи чІалаз атанвай гафарин умуми сиягдай араб, фарс ва чав вахганвай лезги гафар хкудайтІа, а кьве чІалай лезги чІала 830-дав агакьна гафар кьачунва.

Чи алимрикай профессор Р.И. Гъайдарова къейд ийизвайвал, "лезги чІалан са къадар гафарин дувулар неинки Дагъустандин чІаларин лексикайра, гъакІ михъиз Къафкъаздин дагълу чІаларин гафарикни дуьшуьш жезва. Амма и жигъетдай чи чІалан лексика ахтармишнавач." (*Гъайдаров Р.И., Мегъамедов Гъ.И., Эседуллаева Н.Б. Лезги чІал. Магъачкъала, 1994, ч. 22.*)

Гъа инал алимдин гафариз къуват яз лугъуз жеда хьи, лезги чІалан цІудралди гафарин дувулар араб, фарс, туьрк ва азербайжан чІаларин гафарикни дуьшуьш жезва. Амма вучиз ятІани чи алимри и рекъяй ахтармишунар тухузвач. А чІаларай чи чІалаз атанвай гафарикай кхъизва, амма чи чІалай абуру къачунвай гафарикай са келимани лугъузвач. Чна фикирзавайвал, бязи авторрихъ араб, фарс, туьрк ва азербайжан чІаларикай, гъакІни хайи чІалакай дерин чирвилер авач. Гъавилай абурувай ихътин месэлярни къелемдиз къачуз жезвач.

Гила гекъигунинни тарихдин рекъелди маса чІалари чавай къачунвай бязи гафарин дувулар тайинарин:

КУЪТЕН. Маларин куьмекдалди чил гъалдай и алатдихъ къадим тарих ава. Бязи алимри къейд ийизвайвал, и алат инсанри ракуькай менфят къачуз башламишай девирра арадал атана. Куьтен чи эрадал къведалди VII-VI виш йисара раснавайди я лугъузвай авторарни ава. Гуржи алим И.А. Джавахашивилидин фикирдалди, "Кеферпатан Къафкъазда кутан XII асирда пайда хъана" ва Къафкъаздин халкъари гуржийрин "гутани" хътин куьтендикай менфят къачуна. (*Килиг: Джавахашивили И.А. Экономическая история Грузии. Тбилиси, 1930. ч. 232.*) А.Н. Генкоди вичин "Кеферпатан

Къафкъаздин чӀалара куьтендин тӀварар" макъалада гуржи чӀалаз "гутани" гаф X асирдилай фад атанвач лугъузва. (*Килиг: Доклады АН СССР. М., 1930, № 7.*)

Бязи алимри и гаф гуржи чӀалай Къафкъаздин маса халкъарин чӀаларизни фенвайди къалурзава. Гъабур-рукай яз, мегрелри куьтендиз "гутани", сванри "гутан", абхазри "а-кватана//а-кӀватан", кабардинри "куэтэн-шэрхъ", чеченри "гуота", осетинри "гутан//готан" лугъузва ва икӀ мад. Лезги алимрикай Ф.А. Гъаниевади Дагъустандин чӀалариз "куьтен" гаф азербайжан чӀал арада аваз атанвайди къейд ийизва. (*Килиг: Ф.А. Ганиева. Отраслевая лексика лезгинского языка. Махачкала, 2004. ч. 128.*)

Чна фагъумзавайвал, винидихъ галай фикирар гъа-къикъатдив къадайбур туш. Вучиз лагъайтӀа а алимри тарихдиз хъсандиз вил вегъенвач. Тарихчийри кхъиз-вайвал, сифте яз Кефер-РагъэкъечӀдай Къафкъазда (лезгийар яшамиш жезвай чилерал) ракъукай чи эрадал къведалди II агъзур йисан эхирра менфят къачуз башламишна. Чи эрадал къведалди I агъзур йисан эвелра и агъалийри кӀама къван ракъ гъасилзавай. Гъа икӀ, абуру къванцин алатар ракъун алатрив эвез ийизвай. И чӀавуз чи чилерал лежбервални вилик фен-вай. (*Килиг: Магомедов Р.М. История Дагестана. Махачкала, 1991. ч. 16-17.*)

X виш йисан араб тарихчи Табариди лезгийри чил гъалдайла яцари ялзавай ракъун алатдикай менфят къачузвайди къейд авунай. Ада кхъизвайвал, лезгийри цанар цадай малар къуватлу хъун патал яйлахра хуьдай. Санлай X-XII виш йисарин араб чешмейра Къафкъазда сифте яз лезгийрин яйлахрикайни малуматар гъатнава.

(Килиг: Магомедов Р.М. *История Дагестана. Махачкала, 1991. ч. 42.*). И делилар асасдиз къачуртIа, "куьтен" асул лезги гаф я лугъуз жеда. Им чиляй чIехи ласар акъудзавай алат я. Ласар акъудун патал лагъайтIа, ам чилик кутуна кIанзава. И терминни лезгийрин "кутун" гафуникай арадиз атанвайди я. Я гуржи, яни муькуь чIалара а гафунихъ ихътин мана авач. Дагъустандин чIаларини и гаф лезги чIалай къачунва. Гъавиляй лезги халкъарикай будугъвийри, арчивийри, табасаранвийри хъиз, аварри, даргийри ва лакрини куьтендиз "кутан" лугъузва. Къуба наречиядин са бязи нугъатрани гъа икI лугъуда.

Сириявийри ва куьрдерини и гаф лезгийривай къачун мумкин я. Вучиз лагъайтIа VII-VIII виш йисара арабрин халифри Лезгистандин агъалияр муьтIугъарун патал къушунар Сириядай гъидай. Чи жегъил гадаяр ва рушарни гъаниз тухудай. Куьрдер лагъайтIа, Ирандин шагъди чукурайла Къафкъаздиз чи чилерал атанай. Гъавиляй азербайжандин куьрд районра исятдани лезги топонимар дуьшуьш жезва. (Килиг: *Надир Мамедов. Азербайжандин чкайрин тIварар (азербайжан чIалалди). Баку, 1993.*)

Мад са делил. Тарихдин чешмейра къалурнавайвал, арабри налог хъиз гъар йисуз лезги вилайтрин агъалийривай 150 агъзур мер (1 мер 0,6 кг я) къуьл къачузвай. Анжах Лазганди арабриз 20 агъзур мер, Муьшкуьрди 30 агъзур мер, Лайранди 15 агъзур мер, Филанди ва Табасаранди гъарада 10 агъзур мер къуьл гузвай. Икъван магъсул анжах куьтенрив цанар цана арадал гъун мумкин тир.

Туьрк чІала "куьтен" гаф эсиллагъ авач. Абуру куьтендиз "пулук" лугьуда. И гаф урусрин "плуг" гафуникай арадал атун мумкин я. Азербайжан чІала лагъайтІа, и термин чавай къачунва. Гьеле огъуз тайифаяр чи чилерал къведалди чахъ куьтенни авай, вилик фенвай хуьруьн майишатни. (*Килиг: Магомедов Р.М. История Дагестана. Махачкала, 1991. ч. 16-17.*)

ХАЛИЧА. И гафни гьам Къакъаздин чІалари, гьамни маса чІалари лезги чІалай къачунвайди шаксуз я. Лезги чІалан гафарганда кхьенва: "Халича - кІвал гуьрчегарун патал сун гьаларикай хранвай, гамунилай, гибедилай тафаватлу яз, чина чІичІ авай гьвечІи затІ." (*Гуьлмегьамедов А.Г. Лезги чІалан словарь. II таб. Магъачкъала, 2005. ч. 325.*)

Туьрк чІала и гаф "халы" ("halı") ва "килим" ("kilim") хьиз гьатнава. И гафар азербайжан чІалани ава. Амма туьрк чІалалай фаркьлу яз и чІала чи "халича" гафуникайни ("halca"хьиз) менфят къачунва. "Халы" ("halı") и халкъари лап чІехи халичадиз, "килим" ("kilim") чІичІ авачир халичадиз лугьуда. А чІалара "халича" гафунин этимология ачухариз жезвач. Амма лезги чІала и гаф къве жуьреда ачухариз жеда: 1) КІвале менфят къачузвай предмет тир халичадин тІвар лезги чІалан "кІвал" ва "чил" гафарикай арадиз атанва. Яни халича кІвалин чилиз экІязавай пек я; 2) И гаф чи чІала авай "къали" гафуникайни туькІуьр хьунухъ мумкин я. "Къали" лезгийри кІурт хьтин пекиниз лугьуда. Гьавиляй алукидай пекиниз "къали", чилиз экІядай пекиниз "чилин къали", "къалича" лугьун тІебии кар я. "Къалича" гафунин къвед лагъай компонентди ("ча") са гафни авачиз "чил" хьтин мана гузва ва ихьтин фо-

нетикадин дегишвал лезги чІала мадни дуьшуьш жезва. Маракълуди ам я хьи, бязи лезги хуьрера исятдани халичадиз "къалича" лугьуда. Чи фикирдалди, къве вариантдини гьахълу хиялрал гьизва. Туьрк ва азербайжан чІалара авай "halı" ва "halı" гафар лагъайтІа, чи чІалай а чІалариз фенвай "къали" гафуникай арадал атанвайбур я.

"Халича" лезги гаф тирди тарихдин делилрини субутзава. Халичачивилин рекъяй ахтармишунар тухвай Г. Бертвудан ва Н. Салькодин фикирар асасдиз къачуртІа, сифте яз халичаяр Египетда, гугьгьунлай ГъвечІи Азияда, Иранда, Гьиндистанда ва Къафкъазда храз башламишна. Лезги чилерин лугьуз тежедай къван девлетлу флоради, гьар жуьредин рангар къачуз жедай набататри - ругьунри, биянди ва маса затІари ина халичачивал мадни вилик тухудаї мумкинвал ганай. Юкъван асиррин араб авторрикай Истагъриди, Ибн Ханукала, Якъут Гьамавиди ва Мукъаддасиди гайи малуматар, гьакІни археологиядин материалар асасдиз къачуртІа, IV - VI виш йисара чи чилерал сун парчаярни халичаяр хразвай, сун пекер цузвай ва и затІар Ирандизни Хузистандиз ракъурзавай. (*Килиг: Истахри. Книга путей и государств. См: Караулов Н. А. Сведения арабских писателей о Кавказе. - СМОМПК, вып. XXIX. Тифлис, 1901. отд. I. с. 11; Тревер К.В. Очерки по истории культуры Кавказской Албании (IV в. до н. э. - VIII в. н. э.). М.,-Л, 1959. с. 182.*) Бязи авторри кхъизвайвал, чи эрадин I -II виш йисара Алупанда халичачивилин сенят акъван вилик фенвай хьи, лезгийри анжах ругьунрикай пуд жуьредин рангар - яру, шуьтруь, жегьре рангар къачузвай. (*Килиг:*

Махмуд Челебов. Ковроделие. "Самур" газет, 1992-йисан 11-17-май.).

Машгур лезги алим, искусстводин илимрин доктор, профессор Нуьреддин Гьабибова са шумуд йис инлай вилик кхъей гафар рикӀел хкин: "Халичачивал Азербайжандин ва Ирандин хъиз, лезги медениятдинни вилик фенвай хилерикай я. Абурун арада са бязи алакъярни ава. Амма лезгийрин халичачивал вичин махсус чешнейралди абурулай тафаватлу я ва адахъ лап къадим тарих ава...

За Къубадин педмектебда кӀелдай вахтунда шегьердин базарда халичаяр маса гудай туьквенар авай. Алверчийри лезги хуьрерай чи гзаф къиметлу халичаяр ужуз къиметдай маса къачуз чӀехи шегьерриз, маса уьлквейриз рекъе твадай. Исятда Баку, Магъачкъала, Москва, Санкт-Петербург шегьерра, гьакӀни Европадин ва Америкадин чӀехи шегьеррин музейра хуьзвай надир лезги халичаяр "Къафкъаз", "Дербент", "Къуба" чешнеяр гьисабзава. Абурун асул сагьибдиз и кардикай хабарни авач." (*Нуьреддин Гьабибов. Лезги нехишар. "Самур" газет, 1992-йисан 16-31-декабрь.).* Алимди газетдин чинриз Америкадин Пенсилвания штатдин Питсбург шегьердин Карнеги институтдин музейда хуьзвай "ЦӀийихуьр" чешнедин халичадин шикилни ганва.

Урусрин машгур этнограф Л. И. Лаврован гафарни рикӀел хкиз жеда: "Лезги халичаяр Урусатдиз ва маса уьлквейриз сейли тир ва абур вирина гьевесдалди къачудай". (*Лавров Л. И. Лезгины В кн.: Народы Кавказа. М., 1960. ч. 507.*) Анжах "Хьимил" ва

"Куьснет" халичаяр дуьньядин 60-дав агакъна уьлквейра маса гузвай.

Л. И. Лаврован гафариз къуват гудай шумудни са делилар гъиз жеда: 1) 1913-йисуз Къубадаи Берлиндин выставкадиз лезги дишегълийри хранвай са шумуд халича, гъакъни лезгийрин Куьснет хуьрйи чпин тежриба маса халкъарин векилриз чирун патал къве дишегъли ракъурнай. Лезги халичайри выставкада чехи агалкъун къазанмишнаи; 2) 1914-йисуз лезгийрин халичаяр, сумагар ва сун чувалар Петербургдин выставкада къалурнай. Амма гуьгъуьнлай чи чешнеяр чавай къакъудна, чи халичаяр маса халкъарин тварар алаз дуьньядин музейра эцигна; 3) 1938 - йисуз лезгийрин чичин халичаяр Париждин выставкадин къизил медалдиз лайих ақунай; 4) 1939-йисуз лезги халичайри Нью-Йоркдин выставкада медаль къачунай; 5) 1958-йисуз Брюсселда къиле фейи выставкада лезги халичайри сад лагъай чка къунай. И делилри мад гъилера чи халичачивилин сенят къадим тирди субутзава. Халичачивал лезгийрин агъзур йисар инлай вилик арадал атай хайи сенят я ва Къафкъаздин маса халкъарини и сенят ва "халича" гаф чавай къачунвайди я. III асирдилаи къил кутуна чи чилер чапхунай фарсарин чалазни и гаф чи чалаи фенвайди я. Вичихъ къве агъзур йис къван тарихар авай чи "Шарвили" эпосда халичадин тарифар авун, чи мисаларик "Имуча-муча, Муч халича" хътин гафаралди къил кутун, чахъ "Рушар авай квале халичаяр пара жеда, гадаяр авай квале балканар" хътин мисалар хъун дуьшуьшдин кар туш.

Лезги алим, философиядин илимрин кандидат, РФ-дин лайихлу художник Гьамзат Къазимегьамедова кхьенвайвал, дегь чӀавара лезги хуьрера халичачивал вини дережеда вилик фенвай лап къадим сенят тирди, чи халичаяр дуьньядин жуьреба-жуьре уьлквейриз тухванвайди субутзавай гзафни-гзаф делилар ава. (Килиг: *Казимагомедов Г. Г. Искусство ковроделия. // Возрождение №6, Махачкала, 2000. ч. 68.*) Гьа инал лугьун хьи, чи халичаяр хьиз, сумагар, гибейар, сун гуьлуьтарни дуьньядин шумудни са уьлквейриз сейли тир. Гьам Л. И. Лаврова, гьамни маса авторри кхьизвайвал, сумагар ва сун гуьлуьтарни лезгийриз махус я ва анжах абурун чилерал хразвай.

ХЕНЖЕЛ. Бязи ксари "хенжел" араб гаф я лугьузва. Гьакьикъатда и гаф чна арабривай ваь, арабри чавай къачунвайди я. Гьам къадим Римдин авторри, гьамни грекрин тарихчийри кхьизвайвал, лезгийри гзафни-гзаф къезил яракьрикай менфят къачудай. Вучиз лагьайтӀа абуру яракьар маса уьлквеяр чапхунин патал ваь, чпин чилер чапхунчийрикай хуьн патал ишлемишдай. Абур дяве ийиз алакьдайбур тир, амма дяве кӀани инсанар тушир. (Килиг: *Страбон. География в 17 книгах /Перевод с греческого с предисловием и указателем Ф. Г. Мищенко. М., 1879.*)

Ихьтин къезил яракьрикай садни хенжел тир. Археологри лезгийрин чилерал шумудни са къадим хенжелар ашкара авунва. Мисал яз Ширванда, Кьуба ва Куьре пата жагъанвай яракьар къалуриз жеда. Виридалайни къадим хенжел Кьиблепатан Дагъустандин СтӀал Сулейманан райондин КӀварчагьрин хуьрйя жагъанва. Им чи эрадал къведалди П агъзур йисан

эхирра раснавай хенжел я. Адал алай нехишарни къадим лезги нехишар я.

Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, лезгийри гъеле арабар чи чилерал къведалди римвийрин, фарсарин, гунрин, гъезеррин къушунрин аксина кыле тухвай женгера хенжелдикай менфят къачунай. Идалай гъейри чахъ хенжелдилай гъвечИи яракъ - къемени авай. Гуьгъуьнлай арабри, туьрквери ва азербайжанвийри хенжел вич хъыз, адан тIварни чавай къачуна.

ЧУМАХЪ // ЧУМАКЪ. Садбуру и гафни лезги чIалаз туьрк чIалай атанвайди я лугъузва. Им гъакъикъатдив къадай фикир туш. Сад лагъайди, туьрквери чумахъдиз "degnek" ("дегнек"), азербайжанвийри "döyənək" ("дейенек") лугъуда. И гафарин мана сад я. Амма азербайжан чIала чавай "чумахъ" гафни къачунва. Къвед лагъайди, и гафунин этимология тайинарун са акъван четин туш. Къуба патан лезги фольклорда ихътин са мисал ава: "Чумал тар - чумакъ тар". Лезгийри чумахъар анжах чумал тарцин хилерикай расдай. Гъавиляй "чумахъ" гафни чумал тарцин тIварцикай арадал атанвайди шаксуз я.

Авайвал лагъайтIа, азербайжан ва туьрк чIаларай лезги чIалаз атанва лугъузвай са къадар гафарин ерибине дуьздаказ тайинарнавач. Ихътин гафарикай са шумуд рикIел хкин.

САВРУХ. Бязи авторри и гаф туьрк чIалай атанвайди ва ада "марф, къай, гар акахъай гъава" хътин мана гузвайди къейд ийизва. Гъакъикъатда туьрк чIала ихътин гаф авач. Туьрквери "саврух"диз "tîrî" ва я "kar fırtınası" лугъуда. Азербайжан чIалани саврух гаф авач. И чIала "soyuq" ("сойукъ") гаф ава ва ада мекъи хътин

мана гузва. Марф, кӀай, гар акахӀай гӀвадиз азербайжанвийри "tufan" ("туфан") ва я "firtina" ("фыртына") лугьуда.

КЪАБ. Садбуру и гафни чи чӀалаз туьрк чӀалай атанвайди малумарзава. Гьам туьрк, гьамни азербайжан чӀалара и гафуникай менфят къачузвайди шаксуз я. Амма и чӀалара а гафунин ери-бине, маса гафарихъ галаз адан мукьвавал тайинариз жезвач. Гьакьикъатда "къаб" лезгийрин "гъаб" гафуникай арадал атанвайди я. Къабни гъаб хьиз виче са вуч ятӀани туна хуьн патал къен авай затӀ я. Чахъ "са гъаб гьуьр", "са гъапа авай гьуьр", "гъапалди яд къачуна" хьтин гафарни ава.

Дегь чӀавара лезгийри гъапарив къуьл, мух, гьуьр ва маса ихьтин затӀар алцумдай. Са гъапу 150-250 грамдин заланвиле затӀ къадай. Чахъ и кар субутдай мисаларни ава: "Са гъаб къуьл цайдакай ник жедач.", "Са гъаб гьуьр сад фу я." "Са гъаб сарикай са кӀентӀ жеда". (*Килиг: Забит Ризванов, Ризван Ризванов. История лезгин. Махачкала, 1990. ч. 38.*) Са бязи лезги хуьрера исятдани къапуниз "гъаб", "гъапар" лугьуда.

ГЕНГ. И гафни туьрк гаф хьиз къелемдиз гузва. Туьрк ва азербайжан чӀалара ихьтин гаф авач. А чӀалара "enginlik" ("енгинлик") ва "genis" ("гениш") гафар ава. Къвед лагъай гафуникай чна "тегъенш" хьиз менфят къачузва. Лезгийри туьрк чӀалан "гениш" гафуникай "генг" гаф арадал гьун мумкин туш. И гаф азербайжан чӀала авай "ген" "гьяркьуб" гафуникайни туькӀуьр хьанвач. Вучиз лагъайтӀа а чӀалаз "ген" гаф вич чи чӀалай фенвайди я. Литературный лезги чӀала "цен" хьиз кхьизвай гаф къуба нугъатра "ген" хьиз ишлемишда: вахчагдин ген, дагъдин ген ва икӀ мад.

"Генг" гафни лезгийрин "ген" гафунихъ г формант акал хъана арадал атанвайди я: ген - ген-г.

ЖИДА. Им кIвенкI алай дяведин яракъ я. Амма гьам туьрк, гьамни азербайжан чIала адаз "sungu" ("суьнгуь") лугьуда. "Жида" асул лезги гаф я. Бязи нугъатра ам "чIитIа" хьиз гьатнава.

КЪАЖГЪАН. Туьрк чIалай атанвай гаф хьиз къелемдиз гузвай "къажгъан" гьакъикъатда лезги чIалан лексикадин лап куьгъне къатариз талукъ гафарикай я. Туьрк ва азербайжан чIалара къажгъандиз "къазан" лугьуда. Фонетикадин дегишвилерив гекъигайтIа, "къажгъан" гафуна туьрк чIалав са акъван къазвачир /ж/ ва /гъ/ сесер /з/ сесиналди эвез хьун генани регъятдиз къиле физвай процесс я. Амма /з/ сес санал алай /ж/ ва /гъ/ сесералди эвез хьун лезги чIалаз хас явление туш. Гъавилай чи "къажгъан" гафуникай туьрк чIала "къазан" хъанвайди шаксуз я.

Гила "къажгъан"диз чи чIалан лексикада лап куьгъне къатариз хас гаф хьиз баян гун. Къуба патан нугъатра "къаж" гаф ава. Са береда куьснетвийри чепедикай расзавай сахсияр ва къажар Къуба пата вириниз сейли тир. И сахсияр ва къажар кIериз-цIаруз исятдани дуьшуьш жезва. Къаж 10-15 литр къван яд къадай къаб я. Бязи дагъдин хуьрера адаз "къажах"ни лугьуда. Амма къажах генани чIехи къаб я. Гъа икI лезги чIала "къаб" ва "къажах" гафарикай эхцигунин къайдада цIийи гафни арадиз атанва: "къаб-къажах". Чи фикирдалди азербайжан чIала и гафни авайвал чи чIалай къачунва.

"Къаж" гафуникай лезги чIала **гъур** формант акал хъана "къажгъур" гаф арадал атанва. Къажгъур гъяркъуь, къвалар са шумуд сантиметрдин къакъанвиле

хкаж хьанвай, жив, руквар, фитер ва маса ихьтин затӀар михьун патал ишлемишзавай перциз лугьуда.

"Къажгьан" гафни и къайдада - "къаж" гафунихъ **гьан** формант акал хьана арадиз атанвайди я лугьуз жеда.

Археологиядин материалри, месела, Белиждай жагьанвай, мамонтдин кӀарабдикай раснавай, чи эрадал къведалди 30-15 агьзур йисариз талукь бадиди, ШаракӀундай, Мамрачай, НуьтӀуьгьай ва маса лезги хуьрерай жагьанвай, чпихъ агьзур йисарин тарих авай маса къапарини гьам "къаб", гьамни "къажгьан" гафар лезгийриз махсус тирди субутзава. Туьрквер Къафкъаз-диз къведалди лезгийри чепедин, ракъун ва цурцун къапарикай, гьакӀни жуьреба-жуьре къажгьанрикай менфят къачузвай.

КЪАДАКЪ // КЪАДАКЪ. Им эсиллагь туьрк гаф туш. Къадакъ са шумуд затӀ сад-садав галкӀурдай, са шумуд затӀ тӀарамдиз къадай затӀуниз лугьуда. Ам лезги чӀалан "къун" гафуникай туькӀуьр хьанва. "Къадай" гафунин эхирда авай /й/ сес /къ/-далди эвез хьана "къадакъ" гаф арадал атун тӀебии кар я.

ГЪАВАР. Чи фольклордин лап къадим жанрийрикай садан тӀвар тир и гаф азербайжанвийри чавай къачуна "гьолавар" хьиз ишлемишзава. Алатай асирдин 30-40-йисара Азербайжанда фольклордин материалар кӀватӀдайла лезгийрин гзафни-гзаф манияр, махар, риваятар, къисаяр ва маса жанрийриз талукь чешнеяр азербайжан чӀалаз элкьуьрна, азербайжанвийрин сивин эсерар хьиз къелемдиз ганай. Гьабурукай яз "гьаваррикай" "гьолаварар" авунай. Гьакьикьатда им анжах лезгийриз хас фольклордин жанр я.

Гъаварар лезгийрин Сифте ргал сувардихъ галаз алакъалу манияр я. Цанар цадайла хуьруьн жемятдин разивилелди са яшлу лежберди вичин туьрез никІин чкадиз акъуддай. Адан гуьгъуьна аваз атай агъалийри никІин къерехда цІай ийидай. Тежрибалу лежберри викІиник малар кутуна, яцариз "гъиш, куь къадамар берекатлубур хуьй" лугъудай ва сифте цІар тухудай. НикІин и къилий а къилиз фена хтуниз са ргал лугъудай. И сифте ргалдилай гуьгъуьниз яшлу лежберри чпин кІвалах жегьилрал тапшурмишдай ва Сифте ргалдин суварихъ атанвайбурун патав хъфидай. НикІин къерехда винел гъар жуьредин тІямлу няметар алай суфра экІядай ва вирибур шад яз, цІийи йисан магъсулрикай рахаз-рахаз тІуьнив эгечІдай. Гъа и жуьреда ял ягъиз-ягъиз зуьрнечийри зуьрнейриз, жегьилрини аялри кІвачериз, лежберри чил гъализ-гъализ манийриз гуж гудай. Абурун манийриз гъаварар лугъудай. Гъав къуд ргалдин къадардин уьлчме я. Гъар къуд ргалдилай гуьгъуьниз лежберри маларив ял ягъиз тадай ва чпини ял ядай. Бязи авторрин фикирдалди, са гъав са гектардин къудакай са паюниз (250 квадратметр) барабар я. (*Килиг: Забит Ризванов, Ризван Ризванов. История лезгин. Махачкала, 1990. ч. 41.*)

Гъаваррин гзаф чешнейрин са бенд ругуд цІарцІикай ибарат я. Са бендини муькуьди тамамарда:

Мили яцраз къуьл гуда,
 ЦІару яцраз сил гуда.
 Ял тийизвай "ЧІулав" аз
 Къалгъанар квай векъ гуда.

Гъав! Гъав! Мили яц,
Гъиш! Гъиш! Пиле яц!

Гъав! Гъав! Пиле кел!
КІвач акІура чиле, кел!
Гатфар хъурай, зул хъурай,
Къуълер, мухар бул хъурай!
Гъав! Гъав! Пиле кел,
Гъав! Гъав! ЦІару кел!

Ихътин мисалар мадни гъиз жеда. Гъаваррай лежбер-рин мурад-метлеб, абурун хайи чилиз муьгъуббат хъсандиз къатІуниз жеда.

Садбуру азербайжан ва туьрк чІалари чавай къачун-вай бязи гафар чи чІалаз фарс чІалай атанвайбур я лугъузва, месела, "киле", "батман", "шуьмшат", "тІа-рам", "аваран", "кавча" ва маса гафар. Чна фагъумза-вайвал, им дуьз фикир туш. Вучиз лагъайтІа фарс чІала а гафар чавай къачунвайди регъятдаказ субутиз жеда. Ихътин са шумуд гафунин ери-бинедикай лугъун.

КИЛЕ. Бязи чешмейра им фарсарин 2,5 кило-грамдиз барабар уьлчме тирди къалурзава. Гъакъикъат-да им чи уьлчме я ва и гафни фарс чІалаз чи чІалай фенва. Гекъигаила, чи килени фарсарин киле туьш къвезвач. Чахъ къве жуьредин киле ава: Куьредин киле ва Къубадин киле. Сад лагъайди 6 килограмдиз, къвед лагъайди 10 килограмдиз барабар я. Чахъ чара-чара килеяр авайди фольклордин материалрини тестикъар-зава: 1) Куьре пата Къуба киледин нирх твамир. 2) На ви киледал, за зи киледал. 3) Килеяр чара ятІани, чун лезгийр я.

БАТМАН. Тарихдин чешмейрай малум жезвайвал, батман лезгийрин заланвал алцумдай уълчме я. И гъакъиндай Иранда урусрин посольствода кIвалахай А. И. Лопухина 1718-йисуз генани гегъеншдиз кхъенай. Ада лезгийрин са батман 14 фунтдиз барабар тирди къалурнава. ИкI гысаб авуртIа, са батман 5,733 килограмдиз барабар я. (*Килиг: Забит Ризванов, Ризван Ризванов. История лезгин. Махачкала, 1990. ч. 37.*)

Чи фикирдалди, и композитдин къурулушда кве диб ава: "пуд" ва "ман". Сифте и гаф "пудман" хьунухь мумкин я. Заланвал алцумдай уълчме хъиз чахъ кве жуьредин ман авай: гъвечIи ман ва чIехи ман. ГъвечIи ман 2 килограмдиз, чIехи ман 3 килограмдиз барабар я. Хъсандиз фикир гайитIа, са лезги батман 3 гъвечIи лезги мандиз барабар тирди малум жезва. Гъавилай и уълчмедиз "пудман" лугъун тIебии кар я. И гафуникай "батман" хьуниз кве жуьреда баян гуз жеда: 1. Композитдин къурулушда авай сад лагъай диб дегиш хъанва. Ихътин дегишвал лезги чIалан комбинаторикадиз хас жигъет я. 2. Фарсари "пудман" гаф чавай къачуна, "батман" хъиз чав вахканва.

ШУЪМШАТИ. Тарихдин чешмейрай малум жезвайвал, Самурдин тамара гзаф къиметлу тарар авай. Кве тарцикай VII асирдин вакъиаяр къелемдиз къачудайла арабрин тарихчи А'сам ал-Куфиди малумат ганва. Абур серкIвед тар ва шуъм тар я. Сад лагъай тарцин пешерикай лезгийри дарман хъиз менфят къачузвай. А пешер шупIна пелел эцигайла къилин тIал атIудай. Къвед лагъай тар фарсари атIуз Ирандиз тухузвай. А тарарикай гимияр расзавай. Абурун чапхунчивилин нетижа яз Самурдин тамара шуъм тарар къилий-къилди

терг хъана. И тарцин тІвар "шуьмшат" хъиз фарсарин меце гьатна. Араб авторди малумат гузвайвал, шуьм тарар къакъан ва дуьз тарар тир. Мумкин я чна "шумал" ("стройный") хъиз ишлемишзавай гаф шуьм тарцин тІварцІелай туькІуьр хьун.

Азербайжандин бязи авторар лезги чІалай азербайжан чІала къачунвай гафар масакІа къелемдиз гуз алахъзава. Новрузлу Семендер Салманова кхъизва: "Къуба. И гаф хиналугъ чІалай атанвайди я - КІеле лагъай чІал я... "Бакы" гаф туьрк чІалан гаф туш. И тІвар хиналугъ чІалан "Боку" гафунилай къачунвайди я." (*Килиг: Рагъим Алхас. Ватандин авазар (азербайжан чІалалди). Баку, 1998. ч. 9.*). Гъа икІ и авторди кхъизвайвал, "Къафкъаз", "Каспи", "Байлакъан" ("Пелекъван"), "албан", "Къзазах" гафар, гъакІни Къуба ва КцІар районрин вацІарин, чкайрин, дагъларин, гъуьлуьн, халкъдин ва маса тІварар хиналугъ чІалан гафарикай ибарат я." (*Винидихъ къалурай чешме, ч. 5.*).

Ахпа ада Хиналугъ Шемкир райондай куьч хъанвай Хынна хуьр я лугъузва ва эхирни хиналугъвийрикай гунар ва туьрквер ийизва. Лезги чІалан гафар ва топонимар хиналугъ чІалан гафар хъиз къелемдиз гузвай, хиналугъ чІал вич лезги чІаларин группадик акатзавайди рикІелай ракъурзавай и касдиз вучиз ятІани къадим ва девлетлу лезги чІал аквадай вил авач. Ихътин авторар садни къвед туш. Абуруз атІай жаваб гун чи чІалан алимринни пешекаррин буржи я.

Гъа икІ, гекъигунинни тарихдин рекъелди гафарин дувулар тайинардайла азербайжан ва туьрк чІалари лезги чІалай цІудралди гафар къачунвайди малум жезва.

**АЗЕРБАЙЖАН ВА ТУЪРК ЧІАЛАРИ ЛЕЗГИ ЧІАЛАЙ
КЪАЧУНВАЙ ГАФАР:****А**

аваз	арфунаг
аваран	архаш
алаша	аси
алпан	афар
алхиш	афатар
аран	

Б

баку // паку	биян
батман	буза
белге	булама
бишме	бураз

В

валчагъ	веревирд
везне	виже

Г

гапІал	ген
гапІал-гапІал	генг
гез	гибе

гимре	гирве
гуйне	гуйтIуь
гилавар	

Гъ

гъуруш

Гъ

гъавалат	гъебе
гъалим	гъелегъ
гъанеф	гъелбе
гъача	гъиргъир
гъашем	гъуьм

Д

дабакъ	дегъне
дав	дегъре
далда	делема
даллай	демек
дана	денде
дарадар	дишле
даркал	душаб
девдев	дуьгве
дегъ	дуьз

Ж

жандум
жида

жиргъажи

З

зирба

И

иер
ими

ипри

К

кавча
кавха
карка
каркун
какур
киле
кирс
ких
кула

кура
куц
куър
куьтен
куьтуьм
куьтягь
кфил
кхум

Къ

къаб
къаб-къажак

къавах
къадакъ

кѡажгѡан	кѡебекѡ
кѡажгѡур	кѡеме
кѡалтах	кѡенси
кѡалча	кѡенетар
кѡалчамаг	кѡуба
кѡаншар	кѡундах
кѡат	кѡура
кѡах	кѡурмуку
кѡаш	кѡутан

Кѡ

кѡали	кѡудял
кѡалича	кѡун
кѡарай	кѡуру
кѡаркѡулув	кѡурагѡ
кѡенер	кѡурамат
кѡит	кѡуркѡушум
кѡудкѡаш	кѡуршах

КІ

кІан	кІир
кІеле	

Л

лабаз	линг
лезги	лит
лемкѡе	

М

мадар	мегъ
магъи	мукаш
магъут	муьшкуьр
манжанах	мятягъ
маргъал	

Н

навала	наргъа
нарат	негъре

П

паж	пип
паласа	писпӀи
пел	пурни

Р

ричал

С

саврух	силе
сатул	сифте
секлем	сув
секуьл	сулуф
сейли	сумаг
сил	

Т

тавар	тапхур
тади	тере
тагъар	тинг
тала	тум

ТI

тIанбур	тIапур
тIанур	тIарам

У

удин	уьлчуь
усал	уьнуьг
уьлен	

Ф

Фите

Х

халича	хенек
хамут	хинкIар
хара	хурушум
харал	хурчар
хенжел	

Хъ

хъутур

хъуцIур

Хь

хьар

Ч

чала

чувал

чаргавар

чугъул

чарчар

чумахъ//чумакъ

часпар

чумур

черпел

чухва

чешни

чухур

чичIин

чуьнгуьр

члахъ

чхра

ЧI

чIимчIир

Ш

шагъвар

шире

шалта

шихижани

шандакъ

шумал

шарабан

шуткъу

шеле//шала

шуьмшатI

шефте

шуьре

Ә

эвелук//эвелиг
эмбиз
эменни

эренлар
эркеш

Ю

юргъа

Я

ява
ял

япунжи
ях

И сиягъда гъатнавай бязи гафар лезги чІалай анжах азербайжан чІалан къуба диалектди къачунвайбур я. Месела: *тади, тІанур, бишме, гимре, усал, кура, тере, пип, денде, нарат, къажгъур, наргъа, лабаз* ва мсб.

Идалай гъейри азербайжан ва туьрк чІалари лезги чІалай цІудралди чкайрин тІварарни къачунва. Мисал яз агъадихъ галай топонимар къалуриз жеда: Алан, Алпан, Амарас, АнтІар, Аран, АрцІ, Бармак, Гаргар, Гелда, Гирда, Давдакъан, Дегъне, Куьр, Куьрсан, Касан, Къавкас, Къуба, КъакъанкъатвацІ, Къвепеле, Къудкъашан, Къудял, Лацуб, Леки, Мингечавир, Мугъан, Муьшкуьр, Партав, Пелекъван, Пелпеле, Сапайгъуьл, Туртур, Худат, Хурдалан, Цул, Чирагъ, ЧІур, Шабуран, Шамхуьр, Шарван, Шекан, Шуллер, Шумагъ ва мсб.

Ахтармишунрай малум жезвайвал, азербайжан ва туьрк чІаларай лезги чІалаз 830-дав агакъна гафар атанватІа, а чІаларини лезги чІалай 300 къван гафар къачунва.

Гъа и рекъяй къиле тухвай ахтармишунри чаз гъам лезги чІалан къуба наречиядин са къадар гафар азербайжан ва туьрк гафарикай чара ийидай, гъамни чи литературный чІала авачир, амма къуба нугъатра авай гзаф гафарин ери-бине тайинардай мумкинвал гузва.

Гъа икІ, чІалан материалди чун ихътин фикирдал гъызва: лезги чІалан виридалайни чІехи наречие куьре наречие ваъ, къуба наречие я. Къуба наречиядин къилин диалект къуба диалект я. Анжах Къуба пата 117 хуьруьн ва 19 поселокдин агъалияр, гъакІни Къуба, КцІар, Хачмаз, Баку, Сумгаит, Генже, Шамахи, Девечи, Сиязан, Худат, Агъдаш, Гуьйчай, Исмаиллы, Къазимегъамед, Къвепеле, Шеки, Къах, Огъуз шегъерра яшаммиш жезвай лезгийрин чІехи пай и диалектдалди рахазва. Къуба диалектди гъатта маса диалектрик акатзавай бязи хуьрерин нугъатарни ассимиляция авунва. Алай вахтунда Куьре патан бязи хуьрерни (Мегъарамдхуьруьн райондин Гилияр, Къуйсун ва маса хуьрер) и диалектдалди рахазва. Тарихдин чешмейрай малум жезвайвал, Куьре ханлухдин чІавуз ина къуба диалектдикай генани гегъеншдиз менфят къачузвай. Чи фикирдалди, им бязи лезги тайифайри Къулан вацІун гъам чапла, гъамни эрчІи пата хуьрер кутунин нетижа я. Мисал яз гили тайифади Къуба пата гилан Мучугъ хуьруьн патав кутур къадим Гилиг (Гилигар) хуьр къалуриз жеда. Куьре пата абуру Гияр шегъер кутунай. Чапхунчийри и шегъер чукІурайдалай гуьгъуьниз гиярвийри чпи арадал гъайи

хуьрериз хайи тайифадин тӀвар ягъанай. Гиляяр (Гиля+яр) топоним гъа икӀ арадиз атанай. Ина "яр" компонентди бязи авторри кхъизвайвал, гьуцдин тӀвар ваь, гзафвилин къадар къалурзава. (*Килиг: Мелик-мамедов М. Гияр. И тӀвар гъикӀ арадиз атана? "Самур" газет, 2003-йисан 31-март.*).

Къуба диалектдин ахцегъ диалектдихъ галазни са къадар ухшарвилер ава. Куьре наречияда авачир цӀудралди гафар ахцегъвийри ва къубавийри сад хъиз лугьуда. Гъавилияй, чи фикирдалди, лезги литературный чӀалан дибда къуба ва ахцегъ диалектар гъатнайта, и чӀал генани девлетлу хьунухъ мумкин тир. Винидихъ гъайи делилар асасдиз къачуна къетӀидаказ лугьуз жеда: чи литературный чӀал къуба ва ахцегъ диалектрин гафарикай гегъеншдиз менфят къачун шартӀуналди девлетлу авуна кӀанзава.

Къуба диалектда лезги литературный чӀал патал гзаф маракълу гафар авайди М. М. Гъажиева къилди къейд авунай (*Килиг: М.М. Гаджиев (Из лингвистического наследия) Составитель: А.Г. Гюльмагомедов. Махачкала, 1997. ч. 129.*). Забит Ризванова къуба наречиядин бязи нугъатар ахтармишайдалай гуьгъуьниз кхъенай: "И нугъатра лезгийрин эдеби чӀалан фондуна гъат тавунвай, адак кухтун чарасуз тир вижевай гафарни, терминарни, ибараярни авазва." (*Забит Ризванов. Газетди кьенвай миллетдал чан хкида. "Самур" газет, 1992-йисан 2-8-март.*). Гъакъикъатдани икӀ я. Литературный чӀал мадни девлетлу авун патал къуба нугъатра вишералди къиметлу гафар ава. Герек тирвал баянар гайитта, а гафар чӀалан алимри, пешекаррри, лезгидалди рахазвай вирибуру хушдаказ къабулда. Са

гафни авачиз, гележегда чІалахъ галаз машгъул ксари гъакІни а гафар литературный чІалак кухтун чарасуз тирди мукъувай къатІунда ва и кар патал вири алухъунар ийида.

КЪИМЕТЛУ ГАФАР

Чи кхьинрин чІала авачир къуба нугъатрин гафар гъам тарихдин чешмейра, фольклорда, илимдин кІвалахра, классикрин яратмишунра, гъамни халкъдин меце дуьшуьш жезва. КІвенкІве тарихдин чешмейриз вил вегьен. Ина къадим алпанрин (лезгийрин) гьихътин гафар аватІа килигин.

ПАТАРАГ. Моисей КъакъанкъатваЦвидин VII-IX виш йисарин вакъиайрикай малумат гузвай "Алупандин тарих" ктабда чкадин агъалийри килисадиз гузвай налогрин арада "патараг" лугъудай налогни авайди къейд авунва. Алупандин пачагъ Муъмин Вачаганан (487-510 йй.) теклифдалди къабулай "Килисадин къайдадиз талукъ къанунар" ахтармишай алимри кхьизвайвал, им Вачагана алпанрин христиан диндал къведалди авай диндай къачунвай налогдин жуьре тир. (*Килиг: Зия Бунядов. Азербайжан VII-IX асирра (азербайжан чІалалди). Баку, 1989. ч. 64.*)

"Патараг" динэгъли тушир ксари гъар йисуз чпин рагъметдиз фенвай мукъва-къилийрин ругъ шадарун патал мал-къарадалди килисадиз гузвай незуьр тир. Рагъметдиз феѝи касдихъ балкІан авайтІа, адан хизанди килисадиз пурар алай са балкІан гана кІанзавай. Эгер ам вичихъ къарамал авай кас тиртІа, хизанди незуьр яз са яц гудай. (*Килиг: История Агван*

Моисея Каганкатваци. Пер. К. Патканова, СПб. 1861.ч. 66/57.)

Гъа инал лугъун хъи, я К. Паткановавай, яни алай девирдин алимривай "патараг" гафунин мана ачухариз жезвач. Амма лезги гъавардай адан мана къатІунун четин туш.

Гъав! Гъав! ЦІару яц!
 Кагбал хъанвай хару яц!
 Вун зулалди хуьда за,
 Патарагар гуда за.
 Гъав! Гъав! ЦІару яц!
 Гъиш! Гъиш! Хару яц!

Къуба наречиядин КцІар диалектда и гаф "патара" хъизни дуьшуьш жезва. 1990-1992-йисара СтІура фольклордин чешнеяр кІватІдайла чаз къуьзуьбурувай гъуцариз лугъузвай ихътин гафар ван хъана:

Чан чІехи гъуцар,
 Чун я чуй кІусар
 Чуй рекъе пара,
 Гуда патара.
 Яхъ чуйне жи гъил,
 Хин чуна жи чил.

АВАГ. АВАГАН. "Алупандин тарих" ктабда пачагъ Вачаганан къанунрикай 14-къанунда "аваг" гаф дуьшуьш жезва. (*Килиг: История Агван. пер. К. Патканова. СПб. 1861. ч. 101.*). Бязи авторар и гаф эрмени чІалахъ галаз алакъалу ийиз алахъзава ва абуру "аваг шэн" ("хуьруьн кавха") хътин ибарани ишлемишзава. Амма

"аваг" эрмени гаф хьунухъ мумкин туш, вучиз лагъайтІа гъа ктабда къалурнавайвал, хуьруьн чІехиди-аваг ацукъзавай идарадиз "аваган" лугъузва. Эрмени чІала "аваган" гаф авач. Гъам "аваг", гъамни "аваган" гафар лезги чІалан "ава" гафуникай туькІуьр хъанвайбур я (ава+г=аваг; аваг+ан=аваган).

Юкъван асиррин эрмени чешмейра хуьруьн кавхадин "гехджавага" хътин тІвар дуьшуьш жезва. Им эрмени чІалаз гуьгъуьнлай атанвай гаф я. Вучиз лагъайтІа адал къведалди эрмени чешмейра хуьруьн чІехидан тІвар "дасапета" хъиз гъатнава. Эгер "гехджавага" гафуна "гехдж" гафунихъ "хуьр", "авага" гафунихъ "кавха" хътин манаяр авайди фикирда къуртІа, чна къве гафуникай туькІуьр хъанвай и терминдин эвел ва эхир гадарна, юкъни-юкъван "аваг" къачун мумкин туш. Аквар гъаларай, эрменийри чпин чІалаз атанвай "аваг" гаф "гехдж" гафунихъ галкІурна са гаф арадал гъанва. И фикир алпан чешмейра "аваг" гаф текдиз ишлемиш хьунухъни субут жезва.

Къуба нугъатра "аваг" ва "аваган" гафар исятдани гьалтзава. Бубайрин мисалдиз фикир гун: "Чал я вак гьалтда, я аваг". Са манида лугъузва:

На къилихар дегишармир,
Хуьруьн аваг хъана лугъуз.
Пехъи ченги хъуьрезва зал,
Буна зи рикІ хана лугъуз.

ДИВАХУР (ДИВ+ХУР). XII виш йисан тарихчи Мхитар Гоша вичин "Алпан летопись" тІвар ганвай ктабда Дивахур лугъудай чкада къиле фейи вакъий-

рикайни кхъенва. "Див" лезгийри шейтӀандиз, "хур" дагъдиз лугъудай. "Дивахур" гафуни "ШейтӀандин дагъ" хътин мана гузва. Чахъ "Дивахур" хътин топонимни ава. Азербайжандин машгъур тарихчи, академик Зия Буьнядовани и топонимдиз гъа ихътин баян ганва. (*Килиг: Моисей Каланкатуклу. Албаниядин тарих. Мхитар Гош. Албан летопись (азербайжан чӀалалди). Баку, 1993. ч. 249.*) Къуба нугъатда "див" ва "хур" гафарикай гилани менфят къачузва.

ХУРС. ХУРСАН. Академик В.Ф. Минорскийди Х асирда Ширваншагъдик акатзавай пуд лезги вилайт-дикай сад Хурсан тирди къалурнава. Адан фикирдалди, и вилайт Шабрандинни Муьшкуьрдин арада авай. (*Килиг: Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI вв. М., 1963.*) Чешмейрай малум жезвайвал, Хурсандихъ гзаф берекатлу чилер авай. Чахъ "Хурсан" тӀвар алай халичани ава. Бязи авторри и халича Ирандин Хорасан вилайтдихъ галаз алакъалу тирди къалурзава. Им дуьз фикир туш, вучиз лагъайтӀа лезгийри чпин халичайриз, чна винидихъ къейд авурвал, анжах лезги хуьрерин, шегъеррин, магъалрин тӀварар ягъадай.

Къуба нугъатра чилин гъалар къалурзавай "хурх" (жими къар) гаф хъиз, "хурс" гафни ава. И гафуни "мублагъ" хътин мана гузва. Мублагъ чилиз "хурсан" лугъуда.

Алупандикай кхъенвай араб чешмейра икъван гагъди чпин мана ачухариз тахъанвай топонимарни дуьшуьш жезва. Къуба нугъатрин куьмекдалди а топонимрикай са къадарбуруз агъадихъ галайвал баянар гуз жеда:

Таранак - рагъ тӀимил аватзавай чка

Санкъар - элячІ тежедай чка

Харакъ - тепейрин гапІал

ДугІ - дере чкаяр

Михйар - дагъдин хкатнавай чка. Дербентдин патав лезгийрихъ ихътин тІвар алай кІелени хъанай.

Касан - кас тайифадин тІварцІикай туькІуьр хъанвай хуьрерин ва шегъеррин тІварар

Тампад - там + пад

Падтагъ - пад + тагъ

КІамбичІ - кІам + б + ичІ, ичІи кІам

Танциг - тан + циг

Шааку - ша + аку. Им кІеледин тІвар я.

Пелекъван - пеле + къван

Араб тарихчийрикай Якъубидин, Абу Йусуф Якъутан, Балазуридин, Агъмед ибн А'сам ал-Куфидин, Табаридин, Масудидин ва масабурун ктабра гъатнавай са къадар къадим алпан (лезги) гафарин манаяр къуба нугъатрин куьмекдалди икІ ачухариз жеда:

Агалун - кІевирнавай чка, кІеле. Чешмейра Къвепеле кІеледикай рахадайла и гафуникай менфят къачунва.

Тав - къакъан чка

Цапан - къванер гадардай яракъ

Парта - такабурлу

Тегъпер - дегъредиз ухшар яракъ

Вече - бегъер гудай

Тагъан - гужлу. Чахъ Тагъан тІвар алай пагъливанни хъанай.

Сак - цегърен хамуникай раснавай къалхан

Гий - кІунтІ

Циг - къецІил

Абант - ахъа

Авраз - хуьруьн жемьтдин собрание

Чум - агъвал

БукI - лукIарин чIехиди

Шув - тик

Авас - дагъдин кIукI

Къас - чупур

Фирагъ - акъуллу

БицI - алчак

Панкъ - авам

Кесмет - техилдин налог

Кешкел - чилин магъсулрин налог

ШатI - вяде

МацI - менфят

МикIил - къавум

Диге - ватан

Дине - уьлкве

Шуьм - мягъкем

КъиритI (къиркъитI) - ферсуз

Наргъа - яргъи суьгъбет

ГуьтI - рикIиз хуш

Легъ - вирт хуьдай чепедин къаб

Кистияр - дилибур

Къас - зарар

Сани - гъейри

ШепIес - гунагъ

И гафарикай бязибур алпан тарихчи Есаи Гъасан Жалалянан "Алпан уьлкведин куьруь тарих" (1702-1722-йисар) ктабдани гъатнава.

"Кешкел" ва "кесмет" гафариз Азербайжандин тарихчи Мегъамед Гъасан Велиева (Багъарлы) 1921-

йисуз Бакуда чапдай акъудай "Азербайжан" ктабда ихътин баян ганва: "Жардин ва Илису султанлухрин ингилояр ва мугъалар (мугъулар - М.М.) яшамиш жезвай хуъреривай гъар йисуз чилин магъсулрин цІудакай са пай къван "кешкел" лугъудай бигер къачузвай. И бигер XVI асирда Жар ва Илису гъилик кутур лезгийр паталди къачузвай. Лезгийриз табий хъанвай халкъари гъакІни абуруз "кесмет" лугъудай налог гузвай. Им Жардин ва Илусудин лезгийриз чилин магъсулрилай алава яз гузвай техил тир." (*Мегъамед Гъасан Велиев (Багъарлы). Азербайжан (азербайжан чІалалди). Баку, 1993. ч. 66.*)

Къуба нугъатра авай бязи гафарин асул акъатай чкъар ахтармишайтІа, а гафар акатайвал ваъ, логикадин бинедал арадиз атанвайди, са гъи ятІани нугъатдиз ваъ, вири халкъдиз махсус гафар тирди къатІуниз жеда. Мисал яз агъадихъ галай гафариз фикир гун:

Арбат - иеси.

Арда - ярамаз. И гаф къиникъинин гъуц Ардавулан тІварцІикай тукІуър хъанва. "Арда" ва "Ардавул" гафарин манайрани мукъвавал ава.

БатІа - гуърчек. Агъул чІала гуърчекдиз "батІар" лугъуда.

Бис (бицІ) - алчах. Писвилерин гъуц Алапехъдиз куъмек гузвай Бистан гъуцдин тІварцІикай тукІуър хъанва.

Вилевил - и къил а къил авачир. "Вил" гафуникай арадиз атанва.

Гийин - мурад. Им чи чІалан лап куьгъне къатариз талукъ гаф я. КцІар райондин Цуру Худат хуьре Гийин пІир ава. Марф кІандайла инсанри адан къванерал яд

иличда. Рагъ кIан хъайила гъа къванерал цIайда. Им чаз гъуц диндилай амай адет я. Гийин тарциз "мурад тар"ни лугъуда. Чахъ "Гийин гаф - къилин гаф" хътин бубайрин мисални ава.

Гъала - гъакъи. КцIар райондин Цийихуьруьнни Тигъиржал Паласадин арада "Гъалад пел" лугъудай чка ава. Къуьзуьбуру лугъузвайвал, къадим девирра а пелен кIане регъвер авай. И регъверин иесиди агъалияр анив агакъ тавунмаз, гъа пелел гъала (гъакъи) къачудай. Гъавилай аниз "Гъалад пел" лагъанай.

Гъилихъар - къапунин гъиле къадай чкаяр. "Гъил" гафуникай туькIуьр хъанва.

Гъаш-гъуьш - жуьреба-жуьре затIарин хкатаяр. "Гъашемар" гафуникай.

ЗуракI - ярумчух. - **АкI** суффиксди "зур" гафунихъ кикIана арадиз гъанвай гаф.

Зуран - къерех.

Ихъей-техъей - ван хъайи-тахъай. "Хъун" ва "тахъун" гафарикай арадиз атанва.

Кунз - лаваш хътин гергил (элкъвей) афар

Куьшуь - каркун, куьп.

Къайсар - лап къайи. Им "къайи" ва "сур" гафарикай арадиз атанвай гаф я.

Къайсархана - лап къайи чка.

Къефле - къадарсуз, лап пара. КцIар райондин чилерал алай Къефле пIирен тIвар и гафунихъ галаз алакълу я. VII виш йисан юкъвара Салман ибн Раби'а къиле аваз атай арабрин къушун лезгийри ва гъезерри инал кукIварнай. Халкъди а чкадиз "Араб къефле къейи чка" лагъанай.

КъартIа - пагъливан. "Къар" гафуникай тукъIуър хъанва. "Къар хъиз кикIидай" манада.

Къваркъ - куьгъне ипек.

КъетIенкъил - жув вилик-къилик квайди хъиз къалурун. "КъетIен" ва "къил" гафарикай.

КIарабан - скелет. "КIараб" гафуникай тукъIуър хъанва.

КIвара - жугъунин тIеквен.

КIяна (кIвяна) - дяве авуна, екъубъгъубнар авуна.

Лац - лув гузвай гими. Чи мифологияда гъуцар лацара аваз чилел къвезвайди къалурзава. Гъатта чи манийра ихътин цIарар ава: "Цавай атай лац акурла, Чили-цаву гъайбат гуда."

Лацан - лацар ацукъзавай чка.

Малкамут - пис амалрин дишегъли. Лезги мифологияда персонаж. Ардаул гъуцдин куьмекчи Малкамутан тIварцIихъ галаз алакъалу гаф.

Патуза - элкъведай ван. КцIар райондин Вини ТИгъиржалрин хуьре Патуза тIвар алай къвал ава. И къвалан кIане гъарайла ван элкъвена хкведа. Гъавиляй адаз дегъ девирра "Патуза" тIвар ягъанва.

СветI - дрозифил. "ВетI" гафунихъ галаз алакъалу я. "ВетIрелай куьлуь тIветI" манада.

Сед - мусибат. Залзаладикай чкIана чиле акIай къадим Сед шегъердин тIварцIихъ галаз алакъалу гаф.

Тарк - дубинка. "Тар" гафуникай тукъIуър хъанва. Чи хуьрера дишегълийри таркинив гатаз къилерай къуьл авадардай.

ТуьхецI - къезил хесетрин инсан.

ТуьхецIвал - инсандихъ къезил хесетар хъун.

Фир - чухур. "Фур" гафуниз мукъва я.

Хайма - кьелечІ рух.

Хая - диде.

Хьиткьинаг - бумба. "Хьиткьинун" гафуникай туькІуьр хьанва.

Хьына - ахпа.

Хьелгуман - хьел-чемерукІдин дяве. Къуба патан махара дуьшуьш жезвай гаф.

Цанцук - кьизилгуьл. Агьул чІала кьизилгуьлдиз "цантук" лугьуда.

Цая - буба.

Чуруш - цІийиз акъатнавай векь. "Чур" гафуникай арадал атанва.

Шид - дерин. Куьре пата "шид фур" ("дерин фур") хьтин ибара ава.

И сиягьдиз мадни цІудралди гафар алава хьийиз жеда. Сиягдай аквазвайвал, къуба нугъатрин ихьтин гафар махсус логикадалди, чІалан кьанунрив къадайвал арадиз атанва ва абурукай литературный чІала гегьеншдаказ менфят къачуз жеда.

Къуба нугъатра чи литературный чІала авачир, гьакІни маса чІаларай къачунвай гафар эвез ийидай гзафни-гзаф гафар ава. И фикир агъадихъ чна гузвай куьруь сиягьрини тестикьарзава:

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЧІАЛА АВАЧИР ГАФАР

Аваг - управляющий села

Аваган - административное здание управляющего села

Агай-магай - сказочный персонаж

Айса - невезучий

- Акач** - горная голубь
Алаба - удивительное дело
Арба - весенний праздник цветов
Ахчаг - панталоны
Ахсир - болезнь зубов
АцIуца - вид лезгинского хлеба
АчIах - вид лезгинского хлеба
Багъдади къуш - альбатрос
Баклук - хлеб из кукурузной муки
Бакъа - вечно живой
Бан - кузов (арбы)
Белегъ - человек с узким мировоззрением
БукI - надзиратель рабов
Валагар - вид цветов
Вара - не в коем случае
Вел - молотильная доска
Гамал - не орошенная земля
Гевшерун - проявлять легкомыслие
Геренвал - частота
Геркил - круглый
Гугав - большая волосатая муха
Гунгач - кисть
Гъилихъар - ручки посуды
Гъуруш - испорченная жидкая еда
ГъучI - посуда для смеси цемента и песка
Гъече - предмет временно выданный займа
Гъадри - мясной бульон
Гъура - эксперимент
Дамбул - слива
Делегай - рассеянный
Диргер - десна

- Дуьше** - ягодная потока
Жагьал // жангьал- черв, личинка червей в мясе
Кацир - тур после трех лет
Кесмет - вид налога
Кетил - балка в стене
Кечил // кичил - глиняная ножка
Кешкел - вид налога
Кула - большая открытая корзина для тоскания на спине соломы
Кунз - тонкий круглый пирог с начинкой из трав
КуфтӀа - ведьма
Куьм - навес для сушенных трав
Кьаблама - полоса
Кьайсар - слишком холодный
Кьайсархана - слишком холодное место
Кьалтах - совсем старый
Кьефедан - чайник (для кипячения)
Кьефле - многочисленная армия
Кьугьунраг - фокусник
Кьулла - небольшой бассейн, наполненный питьевой водой
Кьура - дикий виноград
Кьасу - зеленоватый
Кьапсу - деревянный поднос
Кьев - 1) одна из женщин одного мужа по отношению к другой; 2) балка
Кьелид - жена девира
Кьирикь - понос
КӀайма - кол с заостренным верхним концом
КӀакӀ - персулок
КӀамбур - большой ком земли

- КларкIал** - деталь водяной мельницы
КIапIарзин - вертушка
КIем - охапка
КIеп - маленький мешочек
КIемпIи - полный, толстый
КIемпIил - толстяк
КIид - личинка
КIиисар - сладкие косточки абрикосов
КIура - юный
КIуравал - раннее юношества
Лаф - внутренняя часть дерева
Лац - космический корабль
Лацан - космодром
Леме - шелуха риса
Лемен - вид лезгинского черного хлеба
Лирли - лирическая песня
Магъбани - слишком щедрый
Макъ - белое колючее однолетнее растение (из сока которого изготавливают жвачку)
Мамургъан - лекарство для раны (состоит из воска, яичного желтка и жира)
Масагар - вид цветов
Мегел - место остановки стада, скота в полдень
МукIла - лекарство для лечения крапивницы
Муърц - родовые схватки
Нанай - ни рыба, ни мясо
Паквар - сушеные фрукты
Палама - белоручка
Патараг - вид налога
Пев - ничего не умеющий
Пелега - самая сильная и ядовитая змея

- Перен** - липовый документ
Шадан - медная кружка
Ригай - карий
Ригье - культивация
Ругьу - голубой
Руп - стограммовая гиря
Рупа - мера сыпучих тел, равная 80 кг
Савган - большая дворовая собака
СакI - щит из козлиной кожи
СакIал - оранжевый
СалакIай - бестактный
Салал - прозрачный
Салалвал - прозрачное состояние
Самбар - слишком много
СанкIар - мерзавец, негодяй
Сатул - большая медная кружка
Сед - горе, несчастье
Сер - праздник лезгин, проводимый в начале мая
Силимар - вид цветов
Сунухьи - костоправ
Сублубан - один из видов лезгинского хлеба
Суьлубкарун - льстить
СуьнкIуьр - гипнотизер
Талха - светложелтый
Тапрак - маленький мешок
Тарк - дубинка
Тегьпер - вид оружия
Тенгер - веранда
Тулум - вид мужской прически
Тухул - легкие
ТухвецI - человек с легкомысленными выходками

- Тпахраг** - вид цветов
Тваракъ - черномазый
Тигъран - название ковра, связанный с сел. Тигъир
Умарат - имущество
Ферз - самый нужный
Фирина - кушанье в виде густого киселя из рисовой
мелькой крупы на молоке с сахаром
Халкъа - хромовый
Харакъ - куча холмов
Хар-хур - всякая всячина
Хачал - темночальный
Хаягар - вид цветов
Хват - дикая алча
Хумул - мелький дождь
Хумун - безвыходный
Хутарар - вид цветов
ХърленцІ (нуькІрен шараг) - птенец
Хъилчих - усик колоса, ость, шип
Хъилчих векъ - трава похожая на ости
ХъуцІу - большой костер
Хъелгуман - бой вооруженных луками
Цанан - вид оружия
ЦупІур (цупІуар) - веничек (из птичьих перьев, которым
продырявливают хлеб при выпечке)
Цекуъ - бежевый
Цуьрегар - вид цветов
Цыкар - съедобная трава
Царакъ - темносерый
ЦвенкІ - сорт яблок
Цемек - мелький песок
ЦирикІ - сердцевина (фруктов)

- Чалас** - забывчий
Чакум - вредный человек
Чатал - деревянная оглобля (применяемая для запряжки парных быков в плуг при похоте)
Чаха - многоэтажный дом
Чеплегьенар - горная кинза
Члар - устье реки
Чуьхлух - волчья стая
Чуруш - ранняя весенняя трава
ЧичӀ - саранка (однолетнее растение с высоким стеблем, употребляемая в пищу)
ЧуькветӀ - обиженный
Шагьрузат - царица
ШанакӀ - осведомленный
Шанас - умеренный
ШантӀи - непослушный
Шахшулах - валежник дерева
Шегьверар - вид цветов
Шилик - оброк
Ших - вид ткани
ШуртӀ - ядовитая трава (вспучивает желудок животных)
Шуьлер - вид цветов
Шуьмчуь - способность соображать
ЭкӀел - умирающий
Ял - гребень (горы)
Янтар - полозья саней
Янтар - часть оконной рамы
Ярагар - вид цветов
Яргъу - болотный ва мсб.

МАСА ЧАЛАРАЙ АТАНВАЙ ГАФАРИЗ КЪАНШАРБУР**Литературный чАлА****Къуба нугъатра**

Аби	- ругъу
Авам	- майна
Аваданлух	- левлешкер
А вахтунда	- а берета
Агъсакъал	- сали
Ажал	- эфсет
Аждагъан	- пили
Ажугъ	- хъел
Акъраб	- кІиятІ
Азадвал	- адавал
Азиз	- лим
Айван	- шилесар
Алачух	- пуна
Алдатмишун	- алщурарун
Алдатмиш хъун	- алщур хъун
Алагъ-салагъ тийижир	- шултур
Амалдар	- къатІкъа
Архасуз	- яндур
Асмишун	- кудин
Асул	- хъарт
Афа	- тахсир
Ашукъ	- мазан
Башмакъ	- чапатІ
Бегъемсуз	- цІагъни
Важиблу	- эфзел
Вахт	- бере
Вердиш	- гаткун
Грабли	- лахурт

Гегъенш	- ифрагъ
Гуж	- ликI
Гуъркем	- кус
Гъавиз	- ландж
Гъамбал	- кIулачи
Гъайвандин руфун	- къандах
Гъазур хъун	- кIвачин хъун
Гъарай-вургъай авун	- лав гатун
Гъилле	- фигъил
Гъиллебаз	- фигъилдар
Гъич	- стIу
Дагъ	- сув
Дегълиз	- джамахур, тендераг
Дикъетсуз	- пата
Дили	- жуну
Дуствал	- кIиливал
Дуьгме	- ккам
Жемят	- замар
Жерягъ	- даъми
Етим	- гъуйуь
Зайиф	- желебир, цIех
Зурба	- кыили
И вахтунда	- и береда
Истеклу	- рикIин, рикI алай
Истемишун	- кIан хъун
Ихтияр	- рча
Капиляр	- хъан
Кин	- хъецI
Куьгъне	- цIуру
Куьлге	- хъен
Куьче	- палан

Куъчебан	- багъри
Куък	- тІурац
Кристал	- къарх
Крупа	- тахвар
Къабиліят	- алакъун
Къайгъанах	- херкина
Къал	- шурутІ
Къарникъуз	- бебелик
Къатламишун	- эхун
Къатух	- маст
Къаш-къабагъ	- кІуш
Къужа	- къуъзек
Къурдаламишун	- гъилелагъун
Маймун	- гъургъа
Мертеба	- гъава
Мисмар	- кІартІа
Наразивал	- гъул
Неве	- хтул
Нубат	- тилит
Нур	- тим
Парталар	- пекер // пикер
Пелтек	- лалакІ
Салагъасуз	- шуршум
Самбаллу	- сакъа
Санжу	- мирч
Сенгер	- хака
Симургъ къуш	- зимир
Сиягъат	- сер
Скамейка	- къакъун
Суъзек	- кІаза
Тая	- марк

Таяр-туьшер	- серилар
Тевле	- цур
Турши	- цуру
Тфенг	- казна
Фаркъ	- тефир
Фикир	- дигъек
Фурс квай	- цикъид
Хабар	- чав
Хажалат	- дестен
Халт	- IинкI
Хекендаз	- калалаг
Хоккей	- куза
Чабалмишун	- къатадун
Чакъал	- лелев
Чене	- никъ
Чухур	- фир
Шиш	- чIазун
Шнур	- ричI
Эйбежер	- стIун
Экономика	- мадарат
Эркек	- хьитI
Юбка	- чIугар
Ягъсуз	- псагъ
Язух	- бикъи
Ялтах	- кач
Яракъ	- карда
Ярмарка	- мекера
Ярумчух	- зуракI
Яс	- къиичка ва мсб.

Винидихъ ганвай сиягъра цІудралди гафар гъатнаватІани, гъакъикъатда къуба нугъатра чи литературный чІала авачир, гъакІни маса чІаларай къачунвай гафар эвез ийиз жедай вишералди гафар ава. Гъайиф къведай кар ам я хьи, хайи чІалан хазина кваз такбуна, маса чІаларин гафариз майилвал къалурзава ва лезги гафар амаз гъабур ишлемишзава. Маса чІаларин гафарикай акатайвал, гъатта а гафарин манаяр тийижиз менфят къачузвай авторарни тІимил авач.

АКАТАЙВАЛ КХЪЕНВАЙ ГАФАР ВА АБУР ЭВЕЗ ИЙИЗ ЖЕДАЙ УЪЛЧМЕЯР

Алай девирдин литературный лезги чІала чи умуми чІалаз къецІ гузвай цІудралди гафар гъатнава. Ибур маса чІаларин гафарикай, чеб-чпик акахъна, сад хъана, арадиз атанвай уълчмеяр я. Ихътин уълчмейри чи чІал гъикІ чІурзаватІа чирун патал агъадихъ ганвай бязи мисалриз фикир гун. И мисалар Б. Талибова ва М. Гъажиева тукІуърна, 1966-йисуз чапдай акъуднавай "Лезги чІаланни урус чІалан словарь"дай къачунвайбур я.

Биркуълли - совсем, совершенно, вовсе (при отрицании). Азербайжан чІалай къачунвай "бир" ("сад") ва "куълли" ("гзаф") гафарикай арадал атанвай и уълчмеди гафарганда ганвай манадив къазвач. Азербайжан чІала и мана "бирйоллукъ" гафуналди гузва.

Дад-феяд - мольба; крик о помощи. Ина къвед лагъай гаф "феяд" ваъ, "феряд" хъунухъ герек я. Азербайжан чІала и гаф "дад-бидад" хъиз ишлемишзава.

Жумма: жумма алам - весь народ; весь мир. И гаф "жумма" хъиз ваъ, "жумла" хъиз кхъена кІанзава. Ибур

араб гафар я. Азербайжан чIала и гафарикай ибарат "жуьмле алем" хьтин ибара ава ва адан мана "вири дуюнья" лагьай чIал я.

Игренишвал - привязанность (к кому-л.). Азербайжан чIалай атанвай гаф я. А чIала и гафунихъ "такIан хьун" хьтин мана ава. Аквазвайвал, маса чIалай къачунвай гаф вичин мана хуьн тавуна, маса манада ишлемишнава.

Игрениш хьун - привлекать (кого-что-л.); привязываться (к кому-л.). Азербайжан чIала са никай, квекай ятIани такIан хьунин манада менфят къачузва. Гафунин асул мана дегишарна, ам масакIа къелемдиз гун гьам а чIал, гьамни хайи чIал кваз такьун я.

Иллагь-филлагь - во что бы то ни стало, несмотря ни на что; непременно сейчас. Кьвед лагьай гаф "филлагь" ваъ, "биллагь" хьуьнухъ герек я. Араб чIалан гафарикай арадал атанвай и уьлчмеди гафарганда къалурнавай манаяр ваъ, "эсиллагь", "ерли" хьтин манаяр гузва.

Къайтарма - муз. кайтарма (название мелодии). "Къайтарма" азербайжан чIала "элкъуьрун" манада ишлемишзавай гаф я. И чIала "Къайтагьы" лугьудай къуьлдин гьавани ава. Им азербайжанвийри чавай къачунвай гьава я. Чахъ "Къайтагьар" лугьудай къуьлдин макьам ава.

Къарникъуз - гриб. И гаф азербайжан чIалай атанвай "къарын" ва "къоз" гафарикай туйкIуьр хьанва. Амма чи чIала гафунин сад лагьай пай "къарни" хьиз, кьвед лагьай пай "къуз" хьиз кхьенва. Азербайжан чIала "къарын" гафунихъ "руфун", "къоз" гафунихъ "кIерец" хьтин манаяр ава.

Къаш-къабагъ - хмурый; недовольный; угрюмый. Им азербайжан чІалан "къаш" ва "къабагъ" гафарикай арадал атанвай уьлчме я. Азербайжан чІала "къаш" гафунихъ "рцІам", "къабагъ" гафунихъ "вилик" хътин манаяр ава. Азербайжан чІала и гафар дефисдалди ваъ, кикІана кхъизва ва "къашкъабагъ" гафуни "хмурое лицо" хътин мана гузва. (*Килиг: Азербайджанско-русский словарь. Составитель: Х.А. Азизбеков. Баку, 1985. ч. 96.*) Лезги чІала "хмурый" азербайжан чІала хъиз "къашкъабагълу" хъана кІанзава.

Самгъал - дойная овца. Азербайжан чІалай атанвай и гаф /гъ/ ва /м/ сесерин чкъаяр дегишарна кхъенва. Азербайжан чІала "сагъмал" анжах хпериз ваъ, ацазвай вири гъайванриз талукъ гаф я.

Тарагъаж - виселица. Азербайжан чІала "дарагъаж" хъиз кхъизвай и уьлчме "дар" ва "агъаж" гафарикай тукъІуьр хъанва. "Дар" гафунихъ "гуьтІуь", "агъаж" гафунихъ "тар" хътин манаяр ава. Аквазвайвал, лезгидалди ишлемишзавай "тарагъаж" гафуни "виселица" мана ваъ, "тартар" ("тар" + "тар" - "дерево" + "дерево") мана гузва. Гъавиляй чнани и гаф азербайжан чІала авайвал, "дарагъаж" хъиз кхъин герек я.

Чи чІала гъатнавай ихътин гафар мадни ава. Санлай къачурла, а гафар вири лезги гафаралди эвез ийиз жедайбур я. Чна мисал яз гъанвай гафар лагъайтІа, къуба наречиядин гафаралди агъадихъ галайвал эвез ийиз жеда:

Биркуьлли - тІанкъ

Дад-феяд - сагъул

Жумма: жумма алам - вири ял ни квайди

Игренишвал - такІанвал
 Игрениш хьун - такІан хьун
 Иллагь-филлагь - гьикІайТани
 Къайтарма - къайтагъар
 Къарникъуз - бебелик
 Къаш-къабагъ - кІуш
 Самгъал - тупІал хеб
 Тарагъаж - туьдераг

Къуба наречияда чи мифологиядихъ галаз алакълу, чпин манаяр гъеле бегъемдиз ачухариз тахъанвай, лезги чІалан лап куьгъне къатариз талукъ вишералди къадим гафарни ава. ТІвар-ван авай журналист, "Супер маркет", гьакІни мад са шумуд газетдин къилин редактор Этибар СтІурвиди алатай асирдин 90-йисара Бакуда арадал гъайи Лезгийрин Мифология КІватІдай ва Чирдай Меркезди гъилик авур ва "Самур" газетдин чинриз акъудай (1998-йисан 22-май) материалар мисал яз къалуриз жеда. Гъуцарикай лагъанвай са шумуд мандиз вил вегъен:

Я чан чІехи Рагъ,
 Жи къил къвезва вагъ,
 ГъелетІ хъайТІа чагъ,
 Ракъура чал къел.
 Вилел алаз нвагъ,
 Хквед ви рекъел.

Я чІехи Алпан,
 Хкъаж ая ван,
 Рекъел хтій чан,
 Хуф гъатна сирим.

Алатнавай кан,
Пара аваз рим.

Щаяр гвай Алпан,
Гъахъди я ви ван,
Акъатдач фад чан,
На тунвайда гел.
Вун я цай жуван,
Гъар са лукІран чІвел.

Акъузни ивиз,
Элкъвез тару хъиз,
Вилив ви рекъ хуыз,
Канда чаз ви тим.
Сара чувухин гъиз,
Амукъда итим.

Ахъад гайи Тар,
Вав гва жи лахар,
Валди я гъар кар,
На урда жи мел.
Жи кылерин чІар,
Вун патал я цІвел.

Аяр Яргъируш,
ТахъайтІа ви кІуш,
ЛукІра гъич къатІуш,
ЧІерхи аяр жен.
КІарар амай туш,
ИчІиди я хен.

На пайда чуьквер,
КIурайда эьквер,
Къалурна ликвер,
Вун я вердан сен.
Хидайда левер,
Акуна късен.

Женгерин гьуц Цегь,
Ая чын виКегь,
Турани уй швегь,
Чынни жен винел.
Мастал фейтIа жегь,
Элкъуьра чал зегь.

Хин чына жи чил,
Вун хьухь лукIар кьил,
На мегькема гьил,
Женгера асун.
Чал атайбур тIил,
Чына асагун.

Къве чин алай Мен,
Часу я ви къен,
Къийид я ви ген,
Чил хьтинди туш.
ЛукIар кас, паб жен,
Я ви чIарун туш.

Эьквер къийи Мен,
Гьинагь я ви хьен,
Авуна жува чIвен ,

Атанвайда кел.
Садал къве чин жен,
Пара талукъ кел.

Пекъи Ардавул,
Гъиле авай жул,
Ийид вуна гул,
Атайла кхел.
Тубкъуърна на къул,
Вилиз гъида шел.

Чарахар тий Тар,
На гайда чаз хъар,
Никарин паяр,
Ви патагъ я къел.
Къчарин афар,
Ачлахни винел.

Чан къуъзуъ Сувар,
Хурар тик дувар,
На ча чаз лувар,
Фин чын цавариз.
Мукъал хый риклар,
Жи къил Гъуцариз.

Ви пекъи вацлар,
Цаваравай лацар,
Таклабур къацар,
Я чаз далу хъиз.
Къене туна цар,
На хид чын михъиз.

И манийра авай куьгӀне кьатарин гафариз агъадихъ
галайвал баян гуз жеда:

Кьел - бала

Хуф - гьарарат

Сирим - кьайнар

Кан - руьгь

Рим - гьам

Цай - буба

ЛукI - бенде, инсан

Чвел - сагьиб

Тару - ракьин пепе

Тим - хатур

Чувухин - звал

Ахъад - берекат

Лахар - гьунар

Урда - туькIуьрда, арадал гьида

КIуш - кьашкьабагь, суфатдин ақунар

Черхи - уьмуьр

Хен - рак

КIурайда - куькIуьрда

Ликвер - няметар

Сен - мурад

Левер - махлукьат

Тура - женгинин балкIан

Уй - хьуй

Швегь - йигин

Жегь - кьушун

Зегь - дяве

Асун - четин

Тил - гьафил

Асагун - телеф ийин

Часу - дерин

Чарун - мужидат

Чвен - дамах

Кел - хуррам

Кел - татугайвал

Жул - яракъ

Гул - къал

Кхел - хъел

Чарахар - пунар, даяхар

Къел - ризкъи

АчIах - фан жуьре, къелечI фу

Дувар - гуьне

Лацар - лув гузвай гимияр

Цар - гъевес

Чна "Самур" газетдин чинриз акъудай 65 манидикай анжах 15 мани мисал яз гъана ва а манийра гъатнавай куьгъне къатарин гафарикай 43 гафуниз баян гана. И гафарин манаяр чна 1975-1993-йисара Азербайжандин ва Дагъустандин 480 къван лезги хуьрерай кIватIай 2400-далай гзаф къадим гафарин, гъакIни къуба ва ахцегъ нугъатрин куьмекдалди ачухарна. Бязи гафар куьре наречиядин нугъатрани дуьшуьш жезва.

Аквазвайвал, къуба нугъатрикай менфят къачуртIа, лезги чIалаз маса диалектра ва литературный чIала авачир вишералди гафар хкведа. И нугъатрикай менфят къачузвач лугъуз алай вахтунда литературный чIала ва умуми лезги чIала гзафни-гзаф гафар квадарнава. Месела, нукIер къадардал гьалтайла, дуьньяда виридалайни гзаф авай къушарикай я. Анжах чуьлдин нукIерин 109 жинс малум я. Лезги чилерал нукIерин

60-далай гзаф жинсер яшамиш жезва. Чи литературный чӀала абурукай 24-дан тӀварар гьатнава. Амма къуба нугъатра винидихъ чна къалурнавайвал, нукӀерин 40 къван тӀварар малум я. Къуба нугъатра дуьшуьш жезвай цӀудралди тарарин, векьерин, цуькверин, хъчарин, гьайванрин, къушарин, чкайрин ва маса затӀарин тӀварарни чи литературный чӀала гьатнавач.

Гьайиф къведай кар ам я хьи, лезги чӀалахъ галаз маш-гьул тир бязи ксари и месэла кваз къазвач, хайи чӀалан гафар туна, маса чӀаларин гафарикай менфят къачузва, гьатта гагъ-гагъ чӀалаз буйругьарни гузва. Гьа инал чӀалакай ва нугъатрикай чи сейли алим, филологиядин илимрин доктор Букар Талибова лагьай гафар рикӀел хкиз кӀанзава: "ЧӀал халкъдин асирра арадал атанвай эменни я. Гзаф гафар куьгъне жез, чӀалай акъатзава. Бязи цӀийи гафар арадал къвезва. Са-са вахтара аквада хьи, са мус ятӀа, чӀалай акъатай гаф мад майдандиз хквезва.

ЧӀалаз буйругьар гуз жедач. Уьмуьрди вичи и ва я маса гаф ишлемишуниз мажбурда. Гьелбетта, нугъатдин гафарикай жезмай къван дуьздаказ менфят къачуртӀа хъсан я. Им чӀал гегьеншарунин рекьерикай сад я. Нугъатри чи чӀал девлетлуни ийида, гуьрчегни."

И эхиримжи фикир асасдиз къачуна, чавай литературный чӀал мадни девлетлу авун ва гуьрчегарун патал гьелелиг къуба нугъатрин и макъалада мисал яз гьанвай 400-далай гзаф гафар, гьакӀни са къадар маса гафар теклиф ийиз жеда. Вучиз лагьайтӀа и гафар тарихдин чешмейра, халкъдин мецин эсерра, классикрин яратмишунра, бязи авторрин макъалайра, ктабра, чи топо-

нимикада гъатнава. И гафарин куьмекдалди чавай гъам алай вахтунда литературный чЛала авачир цДудралди терминар арадал хкиз жеда, гъамни маса чЛаларай атанвай гзафни-гзаф гафар хайи чЛалан гафаралди эвез хъийиз жеда.

1998 - 2008-йисар.

**КЪУБА НУГЪАТРИН
ГЪАР ЙИКЪАН РАХУНРА
МУКЪВАЛ-МУКЪВАЛ ГЪАЛТЗАВАЙ ИБАРАЯР**

КЪ УБА нугъатра менфят къачузвай са къадар мягкъем ибараяр чи тІвар-ван авай алим, филологиядин илимрин доктор, профессор, академик А.Г.Гуълмегъамедова 1975-йисуз Магъачкъалада чапдай акъудай "Лезги чІалан фразеологиядин словарь" ктабда гъатнава. Чна кІелдай-бурув а ктабда гъатнавачир бязи ибараяр агакъарзава. Грамматикадин ва стилистикадин жигъетдай абурун характеристика гузвач, анжах са жуъреда - баянар гуналди мана ачухарзава.

А

АВАЙ ГАФ ЛУГЪУН - **дуъз рахун**. Авай гаф лугъун хъсан я.

АВАЧИР ГАФ ЛУГЪУН - **таб рахун**. Авачир гаф лугъун ваз лайих туш.

АГЪУД БАРДАХ - **туькъуьл, пис къилихар авай кас**. Ам агъуд бардах я.

АКЪУЛ ДАБАНДА ХЪУН - **акъулсуз хъун**. Адан акъул дабанда ава.

АКЪУЛ КЪИЛИЗ КІВАТІУН - **акъулла хъун, жуван чка чир хъун**. Акъул къилиз кІватІна, жуван кардихъ гелкъубъгъ.

АЛЛАГЪДИКАЙ КИЧІЕ ХЪУХЪ - **гъахъсузвал мийир**. Аллагъдикай кичІе хъухъ, авачир гаф лугъумир.

АЛЛАГЪСУЗ РАХАМИР - **гъахъсуздаказ рахамир**. Аллагъсуз рахун адан адет я.

АЛАЗ-АЛАЧИЗ РАХУН - **фагъум тавуна, гъавурда авачиз рахун**. Тийижир касдикай алаз-алачиз рахамир.

АЛИДИЗ ХУХ, ДИЛИДИЗ МУХ - **гъарад са жуьреда гъилиз къачун**. Кар къилиз акъудун патал тек са рехъ ама: алидиз хух, дилидиз мух.

АРДАЙРИКАЙ Я - **ягъсузбурукай я**. Адал ихтибар мийир, ам ардайрикай я.

АРАЯР ЯГЪУН - **инсанрин арада къал тун**. Араяр ягъун адан куьгъне пеше я. Синоним: араяр акадарун.

АРАДА ЗАТІ АВАЧИЗ - **себеб авачиз**. Арада затІ авачиз къал акъудмир.

Б

БАЛА ГУН - **пис амалриз килигна Аллагъди жаза гун**. Адаз лап чІехи бала гана.

БАЛАДИКАЙ ХКАТУН - **гъахъсуз кардивай, буьгътендивай къакъатун**. Мегъамед чІехи баладикай хкатна.

БАЛАДИКАЙ ЧІУГУН - **ферсуз веледдин дерт чІугун**. Эхирни ам баладикай чІугуна къена.

БАРМАКДИН КІАНИК КЪЕЙИДИ- **итимвал ква-чирди**. А бармакдин кІаник къейидан гаф мийир.

БЕРЕДА АЦАТУН - **вахтунда хьун**. Адан гаф береда ацатна.

БИШИДАЗ ВАН ХЬУН - **аламатдин кар хьун**. Им лап бишидаз ван хьайи кар я.

БУБАД ХВА - **вичин краралди бубадиз ухшар кас**. Шамсудин гьан бубад хва я.

БУБАДИКАЙ ВАК ХЬАЙИДИ - **пис амалралди вичин бубадиз лянет къазанмишайди**. А бубадикай вак хьайида садни кваз къазвач.

БУБУТИ КАС - **алаз-алачиз рахадайди**. Бубути касдихъ галаз физвай уьмуьрдин гьайиф.

БУДУГЪ НЕР - **яргъи ва кубут нер**. Инсандихъ гачал кьилни будугъ нер тахьуй.

БУЪРКЪУЪДАЗ ЭКВ КІАНЗАВА - **гьахьсузвал авуна, гьахь тӀалабзава**. Буьркьуьдаз экв кӀанзаватӀа, мад вуч лугьун.

В

ВАКИА ХАЙИДИ - **ахлакъдикай пай авачирди**. ВакӀа хайидаз гьикьван лугьун? **Синонимар:** Кици хайиди, ламра хайиди.

ВАКИАН ХВА - **ахлакъсуз, тербиясуз**. Ам са вакӀан хва я хьи! **Синонимар:** Кицин хва, ламран хва.

ВАЛАР ХУЪЗВАЙ ВАЛАРБАН - **ява крарив машгьул кас**. Валар хуъзвай валарбандикай элдиз хийир жеч.

ВАН АЛАЧИР ДАЛДАМ - **хийир-шийирдиз бакара текъведай кас**. Мурсал ван алачир далдам я.

ВАРАР ХКАТАЙДИ - **кьилел мусибатар атайди**. Варар хкатайдан ракӀарни хкатда.

ВИЛЕР АЛАХЪУН - **къизмиш хъун**. Ам вилер алахънавай жунгав хъиз ава.

ВИЛЕ КУТУН - **вуж ятІани, вуч ятІани къехуьнин**. Вуна фад-фад ам зи виле кутамир.

ВИЛ АХЪАЙИЗ ТАГУН - **са вуч ятІани ийидай мумкинвал тагун**. Кавхади хъиз ада зав вил ахъайиз гузвач.

ВИЛЕР АКЪУДУН - **лап пара мажбур авун, кІевера тун**. Крар тукІуьдалди ада зи вилер акъудзавай.

ВИЛЕР ВАЛАРА ХЪУН - **явалал авун**. Вилер валара авай ченги. Синоним: пад-къерех ягъун.

ВИЛЕР БУЪРКЪУЪ ХЪУН - **дуьзгуьн гьал, гьакъикъат чир тахъун**. А кесибдал гьалтайла зи вилер буьркъуь хъана.

ВИЛИК АКАТУН - **1. Низ ятІани куьмек гун патал алахъунар авун**. Илчи фидайла халу вилик акатна. **2. Къенят авуна ва я тІимил харжна пара къазанмишун**. Ужуз къиметдай малар къачур Магъмуд са къадар вилик акатна.

ВИНЕРАЙ ГУЪН - **1. Кар алакь тийиз лавгъавал авун**. Ада мадни винерай гуьзвай. **2. Багъачивал авун**. Маларин иесиди винерай гуьзвай.

ВИНИ КЪИЛИЗ АКЪУДУН - **лайих тирдалай артухан къимет гун**. ГьикІ ятІани ярар-дустари ам вини къилиз акъудна.

ВИ ПИСПИДИ АХПА ВАНДА - **вун пашман жеда**. Адан чІалахъ жемир, ви писпІиди ахпа ванда.

ВИРИДА АЦАЗВАЙ КАЛ - **вирида алцуларзавай кас**. Вирида ацазвай кал жемир.

ВИРИ ИЛИГИЗ ЦИМИЛ КИЛИГИЗ - масадан зегьметдалди дуланмиш хьун. Адахъ вичиз хас са принцип авай: вири илигиз цимил килигиз.

ВИЧИХЪ ЯЛДАЙ ФЕКЪИ - анжах вичин хийирдихъ гелкъвезвай кас. - Адаз вирида вичихъ ялдай фекъи лугьуда.

ВИЧ АМАЗ КИЦНИ ТЕКЪИЙ - мурдар хесетрин инсандиз ийизвай лянет. Ихътиндаз лагъанвайди я: вич амаз кицни текъий.

ВУН ГЪИНАЙ ЗУН ГЪИНАЙ - вун зи тай туш. За ваз авайвал лугьузва: "Вун гъинай, зун гъинай."

ВУН КАС ТУШ - вахъ итимвилин, мердвилин къилихар авач. Алад залай, вун кас туш.

ВУНА ЛУГЪУЗВАЙБУРУКАЙ ТУШ - пис инсан туш, хъсан инсан я. Ам вуна лугьузвайбурукай туш, гьейратлу кас я.

Г

ГАД ГАРАЛ РАКЪУРУН - 1. Гатуз зегьмет чӀугуна хьуйтӀуьн тадаракар тавун. Гад гарал ракьурна, гила завай тӀуьн кӀанзава. **2. КӀвалах тавуна вахт алудун.** Гад гарал ракьурдайбурув агатмир.

ГАЛАЙВАЛ АВУН - куьмек гун. Жуванбуруз галайвал ая.

ГАФ ЧУЪНУЪХУН - авайвал талун, хьайи кар масакӀа къелемдиз гун. Зун атайла гаф чуьнуьхна.

ГАФ АКАТУН - лагъайвал авун. Адак садан гафни акатдач. **Синонимар:** Гаф чилел эциг тавун. Гаф чилел тун тавун.

ГАФ КЪАЧУН - **1. Разивал къачун.** Гаф къачуна кардик къил кутуна. **2. Сир чирун.** Адаз завай гаф къачуз кІанзавай.

ГЕЛ КВАДАРУН - **гъакъикъат чьнуъхун.** Гъикъван гел квадарайтІани, файда авач.

ГЕЛ КВАХЪАЙ СИКИ - **жазадикай катна арадай акъатайди.** Ам гел квахъай сикІ хъиз юхдиз акъатна.

ГУМ ГАЛАЧИЗ КУН - **гзафни-гзаф дерт чІугун.** Диде гум галачиз кузвай.

ГУЪЛЛЕ (ККИАЛ) АКЪУРДИ - **пис крар авунай рекъиниз лайихди.** Гуълле акъурда вичиз кІанивал авуна.

ГУЪГЪУЪНА РАХУН - **гъибетар авун.** Инсандин гуъгъуъна рахун хъсан кар туш.

ГЪ

ГЪИЛИН ВАН - лап хъсан куъмекчи. ГъвечІи стха зи гъилин ван я.

ГЪИЛ ГАЛАЙДИ - угъри. Абур гъил галайбур я.

ГЪИЛЕ АВАЙДИ АХЪАЙНА ЦАВА АВАЙДАК ГАЛТУГУН - **вичиз герек тир затІ масадав вугана, гъакІ амукъун.**

ГЪИЛЕВАЙДИ ГАНА, ХУЪРЕВАЙДАК ГЕЛКЪ-УЪН - **Абдулагъ гъиле авайди ахъайна, цава авайдак галтутдайбурукай я.**

ГЪИЛЕР ЧУЪКЪУЪЗ АМУКЪУН - **затІни авачиз хъун.** Жува виридаз галайвал авуна, жув гъилер чь-къуъз амукъна.

ГЪВАШ ЛУГЪУДАЙБУР - **гъамиша масадавай кІан жедайбур.** Гъваш лугъудайбуру чан туъдуъниз гъанва.

ГБИЛ ФАВ АГАКБУН - 1. Са кардин, пешедин иеси хьун. 2. Вичин кьил хуьз алакьун. Гила адан гьил фав агакьнава.

ГБАВА ХУН - 1. Руьгьдай аватун. 2. Къуватсуз хьун. 3. Чими хьун. Хва кьена, адан гьава хана. Март атана, гьава хана. Гила къуьзекан кIвачерин гьава хана.

ГБАВАЙИ АМП АВУН - 1. Лугъузвай гаф тийижиз рахун. 2. Масадакай авачир гафар лугъун. Адаз амуькьдайди гьавайи амп авун я. **Синоним:** Гьавайи лекI-лекIи авун.

ГБАРАДАЛ ВИЧИН ТIВАР - хьсандаз хьсан, писдаз пис лугъун. Гьикьван лагъайтIани, гьарадал вичин тIвар алайди я.

ГБАЛ КЪЕЙИДИ - ферсуз, ажуз хьана амуькьайди. А гьал кьейидаз захъ галаз рахадай мез авани?

ГБАЛ ТАХБУН - мумкинвилер авачиз амуькьун. Инсандихъ гьал тахьун пис кар я.

ГБАКИАН ЛАПАГ - са куьнайни кьил акъатзавачирди. На лугъумир, ам гьакIан лапаг я кьван.

ГБА КЪАЙНИ АКЪАТРАЙ - авайдалайни пис гьалдиз атуь. Гьа кьайни акъатрай, лагъ, вичиз.

ГЪЕЛЛЕЯР АВУН - алцурун. Гьеллеяр авуна жуван кIвал чIур мийир.

ГЪЕР ТIУЪР ГЪАРУН - масад алцурна къазанжи къачур кас. Чигали гьер тIуър гьарун хьиз авай. **Синоним:** Гьер тIуър жанавур.

Д

ДАГЪ ХЪТИН - 1. Къакъан буй авай. 2. Алакъунар бажарагъ авай. Алирза дагъ хътин кас тир.

ДАЛУ ЧИЛИЗ ЯГЪУН - теслим хъун. Адаз далу чилиз ягъаз кІанзавачир.

ДАМ КИМИДИ - акъулсузди, сефегъ. Ви дам кими тирди виридаз чизва.

ДЕВЕ АКУНАЧ ЛУГЪУН - хъайи кар хиве къан тийин. Мердалиди гъамиша деве акунач лугъудай.

ДЕВЕД ХЪЕЛ - лугъуз тежедай къван пис хъел. Ам закай девед хъел аваз рахана.

ДЕРДИ АВУН - жуван кар-кеспидихъ гелкъуън. Пери дердияр авуна, мехъерик фена.

Ж

ЖАНАВУР АКУР ХЕБ - никай, квекай ятІани кичІе хъанвай кас. Мустафа жанавур акур хеб хъиз ава. Синоним: Ивиди къур хеб.

ЖУНУ МЕЖНУН - 1. Дилиди. Вуна лугъузвай кас жуну Межнун я. 2. Гзаф ашукъ хъанвай кас. Нурмет Сунадин дердинай жуну Межнун я.

И

ИМАН КУН - Аллагъ рикІелай алудун, гъахъсуз кар къун. Садрани иман кумир.

ИЛИСАЙДИ - чинеба зарар хкІурдайди. Ам са или-сайди я хьи... Синоним: Чилерин кІаникай физвайди.

ИЧІИ ГЪИЛИВ - затІни гвачиз. Завай ичІи гъилив адан кІвализ физ жедач.

ИЕСИ КЪАДАЙ КИЦІ - вичиз хъсанвал авурдаз писвал хъийидайди.

ИРИД ПИРЕЛ ФЕНА ХЪАНВАЙДИ - 1. Лап четинвилелди гъиле гъатнавайди. 2. Вич багъаз къазвайди. Вун ирид пӀирел фена хъанвайди я тахъуй?
Синоним: Сивяй ханвайди.

ИСТИВУТ ТІУЪР КІЕК - дяве ийиз кӀанзавайди. Межвулла адал истивут тӀуър кӀек хъиз гавалат хъанвай.

К

КАЙИ ХАМУНАЛ КЪЕЛ АЛАХУН - пис гъалда авайдаз генани такӀанвал, писвал авун. Ваз зи кайи хамунал къел алахиз кӀанзавани?

КАЛИ ХАЙИДИ - 1. Пис, тербиясуз дишегълиди хайиди. 2. Тербиясуз. Вун дидеди, чун кали ханвайди туш.

КАСДИ ХЪИЗ ЛУГЪУН - мердвилелди, авайвал, дуъз лугъун. Ада вичин гаф касди хъиз лагъана.

КСАЙ МЕСИК ИСИТІА КІАН ХЪУН - зегъмет чӀугун тавуна гъазурди кӀан хъун. Мурад ксай месик иситӀа кӀандайбурукай я.

КЕРЕКУЛ АХЪАЮН - авачир хабарар гун. Сефера мадни хуъруъз керекул ахъайна.

КЕФЕР ХКУДУН - ягъанат авун. Вуна закай кефер хкудмир.

КИЛЕ ТАЙ ХЪУН - куътягъ инсанди вич къезил, лайихсуз тухун. Ам чи арада авай киле тай я.

КУЪТЯГЪ ТЕЖЕР ДАЛЛАЙ - куърелди талана яргъияр авун. Агъмеда са сятда куътягъ тежер даллай ягъана.

КЪ

КЪАВАЛ ХАЙИДИ - дуъзена, гаф хуъз тежер кас. Къавал хайиди хъиз, ада вири лагъана.

КЪАВАЛ НАКЪВ АЛАЧИРДИ - садакайни са затІни чуънуъхиз тежедайди. Сердеран къавал накъв алачирди виридаз чида.

КЪАЙИ КЪВАН - садакни рикІ кун тийидай инсан. Ам гъакІан къайи къван я.

КЪЕН АЦІУН - рикІе дердер кІватІ хъун. Зи къен ацІанва, лагъана дидеди.

КЪЕНЕВАЙ РИКІ ХЪТИНДИ - акъулу, къени къилихар авайди. Мегъамед къеневай рикІ хътин гада я. Синоним: Къени къуъл хътинди.

КЪУРУ БЕГ - вичив затІни гвачиз лавгъавал ийизвайди. Хуъруън къуру беглерикай садни Керим тир.

КЪУРУ КЪАЙТАГЪ АВАЧИРДИ - садазни, са къуънизни килиг тавуна вичиз кІанивал ийидай кас.

КЪУФАРАН ХЪУН - вичивай вичиз сабур гуз тахъун. Япарихъ авачир гафар галукубай Мердали къуфаран хъана. Синоним: къапарай акъатун.

КЪ

КЪАРАЙ АТІУН - никай, квекай ятІани фикир чІугун. Диде рикІелай алудиз тежез къарай атІанвай адан.

КЪВЕ ВИЛ СА ТІЕКВЕНДАЙ АКЪУДУН - лап чІехи зулум авун. За ви къве вил са тІеквендай акъудда лагъана, ада гададиз.

КЪВЕ КЪИЛ КУТІУНУН - рекъин. Ам фадлай къве къил кутІунавайбурун жергеда авай.

КЪВЕ КЪИЛЯЙ ФИН - гъарай-вургъай кутун. Къве къиляй физвайтӀани, ам садани кваз къазвачир.

КЪЕЛ ТӀУЪНВАЙДИ - хъел квайди. Ам къел тӀуън-вайдаз ухшар тир.

КЪИЛ АВАЧИРДИ - авам. Заз икъван къил авачир кас акурди туш.

КЪИЛИЗ ГЪАВА АТУН - дили хъун. Вирида адан къилиз гъава атанва лугъузва.

КЪИЛ КУКӀВАРУН - са кар къилиз акъатдалди масадаз секинвал тагун. Къурбана мадни хайибурун къил кукӀварзавай.

КЪИЛИН ТӀАЛ ХЪУН - бала хъун. Ам заз ганвай къилин тӀал я.

КЪИЛ ЧУКӀУН - ийир-тийир квахъун. Адан къил чкӀанва.

КЪИЛ ЧӀУРУ ХЪУН - акъулдикай къери хъун. Магъмудаз вирида къил чӀуруди лугъуда.

КЪИЛ КЪЕНЕ ХЪУН - садазни чир тавуна, амал-дарвилелди кар ийиз алакъун. Шихкерим къил къене авайбурукай я.

КЪИЛИЗ ЯЛУН - гъуьжет авун. Харис къилиз ялдай гада я.

КЪИСМЕТДА ЦӀАЯР ХЪУН - къил къалда хъун. Къирим къисметда цӀаяр авайбурукай тир.

КЪИФРЕ ТӀЕКВЕНДА КУТУН - кӀевера тун. Кав-хади жемят къифре тӀеквенда кутунвай.

КӀАРАРАЙ АКЪАТУН - хъел акатун, нарази хъун. Байрамбег фад кӀарарай акъатдайбурукай я.

КӀВАЛ КЪИЛЕЛ УЪЦӀУЪН - секин уьмуьр тахъун. Адан фадлай кӀвал къилел уьцӀенвай.

КІЕВИ КІАРАБ - вягътедай физ тежедай инсан.
Вирида адаз кІеви кІарас лугъуда.

КІЕЛ ТІУЪР ЖАНАВУР - фагъирриз басрух гудайди. Гъамид кІел тІуър жанавур тирди низ чидач къван!

Л

ЛАЛУ ВЕРЧ - 1. КъецІи дишегъли. 2. Галтад жез къекъвезвайди. Зарият лалу верч хъиз кІамай тІуз физвай.

ЛАМРАЛАЙ АВАТУН - 1. Гъуърметсуз хъун. 2. Пашман хъун. Ам ламралай аватай хъиз, пагъ атІана амай.

ЛАМ КВАХЪАЙ ЧУВУД - къиметлу са вуч ятІани квадарна ийир-тийир хъанвай кас. Къурбан лам квахъай чувуд хъиз авай. **Синонимар:** лам къейи чувуд, лам къейи яхулви.

ЛАМ ХЪТИНДИ - гъихътин гаф хъайитІани къабулдай кас. Уружали лам хътинди тир.

ЛАМРА КІУРУВ ЯГЪАНА ЖЕННЕТДИЗ АКЪУДУН (АВАТУН) - регъятивилелди хъсан дуланажагъдин иеси хъун. Загъираз хвешизвай, ам ламра кІурув яна женнетдиз аватнавай.

ЛАМРА ХЪИЗ КІВАЛАХУН - четинвиллиз килиг тавуна кІевелай кІвалахун. Расул ламра хъиз кІвалахдай кас я.

ЛАМРАН ПАЛАН - виридахъ галаз рекъе фидайди. Адаз тефир авач, ам ламран палан я.

ЛАМРАН ТУМ ГУН - затІни тагун. За адаз пул ваъ, ламран тум гуда.

ЛАПАГДАЙ КЪУН - са вуж ятІани авамдай къун.
Ада жемят лапагдай къазва.

М

МАСАДАЛ ВИЛ ХЪУН - зегьмет чІугун тавуна ма-
садавай кІан хъун. Масадал вил хъун хъсан кар туш.

МАСАДАК ШЕХЪУН - вичин крар туна масадан
къайгъу чІугун. Масадак шехъай вилер буъркъуь жеда.

МЕЗ КІАНЕЛАЙ АТІУН (АКЪУДУН) - герек
авачир гафар рахун тергиз тун. Адан мез кІанелай
атІана кІанда.

МЕЗ ХУЪН - 1. Сир хуъз алакъун. 2. Артухан га-
фар рахун тавун. Бубайри мез хвена хуър неъ лугьуда.

МЕЦИКАЙ ХАМИР, РИКІИВ АГУДМИР - хатур
амукьдай гафар талана яргъаларун. Вуна ам я меци-
кай хамир, я рикІив агудмир.

МЕЦЕЛ ВИРТ АЛАЙДИ - ширин мез, умун къи-
лихар авайди. На лугьуди, сусан мецел вирт ала.

МУХ АРТУХ ХЪУН - къизмиш хъун. Адан мух
артух хъанвай хътинди я.

Н

НАРГЪАЯР КІЕЛУН - яргъалди рахана къил ал-
дахарун. Велиди заз яргъи наргъаяр кІелна.

НЕК АЛАХЪАЙ КЪАРИ - вичин гъалатІ гьикІ
дуъзар хъийидатІа тийижиз амайди. Ам нек алахъай
къари хъиз авай.

П

ПАД АТІУН - 1. Зарар гун. 2. Гъил къачун тавун. Ада фидай балкІандин пад атІуда. Ам пад атІана зи къвалав гва.

ПАД-КЪЕРЕХ ЯГЪУН - 1. Явавал авун. 2. Дуъз малумат тагун. Пад-къерех ягъун адан адет я. Ихтилатдик къил кутурла пад-къерех ягъана.

ПАМБАГДИВ КЪИЛ АТІУН - чиниз хъуьрез-хъуьрез кар къун. Шерефхан памбагдив къил атІудай-бурукай я.

ПАР АЛАЙ ДЕВЕ - гъар жуьредин зегъметризни азиятриз таб гудай кас. Мирим пар алай деве я.

ПЕЛ КУТУНА ЯГЪУН - ягъана рекъин. Ам пел кутуна ягъана кІанзавай кас я.

ПЕХЪ - рикІе чІуру ниятар авайди. Мурсалкъулу хуьруьн пехъ я.

ПСИД КУЛ - садазни гъисаба авачир кас. Алидив гвай кар авач, ам псид кул я.

ПУН-КІАН АВАЧИРДИ - куьк малум туширди, эдебсузди. Гъафизни пун-кІан авачирбурукай я.

Р

РЕХЪ АКЪУДУН - 1. Куьмек авун. 2. Жуван фикир дуьзди тирди субутун. АлакьдатІа са рехъ акъуда. Гъихътин ихтилат хъайитІани, ада вичиз рехъ акъуддай.

РИКІ АКУН - рикІе авайбур чир хъун. Гъайиф хьи, ваз зи рикІ аквазвач.

РИКІЕ АКЪУН - акваз кІан хъун. Хуьр рикІе акъур Мурада дидедиз чар кхъена.

РИКИ КЪВЕ ПАД ХЪУН - лап гъарикӀ хъун. Ам акваз кӀанз рикӀ къве пад жезва.

РИКИИ ЦИРУН - кӀанз къаних хъун. Вун патал зи рикӀи цӀирзава.

РИКИЕЛ ПИХ ХЪУН - гзаф гъам-хажалат чӀугван. Хци бубадин рикӀел пих авунвай.

РИКИК КЪУН - хъайи кардикай фикир авун. Вуна ихътин крар рикӀик къамир.

РИКИ ТӀУЪНА КУЪТЯГЪУН - фикир чӀугваз секинсуз хъун. Гада хкведалди дидеди рикӀ тӀуъна куътягна. **Синоним:** рикӀи рикӀ тӀуън.

РИКИЕ ЗАТИ АВАЧИРДИ - рикӀ михъиди. Гъейдар рикӀе затӀ авачир кас я.

РУК КЪАЛУРУН - алцурарун. Вуна жемятдиз гъикъван рук къалурда?

С

САД ЛАГЪАНА, ВАД КЪАЧУН - багъачивал авун. Вун, дуст кас, сад лагъана, вад къачудайбурукай я.

СА ЮГЪ АКУН - хъсан дуланмиш хъун. Чазни са югъ акуна.

САД КЪВЕД АВУН - гъужетарун. Захъ галаз сад къвед мийир.

СЕВРЕ СУВАР - са затӀ къенят тавуна тӀуън. Иси-тӀани шуъреяр суфрадал атайла, аялри севре сувар авуна.

СИВЕ ГАР АВАЙДИ - векъидаказ рахадай, экъуь-гъуьнардай, кикӀидай инсан. Сиве гар авайдан тай жемир. **Синоним:** сиве цӀай авайди.

СИВЕ МЕЗ АВАЧИРДИ - лап секин, фагъир кас. Сиве мез авачир садал гьалтна чун. Синоним: сиве тур туб кIас тийидайди.

СИВИН ПАД ТАХЪУН - алазни-алачизни манасуз рахунар авун. Жаферни сивин пад авачирбурукай я. Синоним: сивик рак квачиз хъун.

СИВЕ САВ КЪУН - чка атайла рахун тавун. Вирида Алидин гьалатIар чинал лагъайла, Магъмуд сиве сав къуна акъвазна. Синоним: сиве сав акIун.

СИКИРЕ АМАЛАР - бижвилер. Ада гъар гьилера сикIре амалар ийизва.

СИКИРЕН ТУМ - гзаф гьиллебаз ва амалдар кас. Сеферали сикIрен тум я.

СИНКИ ЯГЪУН - чин-чинал акъвазна алцуарун. Гъейбета мадни синкI ягъазвай.

Т

ТАДИ КАР, ТУМУНА КIАР - тади галаз акатайвал авур кIвалах. Ийизвай кIвалах рикIивай ая, тади кар, тумуна кIар тахъурай.

ТИКЕ КЪИЗИЛ Я - лугъуз тежедай къван хъсан инсан я. Касдиз гаф авач, адан тике къизил я.

ТИК ВЕГЪ! - регъуьвал, ар авачирдаз алад вач лугъун патал менфят къачузвай гаф. Эхирни за адаз тик вегъ лагъана.

ТУМ КЪАРАДА АВАЗ КЪИЛИ ДАМАХАРУН - вичихъ нукъсанар кваз фурсар авун. Ам тум къарада аваз къили дамахарзавайбурукай я.

ТУМУНАЙ ЯД ХЪУН - са низ ятIани ялтахвал ийиз гъадаз кIанивал авун. Ада директордин тумунай яд хъвазва.

ТУМ АТІАЙ ЯЦ - пис крар авунай вирида беа-
бурзавай кас. Гила ам халисан тум атӀай яц я.

ТУЪДУЪНЛАЙ ФИДАЙ КІАРАБ ТУШ - муьтӀуь-
гъариз жедай кас туш. Мегъамед ви туьдуьнлай фидай
кІараб туш, дуст кас.

ТІ

ТІАЗВАЧИР КБИЛ ТІАРУН - акъвазай чкадал жу-
ваз проблемаяр акъудун. Адаз тІазвачир кбил тІармир
лагъайбур тІимил хъанач.

ТІАБ АКЪУРДИ - лянет хъайиди. Ам са тІаб акъ-
урди я хьи!

ТІАЛ АЛАЙ ЧКА - дерг. Жуван тІал алай чка лагъ.

ТІИМИЛ ФАН КЪАФУН ТУШ - 1. Тахсир алайди
я. 2. Пара чидайди я. Авайвал лагъайтӀа, вунни
тІимил фан къафун туш. Ваз ам тІимил фан къафун
хъиз жемир.

У

УДУ-БУДУ АВУН - авайвал талана, гаф къекъуь-
рун. Вуна уду-буду мийир.

УРТАХ ЧАКНИ ТАХЪУЙ - шериклу кардикай
файда авач. Итимдихъ уртах чакни тахъуй.

УСАЛДИ КЪЕНИ КБИЙ, ПАКАНИ - ферсузди та-
мукърай. Бубайри лагъайвал, усалди къени кбий,
пакани.

Ф

ФАЗ "ЧУЪРЕК" ЛУГЪУДАЙБУР - мугъулар. Абур
фаз "чуърек" лугъудайбурукай я.

ФИЗВАЙ БАЛКІАНДИН ЧІАР АТІУН - лап четин ЧІавузни угъривал ийиз алакьун. Ада физвай балкІандин чІар атІуда.

ФУ АВАЙБУР - девлетлуяр. Абур фу авайбур я.

ФУ АВАЧИРБУР - кесибар. Абур фу авачирбур я.

ФУ МЕТІЕЛ ХЪУН - авур хъсанвал квадарун. Фу метІел хъаначиртІа, Искендер фадлай директор тир.

ФУ ЯПАРИВ НЕЗВАЧ - ви гьерекатрикай чазни хабар ава. Ваз чна фу япарив незвай хъиз жемир.

ФУРУЗ АВАТУН - залан гьам-хажалат ЧІугун. Ам вичизни тийижиз фуруз аватнавай.

Х

ХАМ ЯЦІУДИ -и Шериф хам яцІу кас я.

ХАРУ ГАТАЙДИ - азиятар акурди. Зун хътин хару гатайбур тІимил авач.

ХАР-ХУР - акатай шей. Хар-хур тІуьна, хук ацІурна.

ХИТІАН МЕЖЛИС - чІехиди авачир, акахъай межлис. Мехъер ХитІан межлисдиз элкъвенвай.

ХУК ВИЛИК КУТУН - нефс алаз хъун. Хук вилик кутур касдиз вуч лугъун?

Ц

ЦАВАЙ ЦІАЙ АВАХЪУН - лап чими хъун. Цавай цІай авахъзавай югъ тир.

ЦАВАРАЙ ГУЪН - вич гьакъикъатдив къан тийи-дай крар ийиз алакъзавай кас хъиз къалурун. Ада гьамиша цаварай гуьда.

ЦАВАРАЙ ФИН - уьте фин. Мурсал цаварай физ-вайбурукай я.

ЦАВ ТАКУР ДАНА - авам, дуьньякьатӀунар авачир кас. Гада цав такур дана хьтинди я.

ЦИФЕРИКАЙ ДЕРДЕР КЪУН - жува-жуваз проблемаяр арадал гьун. Вуна циферикай дердер кьамир.

Ц

ЦЕГЪРЕЗ САЛАМ ГУН - жува нихъ галаз дуствал ийизватӀа чир тахьун. Завай цегърез салам гун хьана.

ЦӀУЗ АВАТУН - кьил кьалмакьалда гьатун. Зун акъвазай чкадал цӀуз аватна.

ЦӀУРУ КӀАЛУБ - куьгьнедай таб рахадайди. И цӀуру кӀалуб гьинай атайди я?

ЦӀУННИ ВАЦӀУН АРАДА - тадиз, лап фад. Ам цӀунни вацӀун арада атанай.

Ч

ЧАНДА ХЪУН - жувак алакьунар хьун. Лугьуникай файда авач, инсандин вичин чанда кӀанда.

ЧАРА АТӀУН - куьмексуз, вучдатӀа тийижиз амукьун. Касдин чара атӀанвай.

ЧАРХ ЭЛКЪУЪН - крар дуьз татун. Адан чарх элкьвенва.

ЧИНА БЕРЕКАТ АВАЧИРДИ - хийир тагудай кас. Вуна вуч кӀандатӀани лагь, адан чина берекат авач.

ЧИН ТАГУН - хушвал, мегьрибанвал кьалур тавун. За чин тагуни адаз эсер авуна.

ЧКӀАЙ КУЛА - фикир чкӀай, дикьетсуз. Вун чкӀай куладиз ухшар я.

ЧКА ЧИР ХЪУН - жув гьина аватӀа, вуч рахазватӀа чир хьун. Жуван чка чир хьухь, лагьана ада заз.

ЧИЛЕРИН КІАНИКАЙ ФИН - пара амалар чир хьун. ГьакІ акваз, Муртуз чилерин кІаникай физвай-бурукай я.

ЧІ

ЧІАЛ ЧИДАЙДИ - 1. Жуванди. 2. Акьуллуди. Ам чІал чидайди я. Хъайиди хъана, са чІал чидайди гьалтрай.

ЧІЕХИ КАС - 1. Аллагъ. 2. Везифа гвайди. ЧІехи касдиз вири аквазва. Гила Мурадхан чІехи кас я.

ЧІЕХИДАЗ ЧІЕХИ, ГЪВЕЧИДАЗ ГЪВЕЧИИ ДЕР-ДЕР - гъарадахъ вичиз кутугай дердер хьун. ЧІехидаз чІехи, гъвечІидаз гъвечІи дердер гуда.

ЧІЕХИ-ЧІЕХИ РАХУН - лавгъавал авун. Нифтали мадни чІехи-чІехи рахазвай.

Ш

ШАРАБАНДИВ КЪУЪРЕР КЪУН - фикирда авай къастар регъятдиз къилиз акъудун. **Синоним:** арабадалди къуърер къун.

ШУЛУ ШУЛТУР ХЪУН - лап гьалдай фин. Ам шулу шултур хъанва.

Э

ЭЛ ХЪУЪРУЪРУН - пис краралди инсанрин нифрет къазанмишун. Эхирни ада эл хъуърурда.

ЭХИР КЪИЛ - са кардикай хкатай нетижа. Буна лагъ кван, эхир къил гьикІ хъана?

Ю

ЮГЪ ТАГУН - яшамиш жедай, дуланмиш жедай мумкинвал тагун. Яргъал йисара ада чаз югъ ганач.

ЮХ ХЪУН (ЮХДИЗ АКЪАТУН) - алай-алайдал туна арадай акъатун. Багъир мус юхдиз акъатнатӀа, садани байихнач.

Я

ЯБ АТӀАЙ КИЦӀ - къурхут хъанвай кас. Гила ам яб атӀай кицӀ хъиз ава.

ЯВА КАЛ - ягъсуз кас. Адаз вирида ява кал лугъзува.

ЯД АЛАЧИР ЯРАКЪ - вижесуз инсан. Вели яд алачир яракъ я.

Я ДИДЕ ЧИДАЧ, Я БУБА - ярамаз крар ийидай кас. Ремиханаз я диде чидач, я буба.

ЯЛ ТАКӀАН ХЪУН - пехилвал авун. Вучиз ятӀани бязибуруз зи ял такӀан я.

ЯРАМА ХТУЛ - ферсуз велед. Ам Ярама хтул я.

ЯРУДАКАЙНИ ЦӀАРУДАКАЙ ХУЪЙ - гъаясуз, арсуз инсандикай хуъй. Аллагъди ярудакайни цӀарудакай хуъй.

Я УН ЧИДАЧ, Я ВАЪ - меслятдал амал тавун, гъалдикай хабар къун тавун. Адаз я ун чидач, я ваъ.

ЯХУЛ ШАЛАМ - вичиз ийизвай писвилер эхдай инсан. Зун ваз яхул шалам туш. Синоним: яд чӀугвадай лит.

КУБРУЪ АВУНВАЙ ГАФАРИН СИЯГЪ

АВПР - Архив внешней политики России.

АКАК - Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Тифлис, 1866-1887.

АРГС - Архив Российского государственного совета.

РФ ИИЯЛ Даг. ФАН - Рукописный фонд Института истории, языка и литературы Дагестанского филиала Академии наук СССР.

ЦГВИА - Центральный государственный военно-исторический архив СССР.

ЦГАДА - Центральный государственный архив древних актов СССР.

ЦГИА Груз. ССР - Центральный государственный исторический архив Грузинской ССР.

ЦГА ДАССР - Центральный государственный архив Дагестанской АССР.

ф.ВУА - ф. Военно-ученый архив Главного управления Генерального штаба.

ВЕ - Вестник Европы. СПб.

ВИ - Вопросы истории. М.

ВИИНЮВЦЕ - Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. М.

ВИЭД - Вопросы истории и этнографии Дагестана. Махачкала.

ИГЭД - История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. архивные материалы. Под ред. М.О. Косвена и Х.-М. Хашаева. М. 1958.

ИЗ - Исторические записки. М.

Изв. АН. Азерб ССР - Известия Академии наук Азербайджанской ССР. Сер. История, философия и права. Баку.

ПСЗ - Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. СПб.

РА - Русский архив. М.

РВ - Русский вестник. М.

СВ - Советское востоковедение. М.-Л.

СД - Советский Дагестан. Махачкала.

СМОМПК - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис.

СНВ - Страны и народы Востока. М.

СССК - Сборник сведений о Северном Кавказе. Материалы исторические, статистические, экономические и пр. Под ред. А.С. Собиеревского. [В 9 т.]. Ставрополь, 1906-1914.

ССКГ - Сборник сведений о кавказских горцах. Тифлис.

Сб.РИО - Сборник Имп. Русского исторического общества. СПб.

УЗ ИИЯЛ - Ученые записки Института истории, языка и литературы. Махачкала.

ВДИ - Вестник древней истории. М.

КЭС - Кавказский этнографический сборник.

ДНЦ РАН - Дагестанский научный центр Российской академии наук.

РГО - Русское географическое общество.

КК - Кавказский календарь.

КСИЭ - Краткие сообщения Института этнографии АН СССР.

НЭС - Новый энциклопедический словарь Брокгауза - Ефрона. Петроград, 1915.

ДАН Азерб. ССР - Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР.

ЖМНП - Журнал Министерства народного просвещения.

ЗВОРАО - Записки Восточного Отделения Русского Археологического Общества.

ЗИВАН - Записки Института Востоковедения АН СССР.

ИАН - Известия Академии наук.

ИЖ - Исторический журнал.

КСИИМК - Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.

СА - Советская археология.

СЭ - Советская этнография.

СНВ - Страны и народы Востока.

ВЯ - Вестник Языкознания.

БСЭ - Большая советская энциклопедия.

ДАК - Доклады археологической комиссии.

ИРГО - "Известия Русского географического общества".

КС - "Кавказский сборник".

КОРГО - Кавказский отдел Русского географического общества.

МЕНФЯТ КЪАЧУНВАЙ ЧЕШМЕЯР

ЛЕЗГИ ЧАЛАЛ

Абдулмуталибов Н. Ш. Лезги чІалай важиблу ахтармишун. "Лезги газет", 1999-йисан 15-июль.

Абдулмуталибов Н. Ш. Мад сеферда мисалрикай. "Лезги газет", 2000-йисан 23 - декабрь.

Абдулмуталибов Н. Ш. Къиметлу ва дерин ахтармишун. "Лезги газет", 2001-йисан 20-сентябрь.

Абдулмуталибов Н. Ш. Я. Яралиеван цІийи ктабдин гьакъиндай. // журн. "Самур", № 4-5, 2003.

Абдурашидов С.-А. Чи хуърерин тарихдай. Къуьцер. "Лезги газет", 1993-йисан 27-июль.

Абдул Фетягь. Чи хуърерин тІварар. "Коммунист" газет, 1990-йисан 5-сентябрь

Абдул Фетягь. Ша, сиягъатин // "Литературадин Дагъустан" журнал, №5, 1989. ч. 74-81.

Абдул Фетягь. Са гафунин гуьгъуьна аваз. "Лезги газет", 1997-йисан 17-июль.

Абукаров Шамил. Туьрк чІалай атанвай гафар чирунин месэладикай. //Журн. "Самур", №4, 1996.

Агъаев А. Лезгистан азадвилин женгера. "Лезги газет", 1997-йисан 8-август.

Агъмедов Джонрид. Хкахъ тийидай гъед (Гъ.Гъ. Гъажибеговакай). "Лезги газет". 2000. № 15, 17,19-24, 27.

Азизханов Касбуба. Базардуъузъ - муркІад майдан. "Лезги газет", 1997-йисан 6-июнь.

Азизханов Касбуба. Чепер - азад хуър. "Лезги газет", 1999-йисан 24-июнь.

Алиев Рамазан. Лезгийрин хуърер. Камарван. "Самур" газет, № 15, 1992-йисан 21-30 - апрель.

Алкадарский А. К. Лезги чІалан грамматика. 1-пай. Магъачкъала, 1938.

Алкадарский А. К. Лезги чІалан грамматика. 2-пай. Магъачкъала, 1941.

Алкъадар Абдул-Къадир. Цийи лезги илифарни сифте кІелдай ктаб. Магъачкъала, 1928.

Алмас Ахцегъви. Литературадин чІала реформаяр герек я. //журн. Отечество, №1, Магъачкъала, 1998.

Асалиев Ж. А. Лезги чІалан хъимил нугъатдин са бязи къетІенвилерикай. //журн. "Дуствал", №3, 1973.

Асалиев Ж. А. Хъимил нугъатдикай. //журн. "Дуствал", №3, 1975.

Асалиев Ж. А. Къубадин лезгияр ва абурун чІал. //журн. "Дуствал", №1, 1979.

Асланов И. Мазандарандин лезгияр. "Лезги газет", №45-46. 1995.

Асланханова Гуълбес. Илимдин КІири буба (Р. И. Гъайдарован 80 йис). "Самур" газет №9, 2003-йисан 22-октябрь.

Беделов Ф. Квахъзавай чІал гъикІ хуьда? "Лезгистандин хабарар" газет, №4, 1991.

Бедиров Медетхан. Лезгистандин хуърерин тарихдай. //журн. "Самур", №6, 1965.

Бедиров Медетхан. Цуругърин хуър. Манкъулид-хуър. Хуърелрин хуър. //журн. "Самур", №6, 1996.

Бедиров Медетхан. Мичегърин хуър. //журн. "Самур" №6, 1997.

Бедиров М. Чи хуърер: Къурушар. Текепиркент. Къара-Куъре. Ухул. "Лезги газет", 1992-йисан 15-август.

Бедиров М. Лезги хуърерин тарихдай. "Коммунист" газет, 1991-йисан 6-июль.

Бедиров М. Игъйарар. "Лезги газет", 1992-йисан 14-ноябрь.

Бедиров М. Гъвечи хуъруьн чІехи тарих. "Лезги газет", 1992-йисан 12-декабрь.

Бедиров М. Хъуълер. "Лезги газет", 1993-йисан 12-август.

Бедиров М. Храхар. "Лезги газет", 1997-йисан 2-ноябрь.

Бедиров М. Лезгистан: им гъинай атай тІвар я? "Коммунист" газет, 1991-йисан 2-апрель.

Бирембеков З. Г. Къиметлу ахтармишун. "Коммунист" газет, 1963-йисан 1-ноябрь.

Бирембеков З. Г. Лезги чІалан синонимрин словарь. "Коммунист" газет, 1982-йисан 10-август.

Бирембеков З. Г. Етим Еминан чІалан словарь. "Лезги газет", 1999-йисан 15-апрель.

Вагъабов Ибадуллагъ. Дидед чІалаз - гегъенш майдан. "Коммунист" газет, 1991-йисан 17-январь.

Гайдаров Р. И., Алипулатов М. А. Лезги чІал. Педучилище патал учебник. Магъачкъала, 1965.

Гайдаров Р. И. Лезги чІалан грамматика. 1 лагъай пай. Фонетика ва морфология. Магъачкъала, 1964.

Гашаров Гъажи. Ирсинин геле. "Коммунист" газет, №28, 1991-йисан 5-март.

Гуьлмегъамедов А. Г. Къуба нугъат (Илимдин суьгъбет). "Гызыл Гусар" газет, 1964 - йисан 4 - май.

Гуьлмегъамедов А. Г. Къуткъашендин лезгияр ва абурун чІал. //журн. "Дуствал", 1966, №2.

Гуьлмегъамедов А. Г. Хуьрерин тІварар халкъдин тарих я. "ЦІийи дубня" газет, 1968-йисан 17-март.

Гуьлмегъамедов А. Г. "Муьшкуьр" гафунин тарих. "Коммунизм патал" газет, 1965-йисан 10-август.

Гуьлмегъамедов А. Г. ЧІалан къанунрал амал ийин. "Коммунист" газет, 1968-йисан 8-август.

Гуьлмегъамедов А. Г. Зи фикирар ихътинбур я. "Коммунист" газет, 1964-йисан 13-январь.

Гуьлмегъамедов А. Г. СтІал Суьлейманан чІалан къетІенвилер: мягъкем ибараяр. // журн. "Дуствал", №2, 1970.

Гуьлмегъамедов А. Г. Будугъ чІалакай ктаб. "Коммунист" газет, 1984-йисан 20-июль.

Гуьлмегъамедов А. Г. Лезги халкъ, лезги чил, лезги чІал. "Гызыл Гусар" газет, 1990-йисан 25-сентябрь.

Гуьлмегъамедов А. Г. Литературный лезги чІалан дуьз рахунрин къайдаяр. Магъачкъала, 1991.

Гуьлмегъамедов А. Г. Дидед чІалан тарихлу чешне. "Лезги газет", 1991-йисан 26-сентябрь.

Гуьлмегъамедов А. Г. Женнет, сифтегъан женнет-эгълияр ва лезги чІал. "Лезги газет", 1992-йисан 4-август, 6-август, 8-август.

Гуьлмегъамедов А.Г. ЧІалакай чІал. "Лезги газет", 1992-йисан 27-август.

Гуьлмегьамедов А. Г. Лезги чӀалакай ва поэзиядин гафарикай. // "Самур" журнал, №2, 1993.

Гуьлмегьамедов А. Г. Гъуц вуж я, Аллагъ вуж я? "Лезги газет", 1994-йисан 5-август.

Гуьлмегьамедов А. Г. Лезги чӀалан суварин йис. "Лезги газет", 1996-йисан 8-март.

Гуьлмегьамедов А. Г. Гафарин алемда. Бармак. "Лезги газет", 1996-йисан 16-август.

Гуьлмегьамедов А. Г. Гафарин алемда. Фите. Фата. "Лезги газет", 1996-йисан 7-сентябрь.

Гуьлмегьамедов А. Г. Гафарин алемда. Перем. "Лезги газет", 1996-йисан 22-ноябрь.

Гуьлмегьамедов А. Г. Аьйелмабака. "Лезги газет", 1997-йисан 8-август.

Гуьлмегьамедов А. Г. АьйелхаштӀесун. "Лезги газет", 1997-йисан 22-август.

Гуьлмегьамедов А. Г. Дуьз рахан, дуьз кхьин. "Лезги газет", 1999-йисан 29-июль.

Гуьлмегьамедов А. Г. Лезги чӀал: фейи рехъ, авай гьал // "Самур" журн., № 2-3, 2002.

Гуьлмегьамедов А. Г. Эминан гьакъикъат. I. ЧӀалан словарь. Магъачкъала, 1998.

Гуьлмегьамедов А. Г. Етим Эминан гьакъикъат. II. Мягъкем ибарайрин словарь. Терсеба словарь. Магъачкъала, 2002.

Гуьлмегьамедов А. Г. Лезгияр Туьркияда: чӀал, дуланажагъ, тарих. Махачкала, 2003.

Гуьлмегьамедов А. Г. Эминан чӀал чи девлет я. "Лезги газет", 2003-йисан 24-июль.

Гуьлмегьамедов А. Г. Лезги чӀалан словарь. I ктаб. А-КӀ. Магъачкъала, 2003.

Гуьлмегьамедов А. Г. Лезги чІалан словарь. II ктаб. Л-Я. Магъачкъала 2005.

Гуьлмегьамедов А. Г. "Самурдин сес" газетдин чІалакай. "Самурдин сес" газет, 2005-йисан 17-март.

Гьабибов Нуьреддин. Лезги нехишар. "Самур" газет, 1992-йисан 16-31- декабрь.

Гьажибегов Гь. Лезги чІалан лугъатрикайни гьарфикай са къве гаф. Магъачкъала, 1928.

Гьажибегов Гь. Лезги чІалан гьи нугъат эдебиятдин чІала асасдиз къачунва. "Цийи дуьнья" газет, 1929-йисан 12-январь.

Гьажибегов Гь. Юлдаш Вагъабоваз. "Цийи дуьнья" газет, 1929-йисан 23-апрель.

Гьажибегов Гь. Дидед чІалариз сад лагъай чка. "Цийи дуьнья" газет, 1929-йисан 20-май.

Гьажибегов Гь. Лезги грамматика. Магъачкъала, 1934.

Гьажиев М. М. Лезги чІалан грамматика. 1 лагъай пай. Фонетика ва морфология. 5 лагъай издание. Магъачкъала, 1962.

Гьажиев М. М. Лезги чІалан грамматика. 2 лагъай пай. Синтаксис. 3 лагъай издание. Магъачкъала, 1962.

Гьажиев М. М., Гьайдаров Р. И., Мейланова У. А. Лезги чІалан орфографиядин словарь. Магъачкъала, 2001.

Гьажиагьмедов Н. Хайи чІал кІан хьухъ ва чира. "Лезги газет", 2001-йисан 12-июль.

Гьажикеримов Ш. 40 регъвер авай хуьр. "Коммунист" газет, № 149, 1989-йисан 23-декабрь.

Гьажимурадов А. Г. Лезги чІалан антонимрин словарь. Магъачкъала, 1993.

Гъайдаров Р. И. Лезги чӀал. I пай. Фонетика, графика ва орфография. Студентар патал пособие. Магъачкъала, 1959.

Гъайдаров Р. И. Лезги чӀалан диалектология. Магъачкъала, 1963.

Гъайдаров Р. И. ЧӀал халкъдин девлет я. "Коммунист" газет, 1974-йисан 12-февраль.

Гъайдаров Р. И. Лезги чӀал. V-VI классар патал учебник. Магъачкъала, 1983.

Гъайдаров Р. И., Селимов С. А. Лезги чӀал. Магъачкъала, 1990.

Гъайдаров Р. И. "Пеласг" гъинай - "Лезги" гъинай?! "Коммунист" газет, №10, 1990-йисан 22-январь.

Гъайдаров Р. И. КӀеви кӀерец. "Лезги газет", 1992-йисан 31-декабрь.

Гъайдаров Р. И., Мегъамедов Гъ. И., Эседуллаева Н. Б. Лезги чӀал. Педучилище патал учебник. Магъачкъала, 1994.

Гъайдаров Р. И. Гафарин ери-бинеярикай къейдер. Магъачкъала, 1998.

Гъайдаров Р. И. Гафарикай къейдер. Магъачкъала, 2003.

Гъайдаров Р. И. Лезги чӀалан этимологиядиз гъахъун. Магъачкъала, 2005.

Гъаким Къурбан. ЧӀал халкъдин девлет я. // "Литерадурадин Дагъустан" журнал, №6, 1989.

Гъаким Къурбан. Тарихдин шагъидар. "Коммунист" газет, 1990-йисан 5-сентябрь.

Гъаким Къурбан. Миграгънаме (Тарихдин вакъияяр, делилар ва малуматар) // "Самур" журнал, №4, 1996.

Гьаким Къурбан. Чехи алимдин уьмуьр. "Лезги газет", 1997-йисан 30-май.

Гьасанов Мегьамед. Табасаран халкъдин келункхьин арадал атунин тарихдай. "Лезги газет", 2001-йисан 19-июль.

Гьуьсейнов И. Чи хуьрерин тварар. Къурагь. "Лезги газет", 1992-йисан 1-октябрь.

Гьасанов Мегьамед-Садикь. Пуд сеферда чIур хьайи хуьр - зи Укуз... // "Самур" журнал, №2, 2001.

Гьуьсейнов Ибрагьим. Пелазгияр, лелегар-абур вужар я? "Лезги газет", 1998-йисан 30-апрель.

Гьуьсейнов Ибрагьим. Заманайрин деринар. "Лезги газет", 1992-йисан 24-декабрь.

Гьуьсейнов Я. Чи хуьрерин тварар. "Лезги газет", 1993-йисан 15-июль.

Дидед чIалан учителриз куьмек. Магьачкъала, 1954.

Жалилов Мердали. Агь, Векьелар!.. "Лезги газет", 1996-йисан 16-август.

Жалилов М. Къадим Къурушар... "Лезги газет", 1992-йисан 24-октябрь.

Жамалов Ж. Цийи хуьрериз - цийи тварар. "Коммунист" газет, 1968-йисан 19-октябрь.

Забитов С. Араб чIалай къачунвай гафар лезги чIала ишлемишунин месэладикай. // Дуствал журнал, № 2, 1982.

Ибрагьимов Гь. Лезги чIал ва Кавказдин Албания. "Коммунист" газет, 1966-йисан 2-декабрь.

Ибрагьимов Н. Хлежар. "Лезги газет", 1991-йисан 27-август.

Исаев Ш. Гияр шегьер. "Лезги газет", 1991-йисан 17-октябрь.

Ибрагъимов Н. Мартин Хаспельмата лезги чӀал чирзава. "Коммунист" газет, 1990-йисан 7-февраль.

Казимов К. Дагълара шегъер. "Лезги газет", 1993-йисан 24-март.

Казимов К. Рутул. "Лезги газет", 1992-йисан 14-апрель.

Казимов К. Шиназ. "Лезги газет", 1993-йисан 26-октябрь.

Казимов К. Чи чӀал харчи тийин. "Лезги газет", 2002-йисан 14-март.

Квасадин аламатар. ТуькӀуьрайди: И.Вагъабов, Магъачкъала, 1956.

Керимова Седакъет. ЧӀканва чӀал. "Самур" газет, №14, 1998-йисан 24-сентябрь.

Керимова Седакъет. Профессордиз жаваб (Лезги чӀалакай ихтилатар). "Самур" газет, №1, 1999-йисан 14-январь; №2, 28-январь; №3, 11-февраль.

Керимова Седакъет. Манкъулидхуър. "Самур" газет, №14, 1999-йисан 12-август.

Керимова Седакъет. [Интервью]. Академик Гъамидуллагъ Мегъамедов: ЧӀалан алимри санал кӀвалахна кӀанзава. "Самур" газет, №20, 1999-йисан 11-ноябрь.

Керимова Седакъет. [Интервью]. Гъаким Къурбан: Чаз гьикӀ хъайитӀани кхъидай ихтияр авач. "Самур" газет, №20, 1999-йисан 11-ноябрь.

Керимова Седакъет. "Чан зи Зуьл". "Самур" газет, 2000-йисан 16-март.

Керимова Седакъет. Унейзат (Чи сейлибур). "Самур", №10, 2002-йисан 28-декабрь.

Керимова Седакъет. Катран мука кард жеда. "Самур", №2, 2004-йисан 23-февраль.

Керимова Седакъет. ЧІалан женгчи. "Самур", №3, 2004-йисан 25-март.

Керимова Седакъет. ЭчІехуър. "Самур" газет, №7, 2006-йисан 22-июль.

Керимова Седакъет. Уънууьгъ. "Самур" газет, №9, 2006-йисан 28-сентябрь.

Керимова Седакъет. Хуьлуьхъ. "Самур" газет, №10, 2006-йисан 28-октябрь.

Керимова Седакъет. Яргун. "Самур" газет, №3, 2007-йисан 29-март.

Керимова Седакъет. Хъил. "Самур" газет, №4, 2007-йисан 25-апрель.

Керимова Седакъет. Манкъулидхуър. "Самур" газет, №5, 2007-йисан 27-май.

Керимова Седакъет. Кузун. "Самур" газет, №6, 2007-йисан 29-июнь.

Керимова Седакъет. Гадаціийихуър. "Самур" газет, №7, 2007-йисан 26-июль.

Керимова Седакъет. Чипир. "Самур" газет, №11, 2007-йисан 27-ноябрь.

Керимова Седакъет. ЧІал хуьн, руьгъ хуьн! "Самур" газет, №8, 2004-йисан 21-август.

Къадиров Ф. "Къебеле" - им вуч лагъай чІал я? // "Литературадин Дагъустан" журнал, № 3, 1989.

Къазанфар Бег. Куьре чІалан элифар ва эвелимжи жуз. Темирхан-Шура, 1871.

Къазиев Къ. Дидед чІал михъиз хуьн. "Коммунист" газет, 1961-йисан 27-сентябрь.

Лезгийрин фольлор. ТуькІуьрайди - А.Гъажиев. Махачкъала, 1941.

Лезги халкъдин махар. ТуькІуьрайди - Н.Агьмедов. Махачкъала, 1959.

Лезги халкъдин махар. ТуькІуьрайди - А.Гъаниева. Махачкъала, 1968.

Лезги халкъдин махар. ТуькІуьрайди - А.Гъаниева. Махачкъала, 1980.

Лезги халкъдин манияр. Ктаб гъазурайди ва сифте гаф кхъейди Айбике Гъаниева я. Магъачкъала, 1990.

Мамедов Абужафер. Куьре чІалан элифарни, ахпа гвяниз кІелдай жуз. Тифлис, 1911.

Мейланова У.А. Мад сеферда чи чІалан нугъатрикай. "Коммунист" газет, 1965-йисан 5-июнь.

Мейланова У.А. Лезги эдебиятдинни чІалан эбеди имарат. "Лезги газет", 1995-йисан 6-январь.

Меликмамедов Муьзеффер. Хайи чІилиз икрамда. // "Литературадин Дагъустан" журнал, №5, 1990.

Меликмамедов Муьзеффер. Мадни Яран сувар хъуй. "Лезги газет", 1997-йисан 21-февраль, 28-февраль, 7-март.

Меликмамедов Муьзеффер. ТІвар вине къурай. "Самур" газет, 1998-йисан 26-февраль.

Меликмамедов Муьзеффер. Эминан чІал чІур мийир! "Самур" газет, №4, 1998-йисан 24-сентябрь.

Меликмамедов Муьзеффер. ЧІалан ми хъивал хуьн. "Самур" газетІ, №15, 1999-йисан 26-август.

Меликмамедов Муьзеффер. ЧІал вилик тухун, чІур тийин. "Самур" газет, №19, 1999-йисан 28-октябрь.

Меликмамедов Муьзеффер. Академик Агьмедулагъ Гуьлмегьамедов. "Самур" газет, №18, 1999-йисан 14-октябрь.

Меликмамедов Муьзеффер. "Лезги руш"- "Лезгинка". "Самур" газет, №17, 1998-йисан 12-ноябрь.

Меликмамедов Муъзеффер. МуътІуьгъ тахъай Къурагъар. "Самур" газет, №17, 1998-йисан 12-ноябрь.

Меликмамедов Муъзеффер. Жаррагъан къисас. "Самур" газет, №2, 2001-йисан 31-январь.

Меликмамедов Муъзеффер. "ШаракІунтІ" вуч я? "Самур" газет, № 2, 2001-йисан 31-январь.

Меликмамедов Муъзеффер. Гафар чІалан девлет я. Абуруз акатайвал баянар гана виже къведач. "Самур" газет, №14, 2001-йисан 25-октябрь, 25-ноябрь.

Меликмамедов Муъзеффер. Лезги. Чи халкъдин тІвар тир и гафунин этимон гьикІ тайинарзава? "Самур" газет, № 15, 2001-йисан 30-ноябрь; №16, 2001-йисан 28-декабрь.

Меликмамедов Муъзеффер. Хуърерин тІварар. "Самур" газет, № 16, 2001-йисан 28-декабрь.

Меликмамедов Муъзеффер. Чи халкъдин тІвар алай оронимар. "Самур" газет, №10, 2002-йисан 28-декабрь.

Меликмамедов Муъзеффер. Къуба нугъатрикай вучиз менфят къачузвач? "Самур" газет, №3, 2003-йисан 31-март.

Меликмамедов Муъзеффер. Гияр. И тІвар гьикІ арадиз атана? "Самур" газет, №3, 2003-йисан 31-март.

Меликмамедов Муъзеффер. Лезги чІалар. Дувул сад тирди фадлай субут хъанватІани, садбур мадни и чІалар сад-садавай къакъудиз алахъзава. "Самур" газет, №10, 2004-йисан 21-октябрь; №11, 2004-йисан 24-ноябрь; №12, 2004-йисан 25-декабрь; №1, 2005-йисан 26-январь.

Меликмамедов Муъзеффер. Чи чкайрин тІварар. Абур гьикІ чирна кІанзава? "Самур" газет, №2, 2005-йисан 25-февраль; №3, 2005-йисан 28-март; №5, 2005-йисан 24-май; №6, 2005-йисан 23-июнь; №7, 2005-

йисан 28-июль; №8, 2005-йисан 20-август; №9, 2005-йисан 14-сентябрь; №10, 2005-йисан 20-октябрь; №11, 2005-йисан 22-ноябрь; №12, 2005-йисан 27-декабрь; №1, 2006-йисан 28-январь; №2, 2006-йисан 23-февраль; №4, 2006-йисан 26-апрель; №5, 2006-йисан 25-май; №6, 2006-йисан 24-июнь.

Меликмамедов Муъзеффер. Абдурашид ибн Салигъ Лезги. "Самур" газет, 2006-йисан 25-март.

Меликмамедов Муъзеффер. Атанвай гафар. Абурукай са къадарбур маса чӀалари чи чӀалай къачуна чав вахканва. "Самур" газет, № 1, 2007-йисан 24-январь.

Меликмамедов Муъзеффер. СтӀур. "Самур" газет, №2, 2007-йисан 24- февраль.

Меликмамедов Муъзеффер. Лезги чӀал къалхан хъанай. Чакай ягъанатзавайбуруз атӀай жаваб. "Самур" газет, №9, 2007-йисан 30-сентябрь.

Меликмамедов Муъзеффер. Лезги тӀвар алатӀа... Магъачкъала, 1991.

Меликмамедов Муъзеффер. Килигдачни зи гьалдиз? "Лезгистандин хабарар" газет, №3, 1991-йисан март.

Меликмамедов Муъзеффер. Кайи хамунал къел алахмир. "Лезгистандин хабарар" газет №2, 1992-йисан февраль.

Меликмамедов Муъзеффер. Гъажи Давудан ватанда. "Алпан" газет, №9, 1993-йисан 25-31-октябрь.

Меликмамедов Муъзеффер. И чил хайи ватан я. "Алпан" газет, №9, 1993-йисан 25-31-октябрь.

Меликмамедов Муъзеффер. Къубадин гьулгъула. Баку, 2004.

Меликмамедов Муъзеффер. ЧӀехи вакъиа. "Самур" газет, №5, 2006-йисан 25-май.

Меликмамедов Муъзеффер. Будугъ чІал кукІвар жезва, арадай акъатзава... "Самур" газет, №12, 2007-йисан 29-декабрь.

Мегъамедов С. Хуърерал чпин тІварар эциг хъувун герек я... "Лезгистандин хабарар" газет, №2, 1992-йисан февраль.

Магъмудов Абдулбари. Залзала. Магъачкъала, 1996.

Милюруд А. Лезгияр Бухарада. "Самур" газет, № 22, 1992-йисан 21-30-июль.

Мурадов И. ЧІал чІур тийин. "Коммунист" газет, 1962-йисан 23-декабрь.

Мусаев Кичибег. Зи халкъ, зи чил. // "Литературадин Дагъустан" журнал, №2, 1990.

Мусаев Кичибег. Къенибурулайни къениди (Шемседдин Саадиеван гъакъиндай). "Самур" газет, №3, 1992-йисан январь.

Мустафаев Эмир. Чандилай верцІи ватан. "Самур" газет, №16, 1992-йисан 1-10-май.

Межидов Ханлар. Лезги чилин хуърер. "Лезгистандин хабарар" газет, №4, 1992.

Нагъиев Фейзудин. Гафарин гърче авай кас. "Лезги газет", 2000-йисан 8-июнь.

Нагъиев Фейзудин. Лезги чІалакай ва кхьинрикай са бязи веревирдер. "Лезги газет", №4, 2002-йисан 4-апрель.

Нагъиев Фейзудин. Алупан гьукуматдин топонимрикай. // "Самур" журнал, №3, 2003.

Нагъиев Фейзудин., Нагъиев Р. Лезги чІала мукъвакыливилин терминар. // "Самур" журнал, №6, 2003.

Нагъиев Фейзудин., Нагъиев Ренат. Лезги фу. "Самур" газет, №11, 2003-йисан 19-декабрь.

Нагъиев Фейзудин. СтӀал Сулейманан гъакъикъат. "Самур" газет, №2, 2004-йисан 23-февраль.

Рагъим Алхас. Зи лезгияр суфра къени. Баку, 2001.

Рагъим Алхас. КъирицӀ ва къирицӀвияр. "Зи лезгияр суфра къени" ктабда. Баку, 2001. ч. 73-75.

Рагъим Алхас. Хиналугъ чӀала лезги гафар. "Самур" газет, 1998-йисан 17-март.

Рамалданов Гь. Лезги терминология гуьнгуьна тван. "Коммунист" газет, 1978-йисан 29-январь.

Рамалданов Гь. ЦӀийи словарь. "Лезги газет", 1994-йисан 24-июнь.

Расим Гъажи. Чун чаз килигдайла... "Шагъ Абасакай риваят" ктабда. Магъачкъала, 1991. ч. 173-250.

Ризванов Забит. Гъил хуър (Хъилар). "Къызыл Къусар" газет, 1968-йисан 13-февраль.

Ризванов Забит. ЦӀийи хуър. "Къызыл Къусар" газет, 1968-йисан 24-февраль.

Ризванов Забит. ЭчӀехуър, Муругъ, Мучугъ ва КӀур хуърер. "Къызыл Къусар" газет, 1968-йисан 5-март.

Ризванов Забит. Низами Генжевидин биографияда гуьъжет аламай месӀаяр. // "Самур" журнал, №4, 1992.

Ризванов Забит. Гъуцар ва адетар. "Лезгистандин хабарар" газет, №3, 1991-йисан март.

Ризванов Забит. Газетди къенвай миллетдал чан хкида. "Самур" газет, №9, 1992-йисан 2-8 март.

Ризванов Забит. "Лезги газетдин" редактордиз ахъа чар. "Лезгистандин хабарар" газет, №4, 1992.

Садыкъи Гъалиб. Абужафер Мамедов. "Лезги газет", 1991-йисан 31-август.

Садыкъи Гъалиб. Агъа СтӀалрикай риваят. "Лезги газет", 1992-йисан 8-апрель.

Саидгъасанов С. Куьредин аламатар. "Лезги газет", 1992-йисан 16-апрель.

Севзиханов Видади. Пун дуьз хъана кІанда. "Коммунист" газет, №19, 1991.

Севзиханов Видади. Американви лингвистри лезги-ярни чпин чІалал къару тирди тестикъна. "Самур" газет, №14, 1999-йисан 12-август.

Севзиханов Видади. Уьмуьрар, легъзеяр. Баку, 2000.
СтІал Сулейман. Хкъягъай эсерар. Магъачкъала, 1999.

СтІурви Этибар. Гьуцарикай манияр. "Самур" газет, 1998-йисан 22-май.

СтІурви Этибар. СтІурви жерягъри дармандин набататрикай гьикІ менфят къачузва? "Книга о СтІуре" ктабда. Баку, 2007. ч. 86-88.

СтІурви Этибар. Пирерикай къисаяр. "Книга о СтІуре" ктабда. Баку, 2007. ч. 175-181.

СтІурви Этибар. Зи бадедиз махар пара чидай. "Книга о СтІуре" ктабда. Баку, 2007. ч. 311-326.

Талибов Б. Б., Гъажиев М. М. Лезги чІаланни урус чІалан словарь. М., 1966.

Фаталиев Н. Хайи чІалан михъивал патал. ЧІал чи ругъдин девлет я. "Лезги газет", 1997-йисан 3-март.

Ханмагомедов Б. Г.-К. Табасаран чІал. Магъачкъала, 1966.

Ханов Т. Гияр-Кьурагъ. ГьикІ арадал атана? "Коммунист" газет, 1988-йисан 23-ноябрь.

Челебов Ж. Ялцугърин тарихдикай. "Лезги газет", 1994-йисан 18-февраль.

Чи чІал дуьньядин чІехи чІаларикай я. [Редакциядин макъала]. "Самур" газет, №4, 1997-йисан 1-октябрь.

Шабанов Ш. ЧІал михъиз хуьн чи виридан буржи я. "Коммунист" газет, 1963-йисан 30-январь.

Шанидинни Канидин дастан. КІватІна тукІур хьувурди Этибар СтІурви я. "Книга о СтІуре" ктабдай. Баку, 2007.ч. 328-344.

Шерифов З. Хурехуьруьн тухумар. "Лезги газет", 1992-йисан 5-март.

Шихнабиев Н. Шихидхуьр. "Коммунист" газет, 1990-йисан 27-апрель.

Шихсаидов А. Р. Дагъустандин тарихдин кхьинрин сифте чешмеяр. "Коммунист" газет, 1963-йисан 9-январь.

Шихсаидов А. Р. Лезги группадин халкъарин дегъзаманайрин ва юкъван виш йисарин культурадикай са шумуд гаф. // "Дуствал" журнал, №3, 1964.

Шихсаидов А. Р. Эхир чун гьинай я? // "Литературадин Дагъустан" журнал, №5, 1988.

Шихсаидов А. Р. Абумислиман тарих. // "Самур" журнал, №4, 1992.

Ярагьмедов Мавлуд. Шарвилидикай са шумуд гаф. "Самур" газет, №6, 1992-йисан февраль.

Яралиев М. М. Лезги чІалай цІийи ахтармишун. "Лезги газет", 1991-йисан 4-июль.

Яралиев Я. А. Кавказдин Албаниядин ктаб. "Лезги газет", 1995-йисан 14-апрель, 21-апрель.

Яралиев Ярали. Чи чІалан дарамат. "Самур" газет, №4, 1998-йисан 17март.

УРУС ЧІАЛАЛ

Абдуллаев И.Ш. Введение в генетику дагестанских языков. Махачкала, 1999.

Абдуллаев И.Х. Словообразование табасаранских названий аулов // Ономастика Кавказа. Махачкала, 1976.

Абдуллаев И.Х., Микаилов К.Ш. К истории дагестанских этнонимов лезг и лак. Сб. "Этнография имен". М., 1971.

Абдуллаева Н. Ковровое искусство Азербайджана. Баку, 1971.

Абдулмуталибов Н.Ш. К характеристике развития лезгинского именовслова // Проблемы региональной ономастики: Материалы 3-ей межвузовской научной конференции. Майкоп, 2002.

Абдулмуталибов Н.Ш. Словарь лезгинских личных имен. Махачкала, 2004.

Абдулмуталибов Н.Ш. О правописании сложных слов в лезгинском языке // Орфография и изменения языковых норм: лингвистический, дидактический и социокультурный аспекты: Материалы Международной научной конференции. 9-10 октября 2002 г. Астрахань: Издательство Астраханского гос.пед.ун-та. 2002. с. 105-108.

Абдулмуталибов Н.Ш. Новый словарь лезгинского языка. Газ. "Дагестанская правда". 2001, 17 октябрь.

Абдулмуталибов Н.Ш. Рецензия: Гайдаров Р.И. Орфографический словарь лезгинского языка. (Махачкала: Издательство НИИ педагогики, 2001.) // Проблемы общего и дагестанского языкознания. Махачкала, 2003.

Абуладзе И. К открытию алфавита кавказских албанцев - Известия ИЯИМК. Груз. ФАН СССР, 1938. т. IV.

Абуладзе И. Новые сведения о существовании письменности у кавказских албанцев. - Сообщение Груз. ФАН СССР. 1940. т. I , №4.

Агаев А.Г. Происхождение лезгин. Газ. "Садвал". 1991. №2-5.

Агаев А.Г. К вопросу о подаче лезгинских заимствований в диалектологическом словаре азербайджанского языка (по материалам кубинского и дербентского диалектов) // ЕИКЯ. т. XIII. Тбилиси, 1986.

Агаев Г.Д. Данные этнотопонимии о расселении тюркоязычных племен в Азербайджане XI-XV вв. // Кн. Этническая ономастика. М., 1984.

Агаширинова С.С. Поселения лезгин в XIX - начале XX века. Ученые записки ИИЯЛ ДНЦ РАН. т. VI. 1959.

Агаширинова С.С. Свадебные обряды лезгин XIX - начало XX вв. // УЗИИЯЛ, 1964.т.XII.

Агаширинова С.С. Материальная культура лезгин (XIX - начало XX вв.) М., 1978.

Агванское письмо. Попытки его дешифровки. Энциклопедический словарь юного филолога. М., 1984. с. 13-14.

Агулы // "Советский Дагестан". 1990. №4. с. 79-80.

Адаты южно-дагестанских обществ. ССКГ, вып.VIII. Тифлис, 1875.

Азербайджанская сельскохозяйственная перепись 1921 года. Кубинский уезд. Баку, 1922. т.I.

Азербайджанско-русский словарь. Составитель: Х.А. Азизбеков. Баку, 1985.

Акты, собранные кавказской археографической комиссией (АКАК). Тифлис, 1886. т. II. док. №1436.

Акимов К.Х. Диалектная лексика в творчестве Сулеймана Стальского и изучение ее в школе. // ЕИКЯ. т. XIII. Тбилиси, 1986.

Александрович - Насифы. Находки бронзового века около Хачмаса. Известия Азкомстариса. вып. 4, тетрадь 2. Баку, 1929.

Алексеев М.Е. К вопросу о классификации лезгинских языков. // ВЯ. 1984, №5.

Алексеев М.Е., Шейхов Э.М. Лезгинский язык. М., 1997.

Алексеев М.Е., Шихалиева С.Х. Табасаранский язык. М., 2003.

Алексеев М.Е., Загиров В.М. Школьный этимологический словарь табасаранского языка. Махачкала, 1992.

Алиев Багомед. Тпиг. Газ. "Лезгистандин хабарар". 1992, №2, февраль.

Ал-Балазури. Книга завоеваний стран. Баку, 1972.

Ал-Истахри. Книга путей и государств. / Перевод Н.А. Караулова/. СМОМПК. Тифлис, вып.29, 1901.

Алиев Играр. По страницам одной работы, или о дилетантизме в науке. Газ. "Самур". 1992. 31 июль-10 август.

Алиджанов Т.М. Сельскохозяйственная (земледельческая) лексика лезгинского литературного языка. АКД. Махачкала, 2003.

Алиев К.Г. О названии реки Кура // Докл. АН Аз.ССР, 1959. т.15. №4.

Алиев К.Г. К вопросу о языках на территории Азербайджана. // Труды Ин-та истории АН Азерб. ССР. т.14. 1960.

Алиев К.Г. К вопросу о племенах Кавказской Албании. Исследования по истории культуры народов Востока. М.-Л., 1960.

Алиев К.Г. Племена древней Кавказской Албании (I в. до н.э. - I в.н.э.): автореф.дис.канд.ист.наук. Ленинград, 1962.

Алиев К.Г. Азербайджан в I в. до н.э. - I в.н.э. (карта). // Карты Азербайджанской Советской Социалистической Республики: Атлас. Баку: изд-во Главной редакции АСЭ, 1972.

Алиев К.Г. Древнее население Азербайджана по данным топонимии. Баку, 1973.

Алиев К.Г. Кавказская Албания. (I в. до н.э. - I в.н.э.). Баку, 1974.

Алиев К.Г. К вопросу о гаргарах и территории их расселения. // Доклады АН Азерб. ССР, 1981.

Алиев К.Г. Этюды о населении древнего Азербайджана // К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку, 1984.

Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания. Баку, 1992.

Алиев Кемал. Леги. Газ. "Самур", 1992. 16-31 декабрь.

Алиев Кемал. Топонимика об этногенезе на территории Азербайджана. Баку, 1966.

Алиев Ш.Дж. Географические названия на картах. // Кн. Материалы научн. конф. посвящ. изучению топонимии Азербайджана. Баку, 1973.

Алиев Т.В. Предварительное сообщение о поселении Рустепе. // Доклады АН Азерб. ССР. 1984. № 6.

Аликберов К.А. Лезгино-русское двуязычие в Дагестане. Махачкала, 1999.

Анучин Д.Н. Отчет о поездке в Дагестан летом 1882 г. // ИРГО. 1884. т. XX, вып. 4.

Аразова Р.Б. О поселениях ранней бронзы в Кусарском районе. // Доклады АН Азерб. ССР. 1980. т.36. №1. с. 95-99.

Асалиев Ж.А. Фонетические особенности кимильского говора Кубинского диалекта лезгинского языка. // Актуальные проблемы языка и литературы. Вып. 9. Махачкала, 2002.

Артомонов М.И. История хазар. Л., 1962.

Асланханова Г.З. Заимствованные союзы лезгинского языка. // Вестник ДНЦ РАН. Махачкала, 2006. №3.

Асланханова Г.З. Сопоставительное исследование союзов и союзных слов в лезгинском и азербайджанском языках. Автореф. дис. канд. фил. наук. Махачкала, 2007.

Ахмедов Джонрид. Новая "Ахты-наме". Махачкала, 1972.

Ахундов Т.И., Аразова Р.Б. Поселение Кучумхантепе в Кусарском районе. // Доклады АН Азерб. ССР. 1984, № 9.

Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI - XVI вв.). Баку, 1984.

Бабаев Д. Селение Ахты Самурского округа Дагестанской области. СМОМПК. вып. XVII. Тифлис, 1893.

Бабаев Р. Древние лезгины. Газ. "Дагестанская панорама". 2002. 25 июль.

Бабаев В.А. Яргунский говор лезгинского языка. АКД. Махачкала, 1998.

Багиров Э. Об отражении распространения христианства в Албании в лезгинском дастане "Шани и

Кани" // Тезисы первой научной конференции "История лезгин". Баку, 1993.

Бадалов Ф.А. История лезгинского народа и государства (V тыс. до н.э. X в. н.э.). Дербент, 1998.

Бадалов Ф.А. Язычество лезгин. Дербент, 1999.

Бадалов Ф.А. Астральная религия лезгин. М., 2006.

Баглиев З.Д. Куруш и курушцы. Махачкала, 2005.

Бакарадзе З.Д. Заметки о Закатальском округе. // Зап. КОРГО, кн. XIV. вып. I. 1890.

Бакиханов А. Происхождение племен населявших нынешние кавказские провинции. // Кавказ. 1848. №1.

Бакиханов А. Гюлистан - Ирам. Баку, 1926.

Баркуев К., Ахмедов М.-К., Шихсаидов А.Р. Исторические сведения о Дагестане из арабских рукописей. Ученые записки ИИЯЛ Даг. филиала АН СССР. т. XI. Махачкала, 1963.

Бархударян М. Страна агванов и их соседи. Тифлис, 1893.

Бархударян М. История албанцев. т. I. Тифлис, 1901.

Бахышов Ч.А. Изменение этнического состава населения Азербайджанской ССР (по данным переписей 1897-1979 гг.). // Советская этнография, 1982. с. 66-68.

Башкиров А.С. Изучение памятников старины Дагестана. Сб.: Дагестан. т. III. Махачкала, 1927.

Бежанов М. Краткие сведения о Варташене и его жителях. СМОМПК, вып. XIV. с. 116.

Березин И. Путешествие по Дагестану и Закавказью. ч. I. Казань, 1850.

Бестужев А.А.-Марлинский. Избранные произведения. Баку, 1990.

Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. т. II. М., 1963.

Бокарев Е.А. Введение в сравнительно-историческое изучение дагестанских языков. Махачкала, 1961.

Бракгауз-Ефрон. Новый энциклопедический словарь. Закавказский округ. Петроград, 1915. т.18.

Броневский С. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. М., 1823.

Буниятов З.М. Якут ал-Хамави. Муджам ал-Булдан (Сведения об Азербайджане). Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-Кулуб (Сведения об Азербайджане). Баку, 1983.

Буятов Т.А. К истории развития земледелия в Азербайджане. Баку, 1964.

Бутаев Д.Б. О значении слова "лезгин". РФ ИИЯЛ, 1960.

Бутков П.Г. Материалы по новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. ч. 1-2. СПб., 1869.

Вейденбаум Е.Г. Материалы для историко-географического словаря Кавказа. Тифлис, 1894. вып. 1.

Велибеков Д.Г., Адигезалов Я.М., Велибеков Дж.Д. Кавказ-Греция. Общность культур. Баку, 2007.

Велибеков Д.Г., Адигезалов Я.М., Велибеков Дж.Д. Кавказ-Скандинавия. Общность культур. Баку, 2007.

Велибеков Д.Г., Адигезалов Я.М., Велибеков Дж.Д. Кто такой Шарвили? (История и факты). Баку, 2007.

Велибеков Дарвин. Истоки лезгинского языка. Газ. "Самур". 2006. 28 октябрь.

Велиев (Багарлы) М.Г. Население Азербайджана "Музей этнографических сокровищ". Азербай-

джанский настольный календарь. ч. II. (Азербайджановедение). Баку, 1925.

Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. СПб., 1904.

Всесоюзная перепись население 1926 года. Краткие итоги. Тифлис, 1928.

Всесоюзная перепись население 1926 года. т. XIV, ЗСФСР, М., 1929.

Вучетич Н. Четыре месяца в Дагестане. // Кавказ, 1864.

Гаджиев А.Г. Происхождение народов Дагестана (по данным антропологии). Махачкала, 1905.

Гаджиев А.Г. Древнее население Дагестана. М., 1975.

Гаджиев Г.А., Ризаханова М.Ш. Лезгины // Народы Дагестана. М., 2002.

Гаджиев К.А. О некоторых элементах национально-культурного мировидения лезгинского народа. В кн.: Труды научного общества "Кавказ. Языки и культуры". Бакинский Славянский Университет. Баку, 2005.

Гаджиев М.М. Русско-лезгинский словарь. Махачкала, 1950.

Гаджиев М.М. Орфографический словарь и свод правил правописания лезгинского языка. Махачкала, 1955.

Гаджиев М.М. Кубинский диалект лезгинского языка. В кн.: М.М.Гаджиев (из лингвистического наследия) Составитель: Гюльмагомедов А.Г. Махачкала, 1997.

Гаджиев М.М. Русско-лезгинский школьный словарь. Махачкала, 1956.

Гаджиев М.М. О некоторых особенностях аныхского говора лезгинского языка. Уч. зап. ИИЯЛ Даг. ФАН СССР. т. 2. 1957.

Гаджиева С.Ш., Трофимова А.Г., Шихсаидов А.Р. Старинный земледельческий календарь народов Дагестана. М., 1964.

Гаджимуродов Ильхам. Еще раз об этимологии слова "лезги". Газ. "Самур". 2003. 19 декабрь.

Гаджимуратов Ильхам. Была ли у дагестаноязычных народов в древности своя письменность? Газ. "Самур". 2006. 28 октябрь.

Гайдаров Р.И. Ахтынский диалект лезгинского языка. Махачкала, 1961.

Гайдаров Р.И. Лексика лезгинского языка. Спецкурс. Махачкала, 1966.

Гайдаров Р.И. Очерки по лексике и словообразованию в лезгинском языке. Автореф. докт. дис. Махачкала, 1968.

Гайдаров Р.И. О названиях лезгинских аулов. (К вопросу о топонимии лезгин). Уч.зап. ДГУ. т. XIII. Махачкала, 1963.

Гайдаров Р.И. Лексика лезгинского языка. (Особенности слова и словарного состава) Махачкала, 1977.

Гайдаров Р.И. Основа словообразования и словоизменения в лезгинском языке. Махачкала, 1991.

Гайдаров Р.И. Введение в лезгинскую ономастику. Махачкала, 1996.

Ган К.Ф. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе. т. I-II, СПб., 1893-1906.

Ган К.Ф. Первый опыт объяснения кавказских географических названий. СМОМПК. вып. 40. отд. III. Тифлис, 1909.

Ганиева А.М. Народная лирическая песня лезгин. Махачкала, 1976.

Ганиева А.М. Очерки устно-поэтического творчества лезгин. М., 2004.

Ганиева Ф.А. Джабинский диалект лезгинского языка. АКД. Тбилиси, 1980.

Ганиева Ф.А. Терминология ковроткачества в лезгинском языке // Материалы научной сессии, посвященной итогам экспедиционных исследований ИИЯЛ в 1980-1981 гг. Махачкала, 1982.

Ганиева Ф.А. Названия выючных животных в лезгинском языке. // Тезисы докладов научной сессии, посвященной итогам экспедиционных исследований ИИЯЛ в 1990-1991 гг. Махачкала, 1982.

Ганиева Ф.А. Названия животных в хиналугском языке. // Отраслевая лексика дагестанских языков: Названия животных и птиц. Тематический сборник. Махачкала, 1984.

Ганиева Ф.А. К характеристике названий жилища и его частей в лезгинском языке // Тезисы докладов научной сессии, посвященной итогам экспедиционных исследований ИИЯЛ в 1986-1987 гг. Махачкала, 1988.

Ганиева Ф.А. Орнитологическая терминология в лезгинском языке // Отраслевая лексика дагестанских языков: Названия животных и птиц. Тематический сборник. Махачкала, 1988.

Ганиева Ф.А. Характеристика наименований деревьев и кустарников в лезгинском языке // Проблемы

отраслевой лексики дагестанских языков: Названия деревьев, трав, кустарников. Сборник статей. Махачкала, 1989.

Ганиева Ф.А. Хиналугско-русский словарь. Махачкала, 2002.

Ганиева Ф.А. Отраслевая лексика лезгинского языка. Махачкала, 2004.

Ганиева Ф.А. Смугульский говор лезгинского языка. // Проблемы общего и дагестанского языкознания. Махачкала, 2003.

Гасанов Д. Лезгины. Газ. "Молодежь Дагестана". 1999. 19 март.

Гасанов М.Р. Из истории Табасарана. XVIII - нач. XIX вв. Махачкала, 1978.

Гасанов С.Г. Лезгинские этнические сказания о богатыре Шарвили. В кн.: Труды научного общества "Кавказ. Языки и культуры" Бакинский Славянский Университет. Баку, 2005. с.88-103.

Гасан эфенди Алкадари. Асари Дагестан. Махачкала, 1994.

Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Сб.: К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку, 1984.

Гейбуллаев Г.А. К происхождению грызов // Доклады АН Азерб. ССР. 1985. №3. с. 83-84.

Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986.

Генко А.Н. Ахтынские тексты // Доклады АН СССР. Серия В, 1926.

Генко А.Н. Материалы по лезгинской диалектологии. Кубинское наречие. Известия АН СССР. 1929.

Генко А.Н. О названиях "плуга" в северо-восточных языках. // Доклады АН СССР. М., 1930. №7.

Генко А.Н. Литературные языки Южного Дагестана. // Революция и письменность. 1936, №2.

Генко А.Н. Арабский язык и кавказоведение // Труды второй сессии арабистов. М.-Л., 1941.

Генко А.Н. Сообщение о результатах поездки в Хиналуг. // Бюллетень Кавказского историко-археологического института в Тифлисе. Тифлис, 1928, №1-3, серия В.

Гербер Г.И. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. - История, география и этнография Дагестана. М., 1958.

Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Баку, 1984.

Гукасян Ворошил. Удинско-азербайджанско-русский словарь. Баку, 1974.

Гулиева Лалэ. Русская топонимия Азербайджана. Баку, 1990.

Гусейнзаде А.А. Об этимологии топонима Куба // Кн. Советская тюркология. 1971. №3.

Гусейнзаде А.А. До огузские этнонимы Кавказа // Кн.: Вопросы географии. Сб. 110-й. Топонимика на службе географии. М., 1979.

Гусейнова М.Ш. Некоторые названия огородных и садовых культур в восточно-лезгинских языках // Современные проблемы кавказского языкознания и тюркологии. Махачкала, 2003. вып.4/5.

Гусейнова М.Ш. Земледельческая лексика восточно лезгинских языков. Автореф. дис. канд. фил. наук. Махачкала, 2004.

Гусейнов Р.А. Сирийские источники XII-XIII вв. об Азербайджане. Баку, 1960.

Гюльденштедт Н.А. Географическое и историческое описание Грузии и Кавказа. СПб., 1809.

Гюльденштедт Н.А. О Лезгистане или Лезгинии и о лезгинцах. М., 1819.

Гюльмагомедов А.Г. Об основных морфологических особенностях дуруджинского говора лезгинского языка. В кн.: Сборник аспирантских работ. Гуманитарные науки. Вып. 2. Махачкала, 1966.

Гюльмагомедов А.Г. Основные особенности лезгинского говора лезгинского языка. В кн.: Сборник научных сообщений. Филология. Махачкала, 1967.

Гюльмагомедов А.Г. Об изучении диалектов лезгинского языка на территории Азербайджанской ССР // Материалы научно-теоретической конференции молодых ученых АН Азерб. ССР. Кн. 5. Сер. общественных наук. ч. I. Баку, 1967. с. 120-121.

Гюльмагомедов А.Г. Фразеология лезгинского языка. Махачкала, 1990.

Гюльмагомедов А.Г. Школьный русско-лезгинский словарь. 2-ое исправленное и дополненное издание. Махачкала, 1991.

Гюльмагомедов А.Г. Кавказская Албания: удинский язык, лезгинский язык. // журн. "Лезгистан". 1992. № 1,2.

Гюльмагомедов А.Г. Краткие очерки о лезгинах и лезгинском языке. Газ. "РикІин гаф". 1994. № 1, 2.

Гюльмагомедов А.Г. О научной деятельности Магомеда Магомедовича Гаджиева. В кн.: М.М. Гаджиев

(Из лингвистического наследия). Составитель: А.Г. Гюльмагомедов. Махачкала, 1997.

Гюльмагомедов А.Г. Социолингвистический портрет современного лезгинского языка. // Отечество, № 1. Махачкала, 1998.

Гюльмагомедов А.Г. Шамседдин Мурсалович Саадиев // журн. "Возрождение". № 6. Махачкала, 2000.

Гюльмагомедов А.Г. Лезгинский язык // Государственные и титульные языки России. М., 2002. с. 208-216.

Гюльмагомедов А.Г. Кюснетский говор лезгинского языка. // Дагестанский лингвистический ежегодник. Вып. 12. М., 2003. с. 13-22.

Даниельбеков И.Г. Садоводство в Кубинском уезде Бакинской губернии. Сборник сведений пловодству в Закавказском крае. Вып.1. Тифлис, 1899.

Дербентнамэ. Под редакцией М.Алиханова. Тифлис, 1898.

Десимон А.Ф. Исторические сведения о бывших вольных общинах Кубинской провинции, составляющих ныне Самурский округ. // журн. "Северная пчела". 1837. Сб. "История, география и этнография Дагестана XVII-XIX вв. Архивные материалы." М., 1958.

Дешериев Ю.Д. Грамматика хиналугского языка. М., 1959.

Дешериев Ю.Д. Сравнительно-историческая грамматика нахских языков и проблемы происхождения исторического развития горских Кавказских народов. Грозный, 1963.

Дешериев Ю.Д. Будухский язык. В кн.: Языки народов СССР. т. IV. М., 1967.

Джидалаев Н.С. Языковая жизнь Дагестана. В кн.: Языки Дагестана. Махачкала - Москва, 2000.

Джавахашивили И.А. Экономическая история Грузии. Тбилиси, 1930.

Дирр А.М. Грамматика удинского языка. СМОМПК, вып. XXXIII. Отд. IV. 1904.

Дирр А.М. Грамматический очерк табасаранского языка. СМОМПК, вып. 35. Тифлис, 1905.

Дирр А.М. Агульский язык. СМОМПК, вып. 37. Тифлис, 1907.

Дирр А.М. Арчинский язык. СМОМПК, вып. 39. отд. III. Тифлис, 1908.

Дирр А.М. Современные названия кавказских племен. СМОМПК, вып. 40. Тифлис, 1909.

Дирр А.М. Цахурский язык. СМОМПК, вып. 43. Тифлис, 1913.

Доклады АН СССР. М., 1930. № 7.

Дорн Б. Каспий. О походе древних русских в Табаристан. Изд. в приложении к Зап. Академии наук, т. 26. СПб., 1875.

Дорожная карта Кавказского края. Тифлис, 1903.

Древнетюркский словарь. Л., 1969.

Дьяконов М.М. Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.

Дьяконов М.М. Хуррито-урартский и восточно-кавказские языки // Сб.: Древний Восток. Этнокультурные связи. М., 1988. с. 164-207.

Еремян С.Т. "Страна Махеолония", надписи Кааба и Зардушт//ВДИ, 1967. №4.

Есаи Хасан Джалалян. Краткая история страны Албанской (1702-1722 гг.). Баку, 1989.

Жило П.В. О названиях Каспийского моря // Известия АН Азерб. ССР. Сер. геол.-геогр. наук. 1960. № 4.

Жирков Л.И. Грамматика лезгинского языка. Махачкала, 1941.

Жирков Л.И. Табасаранский язык: грамматика и тексты. М.-Л., 1948.

Забитов С.М., Эфендиев И.И. Словарь арабских и персидских лексических заимствований в лезгинском языке. Махачкала, 2001.

Завадский Р.М. Кюринские тексты. Грамматические заметки. СМОМПК, вып. 14. Тифлис, 1892. отд. II.

Загиров В.М. Лексика табасаранского языка. Махачкала, 1981.

Загиров В.М. Историческая лексикология языков лезгинской группы. Махачкала, 1987.

Загиров В.М. Русско-табасаранский словарь. Махачкала, 1988.

Загурский Л.П. Поездки Г.Беккера по южному Дагестану // ССКГ. 1876. вып. IX.

Закатальский округ. Свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа. Тифлис, 1887.

Зейдлиц Н. Исторический обзор Бакинской губернии. Кавказский календарь на 1871 г. Тифлис, с. 56-62.

Зелинский С. Свадьба лезгин и обычай имаджи // Кавказ. 1877.

Ибн ал-Асир. Тарих ал-Камиль. Перевод с арабского Н.К.Жузе. Баку, 1940.

Ибн Хордадбех. Книга путей и государств. См.: Караулов Н.А. Сведения арабских писателей о Кавказе. - СМОМПК, вып. XXXII. Тифлис, 1903, отд. I.

Ибрагимов Г.Х. Лезгинские языки и Кавказская Албания // Тезисы докладов 1-ой конференции молодых ученых Дагестана. Махачкала, 1963.

Ибрагимов Г.Х. К вопросу языка и письма кавказских албанцев. Рукоп. фонд ИИЯЛ Даг. Фил. АН СССР. 1963.

Ибрагимов Г.Х. Рутульский язык. М., 1978.

Ибрагимов Г.Х. Цахурский язык. М., 1990.

Ибрагимов Г.Х. Общности в склонении имен существительных в цахурском, рутульском, кризском и будухском языках. Махачкала, 1987.

Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России. СМОМПК, вып. XXII.

Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. № 3. 1989.

Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. История, философия и права. № 2. 1990.

Истахри. Книга путей и государств. См.: Караулов Н.А. Сведения арабских писателей о Кавказе. - СМОМПК, вып. XXIX. Тифлис, 1901. отд. I.

История Агван Моисея Каганкатваца. Пер. К.Патканова. СПб., 1861.

История монголов Инока Магаки, XIII в. пер. К.Патканова. СПб., 1861.

История Армении Фавстоса Бузанда. Пер. с древнеармянского и коммент. М.А. Геворкяна. Ереван, 1953.

История, география и этнография Дагестана. Сборник архивных материалов. М., 1958.

История Дагестана. т. 1. М., 1967.

История Азербайджана (с древнейших времен до присоединения Азербайджана к России) т. I. Баку, 1958.

История Азербайджана. Баку, 1979.

История топонимических исследований. Баку, 1992.

История, культура и актуальные проблемы лезгин. Материалы круглого стола. Под редакцией В.А. Тишкова и М.Е. Алексеева. Москва, 2006.

Ихилов М.М. Значение персидского похода Петра I (1722-1723 гг.) для Дагестана. М., 1954.

Ихилов М.М. Хновцы. Уч. Зап. ИИЯЛ Даг. фил. АН СССР. № 6. 1959.

Ихилов М.М. Кубинские лезгины. Махачкала, 1957

Ихилов М.М. Народности лезгинской группы. Махачкала, 1967.

Каганкатвацви М. История страны Агван. Тифлис, 1912.

Караулов Н.А. Сведения арабских писателей о Кавказе. СМОМПК. вып. 38. Тифлис, 1908.

Касумова С.Ю. Азербайджан в III-IV вв. Баку, 1993.

Керимова Седает. Мейрам (известные лезгиноведы). Газ. "Самур". 2000. 14- декабрь.

Керимова Седает. От Клапрота до Шульце. Газ "Самур". 2002. 23 май.

Керимова Седает. Барон Услар. (известные лезгиноведы). Газ. "Самур". 2002. 26 октябрь.

Керимова Седает. Открытое письмо автору книги "Лезгинский словарь" Анеле Ордухан. Газ. "Самур". 2006. 26 июль.

Кикилашвили В.И. Падежная система будухского, крызского и хиналугского языков. // Ежегодник ИКЯ. Тбилиси, 1984. т. XI.

Кибрик А.Е., Кодзасов С.В., Оловяникова И.П. Фрагменты грамматики хиналугского языка. М., 1972.

Клапрот Ю. Историческая, этнографическая, политическая карта Кавказа и соседних провинций между Россией и Персией. Париж, 1827.

Климов Г.А. Кавказские языки. М., 1965.

Климов Г.А., Алексеев М.Е. Типология кавказских языков. М., 1980.

Климов Г.А. Введение в кавказское языкознание. М., 1986.

Климов Г.А., Халилов М.Ш. Словарь кавказских языков. Сопоставление основной лексики. М., 2003.

Ковалевский С.А. "Карта Птолемея" в свете исторической географии Прикаспия. // Известия Всесоюзного географического общества. 1953. т. 85. вып.1.

Кондратов А.М., Шеверошкин В.В. Когда молчат письма. Загадки древний Эгеиды. М., 1970.

Корнелий Тацит. История. Т. 2. Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1969.

Котляревский П.В. Экономический быт государственных крестьян северной части Кубинского уезда. Материалы . т. II, ч. II. Тифлис, 1886.

Котович В.Г. Отчет о работе 1-го горного отряда. Рукоп.фонд ИИЯЛ ДНЦ РАН.

Котович В.Г. Новые археологические памятники Южного Дагестана. МАД, 1. Махачкала, 1959.

Котович В.Г. Каменный век Дагестана. Махачкала, 1964.

Коцебу М.А. Сведения о джарских владениях 1826 г. В кн.: История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы. М., 1958.

Краткий путеводитель по наиболее известным памятникам древности и природы Азербайджана. Баку, 1930.

Круглов А. П. Северо-Восточный Кавказ во II-I тысячелетии до н.э. "Древние племена и народности Кавказа". МИА. 68, М.-Л., 1958.

Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960.

Крымский А. Е. Страницы из истории Северного Азербайджана. Шеки. М., 1937.

Кудаман. Книга о харадже и об обязанностях. См.: Караулов Н. А. Сведения арабских писателей о Кавказе. - СМОМПК, вып. XXXII. Тифлис, 1903. отд. 1.

Кудрявцев А. А. Город не подвластный векам. Махачкала, 1976.

Кудрявцев А. А. Древний Дербент. М., 1982.

Курдов К. М. К антропологии лезгин. Кюринцы. "Русский антропологический журнал". № 3-4. 1903.

Кюринские пословицы и сказки. СМОМПК. вып. 14. Тифлис, 1892. с. 135-202.

Лавров Л. И. Лезгины. // Народы Дагестана. М., 1955.

Лавров Л. И. Лезгины. // Народы Дагестана. М., 1960.

Лавров Л. И. Эпиграфические памятники Северного Кавказа. М., 1966.

Лазарев 2-ой. Объяснение слова "лезгин" и происхождение сего народа // Кавказский вестник, 1849. № 28.

Латышев В. В. Известия древних писателей (греческих и латинских) о Скифии и Кавказе. т. I-II. СПб., 1893-1906.

Лезгины. Новый энциклопедический словарь (НЭС) Бракагуза Ефрона. Петроград, 1915. т. 24.

Лезгинский язык. БСЭ. т. 24. 1953.

Линевиц И.П. Бывшее Елисуйское султанство. ССКГ. вып. VII. Тифлис, 1873.

Лопухин А.И. Журнал путешествия через Дагестана. 1718 г. - ИГЭД. М., 1958. с. 6-59.

Магомедов Р.М. Происхождения названия Лезги-нистан. Ученные записки ИИЯЛ Даг. филиала АН СССР. т. IX. Махачкала, 1969.

Магомедов Р.М. Дагестан. Исторические этюды. вып. I. Махачкала, 1972.

Магомедов Р.М. Дагестан. Исторические этюды. вып. II. Махачкала, 1975.

Магомедов Р.М. История Дагестана. Махачкала, 1991.

Магомедов М.Г. Древние и средневековые оборонительные сооружения Дагестана. автореферат кандидатской диссертации. Махачкала, 1970.

Магометов А.А. Табасаранский язык. Тбилиси, 1965.

Магометов А.А. Агульский язык. (Исследования и тексты). Тбилиси, 1970.

Мамедова Г. Русские консулы об Азербайджане (20-60-е годы XVIII века.). Баку, 1989.

Мамедов Т.М. Кавказская Албания в IV-VII вв. Баку, 1993.

Мамедова Фарида. К вопросу об албанском (кавказском) этносе. Изв. АН Азерб. ССР. Сифп, 1983. № 3.

Мамедова Фарида. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005.

Мамедов Г.Х. Названия каньообразных и торговых долин расположенных в северо-восточной части Азербайджанской ССР. // Кн.: Материалы докл. II

научн.конф, посвящ. Изучению топонимии Азербайджанской ССР. Баку, 1981.

Марр Н.Я. К истории передвижения яфетических народов юга на север Кавказа. Петроград, 1916.

Марр Н.Я. Кавказоведение и абхазский язык. ЖМНП. 1916. № 5.

Марр Н.Я. Кавказские племенные названия и местные параллели. М., 1922.

Марр Н.Я. Албанская надпись "Краткие сообщения института истории материальной культуры АН СССР." вып. 15. 1947. с. 8-14.

Маршавев Р.Г. К вопросу о социальном строе Ахтыпаринского "вольного общества" в XVIII - начале XIX вв. // УЗ ИИЯЛ. 1957. вып. 3.

Марцеллин Аммиан. История // ВДИ, № 3. 1949.

Материалы по археологии Дагестана. т. I - II. Махачкала, 1959-1961.

Мейланова У.А. Гляйрский смешанный говор и его место в системе лезгинских диалектов // Уч. зап. ИИЯЛ Даг.фил. АН СССР. т. 5. 1958.

Мейланова У.А. Стальский говор лезгинского языка. // Уч.зап. ИИЯЛ Даг.фил. АН СССР. т. 6. 1959.

Мейланова У.А. Очерки лезгинской диалектологии. М., 1964.

Мейланова У.А. О генетическом единстве дагестанских языков // Материалы первой сессии по сравнительно-историческому изучению иберийско-кавказских языков. Махачкала, 1969.

Мейланова У.А. Гюнейский диалект - основа лезгинского литературного языка. Махачкала, 1970.

Мейланова У.А. К истории терминов животного мира в лезгинском языке. // ЕИКЯ. т. II. Тбилиси, 1975.

Мейланова У.А. О строе глагола в будухском языке. - В кн.: Ежегодник иберийско-кавказского языкознания. вып. IV. Тбилиси, 1977.

Мейланова У.А., Талибов Б.Б. Закономерности лезгинской диалектологии и ее роль в истории лезгинского языка // Совещания по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докладов. М., 1979.

Мейланова У.А. Будухско-русский словарь. М., 1984.

Мейланова У.А., Ганиева Ф.А. К характеристике некоторых терминов животноводства в лезгинском языке // Отраслевая лексика дагестанских языков: Названия животных и птиц / Тематический сборник. Махачкала, 1988.

Мейланова У.А., Ганиева Ф.А. Характеристика наименований деревьев и кустарников в лезгинском языке // Проблемы отраслевой лексики дагестанских языков: Названия деревьев, трав, кустарников. Махачкала, 1989.

Мейланова У.А. Кузунский диалект кубинского наречия лезгинского языка. // ЕИКЯ. т. XVIII-XIX. Тбилиси, 1992.

Мейланова У.А., Талибов Б.Б. Кубинское наречие как промежуточное звено в системе лезгинских диалектов // Диалектологическое изучение дагестанских языков. Сборник статей. Махачкала: ДНЦ ИЯЛИ, 1992.

Мейланова У.А., Талибов Б.Б., Шейхов Э.М. Структурно-морфологическая характеристика лезгинской топонимической номенклатуры на территории Азербайджана // Дагес-

танская ономастика: Материалы и исследования. Вып. 2. / ИЯЛИ ДНЦ РАН. Махачкала, 1966.

Мейланова У.А. Лезгинский язык. В кн.: Языки Дагестана. Махачкала - Москва, 2000.

Меликашвили Г.А. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. Тбилиси, 1954.

Меликмамедов Музаффар. Известные лезгины о слове. Газ. "Самур". 1999. 28 октябрь.

Меликмамедов Музаффар. Гордость отечественной науки. Газ. "Самур". 2006. 28 октябрь.

Микаилов Казбек. Об этнониме лезги(ин) и некоторых "лезгиноведах". Газ. "Молодежь Дагестана". 1999. 9 июль.

Миминошвили Р.С. Пелазги и "Иллиада" (Из истории греческих литературных взаимосвязей). Тбилиси, 1960.

Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. М., 1963.

Мирзаде Ч.Х. О некоторых искажениях и заменах в топонимии Азербайджана // Кн.: Материалы научн. конф., посвящ. изучению топонимии Азербайджана. Баку, 1973.

Мирзаде Ч.Х. О некоторых названиях Каспийского моря. // Кн.: Ономастика Кавказа. Махачкала, 1976.

Мирзаде Ч.Х. Об описании топонимии Азербайджана в средневековых арабских источниках (IX-XIV вв.) // Кн.: Материалы докл. II науч. конф. посвящ. изучению топонимии Азерб. ССР. (Сент. 1981 г.). Баку, 1981.

Моисей Каканкатвази. История Агван. СПб., 1861.

Моллазаде С.М. Некоторые топонимы районов Азербайджана. Баку, 1978.

Моллазаде С.М. К истории возникновения многоязычного топонимического ареала на севере Азербайджана // Кн.: Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Л., 1978.

Моллазаде С.М. О значении диалектных данных в изучении топонимии: На материале северной зоны Азербайджана. // Советская тюркология. 1978, № 6.

Моллазаде С.М. К этимологии некоторых топонимов северных районов Азербайджана // Изв. АН Азерб ССР. Сер. наук о Земле. 1978, № 6.

Моллазаде С.М. Топонимия северных районов Азербайджана. Баку, 1979.

Моллазаде С.М. Принципы лингвистического исследования топонимии Азербайджана (на материале северных районов) // Кн.: Языкознание: Тез. докл. и сообщ. Ташкент. 10-12 сент. 1980. Ташкент ФАН. 1980.

Мровели Леонтев. Жизнь картлийских царей. Извлечение сведений об абхазах, народах Северного Кавказа и Дагестана. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Цулая Г.В. М., 1972.

Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М., 1974.

Мусаев Али. О лезгинах проживающих в Турции. Газ. "Самур", 1993. № 1. Март.

Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975.

Мухаммед Рафи. Извлечение из истории Дагестана. // ССКГ. 1871. т. V.

Нагиев Ф.Р. Этимология сложных антропонимов и ойконимов, содержащих в своем составе эргоним "шарр". // Проблемы региональной ономастики:

Материалы 3-ей межвузовской научной конференции. Майкоп, 2002.

Нагиев Ф.Р. К вопросу о топонимах Кавказской Албании (глагол "арас" как топонимический ключ) // Проблемы региональной ономастики: Материалы 3-ей межвузовской научной конференции. Майкоп, 2002.

Нагиев Ф.Р., Нагиев Р.Ф. О лезгинских терминах родства. // Кавказ и Дагестан. История, культура, традиции. т. II. Махачкала, 2003.

Неверовский А.А. Краткий исторический взгляд на Северный и Средний Дагестан в топографическом и статистическом отношениях до уничтожения влияния лезгин на Закавказье. СПб., 1848.

Нейматова М.С. О некоторых эпиграфических памятниках Кубинского, Хачмасского, Кусарского районов // Тр. Ин-та Истории АН Азерб. ССР. 1958. т. 13.

Нейматова М.С. К истории изучения Ширвана. Баку, 1959.

Никольская З.А., Шиллинг С.М. Горное похотное орудие террасовых полей Дагестана // Советская этнография, 1952. № 4.

Нисченков А. Путеводитель по Дагестану. Тифлис, 1871.

Нуриев Э.Б. Термины, встречающиеся в ойконимии Шеки-Закатальской зоны Азербайджана. // Кн.: Топонимика в региональных географических исследованиях // МФГО СССР. М., 1984.

Нуриев Э.Б. Местные географические термины в северных районах Азербайджана. // Материалы XIII науч. конф. Молодых ученых Института географии АН Азерб. ССР. Баку, 1985.

Новые археологические материалы Южного Дагестана. МАД. т. 1. Махачкала, 1959.

Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, типографическом и финансовом отношениях. III т. 1836.

О джарах и индийских племенах на Кавказе. СПб., 1858.

Олеарий Адам. Подробное описание путешествия Гомитинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. М., 1870.

О национальном составе населения Азербайджанской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.) Баку, 1990.

Ономастика Кавказа. Махачкала, 1976.

Оруджев А.Ш. О кустарном гончарном промысле в Кубинском районе. // МКА, 1976. т. 8.

Оруджев А.Ш. Археологические раскопки на раннем средневековом памятнике Гурсанпел (Кусарский район) и Салмантепе (Кубинский район) / АЭИА (1976). Баку, 1979.

Османов Ф.А. Материальная культура Кавказской Албании. Баку, 1982.

Очерки истории СССР. III-IX вв. М., Изд. АН СССР, 1958.

Панек Л.М. Жилище лезгин // Материалы по этнографии Грузии. вып. IX. Тбилиси, 1957.

Пантюхов И.И. Лезгины. Тифлис, 1901.

Пантюхов И.И. Современные лезгины. // Жур. "Кавказ", № 228. 1906.

Панчвидзе В.Н., Джейранишвили Е.Ф. Очерки удинского языка // Языки народов СССР. т. IV. М., 1967.

Пастухов А.В. Поездка по высочайшим селениям Кавказа и восхождения на вершину Шахдаг // Записки КОРГО. Кн. XVI, 1984.

Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960.

Периханян А.Г. Сасанидский судебник. Ереван, 1973.

Пигулевская Н.В. Сирийские источники VI в. о народах Кавказа. ВДИ, 1. 1939.

Пикуль М.Н. Первобытнообщинный строй на территории Дагестана. Очерки истории Дагестана. т. 1. Махачкала, 1957.

Пикуль М.Н. Эпоха раннего железа в Дагестане. Махачкала, 1967.

Поездки по Дагестанкой и Белоканской области. "Тифлиссские ведомости". 1830.

Полевой этнографический материал. Собран в Кубинском и Кусарском районах Азербайджана летом 1956 года М.М. Ихилковым. Рукоп.фонд ИИЯЛ Даг.фил. АН СССР.

Полевой материал. Собран в лезгинских районах в 1960 г. М.М. Ихилковым.

Полевой материал. Собран в лезгинских районах Дагестана и Азербайджана в 1989-1991 г. М.Н. Меликмедовым.

Почетная книга Дагестанской области. Махачкала, 1950.

Происхождение и история лезгинского народа. В кн.: История, культура и актуальные проблемы лезгин (Материалы круглого стола). Москва, 2006. с. 25-82.

Птолемей Клавдий. Географическое руководство. Кн. V. гл. 2. пер. В.В. Латышева. ВДИ. М., 1948.

Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М., 1957.

Путешественники об Азербайджане. т. I. Баку, 1961.
Путешествие в 1826 году по Татарии и другим странам востока венецианского дворянина Марко Поло, прозванного миллионером. С.-Петербург, 1873.

Рамазанов Х.Х., Шихсаидов А.Р. Очерки истории Южного Дагестана. Махачкала, 1964.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей. М. -Л., 1952. т. 1-3.

Реслер Э.А. Отчет о поездке в дер. Беюк-Дегне Нухинского уезда Елизаветпольской губернии и раскопки, произведенные там. ДАК, 1902/66.

Рзаев Н.И. Искусство Кавказской Албании IV в.до н.э. - VII в.н.э. Баку, 1976.

Ризванов Забит, Ризванов Ризван. История лезгин. Махачкала, 1990.

Ризванов Забит. Декрет Наримана Нариманова. Газ. "Лезгистандин хабарар". 1991, № 4.

Рубрук В. Путешествие в восточные страны. СПб., 1911.

Русско-азербайджанский словарь. тт. 1-3. Баку, 1971, 1975, 1978.

Русско-табасаранский словарь. составитель: Загиров В.М. Махачкала, 1989.

Русско-турецкий словарь. составители: М.Э. Мустафаев и В.Г.Щербин. М., 1972.

Саадиев Ш.М. Склонение имен существительных в крызском языке. Канд. дисс. М., 1953.

Саадиев Ш.М. Кимильский говор лезгинского языка. // Известия АН Азерб. ССР. Серия общест.наук. 1961. № 4.

Саадиев Ш.М. Крызский язык. В кн.: Языки народов СССР. т. IV. М., 1967.

Саадиев Ш.М. Опыт исследования крызского языка. Автореф. докт. дисс. Баку, 1972.

Саадиев Ш.М. Межойконимные связи на территории Азербайджана. // Кн.: Материалы науч. конф. посвящ. изучению топонимии Азербайджана. Баку, 1973.

Саадиев Ш.М. Библиография по азербайджанской топонимии. // Кн.: Материалы науч. конф. посвящ. изучению топонимии Азербайджана. Баку, 1973.

Саадиев Ш.М. Определение иранизмов в лезгинском и крызском языках. // Материалы пятой региональной научной сессии по историко-сравнительному изучению иберийско-кавказских языков. Орджоникидзе, 1977.

Саадиев Ш.М. Названия частей тела в крызском и лезгинском языках. // Ежегодник ИКЯ. Тбилиси, 1980. т. XVIII.

Саадиев Ш.М. О крызских зоонимах // Отраслевая лексика дагестанских языков: Названия животных и птиц. Махачкала: ИИЯЛ, 1988.

Саадиев Ш.М. О сложных ойконимах с компонентами "оба" и "кышлах". В кн.: История топонимических исследований. Баку, 1992.

Саадиев Ш.М. Крызский язык // Языки Дагестана. Махачкала-Москва, 2000.

Садыки М.А. М.-Г. Древняя история лезгин и античные письменные источники. М., 1996.

Саидов Т.Г. Древний Гияр-Курах. Журнал "Возрождение". № 6. Махачкала, 2000.

Саркисов А.В., Иманов М.Н. Некоторые типы народного жилья Кубинского и Кусарского районов. // Памятники архитектуры Азербайджана. М. - Б., 1946. I.

Сафаралиева Э.Я. О лезгинских прозвищах // Ономастика Кавказа.

Сафаралиева Э.Я. Лезгинские личные имена в составе микротопонимов // Тез. докл. конф., посвящ. итогам геогр. иссл. в Дагестане. Вып. XIII. Махачкала, 1981.

Сборник населенных мест по сведениям 1873 г. Тифлис, 1875.

Сборник сведений о Кавказе. т. V. Тифлис, 1879.

Сборник сведений о Кавказе. т. VII. Тифлис, 1879.

Сборник сведений по Бакинской губернии. Баку, 1911. вып. I.

Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане. Перевод Н.А. Караулова. СМОМПК, Вып. 38. Тифлис, 1897-1903.

Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 года. Тифлис, 1893.

Селимов А.А. Словарь ориентализмов в лезгинском языке. Махачкала, 2001.

Симонович Ф.Ф. Описание Южного Дагестана. 1796 // ИГЭД. 1958.

Словарь географических терминов и других слов встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР. Москва, 1971.

Смирнов К.Ф. Археологические исследования в Дагестане в 1948-1950 годах. // КСИИМК, 1952.

Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России. М., 1989. с. 700-736.

Сотавов Н.А. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в. М., 1991.

Степанов А. Пять месяцев в Дагестане. // Кавказ. 1822. № 13.

Страбон. География в 17 книгах. / Перевод с греческого с предисловием и указателем Ф.Г. Мищенко. М., 1879.

Страбон. География в 17 книгах. / Перевод, статья и комментарий Г.А. Стратановского. М.: "Наука", 1964. XI, 5, I.

СтӀурви Этибар. Топонимы. В кн.: Книга о СтӀуре. Баку, 2007. с. 237-243.

СтӀурви Этибар. Цветы наших гор. В кн.: Книга о СтӀуре. Баку, 2007. с. 245-255.

Сулейманов Н.Д. Сравнительно-историческое исследование диалектов агульского языка. Махачкала, 1993.

Сулейманов Н.Д. О состоянии изученности исторического словообразования лезгинских языков и о методике его исследования // Вестник ДНЦ. 1999. № 5.

Сулейманов Н.Д. Словообразование и структура слова в восточно лезгинских языках. Махачкала, 2000.

Сумбатзаде А.С. Кубинское восстание. Баку, 1961.

Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа. Баку, 1990.

Талибов Б.Б. Место хиналугского языка в системе языков лезгинской группы // Уч.зап. ИИЯЛ Даг. фил. АН СССР. Махачкала, 1960.

Талибов Б.Б. Очерк цахурского языка // Языки народов СССР. М., 1967.

Талибов Б.Б. Сравнительная фонетика лезгинских языков. М., 1980.

Талибов Б.Б. О состоянии изучения диалектной лексики лезгинского языка // ЕИКЯ. т. XIII. Тбилиси, 1986.

Талибов Б.Б. О локализации исторического ойконима Аник // Ани // Ану // Дагестанская ономастика: Материалы и исследования / ИИЯЛ ДНЦ АН СССР. Махачкала, 1991.

Тарихи - Дербенднаме. Тифлис, 1898.

Топуриа Г.В. Основные морфологические категории лезгинского глагола (По данным кюринского и ахтынского диалектов). Тбилиси, 1959.

Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. - VIII в.н.э.). М.-Л., 1959.

Тревер К.В. Новые данные в южных связях Дагестана в IV-III тысячелетиях до н.э. // КСИН. Вып. 108. М., 1966.

Трофимова А.Г. Обряды и праздненства лезгин, связанные с народным календарем // СЭ. 1961. № 1.

Услар П.К. Древнейшие сказания о Кавказе. Тифлис, 1881.

Услар П.К. Этнография Кавказа. Языкознание VI. Кюринский язык. Тифлис, 1896.

Фазили А.Г. История древнего Азербайджана в трудах современных иранских историков. Автореф. дис. канд. ист. наук. Баку, 1964.

Хаджи Мурад Доного. Кавказская война и Южный Дагестан. Махачкала, 1998.

Хайдаков С.М. Очерк арчинского языка // Языки народов СССР, т. IV. М., 1967.

Халилов Дж.А., Кесеманлы Г.П. Гяфлетепелери - поселение эпохи ранней бронзы в Азербайджане // Сб. Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1974.

Халилов Дж.А., Бабаев И.А. О городах древней Кавказской Албании // СА, 1974.

Халилов Дж.А. Могильник у с. Рустов Кубинского района и его место в культурных связях Дагестана и Азербайджана // Пятые крупновские чтения по археологии Кавказа. Махачкала, 1975.

Халилов Дж.А., Оруджев А.Ш. О некоторых археологических памятниках на территории сел. Гиль Кусарского района // Известия АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1977.

Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании. Баку, 1985.

Халилов Дж.А., Кошкарлы О.К., Аразова Р.Б. Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана. Баку, 1991.

Халилов Х.М. Алпаб, Алпан, Барг, Барз, Вацилу, Гудил, Кускафгар, Залзанагый, Каж, Кини, Чассажи и др. // Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. М., 2000.

Ханмагомедов С.О. Дербент. М., 1958.

Ханмагомедов Х.Л. Тюркские этнонимы в топонимии Дагестана // Ономастика Кавказа. Махачкала, 1976.

Ханмагомедов Х.Л., Магомедов Н.Г. Сборники материалов для описания местностей и племен Кавказа - ценный источник для изучения топонимии Южного Дагестана // Тезисы докладов I конференции молодых ученых Даг. фил. АН СССР. Махачкала, 1978.

Ханмагомедов Х.Л. Орфографические термины в топонимии Южного Дагестана // Тезисы докладов к конференции, посв. 20-летию со дня организации Даг. фил. ГО СССР. Махачкала, 1979.

Ханмагомедов Х.Л. Термины, связанные с частями тела человека и животных, в топонимии Южного

Дагестана // Молодежь и общественный прогресс. Материалы II респ. научно-практической конференции молодых ученых Дагестана. Махачкала, 1980.

Хидиров В.С. К вопросу о структуре глагольных форм в крызском языке // Уч. зап. АПИЯ им М.Ф. Ахундова, серия филолог. Баку, 1961. вып. XI.

Хидиров В.С. Основные грамматические категории глагола в крызском языке (в сравнении с соответствующими категориями глаголов в лезгинском и хиналугском языках). Канд. дисс. М., 1963

Хидиров В.С. К типологической характеристике категории грамматических классов в крызском языке // Уч. зап. АПИЯ им М.Ф. Ахундова. Серия XII, № 1, Баку, 1969.

Хидиров В.С. Термины гужевого транспорта в крызском языке. // Ежегодник ИКЯ. Тбилиси, 1975. т II.

Хидиров В.С. Особенности глагольного словообразования в крызском языке. В кн.: Глагол в крызском языке. Баку, 2007.

Хидиров В.С. Глагол в крызском языке (типологическое исследование в сравнении с глагольными категориями в лезгинских языках). Баку, 2007.

Хроника войн Джара в XVIII столетии. Баку, 1931.
ЦГИА. ф. 62. Оп. 2/203. д. 37.

ЦГВИА. ф. ВУА, д. 6388.

Челебов Махмуд. Ковроделие. Газ. "Самур". 1992. 11-17 май.

Чикобава А.С. Лезгинский язык // Большая Советская Энциклопедия. т. 24. 1930.

Чикобава А.С. Введение в языкознание. ч. I. М., 1952.

Чикобава Арн. О двух основных вопросах изучения иберийско-кавказских языков. // Вопросы языкознания. 1955. № 6.

Чикобава А.С. К вопросу о первых текстовых записях по горским иберийско-кавказским языкам (предварительное сообщение) // Вопросы языкознания. 1962. № 4.

Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург, 1911.

Шанидзе А.Г. Язык и письмо кавказских албанцев // Вестник АН Груз. ССР, 1960. № I (отделение общественных наук). с. 168-179.

Шанидзе А.Г. Язык и письмо кавказских албанцев. "Труды двадцать пятого международного конгресса востоковедов". т. III. М., 1963.

Шарифов И. Сенсация XX века // журн. "Отечество", № 2. Махачкала, 1998.

Шаумян Р. Armenica-Lezgica армяно-лезгинские лексико-морфологические параллели // АН СССР академику Н.Я. Марру (XLV). М.; Л., 1935. с. 410-426.

Шаумян Р.М. К анализу лезгинского числительного йахцIур. // Памяти академика Н.Я. Марра (1864-1934). М., Л., 1938.

Шаумян Р.М. Яфетические языки шахдагской подгруппы. - Языки и мышление. М.-Л., 1940. № 10.

Шеверошкин В. Остров неразгаданных тайн // "Знание - сила", № 10, 1965.

Шейхов Э.М. Словообразовательные модели названий съедобных трав в лезгинском языке // Проблемы отраслевой лексики дагестанских языков: Названия

деревьев, трав, кустарников. Сборник статей. Махачкала, 1989.

Шейхов Э.М. Сравнительная типология лезгинского и русского языков. Махачкала, 1993.

Шейхов Э.М. Структурно-этимологический анализ основы терминов кровного родства в лезгинском языке // Дагестанский лингвистический сборник. Вып. 4. М., Academia, 1997.

Шейхов Э.М. Будухский язык. В кн.: Языки Дагестана. Махачкала - Москва, 2000.

Шейхов Э.М. Сопоставительная грамматика лезгинского и русского языков. Морфология. Синтаксис. М., 2004. с. 12-13.

Шепотьев А. Доклад о спорных кавказских территориях, на которые имеют права самоопределившиеся Азербайджанские турки // Известия АН Азерб. ССР. № 2. 1990. с. 42-66.

Шихсаидов А.Р. О проникновении христианство и ислама в Дагестан. Уч. зап. ИИЯЛ Даг. ФАН СССР. 1957. Т. III.

Шихсаидов А.Р. Ислам в средневековом Дагестане (VII-XV вв.). Махачкала. Даг. ФАН СССР, 1969.

Шихсаидов А.Р. О пребывании монголов в Рича и Кумухе (1239-1240 гг.). Ученые записки ИИЯЛ Даг. филиала АН СССР. т. IV. Махачкала, 1958.

Шнитников Ф.А. Описание Кубинской провинции. 1932. // ИГЭД.

Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961.

Эседов А.А. Экономическая база отраслевой лексики лезгинского языка // Вестник молодых ученых Дагестана. / Сборник статей молодых ученых и аспирантов. Махачкала, 2002, № 3.

Эседов А.А. Названия домашних животных в лезгинском языке // Вестник молодых ученых Дагестана / Сборник статей молодых ученых и аспирантов. Махачкала, 2002, № 3.

Эседов А.А. Названия диких животных в лезгинском языке // Современные проблемы кавказского языкознания и тюркологии. Вып. 4-5. Махачкала: ИПЦ ДГУ, 2003.

Эседов А.А. Отраслевая лексика лезгинского языка: названия животных и птиц. АКД. Махачкала, 2003.

Эседуллаева Н.Б. Очерки по лексике и фразеологии лезгинского языка. Махачкала, 2000.

Этибар СтIурви. Книга о СтIуре. Баку, 2007.

Этническая ономастика. М., 1984.

Эфендиев И.И. Иранизмы в лезгинском языке. / ИЯЛИ ДНЦ РАН / Отв.ред. Б.Б. Талибов. Махачкала, 2000.

Эфендиев И.И. Пресидская лексика в нахско-дагестанских языках. М., 2003.

Эфендиев Р. Кабалинский магал // СМОМПК. 1903, № 1.

Юзбашев Р.М., Мамедов Н.Г. Муганская топонимическая экспедиция. "Ономастика Кавказа". Махачкала, 1976.

Юзбашев Р.М., Нуриев Э.Б. О некоторых достижениях регионального исследования топонимии Азербайджанской Республики. В кн.: История топонимических исследований. Баку, 1992.

Юзбекова С.Б. Структурная классификация микро-топонимов с глаголом в лезгинском языке // Дагестанская ономастика: Материалы и исследования. Вып. 2, / ИЯЛИ ДНЦ РАН. Махачкала, 1996.

Юсифов Ю.Б. О наименованиях "Албания" и "Арран" // Известия АН Азерб. ССР, серия общественных наук. 1961. № 10.

Юсифов Ю.Б. История возникновения географических знаний о территории Азербайджана. В кн.: История топонимических исследований. 1992.

Ягодынский П.Н. Экологический быт государственных крестьян южной части Кубинского уезда. Материалы. Тифлис. 1886. т. II.

Ягуб-бек Лазарев. О гуннах в Дагестане. Тифлис, 1859.

Языки народов СССР. Иберийско-кавказские языки. М., 1967.

Ямпольский З.И. Вопрос о происхождении кавказских албанцев. // Известия АН Азерб. ССР. 1945. № 1.

Ямпольский З.И. Древние авторы о языке населения Азербайджана // Известия АН Азерб. ССР. 1956. № 1.

Яновский Я. О древней Кавказской Албании. ЖМНП. т. 52. М., 1855.

Яралиев Я.А. Алупанская (Кавказско-Албанская) письменность и лезгинский язык. Махачкала, 1995.

Яралиев Я.А. Страницы "Албанской книги" (АК). В кн.: Алупанская (Кавказско-Албанская) письменность и лезгинский язык. Махачкала, 1995. с. 119-147.

Яралиев Я.А. Связь лезгинского языка с языками первой цивилизации Малой и Передней Азии. В кн.: Алупанская (Кавказско-Албанская) письменность и лезгинский язык. Махачкала, 1995. с. 167-181.

Яралиев Я.А. Дешифровка кавказско-албанской письменности на основе лезгинского языка // Материалы международного симпозиума, посвященного 100 - летию со дня рождения Арнольда Степановича Чикобава. Тбилиси, 1998.

Яралиев Я.А. Родство урартского и лезгинского языков // Журн. "Отечество". 1998. № 2. с. 21-33; 1999. № 1, 6 с. 27-32.

Яралиев Я.А. Дешифровка "Фестского диска". Дербент, 2001.

Яралиев Я.А., Османов Н.О. История лезгин. Пелазги III-II тыс.до н.э. т. I, М., 2003.

АЗЕРБАЙЖАН ЧIАЛАЛ

Abdullayev B. Coğrafi adları düzgün yazaq. Dil mədəniyyəti, III buraxılış. Bakı, 1979.s. 86-91.

Axundov A. A. "Kür" sözünün etimologiyası haqqında. ADU elmi əsərləri, 1956. № 10. s. 51-56.

Axundov A. A. Araz və Ar-ras. Elm və həyat, 1976, №7, s. 22.

Axundov A. A. Toponimik etimologiyanın əsas prinsipləri və mənbələri. Aspirantların elmi konfransı. Məruzələrin tezisləri. Bakı, 1956. s. 68-69.

Axundov A. A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1983.

Aslanxanova G. Z. Ləzgi ədəbi dilində Azərbaycan dilindən alınmış bağlayıcılar. "Qafqaz. Dillər və mədəniyyətlər" elmi cəmiyyətinin əsərləri kitabında. Bakı, 2005. s. 6-13.

Azərbaycan tarixi. I-II cildlər. Bakı, 1958-1960.

Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə (morfolojiya). Bakı, 1960.

Azərbaycan SSR-in izahlı coğrafi adlar lüğəti. Bakı, 1960.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı, 1966.

Azərbaycan dilinin orfografiya lüğəti. Bakı, 1975.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild. Bakı, 1980.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı, 1983.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild. Bakı, 1987.

Azərbaycanca-rusca lüğət. Bakı, 1985.

Azərbaycan SSR inzibati-ərazi bölgüsü. Bakı, 1979.

Bəndəliyev N. S. Yerli coğrafi termin və adların öyrənilməsi təcrübəsindən. Tarix, ictimaiyyat, coğrafiya tədrisi. Bakı, 1974. №2. s. 51-57.

Bəndəliyev N. S. Dağlıq Şirvanın oykonimlərində tayfa izləri. Azərb. SSR EA xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası. 1978. №6. s. 82-86.

Bəndəliyev N. S. Dağlıq Şirvanın oykonimlərində bəzi etnonimlərin izləri. Azərb. SSR EA xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası. 1979. №3. s. 74-78.

Bəndəliyev N. S. Dağlıq Şirvanın təhrifə uğranmış toponimləri haqqında. Azərb. SSR EA xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası. 1984. №6. s. 96-100.

Bəndəliyev N. S. Dağlıq Şirvanın hidronimləri. Azərb. SSR EA xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası. 1981, №3. s. 79-84.

Budaqov B.Ə. Azərbaycan coğrafiya terminlərinin bəzi məsələlərinə dair. Azərb. SSR EA xəbərləri. Geologiya-coğrafiya elmləri seriyası. 1959. №1. s. 149-153.

Budaqov B. Ə. Azərbaycan toponimləri tədqiqinin problemləri. "Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları". Bakı, 1987.

Budaqov B. , Sədiyev Ş. Bir daha antroponimlərimiz haqqında. Elm və həyat. 1987. №2. s. 19-20.

Buduğlu-Piriyev V. Buduğ və buduğlular. Bakı, 1994.

Bünyadov Ziya. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989.

Bünyadov Ziya. Zəmanəmizin zamanları haqqında. "Elm" qəzeti, 28 dekabr 1990-cı il.

Cavadov Q. C., Hüseynov R. A. Udilər. Bakı, 1996.

Cavadov Qəmərşah. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı, 2000.

Cəfərov Ə. "Şirvan" və "Şamaxı" sözlərinin mənşəyi haqqında. Kirovabad Pedeqoji İnstitutunun elmi qeydləri. №1. 1952. s. 38-42.

Cəfərov S. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 1963.

Dəmirçizadə Ə. və Quliyev D. Qrammatika. Bakı, 1938.

Dəmirçizadə Ə. "Azərbaycan" sözü. Azərbaycan Dövlət Universitetinin əsərləri . 5-ci cild. 1945. s. 3-11.

Dəmirçizadə Ə. M. "Qaspi", "Xəzər", "Qafqaz" sözlərinin etimologiyası. "Azərbaycan Dövlət Pedeqoji İnstitutunun əsərləri" Dil və ədəbiyyat seriyası. VII c. Bakı, 1959.

Dəmirçizadə Ə. M. İki sözün etimologiyası: Alban və Arran. "Azərbaycan Dövlət Pedeqoji İnstitutunun əsərləri" 23-cü cild. 1963. s. 67-75.

Elsevər Məsim. Haputlar. "Samur" qəzeti, №4, 26 aprel 2006-cı il.

Əliyev Ə. İ., Nuriyev E. B. Qax rayonu toponimiyasında tayfa izləri. Azərb. SSR EA xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası. 1978, №3.

Əliyev K.H. Xəzərin qədim adları Elm və həyat. 1970, № 2.

Əliyev Ə.İ., Nuriyev E.B. Qax rayonunun toponimiyası. Azərb. EA xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası. 1968, № 4. s. 105-108.

Əliyev Ş . B. Coğrafi adların bəzi məsələlərinə dair. Azərb. SSR EA xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası. 1968, №4. s. 105-108.

Əliyev Ş . B., Məmmədov N. G. Coğrafi adların öyrənilməsi və onlara aid məxəzlər. Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi. 1973. №6, s. 35-38.

Əhmədov Tofiq. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991.

Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı, 1984.

Əhmədov T. Azərbaycanın paleotoponimiyası. Dərs vəsaiti. Bakı. ADU nəşriyyatı, 1985.

Əhmədov Firudin. Coğrafi termin və adların mənimsənilməsi metodikası və bəzi coğrafi adların mənşəyi. Azərbaycan məktəbi. 1962. №1. s. 41-48.

Ərəb və fars sözlərinin lüğəti. Məsul redaktor Y. Z. Şirvani. Bakı, 1967.

Ərəb və fars sözlərinin lüğəti. Bakı, 1985.

Əsədov Ə. N. Toponimlər coğrafi xəritələrdə. Bakı, 1985.

Həsənov A. Q. Coğrafi adlarda tarixin izləri. Azərbaycan Dövlət Universtetinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1966. №3, s.19-27.

Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1963.

Hüseynzadə Ə. A. Müasir Azərbaycan toponimiyasında tayfa adlarının izi. Azərb. SSR EA xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1973, №2, s. 21-30.

Hüseynzadə Ə. A. Şəki coğrafi adının mənşəyi. "ADU-nun elmi əsərləri.". Tarix və fəlsəfə seriyası. 1974, №8.

Kərimova Sədaqət. Öküz görməmiş dağ və yaxud rəvayətvari tarix. "Samur" qəzeti, №2, 25 fevral 2005-ci il.

"Qafqaz. Dillər və mədəniyyətlər" elmi cəmiyyətinin əsərləri. Bakı Slavyan Universteti. Bakı, 2005.

Qeybullayev Q. Ə., Cavadov Q. B. Oba adlı kəndlərimizin təşəkkülü tarixinə dair. Azərb. SSR EA məruzələri, 26-cı cild. 1970, №8.

Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycanın bəzi toponimlərinin mənşəyinə dair: Qutqaşen, Zaqatala, Kəlbəcər, Tovuz. Azərb. SSR EA məruzələri. 30-cu cild. 1974, №11, s. 62-65.

Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycan toponimikasında ərəb təbəqəsi haqqında. Azərb. SSR EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1976, №1, s. 80-88.

Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycan toponimlərinin tədqiq edilməsi prinsipləri haqqında. Azərb. SSR EA xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1976, №2, s. 83-90.

Qeybullayev Q. Ə. Bəzi coğrafi adlarımızın mənşəyi. Elm və həyat. 1980, №2.

Qeybullayev Q. Ə., Cavadov Q. B. Kəndlərimizin toponimikəsindən. Elm və həyat. 1971, №11. s. 26-27.

Qubatov Ələkbər. Azəri dilinin ləzgi dilinə təsiri məsələlərinə dair. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. bur. 4. Bakı, 1969.

Qurbanov A. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1967.

Qurbanov A. M. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986.

Məlikməmmədov Müzəffər. Ləzgi dili 10 min il əvvəl. "Samur" qəzeti, №20, 30 noyabr 2000-ci il.

Məlikməmmədov Müzəffər. Fədakar alim. "Samur" qəzeti, №7, 28 iyul 2004-cü il.

Məlikməmmədov Müzəffər. Dad savadsız əlindən... yaxud dili bilməyən lüğət kitabı hazırlayıb? "Samur" qəzeti, №4, 26 aprel 2006-cı il.

Məlikməmmədov Müzəffər. Böyük Qafqaz alimi. "Samur" qəzeti, №6, 24 iyul 2006-cı il.

Məlikməmmədov Müzəffər. Məhəmməd Hacıyev fenomeni. "Samur" qəzeti, №10, 23 oktyabr 2007-ci il.

Məmmədov Nadir. Azərbaycanın yer adları. Bakı, 1993.

Məmmədova Fəridə. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993.

Məmmədov X. H. Quba-Xacmaz massivi dağlıq ərazisinin xalq coğrafi terminlərinə dair. Azərb. SSR EA xəbərləri. Yer elmləri seriyası. 1977, №3.

Məmmədžadə Malik. Quba qəzasında yaşayan xalqların müxtəsər tarixi. "Maarif işçisi" jurnalı, №5. 1927.

Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi. (Arxiv materialları). Bakı, 1993.

Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı, 1993.

Mollazadə S. M. Azərbaycan toponimləri. Bakı, 1985.

Nuriyev E. B. Şəki-Zaqatala zonasının yaşayış məntəqəsi adlarında bəzi tayfa adları. Azərb. SSR EA

Coğrafiya Institutu gənc alimlərinin XII elmi konfransının materialları. Bakı, 1981.

Nuriyev E. B. Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası. Bakı, 1988.

Osmanov İsaməddin Səyid oğlu. Qusar rayonu. Bakı, 2000.

Osmanov İ. S. İsmayılı rayonu arxeoloji abidələri haqqında AMM, 1965.

Rəhim Alxas. Vətən təranələri. Bakı, 1998.

Rəşid bəy İsmayılov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1923.

Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, 1961.

Rzayev N. Şəki və Nuxanın mənşəyi haqqında. Azərb. SSR EA məruzələri. 29-cu cild. 1973, №3. s. 86-88.

Rzayev Seyidağa. Şirvan düzünün bəzi toponimləri. Elm və həyat. 1970, №23.

Səədiyev Ş. M. Azərbaycan ərazisində yazısız dillərin öyrənilməsi haqqında. Azərb. SSR EA-nın xəbərləri, 1955, № 7.

Səədiyev Ş. M. Ləzgi dilində Azərbaycan sözləri. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, X c. Bakı, 1957. s. 147-167.

Səədiyev Ş. M. "Qarabağ"ın mənası Elm və həyat. 1963, № 3.

Səədiyev Ş. M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968.

Toponimiki tədqiqatların tarixi. Bakı, 1992.

Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.

Yusifov Y. B. "Quba" və "Xacmaz" Elm və həyat. 1965, №9.

Yusifov Y. B. Toponimiya tarixi mənəbə kimi. "Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları.". Bakı, 1973.

Yusifov Y. B., Kərimov S. K. Toponimikanın əsasları. Bakı, 1987.

Yüzbaşov Rəmzi. Azərbaycan coğrafiya terminləri (tədqiqlər). Bakı, 1966.

Yüzbaşov R., Məmmədov N. Muğanın təhrif olunmuş yer adları Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya terminləri (tədqiqlər). Bakı, 1966.

Yüzbaşov R.M., Əliyev K. Q. Səədiyev Ş. M. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı, 1972.

Vəlili (Baharlı) M. H. Azərbaycan: coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. Bakı, 1921.

Турк чIалал

Ahmet Cevdet Paşa. Tarih-i Cevdet, 1-12. İstanbul, 1891.

Ahmet Caferoğlu. Azərbaycan. İstanbul, 1940.

Ahmet Cevat Emre. Türk dil bilgisi. İstanbul, 1945.

Ahmet Refik. Tarih-i Umumi. İstanbul, 1909.

Camal Göyce. Osmanlı imperiyasının Kavkasyada siyaseti. İstanbul, 1979.

Dr. Muharrem Ergin. Türk dil bilgisi. İstanbul, 1958.

Erzen A. Ay tanrısı Men'in adı ve menşei hakkında. Türk tarihi kurumu belleteni, 1953. XVIII.

Evliya Gelebi. Seyahatname. cilt 2. İstanbul, 1896-1928.

İbrahim Necmi. Türkçe gramer, II kısım. İstanbul, 1929.

İbrahim Alaettin Gövsa. Resimli yeni lüğat ve ansiklopedi (ansiklopedik sözlük). 5 cilt. İstanbul, 1947-1954.

İsmail Hami Danişmend. İzahlı Osmanlı Tarihi kronolojisi. İstanbul, 1947-1955.

İsmail Berkok. Tarihte Kafkasya. İstanbul, 1958.

Kemal Demiray, Ruşen Alaylıoğlu. Ansiklopedik Türkçe Sözlük. İstanbul, 1964.

Met İzzet. Kafkas Tarihi. İstanbul, 1911.

Mustafa Nihat Özön. Osmanlıca-Türkçe sözlük. İstanbul, 1959.

Mustafa Nihat Özön. Türkçe-Yabancı Kelimeler Sözlüğü. İstanbul, 1962.

Şerafeddin Erel. Dağıstan ve dağıstanlılar. İstanbul, 1961.

Rıza Nur. Türk Tarihi. İstanbul, 1924.

Zeyneloğlu Cihangir. Şirvanşahlar Yurdu. İstanbul, 1931.

Zeki Velidi Toğan. Umumi Türk Tarihine Giriş, cilt 1. İstanbul, 1946.

Tarir Nejat Gencan. Dil bilgisi. İstanbul, 1951.

Ингилис ва немец чӀаларал

Justi F. Tranishe Namenbuch. Marburg, 1895.

Haspelmath. M. The grammer of Lezgian. B.; N. Y.: Mouton de Gruiter, 1993. XX + 567 p.

Kurdian H. The newly discovered alphabet of the Caucasian Albanians. TRAS. London, 1956.

Minorsky V. Hudud al-Alam// "The regions of the World" a persian geography. 372. A. H. -982. A. D. London, 1937.

Minorsky V. A. Historu of Sharvan and Darband. London, 1958.

Nikolayev S. Z., Starostin S. A. A North Caucasian etymological dictionary. Moskow: ASTERISK publishers. 1994.

The Russian Conquest of the Caucassus. Badeley. London, 1908.

The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci. Trans. by C. J. Dowsett, -London, 1961.

Albania. In: Encyclopedia Britannica. Edinburgh, 1875.v.1.

Erkert R. von. Der Kaukasus und seine Volker. Leipzig, 1887.

Deeters G. Die Kaukasischen Sprachen Leiden. Koln, 1963.

Diakonoff I. M., Starostin. S. A. Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian language. Munchen: R. Kitziger, 1986.

Manandian A. Beitrage zur albanischen. Geschichte, Leipzig. 1897.

Moor M. Studian zum Iesgischen Verb. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1985.

Paul Kentmen Der Kaukasus. Leipzig, 1943.

Schiefner A. Ausfuhrlicher Bericht uber Baron P. von Usear`s Kurinische Studien//Memoires de l`Academie imperiale des sciences de St-Petersbourd, VII-e serie, XX, №2. Sph., 1873. v. 256. ph.

Schulze W. Zu den Bezeichnungen fur "Kuh" in den Ostkaukasischen Sprachen// Sprachwissenschaftliische Torschungen. Festschrift fur Iohann Knobloch. Innsbruck, 1985. s. 437-442.

Schimidt G. Über Aufgaben und Methoden der Kaukasologie. Helsinki, 1952.

Tabarus Nachrichten über die Chararen. Berlin, 1913.

Trubetzkoy N. Die Verwandtschaftsbeziehungen der nordkaukasischen Sprachen // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Bd. 84, Heft 3-4, Wien 1930.

Trubetzkoy N. Ostrkaukasische Wörter für "Frau, Weibchen, Gattin" // Die Sprache. Zeitschrift für Swt. Wiesbaden; Wien, 1973. s. XIX. B, 1. H. S. 66-67.

Къилер

Лезги чІалан илимдик пай кутазвай ктаб	3
Вклад в лезгинскую лингвистику	7
Чи чкайрин тІварар	16
Лезги чІалар	191
Гафарин асул акъатай чкаяр	226
Лезги	283
Гафар чІалан девлет я	293
СтІур	311
Хайи гафар амукъзавач...	321
Къуба нугъатрикай менфят къачун	403
Къуба нугъатрин гъар йикъан рахунра мукъвал-мукъвал гъалтзавай ибараяр	524
Куъруъ авунвай гафарин сиягъ	545
Менфят къачунвай чешмеяр	548